ČUKUR–ČESMA 1862.

Studija o odlasku Turaka iz Srbije

Života Đorđević

NOLIT • BEOGRAD

SADRŽAJ

U SUSRET SUKOBU

U prvih pola stoleća borbe srpskog naroda za nacionalno oslobođenje, započete 1804. godine, temeljnim značajem i trajnom vrednošću izdvajaju se rezultati postignuti od sporazuma na Belici 1815. do priznanja samouprave 1830. godine. Prihvativši nakon ustanaka mir i pokorivši se sultanu, Srbi Beogradskog pašaluka su nastavili borbu drugačijim sredstvima i do kraja treće decenije najvećim delom istisnuli muslimansko stanovništvo iz unutrašnjosti zemlje i podsekli korene njegovog političkog i ekonomskog gospodstva u Srbiji. Posle hatišerifa iz 1830. malo je ko sumnjao da je turski vakat ovde prošao i da je njihov definitivni odlazak, izuzimajući nešto vojske, pitanje dana. Ubrzo se, međutim, pokazalo da taj ferman predstavlja domet posle koga će srpski uspon doživeti oseku i dugogodišnji zastoj. Hatišerifom iz 1833. dopušteno je muslimanima koji žive po varošima oko tvrđava da ostanu i narednih pet godina, nakon kojih će morati da odu iz Srbije ili se povuku u gradove, pri čemu su beogradski Turci mogli ostati i preko tog roka, ali sa dosta ograničenja: živeti i zidati mogli su samo u šancu, mulkove su smeli prodavati Srbima i Turcima, a ne i stranim podanicima, morali su poštovati poredak koji uglave knez i paša, samo je vojnicima, činovnicima i varoškim stražarima bilo dopušteno da nose oružje... Za gradske posade rečeno je da će ostati „na vjeki". Kad je, međutim, 1838. istekao rok za iseljavanje većine Turaka, Porta i Rusija su Kneževini nametnule ustav kojim je knez Miloš onemogućen, a otpornost Srbije prema tuđinskom uplitanju i borbenost Srba prema

Turskoj ozbiljno ugroženi. Izuzimajući muslimane pored Drine, od odlaska do povratka Obrenovića je između njih i Srba vladala izvesna ravnoteža i trpeljivost. Pripadnici dveju zajednica nisu se voleli, ali su se podnosili i više nego ikad važila je lozinka: „Oj Turčine, za nevolju kume, a ti Vlaše, silom pobratime".[1] Društvene snage sa kojima je Srbija izašla iz ustanaka, nisu više bile u stanju da nastave ekspanziju, niti su bile dovoljne da zaustave i okrenu ovaj nepovoljni tok. Pa ipak, dve decenije nisu prošle bez ikakvog napretka, niti je ustavobraniteljska oligarhija sišla sa istorijske pozornice bez izvesnih zasluga. U društvu su se tokom tih godina vršile promene teško primetne i dosta spore, ali koje su izazvale niz novih pojava i najavile drugojačije doba.

Za Srbiju neuobičajeno dugi period bez pravog rata blagotvorno je uticao na njen opšti kulturni razvoj: postavljene su osnove zakonodavstva, prosvetnog i sudskog sistema i koliko-toliko institucionalizovane uprave. Revolucijom u nekim evropskim zemljama 1848. i 1849. i, zatim, ratom najvećih sila Evrope 1853—1856, koji su dopirali do granica Kneževine, ali su okončani bez neposrednog vojnog angažovanja Srbije kao države, njenoj trgovini pružila se izuzetna mogućnost. Zbog potreba zaraćenih strana, najpre u Austriji i Ugarskoj, a zatim na donjem Dunavu, u istočnoj Evropi i na Crnom moru, ogromno je rasla potražnja hrane i, osobito, stoke, pa je izvoz iz Srbije sredinom stoleća doživeo veliki i stabilan desetogodišnji uspon. Na takvoj ekonomskoj osnovi i posredstvom veza preko Save i Dunava, koje su posle 1848. postale jače i redovnije, širio se uticaj naprednije kulture i menjao način života. Napredak je naročito bio vidljiv u varošima na severnoj granici, kakve su Šabac, Smederevo i Požarevac. Beograd je brzo izmakao ostalima i u tom periodu se oformio kao prestonica, sa odgovarajućim političkim, ekonomskim i kulturnim obeležjima. Izvoz je, međutim, 1856. dosegao najviši nivo i posle toga počeo da se smanjuje; kad je politička kriza 1858. dostigla vrhunac, njegova vrednost se spustila ispod nivoa ostvarenog deset godina ranije. Zbog smanjenog priliva novca, zemlja se vratila u finansijsku teskobu, koja je tim teže pala što su u međuvremenu svi slojevi — ko više, ko manje — osetili blagodeti napretka. Dugovi su se ponovo

nagomilali, interes je porastao, javne prodaje su učestale, parnice se umnožile i zelenaštvo je opet punom snagom zaigralo zlokobnu igru. Ponajviše izazvano ekonomskom krizom i socijalnim problemima u vezi sa njom, nezadovoljstvo se kao talas sručilo na istrošeni režim, težinom koju on nije mogao izdržati, i krajem 1858. dovelo do Svetoandrejske skupštine. Predstavnici naroda su zbacili i prognali Aleksandra Karađorđevića, za kneza vaspostavili starog Miloša Obrenovića i tražili obnavljanje, učvršćenje i proširenje unutrašnje nezavisnosti Srbije. Garantne sile su opomenute na prava Kneževine zaštićena u Parizu, proklamovan je „princip netrpljenja tuđinskog upliva u otečestvu" — kako je zapisao Jevrem Grujić, Turskoj je skrenuta pažnja da se ubuduće ne meša u unutrašnje stvari Srbije i protestvovano je što Turci još uvek žive po varošima, drže imanja izvan dozvoljenog rejona, odbijaju naredbe srpskih vlasti i ne plaćaju opštinske dažbine. Karađorđeviću i prvacima zbačene vlade stavljeno je u krivicu što nisu dali otpora obnovi turskih pozicija i gaženju hatišerifa. Sve što je zamereno dotadašnjoj, obavezivalo je novu vlast: za povratak Obrenovića bile su vezane patriotske težnje mladog građanstva i nade novih naraštaja.[2]

U ogledalu novih shvatanja i težnji jasnije su se ispoljile srpske potrebe i zahtevi sa čijim se isticanjem dalje nije moglo oklevati. Najpre je trebalo ostvariti ili povratiti jednom već dobijena prava. Ustav „darivan" 1838. bio je nesumnjivo najveći udar na samoupravu Srbije, pa se najpre njega trebalo osloboditi. Valjalo je obnoviti i, s vremenom, ugašeno nasledno pravo porodice Obrenović na kneževsku vlast, koje za srpsku samoupravnost nije bilo bez značaja. Civilne muslimanske naseobine ostale su i posle isteka petogodišnjeg roka propisanog „tolkovatelnim" hatišerifom, a sa njim i ostaci turskog upravnog i sudskog aparata van tvrđava, pa time i dve vlasti u jednoj zemlji i mnogobrojni problemi koji su proisticali iz muslimanskog otpora „đaurskom" redu stvari i napretku tih naselja.

Osim ovih, autonomiju Srbije opterećivali su problemi koji su mogli biti predmet diplomatskih sporova i rešenja, ali sa manje pravnih argumenata u njenu korist i, uglavnom, sa izgledima da definitivno budu rešeni

sticanjem potpune nezavisnosti. Kao bezuslovno i vremenski neograničeno, Turska je imala pravo da u nekoliko starih tvrđava (uglavnom na Savi i Dunavu) drži posade, pravo koje je Pariskim ugovorom dobilo najvišu potvrdu velikih sila; koliko je turska pozicija u ovom slučaju bila pravno nesporna, toliko su i s vremenom sve više garnizoni smetali Srbima: u mirnim vremenima su predstavljali smetnju i pretnju bržem razvoju najvažnijih srpskih gradskih središta i luka, a za slučaj rata protiv Turske mogli su postati neprijateljska uporišta u srpskoj pozadini i centri za kontrolu srpskih aktivnosti na Dunavu i Savi i veza sa evropskim državama.

Treća grupa potreba Srbije uveliko je prevazilazila okvire borbe za obnovu starih i dobijanje novih prava mirnim putem i ticala se njenih sve jačih težnji ka nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju, povezanom sa rušenjem Turske i, možda, Austrije. Oko njih se, kad god je to bilo moguće, moralo raditi tajno, ali i uz materijalnu i moralnu podršku naklonjenih sila, i opet sa znatnim rizicima intervencije. Najveći značaj među takvim zadacima imali su povezivanje balkanskih naroda i država u savez protiv Turskog Carstva i stvaranje oružane sile u zemlji sposobne da, sa ostalima, povede i dobije rat.[3]

Ostvarenje tih zahteva i potreba Srbije, a pogotovo sve jačih težnji ka nezavisnosti i narodnom oslobođenju i ujedinjenju, u velikoj je meri zavisilo od međunarodnih okolnosti. Doduše, prvim i drugim ustankom srpski nacionalni pokret je postao nezaobilazni činilac u rešavanju istočnog pitanja, a značaj Srbije za odnose na Istoku rastao je sa njenim razvojem, ali se, ipak, još dugo moralo da računa sa interesima velikih sila, bili oni ili ne bili povoljni za nju. U drugoj polovini 19. stoleća, kad su se u Kneževini i srpskom narodu počeli javljati nezadovoljstvo nasleđenim tekovinama i ondašnjim stanjem, i sticati uslovi za novi polet nacionalnog pokreta, međunarodni odnosi su u krimskom ratu pretrpeli znatne promene.

Porazom kod Sevastopolja 1855. i prihvatanjem teških obaveza 1856, Rusija je izgubila privilegovanu poziciju prema Turskoj i pravo da na Crnom moru drži ratnu flotu i podiže tvrđave, čime je načet njen suverenitet i ozbiljno uzdrman prestiž. Da bi na miru izvela unutraš-

nju obnovu i uticala na rešenje istočnog pitanja kad za to dođe čas, ona je što pre morala izaći iz usamljenosti u koju je zapala tokom i na kraju krimskog rata. Proboj izolacije mogao je, pri tom, uspeti samo uz pomoć neke od velikih sila, po mogućstvu iz pobedničke koalicije, koja bi, u svom interesu, takođe težila reviziji postojećih odnosa i bila zainteresovana za rusku pomoć i raspoložena i dovoljno sposobna da joj adekvatno uzvrati. Petrograd nije bio sklon da podršku traži na habsburškom dvoru, niti je bilo nade da će je tamo naći. I engleska vlada je nerado gledala sve pokušaje da se novo stanje menja, pogotovo kad su dolazili iz Petrograda, pa joj ni prestanak ruske izolacije nije išao u račun. Iako uzroci njihovog nezadovoljstva nisu bili isti, ostale značajnije evropske države su priželjkivale reviziju postojećih odnosa u Evropi. Pijemont je težio da konačno ostvari više puta započeto i prekinuto oslobođenje i ujedinjenje Italije, sukobljavajući se, pri tom, sa stanjem nastalim porazom revolucije 1848. i 1849. godine i dominacijom Austrije i simpatišući pokrete balkanskih naroda; iako protiv Turske, oni su ugrožavali bok Habsburškog Carstva i pretili opštom krizom, što je italijanskoj stvari moglo samo koristiti. Politika Pruske bila je dvojako značajna: i u ovom razdoblju, ona je uglavnom pokazivala tradicionalnu sklonost da se vezuje sa Rusijom, i sve više je težila da ujedini Nemačku van i mimo Austrije, što je ovu snažnu državu okretalo protiv postojećeg reda stvari i upućivalo prema onima koji se i sami bore za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Za promenu odnosa uspostavljenih Pariskim mirom, sudbinu ruskih nastojanja i za perspektivu većine nacionalno-oslobodilačkih pokreta od najvećeg su, međutim, značaja bili politika i držanje Pariza. Drugo Carstvo je igralo istaknutu ulogu na Pariskom kongresu i steklo dobre pozicije u Evropi, a Austrija se našla u položaju najveće i prve naredne prepreke sa kojom se obnova francuske veličine, po zamisli Luja Napoleona, morala sresti. U sukob sa starom Habsburškom Monarhijom, koja je, od početka stoleća, u nekoliko navrata pokazala da ima više životne sile no što su joj mnogi davali, Francuska nije, međutim, smela ući usamljena, pa je Napoleon III odlučio da načne jedinstvo po-

bedničke koalicije i otpočne približavanje tek potisnutoj Rusiji.[4]

Uticaj ovakvog rasporeda i interesa sila na borbu malih naroda za oslobođenje i ujedinjenje bio je, od slučaja do slučaja, dosta različit, ali i sa važnim zajedničkim karakteristikama. U periodu od Pariskog mira do kraja pedesetih godina Crna Gora je ratovala protiv Turske, obnovljen je rumunski pokret za ujedinjenje, Francuska i Pijemont su porazili Austriju, došlo je do pokolja hrišćana u Siriji, pri čemu nijedna od tih kriza nije pokrenula istočno pitanje u celini: prirodno su nastale kao lokalne i trudom sila zadržale ograničeni karakter.[5] Kako se položaj slovenskih naroda u Turskoj u međuvremenu nije poboljšao, uprkos obavezama koje je Porta preuzela Hatihumajunom 1856, Rusija je ocenila da su se stekli uslovi za pokretanje tog problema u širem opsegu; njena inicijativa i aktivnost sila tokom 1860. zadržali su se, međutim, u diplomatskim okvirima, zabeleživši dalje zbliženje Rusije i Francuske i bolju obaveštenost evropske javnosti o stanju hrišćana u Turskoj kao jedine rezultate.[6] O mogućnostima za akciju pri takvom držanju sila, u Srbiji su određeni zaključci izvedeni već za vreme kratkotrajne druge vlade Miloša Obrenovića.

Stari knjaz je dočekan kao osnivač države i oprobani borac koji će znati da obnovi otpor Turskoj. I doista, on je delio rodoljubive težnje mladog naraštaja da se dobijeno sačuva i započeto nastavi. Vrativši se s mišlju da „treba te trice terati iz zmlje" i ljut što ponovo mora prolaziti ispod kapija sa nizamima koje je već jednom razjurio, odmah po povratku zahtevao je od Osman Topal-paše da ukloni turske patrole i straže iz varoši i „sve što nije ostavio". Portinom komesaru je saopštio da se po ustavu ne može upravljati i da ga treba menjati, a zatim produžio da se ponaša kao da ustava nema. Porti je uputio notu kojom se traži potvrda nslednosti kneževskog dostojanstva u porodici Obrenovića, samostalno unutrašnje konstituisanje Kneževine, pravo da sama sebi donosi ustav i, na kraju, udesio da Malogospojinska skupština izglasa zakon „o nasljedstvu knjažesko-srpskog prestola".

Rat u Italiji je pobudio mnoge nade na Istoku i, sa onim što se događalo oko njega, takođe predstavljao značajno iskustvo za Srbiju. Iako su delili simpatije domaćeg

javnog mnjenja prema Pijemontu i Francuskoj, dvojica Obrenovića su ostali uzdržani, sumnjajući u ozbiljnost italijansko-mađarskih predloga o proširenju borbe na Balkan, u podršku Francuske i spremnost Srbije. Događaji su im dali za pravo. I ovom prilikom se, naime, pokazala rezervisanost dobrog dela evropskih liberala prema balkanskim Slovenima i, posebno, Srbiji. U razgovoru sa Lajošem Košutom u proleće 1859. knez Mihailo se uverio da mađarski vođa želi saradnju, ali je istovremeno sklon da Turska opstane i Srbija ostane mala, da ima na umu Podunavsku federaciju, ali sa mađarskom hegemonijom i celokupnošću zemalja krune svetog Stefana, što vojvođanskim Srbima nije davalo nikakve izglede, itd. Za Kamila Kavura Ugarska je bila glavni saveznik Italije na Istoku, dok su se Srbi u njegovim planovima za Balkan uglavnom pojavljivali kao činilac koji se ne može zaobići, pa ga treba iskoristiti, a ne kao faktor sa čijim se opravdanim interesima i aktivnom ulogom računa. Od još većeg značaja bila je pouka o Francuskoj: ispostavilo se da Napoleon III nije onako bezrezervno odan načelu narodnosti kako se nekima činilo, čak i kad je o Italiji reč, i da pogotovo nije sklon pokretanju istočnog pitanja.

Obilazeći evropske dvorove, knez Mihailo je u proleće 1859. godine upotpunio predstavu o međunarodnim okolnostima i raspoloženju sila prema zahtevima i spoljnopolitičkim ciljevima Srbije. Saveti koje je mladi knez dobio od ruskih poslanika u Beču i Parizu kazivali su da širi sukob Petrograd ne smatra aktuelnim, ali ga ne isključuje u buduće, da se Srbija zato mora držati miroljubivo i rezervisano — ne povodeći se za žalbama Srba u Turskoj i ne dajući silama povoda za sumnju — i poštovati „turski ustav" dok se ne promeni mirnim putem; Kneževina se, istovremeno, mora tajno naoružavati, buditi nadu kod naroda okolnih provincija da će ih jednom, uz pomoć Rusije, osloboditi i, uopšte, mora se spremati da se otvoreno i odlučno angažuje kad za to dođe vreme. U Parizu je knez Mihailo bio dobro primljen od najviših ličnosti, koje su mu, međutim, od reda savetovale da Srbija ostane na miru, izbegava sporove sa silama i njihovim konzulima, osobito austrijskim, i obezbedi stabilnost u zemlji, a sam car mu je objasnio zašto italijansko pitanje ne može povezati sa istočnim i obećao da će podu-

preti sve opravdane zahteve male Kneževine. Zapazivši uz put da Napoleon II nije onako silan kako je nekima izgledalo, i da se pribojava Engleske, srpski knez i njegova pratnja poneli su iz Pariza dosta jasnu predstavu o suzdržanoj politici Francuske na Istoku i o umerenoj i ograničenoj podršci na koju mogu računati. Odsudno za očuvanje turskih prava i protiv pokretanja istočnog pitanja, Engleska nije mogla dobro dočekati čoveka za koga je, odmah po dolasku u Beograd, i novi konzul Longvort javio da ima plan o stvaranju velike slovenske države na račun Turske i Austrije, pa se knez iz Londona vratio sa utvrđenim mišljenjem da su „posle Austrije, Englezi Turcima najveća odbrana".

Tako su se sve pouke iz međunarodnih zbivanja i odnosa u 1859. godini svele na to da se sa Turskom mora pokušati mirnim sredstvima, a vojna sprema Srbije davala je malo nade da se može postupiti drugačije, protiv volje velikih država. I doista, knez Miloš je u proleće 1860. poslao u Carigrad deputaciju sa tri umerena i legitimna zahteva: potvrditi naslednost kneževskog dostojanstva u njegovoj porodici, iseliti Turke po hatišerifu iz 1830. i dati Srbiji potpunu unutrašnju nezavisnost. Tokom petomesečnog boravka na Bosforu deputacija nije dobila osobitu potporu predstavnika sila. Uz učešće poslanika, Fuad Mehmed-paša je spremio odgovor na srpske zahteve po kome je problem nasledstva rešen nedavnim pristankom Porte da nakon smrti starog potvrdi mladog kneza, pretres ustava je poveren jednoj komisiji čije će predloge prihvatiti ili odbiti sultan, a pitanje muslimanskih naseobina urediće turski komesar sa Srbima, odnosno, u slučaju neuspeha, Turska i garantne sile. Miloš je naložio deputircima da protestvuju i saopšte kako će podnete zahteve Kneževina odsad smatrati za „već stečeno i neopozivo pravo Srbije"! Neki su demonstrativni odlazak delegacije objasnili rešenošću starog vladaoca da kida sa Portom, pa su se odnosi između Srbije i Turske još više zategli.[7]

Iako se s pravom verovalo da će stari knez udariti pravcem novim ne samo prema dvadesetogodišnjoj politici ustavobranitelja, nego i dosta različitim od njegovog nekadašnjeg odnosa prema Porti, malo ko je — i zbog njegovih odmaklih godina — od Miloša Obrenovića oče-

kivao ostvarenje najvećih srpskih nada. Visoki ciljevi nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja vezivani su za kneza Mihaila za koga je — po Ristićevom svedočenju — „gotovo sva Srbija verovala, a naročito mlađi naraštaj da... nema ni u čemu prepreka, da se s njim sve može postići i potpuna autonomija, i nezavisnost Srbije, i oslobođenje potlačene braće”. Dalekosežni ciljevi i opšta zamisao o putu do njih, nisu, pri tom, mogli da zamene konkretan spoljnopolitički plan države za date prilike, niti je kneževa akcija smela mimoići ograničenja koja su proizilazila iz međunarodnih odnosa, stanja balkanske saradnje i vlastite vojne nespremnosti, i on je svoju spoljnu politiku razvijao zavisno od njih i na iskustvima svake faze ponaosob.[8]

Preuzevši najvišu odgovornost u vreme kad je Rusija ponovo pokrenula istočno pitanje, Hercegovina opet počela da se buni, a italijanski i mađarski rodoljubi najavili novu akciju na Balkanu, knez Mihailo je osetio potrebu da još jednom proveri dotadašnje ocene i dobije bližu predstavu o eventualnim promenama u politici sila i o realnim izgledima Srbije, pa je u zimu 1860—1861. poslao predsednika Saveta Jovana Marinovića da, kao on 1859, obiđe dvorove, izloži srpske zahteve i sasluša stavove kabineta. U Beču, Petrogradu, Berlinu i Parizu Marinović nije naišao na isti prijem, ali je opšte mišljenje bilo da se o turskom stanovništvu nastanjenom u Srbiji mora pregovarati sa Portom i, u tom slučaju, očekivati izvesna podrška. Ruski ministar spoljnih poslova knez Aleksandar Mihailovič Gorčakov je Marinoviću rekao da Rusija Srbiju smatra centrom okupljanja balkanskih naroda za borbu protiv Turske i da za njenu, u budućnosti tako važnu ulogu nije preporučljivo angažovanje u lokalnim bunama i efemernim pokretima i povezivanje sa italijanskim i drugim revolucionarnim strujama; složio se da ustav iz 1838. ne odgovara, ali je savetovao da njegovu izmenu traži skupština i da se za to sačeka pogodnije vreme; obećao je podršku mirnom rešenju problema erlija i izrazio spremnost da se udovolji srpskom zahtevu za zajam. Uopšte, ministar je pokazao želju svoje vlade da pomogne jačanje državne vlasti i vojne sile Srbije radi ostvarenja najviših ciljeva, ali i bojazan od prevremenih i nepripremljenih koraka. Francuska podrška bila je skrom-

nija, kritikovan je uticaj Kneževine na dizanje Hercegovine i povezivanje sa Crnom Gorom, izražena je sumnja u srpsku lojalnost prema Porti i savetovani su dobri odnosi sa Austrijom i Turskom kao uslov moralne potpore opravdanim srpskim zahtevima (materijalna nije dolazila u obzir zbog, navodno, velike udaljenosti). Pa ipak, ministar spoljnih poslova Eduar Tuvnel je obećao pomoć uvođenju srpske jurisdikcije nad muslimanima u Kneževini i potvrdio pravo Srbije da izbeglicama iz Turske pruža azil, ali pod uslovom da se pregovori sa Portom ubuduće vode umereno i elastičnije nego što je to bio slučaj 1860; bio je mišljenja da Srbija nema prava da sama menja ustav, mada je dozvoljavao delimične opravdane izmene u dogovoru sa Portom. Iz stavova i saveta francuskih državnika izbijala je želja da se sporovi Srbije i Turske rešavaju među njima, sa što manjim učešćem sila i bez međunarodnih komplikacija, u ponečemu — ako je moguće — povoljno za Srbe.

Putovanje predsednika Saveta i, naročito, stav Pariza pomogli su sazrevanju zaključka o ratu i miru i najboljim koracima, koje je, u datim okolnostima bilo moguće preduzeti. Još u leto 1860, uoči očeve smrti, kad je moglo izgledati da će inicijativom Gorčakova istočno pitanje biti pokrenuto, knez Mihailo je odbio grčku ponudu saveza, pokazavši time da ne misli o ratu u bliskoj budućnosti; ishod Marinovićeve misije je tom njegovom opredeljenju dao još čvršći karakter, što se najjasnije ispoljilo u odnosima sa Crnom Gorom. Misije Vuka Karadžića i Ljube Nenadovića na Cetinju i dolasci crnogorskih izaslanika Maše Vrbice, Todora Ilića i Đura Martinovića tokom 1861. godine u Beograd, kao i razoružanje 260 Vasojevića na srpskoj granici, pokazali su mladom knezu Nikoli i borbenom vojvodi Mirku Petroviću da Srbija nije sklona većem zapletu. Udaljivši se privremeno od — uopšte gledano — najefikasnijeg vida aktivne spoljne politike, za koji još nije bilo uslova, Srbija je međutim bila daleko od toga da se odrekne same te politike i ne koristi njene ostale mogućnosti; štaviše, odlaganje rata bilo je neophodno radi priprema za rat, a opet niz zahteva, naročito onih koji su se ticali Kneževine onakve kakva je, mogao se — izgledalo je — zadovoljiti mirnim sredstvima i tako se, u trenutku oružanog obračuna, naći u bo-

ljoj poziciji. Knez je, u stvari bio rešen da prava Srbije što je moguće više smatra „već stečenim i neopozivim" i koristi se njima ni od koga ne tražeći dozvolu. To nije bio kurs prema ratu, ali je praktično predstavljao opredeljenje za delikatnu mogućnost — koja nosi izvestan rizik, ali može, bez naročitih žrtava, dati i neke plodove — da se uvek čini nešto više i ide malo dalje od granica koje podrazumevaju evropski kabineti, ali ne toliko daleko da se ne bi moglo povući ako se svršeni čin ne prihvati.[9]

Taj pravac, koji se mogao nazreti od početka vlade kneza Mihaila, posle Marinovićevog puta je postao sasvim očigledan. Kako je iz sugestija dvorova izveden zaključak da će nekoliko zakona, kojima se ustav menja ali formalno ne ukida, kod Porte i garantnih sila proći lakše od „ustavnog prevrata", to se, još dok je predsednik Saveta bio na putu, počelo sa pripremama novih projekata za samostalno unutrašnje konstituisanje zemlje i uređenje narodne vojske, koji su podneti skupštini sazvanoj o Preobraženju 1861. u Kragujevcu. Za odnose sa Turskom od najvećeg značaja bili su zakoni o državnom savetu i narodnoj vojsci. Prvim je ukinuta nepokretnost savetnika, prekinut institucionalni kanal za uticaj Porte na unutrašnje odnose i knez utvrđen kao jedini predstavnik zemlje prema stranim državama. Ustrojstvom narodne vojske je uređena masovna oružana sila, sasvim različita od malobrojnog stajaćeg vojinstva. Odredbama o savetnicima i funkciji kneza prema inostranstvu duboko je izmenjen položaj vladaoca prema Savetu i uopšte, a i njima i zakonom o vojsci ozbiljno je promenjen položaj Kneževine prema Turskoj.[10] Iako je i pre toga, od povratka Obrenovića, bilo dosta razloga za podozrenje Porte prema Srbiji, dotadašnje manifestacije srpsko-turskih suprotnosti ipak nisu remetile temeljne odnose, mogle su se objasniti na koliko-toliko prihvatljiv način, pa i smanjiti ili sasvim obuzdati kad zatreba. Sa ovim reformama to, međutim, nije bio slučaj. Njima je emancipacija Srbije od Turske načinila novi veliki korak bez saglasnosti sila i protiv volje sizerenskog dvora i najavljeno je uređenje vojske kakvu imaju suverene države, očigledno radi rata za nezavisnost. Pri tom su ove mere potekle iz samog centra vlasti, tako da se odgovornost za njih nije mogla pre-

baciti na druge, i bile su definitivna rešenja, a ne aktivnosti koje su se, za nuždu, mogle ograničiti ili zaustaviti. Sve su one potvrdile da su Srbija i njen knez stvarno ono što se dotad uglavnom podozrevalo i nije se moglo očekivati da će proći bez ozbiljnih potresa. I doista, Turska je reagovala brzo. Iz diplomatske rasprave, koja je potrajala, Srbija je izašla okuražena: prvi put se dogodilo da je Francuska i Rusija, u direktnom sučeljavanju sa Portom, Engleskom i Austrijom, pomognu svom snagom, mada sa očiglednom namerom da smire, a ne da prodube i radikalizuju spor, što je u Beogradu takođe uočeno. Ubrzo se, međutim, pokazalo da je zbog toga nastalo smirenje bilo samo površno i privremeno. Odlukama Preobraženske skupštine otvoren je proces „samovlasne" emancipacije Kneževine koji je vređao utvrđeni poredak i jasno vodio protiv vlasti i integriteta Turske. Austrija nije mogla trajno da se oslobodi osećanja da se obrazovanju narodne vojske pristupilo radi učešća u ostvarivanju neke od antiaustrijskih zamisli, a njen predstavnik u Carigradu baron Anton Prokeš-Osten bio je jako uznemiren revolucionarnom reputacijom novog predsednika srpske vlade. Engleska je, sa osnovom, bila uverena da je to početak dalekosežnog programa protiv reda koji vlada u Turskoj i protiv samog Carstva, a možda i uvod u kakvu diverziju koja neposredno predstoji. Uprkos kratkotrajnom slabljenju pritiska, Englezi su ostali pri mišljenju da je Srbija povredila Pariski ugovor, pokazala težnju ka nezavisnosti, sve obaveze prema Porti učinila „mrtvim slovom" i uvela oružanu silu za kakvu u hatišerifima nema nikakvih osnova, da Porta treba da odbije priznanje svih tih reformi i, u slučaju ostvarenja projekta o narodnoj vojsci, oglasi to povredom njenih prava i opasnošću za javnu sigurnost. Poslednje pitanje činilo je srž spora i pravi izvor moguće krize. Protiv srpskih reformi naročito borbeno je vojevao engleski konzul u Beogradu Longvort. On je mnoga stanovišta kraljevske vlade saopštio Garašaninu i sa austrijskim otpravnikom poslova Konradom Vasićem celog proleća uporno razmatrao mogućnosti kako da se stane na put ostvarenju srpskog projekta o narodnoj vojsci. Na glas da se tome pristupilo, njih dvojica su polovinom marta ponovo i bez uspeha govorili sa Garašaninom. U međuvremenu su austrijski mini-

star spoljnih poslova grof Rehberg-Rotenleven i erl Blunfild ocenili da Srbija radi na napuštanju Otomanskog carstva i složili se da Turci treba da preduzmu mere radi odvajanja naroda od kneza koji mu uzima slobodu i uzurpira vlast i da sultan mora vaspostaviti svoja prava. Za povratak Srbije u „zakonit" položaj prema Turskoj sredstva su tražena u Pariskom ugovoru: prava Srbije može jedino određivati Porta sa garantnim silama.[11]

Primirivši se diplomatski, Porta je stvarno bila sve nervoznija. Neuspeli pokušaj Divana da alarmira garantne sile protiv srpskih odluka iz avgusta 1861. bio je još jedan razlog da drugim, grubljim sredstvima suzbije i prekine srpsku radnju pre nego što bude kasno, i na Srbiju je počeo da naleže pritisak čiji izvori nisu bili lokalni i iza kojeg je stajala volja i sila Carstva.

Već na Preobraženskoj skupštini su poslanici devet pograničnih okruga izjavili da je „otomanska vlada opasala, od nekog vremena, granicu srpsku od ušća Timoka do utoke Drine mnogom vojskom, koja se ponajviše od bašibozuka sastoji". U jesen 1861. turska aktivnost na granicama je porasla, a od početka 1862. opsada Kneževine dobila je sistematski karakter. Jednovremeno sa ofanzivom Omer-paše Latasa na Crnu Goru i Hercegovinu, Fazli-paši su poverene vojne pripreme protiv Srbije, koje je Porta objašnjavala kao meru predostrožnosti, nužnu posle „nezakonitog stvaranja narodne vojske". Došavši na srpsku granicu, ovaj turski general je najpre naredio nekom Sultanoviću da sakupi 5.000 dobrovoljaca i prekine svaki dodir Srbije sa Hercegovinom i Crnom Gorom. U Vidinu, Nišu, Sjenici i Zvorniku popravljana su stara i građena nova utvrđenja. Na Drini je podignut veliki broj novih karaula od kamena, brvana i pruća, a u postojećim je povećano ljudstvo. Od marta 1862. Turci su između svojih garnizona i pograničnih postaja počeli da ukopavaju direke od po dvanaest aršina, obložene lučem i slamom i namazane katranom, čijim paljenjem je, u slučaju otpočinjanja neprijateljstva, trebalo dati signal za uzbunu udaljenim jedinicama. Istovremeno su pribirane i nagomilavane rezerve hrane i municije. Više od tih mera Srbiju je, međutim, uznemiravalo nagomilavanje vojske. Trupe dovedene u Vidin iz Berkovice, Loma i drugih mesta pašaluka i iz Azije, nisu se mogle smestiti

u tvrđavu i varoš, pa je u polju ispod grada dignuto 1.500 šatora. U Niš i okolna mesta stizali su novi kontingenti iz Anadolije; Longvort je taj garnizon cenio na 15.000, a srpskim poverenicima se činilo kako će uskoro brojati 20.000 ljudi. U Bosni ie sproveden popis muslimana sposobnih za vojsku, a fukari, koja ga nije mogla nabaviti sama, podeljeno je oružje uzapćeno od Srba.

Narodu je najteže padala vojska razmeštena po selima kraj granice, koja je terala ljude iz kuća i smeštala se u njih, tražila hranu i podvorenje, napastvovala čeljad i stavljala rodbinu begunaca i odmetnika na muke. Raja je najveća zla trpela od krajiških Turaka i Čerkeza. Pre nego što će poći u Crnu Goru, Krajišnici su — „sve gori od gorega, s koca i konopca, sve golo i boso" — u selima pored Drine otimali i krali stoku, harali dućane po Zvorniku, u po bela dana i nasred čaršije ubijali srpske trgovce. Kako su to bile poslednje godine poluvekovnog i bezuspešnog čerkeskog otpora ruskom osvajanju njihove kavkaske otadžbine, oni su masovno počeli da se sele u Tursku, čije su ih vlasti kolonizovale u pograničnim oblastima i krajevima, gde je muslimanski elemenat bio potresen, proređen i posustao, pa i oko istočnih i južnih granica Srbije. Tek proterani iz zavičaja od slovenskih đaura, goli, bosi, gladni, neradni i željni osvete, zverski su tiranisali hrišćane među koje su došli i terali ih sa ognjišta.

Bogata i prkosna Srbija, živa rana i znamenje poraza bila je, uz to, bosanskom i albanskom bašibozuku mnogo privlačnija od hercegovačkih i crnogorskih krševa, gde se „mnogo gine", plen je mršav, gospodstvo se teško može obnoviti, pa je i on hrlio ka njenim granicama, čekajući i najavljujući čas kad će upasti u naselja koja decenijama nisu harana i vratiti spahiluke, čitluke i dahiluke na izdašnoj zemlji. Iz te „vojske" neprestano se pretilo da će poharati pogranična sela Kneževine, napasti svu Srbiju, da će uskoro doći velika ordija, zatražiti od kneza Mihaila da preda oružje i zatrti đaursku državu ako se ne pokori. Vidinski i kulski serdari su pričali kako će, po fermanu koji je stigao iz Stambola, posle Bajrama od Kneževine otkinuti svu zemlju „do Krivovirskih planina". Niški Turci su najavljivali napad za prve dane marta 1862, potom rok pomerili „do Uskrsa", pa onda „čim pokore Crnu Goru i umire Hercegovinu". Begovi iz

Kuršumlije govorili su da će biti vraćena vlast „kakva je bila i pre pedeset godina" i sanjali o nekadašnjoj ratnoj slavi. Jedan „opšte poznati zlikovac Hristijana" u leskovačkom kraju sakupljao je družinu i pretio, „ako mu stara sreća pomogne, da će novu Srbiju porobiti". Age iz Metohije hvalili su se kako će je, kad pođu, do podne osvojiti. Bošnjaci su se spremali da Kneževinu pretvore u zgarište i „sve Srbe nateraju ispod turske sablje"; pretili su da će „načelnike, kapetane i proče činovničestvo povatati i, naplativši im što su dosad blagovali, otpremiti ih u Aziju u zatočenje, potom od naroda oružje oduzeti i napraviti ga pravom rajom, kao što je i pre bila, a onog bradatog, ako nam Alah dade, uvatiti i kazniti za dela koja je njegov otac počinio i koja on namerava produžiti". Krajem marta se čulo da su turski komandanti na granici primili zapovest da napadnu ukoliko Srbija odbije ultimatum o raspuštanju narodne vojske.

Po naređenju ili na svoju ruku, pripadnici šarolike turske sile patrolirali su i tumarali granicom, psovali i vređali seljake i pucali preko međe na srpske stražare, ratare i starešine, zlostavljali trgovce koji su, u nevreme, pošli za poslom u Bosnu, Vidin ili na jug. „Postali su nesnosni" — žalili su se težaci iz knjaževačkog okruga i u maju 1862. dali gnevu oduške zaklavši askera koji je zabasao preko granice. Prilikom bekstva pedesetak ljudi pred terorom u Bugarskoj, pucali su stražari obe strane, posle čega su vlasti prema vidinskom pašaluku uputile eskadron regularne konjice. Srpske patrole oružjem su vraćale delije kad bi prejahale Timok. Albanska četa je iz kruševačkog okruga suzbijena tek posle višečasovnog boja. Na zapadnoj granici sukobi su, najčešće povezani sa pljačkom, bili još češći i skoro uvek se pretvarali u manje bitke. Posle borbe što je potrajala čitave noći, straže sa Tisovačke i Javorske karaule vratile su gomilu koju je vodio Alid Šabanović, poznati lopov iz Kladnice, i oteli im dvadeset opljačkanih grla. Srpska zaseda na Crvenim stenama ubila je Ibra Rizmanovića koji je, sa družinom poveo dvanaest goveda, četrdeset osam ovaca i nekoliko kobila i ždrebadi. Opijeni prizorom vlastite snage, Turci iz Zvornika, Sakra i obližnjih mahala pošli su, posle jednog masovnog egzercira, preko međe, ali su ipak stali na vreme. Jedan buljuk je, polovinom aprila, na

kratko prešao u šabački okrug, maltretirao jednog seljaka i povukao se kad je žrtva utekla, itd.

Razume se, Srbi sa granice nisu ostajali dužni. U Negotinu je nadničar Stanoje Stanković ubio vidinskog trgovca Mustafu Jusufa, a u kruševačkom okrugu je nastradao Mehmed Sailović iz sela Šaške u kuršumlijskoj nahiji. Razbojnici iz jugoistočnih okruga Kneževine pobili su sinove nekoga Sulje iz Šljivove i nekolicini begova pokrali bivole i dosta druge marve. Iz užičkog okruga pucalo se preko granice na Turke u dvorištu obližnje džamije. Srpske vlasti su nešto više od turskih nastojale da obuzdaju svoje ljude i kažnjavaju krivce: nadničar iz Negotina je predan sudu, neki seljaci iz Velikog Izvora kažnjeni su zbog oružanog i tajnog prelaska granice, ubica trgovca iz kuršumlijske nahije ustreljen je u bekstvu, pljačkaši turske stoke iz sela Ljubovik su pohapšeni, itd. Ali, istovremeno su ubacivane i čete preko granice, čiji su broj, doduše, Turci preuveličavali da bi tako opravdali zamašnu akciju Fazli-paše.

Mišljenja o razlozima turskih pretnji bila su podeljena. Bašibozuk i redovne posade okolnih tvrđava, sastavljene od ogolelih tobdžija i sa izanđalim oruđima, nisu činili osobit utisak, ali se strahovalo da će serdar-ekremova ordija posle Hercegovine i Crne Gore poći na Srbiju. Drugi baš nisu bili skloni da poveruju u tursku ratobornost: „Boje se da ne pođemo u pomoć Crnogorcima, pa nas plaše." Kad je u Zaječar došlo 5—6 oficira zbog obuke narodnih soldata, Turci su poverovali da je stigla čitava vojska; kod razumnijih ljudi u Srbiji to je shvaćeno kao znak nesigurnosti. I okolnost da se najveća aktivnost zapažala u Sandžaku, tumačena je u prilog oceni da je čitava halabuka zbog Crne Gore i Hercegovine, a ne zbog toga što će Kneževina biti napadnuta; plašeći Srbe, Turci su sami sebe kuražili. „Mi nismo tako lakoverni — pisao je *Srpski dnevnik* — da držimo za gotov novac, što se kaže, da će Omer-paša udariti na Srbiju."

Pred kraj aprila 1862. zapaženo je da je broj turskih patrola, straža i pretnji nešto manji, a početkom maja njihova bučna aktivnost je skoro sasvim prestala i na granicama je zavladala neobična tišina. Nije se radilo o planskom smanjenju turske aktivnosti ili o prekidu opsade, nego o nastupu malodušnosti i krize posle pogibije

albanskog bašibozuka u Vasojevićima. Čuli su se glasovi da su Turci u Zvorniku izgubili nadu i da neki mlađi javno govore kako se sa Srbima može živeti u miru. „Vi se bojite nas, a mi vas triput više — rezignirano je govorio jedan stari aga srpskom dućandžiji — mi znamo da se naše već odavno otpisalo, mi preko termina vladamo...” U izveštajima dostavljenim Hristiću 1. maja, ni jedan od načelnika pograničnih okruga nije pomenuo bilo kakvu tursku aktivnost, a starešina iz Čačka je kratko poručio: „Klonuli su duhom!”

Međutim, turska potištenost potrajala je samo dvadesetak dana, a onda se podigao novi talas. U Bijelo Polje došlo je 7 tabora nizama, 2.000 redifa i 1.000 bašibozuka, pod zapovedništvom sarajevskog paše. U Novi Pazar je stigao paša iz Skoplja, a očekivan je i paša iz Prizrena. U Gusinju, Plavu i po Metohiji ponovo su pod barjak pozvani dobrovoljci da se svete Vasojevićima. Na Kosovo i Dunavom u Vidin pristizale su jedinice nizama iz Male Azije i jedrenskog vilajeta. U Niš je došlo još tri tabora pešaka, dva tabora konjanika i tri tabora redifa. Ovoga puta zapažene su i žive pripreme turskih garnizona na Dunavu i Savi: u Beograd je vodom prispela velika količina municije i hrane, a u Fetislam i Adakale je šlepovima dovučeno još topova. Očekivalo se da će i posade gradova biti uvećane, a srpski pouzdanici iz Bosne javljali su o turskoj nameri da tajno prebaci 1.000 vojnika u Užice i 500 u Soko, koji bi, u odlučujućem trenutku, iznenadnim ispadom uništili srpska sela i varoši u okolini i otvorili put ka Šumadiji i Beogradu. Preteći glasovi su ovoga puta bili znatno određeniji: turski juzbaša govorio je srpskim graničnim stražarima kod Čačka da će, za koji dan, sve turske trupe izaći na jurišne položaje; poverenici iz Niša javljali su da upravo predstoji napad, a u okrugu aleksinačkom čulo se da će narednih dana prema Srbiji biti koncentrisano oko 150.000 ljudi, itd. Posle takvih glasina, Ministarstvu unutrašnjih dela je 19. maja odobren vanredni kredit radi povećanja broja graničnih pandura.

Ovaj drugi nalet je, međutim, brzo posustao: poslednjih dana maja i početkom juna ponovo se sve smirilo. Ovoga puta Srbi nisu čuli o turskim porazima i utoliko je novo zatišje izgledalo zlokobnije, kao zatišje pred buru.[12]

Pored velikog turskog pritiska, toga proleća je bilo i drugih izazova da se ratuje. Ponovo se čulo o Napoleonovom planu da italijansko pitanje reši uz pomoć balkanskih naroda i o mogućnosti italijansko-mađarskog iskrcavanja. Ovakvi glasovi su najvećeg odjeka imali u Crnoj Gori: između saveta Rusije da svoje zahteve zasada postavljaju na miran način i primera ujedinjenja Italije, praćenog predlozima zajedničke akcije sa Garibaldijevim borcima i mađarskim emigrantima, knez Nikola i vojvoda Mirko su davali prednosti ovom drugom, podstičući ustanak istočne Hercegovine i Brda i sve neposrednije angažujući planinsku Kneževinu sa uverenjem da od nje stvaraju Pijemont južnih Slovena. Odnosi su se zategli i već početkom septembra Turci su praktično blokirali Crnu Goru i izazvali protivmere. Na jednoj strani raspoloženje da se ratuje, na drugoj teskoba i sve veća glad zbog turske opsade dovode početkom 1862. do sukoba u Skadarskoj krajini, a posle Omer-pašinog ultimatuma i kneževog odbijanja da povuče vojsku iz klanca Duge aprila 1862. počinje pravi rat, u kome su tokom maja, osobito na severnom frontu, pod komandom Petra Vukotića, Crnogorci ostvarili znatne uspehe. Od njihovih borbi i pobeda teško da je moglo biti većeg izazova uzdržanoj politici Srbije, a među borbenim patriotima nije se mogao ni zamisliti jači razlog i obaveza za vladu da uđe u rat.[13]

Rodoljubivo javno mnjenje je do tog vremena postalo faktor koji se nije smeo olako prenebregavati, a svi ovi događaji nalazili su u njemu odjeka i jačali ga kao unutrašnji činilac koji deluje u pravcu rata. Što je manje javno moglo da sudi o unutrašnjoj, građanstvo se tim više interesovalo za spoljnu politiku; što je bila manja nada da će sa političkim prevratom prestati i ekonomska kriza, tim je bila jača vera da će obračun sa tuđincima doneti brzo rešenje svih problema. Između zelenih tezgi po dućanima i vreća kafe, šećera i pirinča, bala pamuka, kanti ulja i gasa, buradi usoljene ribe i u gomilama vlastitog espapa, leti na ćepencima i zimi oko mangala, trgovci koji su se tek vratili iz Braile, Pešte, Soluna ili Trsta obaveštavali su ostale šta se u svetu radi i govori. U Čitalištu, Gušančevoj mehani i Polivakinom hanu naglas su čitane novine. U odžaklijama se natenane pripovedalo što su konzuli sinoć govorili, kakav je protest pope-

čitelj uputio muhafizu i šta je čestiti paša odvratio, o čemu pišu bečki *Wanderer* i pariski *Moniteur,* kakve neistine o Srbima širi *Journal de Constaninopole,* šta smera Rus, a šta Francuz, kad će umesto interesa, engleskom politikom početi da upravlja osećanje čovečnosti i načelo pravičnosti... Taj oprezni poslovni svet nije baš bio sklon ratu, ali su ga razvoj okolnosti, mlađi domaći elemenat, tek pristigao u čaršiju, i njegova vlastita deca sve više terala na tu stranu.

Još oko 1848. godine kod školske omladine su našle odziva ideje toga doba i ona je od tada počela da neguje i širi misao o slavnoj srpskoj prošlosti, koje sadašnjost i budućnost moraju biti dostojne. Politička zbivanja nalazila su odjeka i kod ostale mladeži, među slugama, bećarima, kalfama i momcima, nadničarima sa periferije i zanatlijama „na parče", u svetu koji je jedva plaćao plesnjive „partaje" ili stalno petljao oko kućeraka što prokišnjavaju i prete da se sruše i mučio muku sa zimom i glađu. Dobrim delom iz Turske i sa granica, oni su bili kivni na Turke i sve više ogorčeni na gospodu i gazde, pored kojih se pate za svakidašnji hleb i zbog čijeg se opreza stalno odlaže veliki obračun. Ipak, najžešće neprijatelje Turske među mlađim ljudima i udarni odred za eventualnu borbu protiv Carstva predstavljali su politički emigranti iz južnoslovenskih zemalja pod njegovom vlašću. Oni su u Beogradu predstavljali sponu među borbenim pojedincima i grupama svih staleža, poznavali su ljude od vlasti, imali rođake i zemljake među žandarmima, primali su pomoć i savete rodoljubivih intelektualaca, među đacima su važili za junake, najbolje su se razumevali sa beogradskom sirotinjom među kojom su živeli. Taj šareni i nemirni svet, sa handžarom i pištoljima u silavu, okupljen po mehanama i hanovima, kadar stići i uteći, spreman da svakog časa siđe na Dorćol i ubija i gine po turskim mahalama ili se, čim izbije fabulozno istočno pitanje, uputi preko granice da diže sela zavičaja i pali turske hanove i kule, bio je živo i svakodnevno upozorenje da ima braće koja pate i bore se i da ih Srbija ne sme prepustiti sudbi.

Političku osnovu i formu ispoljavanja borbenog raspoloženja svih tih grupa davala je skupina mlađih liberalnih intelektualaca iz generacija koje su započele omladinski

pokret oko 1848. i dosta dugo potom delile poglede mladih naraštaja. Zbog slobodoumlja, „partajnosti" i zahteva za demokratizacijom u zemlji, kneževi su ih sve više potiskivali iz javnog života, ali se, zato, među njihovim prijateljima i pristalicama izdvojilo nekoliko, u prvi mah manje istaknutih profesora i sveštenika obrazovanih u Rusiji i drugih ljudi povezanih sa slovenofilskim krugovima, koji su činili čvrsto jezgro „ratne stranke".

Već sa povratkom Obrenovića u ovim krugovima je naglo počelo da jača osećanje kako nastaje vreme epohalnih promena van kojih Kneževina ne sme ostati i primiču se časi odsudni za srpsku stvar. Takvo raspoloženje je našlo oduške u novinama, neuporedivo više u vojvođanskim no u beogradskim. „Dušana nema. Prizren postade srpska pustolina — budio je Jaša Ignjatović sunarodnike sumornim prizorom. — Udovi srbstva raskomadani, a petstoletna tama je srpska slavu pokrila." Ipak, u javnom mnjenju koje se stvaralo s obe strane Save i Dunava sve se više verovalo da „imade u Evropi sila osim onih što ih priznaje diplomacija, a to je sila duha vremena, sila naroda što teži za svojom slobodom i narodnosti", koja će „bilo kad održati pobedu". *Srbobran* je već prvih meseci 1862. bio vrlo određen: „Što bliže proleće, to sve bliže dolazi i odsudni čas rešenja istočnog pitanja... Ako Crna Gora protiv Turske javno ustane na oružje, i Srbija, samim okolnostima primorana, moraće se na osnovu načela narodnosti u proces umešati." Početkom marta *Srpski dnevnik* je razlagao okolnosti zbog kojih ishod nastupajuće krize mora biti povoljan za Srbe: „Istočno pitanje dobiva od dana na dan sve ozbiljniji izgled, i sva je prilika da će na proleće nastupiti kriza koja će biti rešiteljna za tamošnje ugnjetene narode... U Grčkoj se samo čeka na ‚zgodan trenutak', Hercegovina proliva krv, Crna Gora stoji spremna da odbije napade Turske, agitacije u Rumuniji postaju sve veće i ozbiljnije, odnošaji Porte prema Srbiji postaše, usled najnovijeg protesta, vrlo ladni i zapeti." Početkom maja ovaj list budi zaspale najvećim zvonom: „Istočno pitanje korača gigantskim korakom svome rešenju." Neki pitaju poizdalje: „Proleće, sve gušći oblaci, da li će mimoići naš narod", drugi su mnogo direktniji: „A Srbija? Šta ona u ovom velikom hristijanskom iskušenju čini?" Od ulaska

Crne Gore u otvoreni rat sa Turskom broj takvih pitanja se namnožio.

U osnovi isto raspoleženje rodoljuba u Srbiji nije imalo odgovarajućeg izraza u beogradskim novinama. Što je manje oduške moglo dobiti u žurnalistici, ono se tim više ogledalo u usmenoj javnosti, privatnim kontaktima, u pozorištu i poeziji. Vlastima je zamereno kad spreče upad emigranata u Bosnu ili razoruža Vasojeviće na granicama Kneževine. Đaci, učitelji, popovi, praktikanti i trgovci naručivali su „iz preka" portrete crnogorskih i hercegovačkih glavara i sve češće odobravali prekore Srba izvan granica što spoljna politika Kneževine nije smelija i odlučnija. Javnost je znala i da odobri kad vlada prihvati i zbrine izbeglice uprkos pritiscima, knez uputi 5.000 dukata za gladnu nejač i ratnike u crnogorskim planinama ili kad odbije da na Beogradskom pristaništu sačeka i pozdravi silnog serdarekrema Omer-pašu. „Milina je to sada jutrom na Vračar pogledati, skoro svaki dan čine se tuna vojničke manevre — oduševljavali su se patrioti ratnim pripremama u nadi da će borbe ipak biti. — A bog bi ga znao zašto ti svi odma usplamtimo, kao da smo na žeravici... Narod je čudno raspoložen."

Vojni pitomci su sa radošću obaveštavali jedan drugog da je mladi knez „primio" vrhovno zapovedništvo nad vojskom, tumačeći to kao znak da je „Srbin upoznao svoje ime". Praviteljstveni blagodejanci na strani žarko su želeli „da Srbija ne ostane do veka na miru, nego da se stavi uz svoju ugnjetenu braću u Turskoj, da se postara postići zadatak, koji joj je sudbina odredila, i obrazovati jednu veliku, snažnu srpsku državu". Đaci su poručivali jedni drugima kako je „vreme došlo da se kolju Turci, koji, na veliku sramotu evropskog hristijanstva, još jednako najlepše zemlje u parloge preobraćaju i svakom prilikom sprečavaju umni razvitak sviju naroda, koji u Carevini Otomanskoj žive".

Glavni oblik nacionalno-političke propagande među varoškim žiteljima bilo je pozorište, koje su od jeseni 1857. u Beogradu obnovili profesori, licejci i mlađi činovnici i trgovci. Pod upravom mladog advokata Lazara Praporčetovića, zatim književnika i direktora Gimnazije Đorđa Maletića i, konačno, profesora Mate Karamarko-

vića „Društvo pozorišta srbskog” ili, kako su ga još zvali, „Omladinsko srbsko pozorište”, na repertoaru je uglavnom imalo komade *Smrt cara Uroša* Stefana Stefanovića, *Vladimir i Kosara* Lazara Lazarevića, *Smrt Stefana Dečanskog, Vladislav, Ajduci, Svetislav i Mileva, Boj na Kosovu* i *San Kraljevića Marka* Jovana Sterije Popovića, *Kraljević Marko i Arapin* i *Dragutin, kralj srbski* Atanasija Nikolića, *Ljuboje župan iz Prištine* Vladana Đorđevića, *Crnogorci* Stojana Novakovića, *Preodnica srbske slobode* i *Srbski ajduci* Đorđa Maletića, *Ajduk Veljko* Jovana Dragaševića... Čak je i u Bogosloviji postojala scena, koja je početkom 1861. davala *Osvajanje Beograda pod Karađorđem* i ponovo popularnog Dragaševićevog *Ajduk Veljka.* Dok su pozornicom prolazile „kićene čete srpskih sokolova... sa barjacima krstašima”, oduševljeno gledalište lako je gubilo iz vida razliku između scene i beogradskih sokaka: gospe su „cikale” kad bi Turčin otimao decu iz naručja srpskih majki na predstavi *San Kraljevića Marka,* a onda bi pesmu „Ustaj, ustaj Srbine!” prihvatili svi, glumci i gledaoci, đaci i profesori, kalfe i majstori, žandarmi i famuluzi, spečeni argati i trbušasti boltadžije.

Pogotovo su romantični pesnici, u ime nestrpljivog naraštaja, uzbuđenog bratskom krvlju i sve gnevniji zbog oklevanja velikaša, tražili da se pođe u borbu.

Osećam mišicu snažnu i jaku,
u srcu krvi, u krvi boj —
pa gde je časak?... u tom času
da prsne krvca za narod moj!

junačio se Đura Jakšić i prekorevao „gnjili svet” što miruje „u truleži”.

Mladi oficir Dragašević nije se ustručavao da prekori vlast:

Zahrđa puška bojna
zahrđa sablja kovna.

Devetnaestogodišnja poetresa Draga Dejanović je hrabrila braću:

Za srpstvo mi srce gore,
za Srbina živim, mrem,
rado idem na zlotvore,
ja sam žena, ali smem!

Pritisak javnog mnjenja u pravcu rata bio je u proleće 1862. takav da iskusni i oprezni Atanasije Nikolić, blizak još opreznijem i iskusnijem Garašaninu, ocenjuje da „Srbija od sramote javnog mnenija neće se moći uzdržati da se u boj ne umeša", a u martu precizira da će rat izbiti krajem maja ili početkom juna zbog napada Turske na Crnu Goru ili Srbiju, koji se uveliko sprema, ili zbog verovatno velikog pokreta u Bosni, a možda i zbog slučajnih nesporazuma i incidenata opasnih pri ovakvoj napetosti. Doduše, on je tom prilikom sačinio i jednu temeljitu analizu koja je pokazala šta bi se sve, za uspešan rat, moralo imati, a čega nema: odlučna potpora Francuske, savez sa Crnom Gorom i Grčkom, ustanci u Bosni i Bugarskoj, potpuna moralna i materijalna ratna sprema Srbije, opšti potres... [14]

Stanovište kneza Mihaila i srpske vlade da se rat odloži nije u jesen 1861. bilo ozbiljnije izloženo dejstvu nijednog od ovih izazova. Od te jeseni do leta 1862. mnogo se promenilo. Opredeljivati se u novim okolnostima protiv rata nije bilo isto što i ranije ostajanje na miru, kad su prilike bile nepovoljnije, ali i manje izazovne; ovoga puta takva odluka je nosila jasan rizik greha što se propušta šansa za srpsku stvar i opasnost sukoba sa ne tako brojnim, ali u agitaciji vrlo borbenim „vatrenim patriotama". Pa ipak, vlada ni ovog puta nije bila za rat, a događaji su joj ponovo dali za pravo. U vreme najvećeg oduševljenja kralja Vitorija Emanuela i Garibaldija za izvođenje ekspedicije na Balkan, Napoleon III je odustao pokazavši još jednom, bar što se ovog poluostrva tiče, koliko su njegove odluke „čvrste". Na ranije postavljeno pitanje Srbije u vezi s tim, iz Pariza je krajem januara 1862. stigao odgovor da, u slučaju rata protiv Turske, ne treba računati na zaštitu od austrijske intervencije načelom nemešanja, sa čim Srbija, i bez te vesti, nije računala. Ubrzo se pokazalo da ni Grčka nije spremna za rat: u njoj izbijaju pobune i neredi koji su je za izvesno vreme isključili iz svake ozbiljne kombinacije za rat

protiv Turske. Što se talijansko-mađarskog iskrcavanja tiče, rezerve Srbije su ponovo dobile potvrdu: posle odustajanja Francuske i buna u Grčkoj, u Italiji je došlo do promene vlade i obustavljanja zvaničnog rada u tom pravcu. U odanost srpskih vođa ideji saveza balkanskih naroda i država nije bilo sumnji: ona je bila osnova celokupne zamisli nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja i knez Mihailo je 1859. govorio Lajošu Košutu „da se manji narodi mogu odbraniti kao nezavisna bića... samo tako ako bi se složili"; međutim, iskustvo tih prvih pokušaja pokazalo je da uslovi nisu sazreli, i Garašanin nije oklevao da to prizna: „Grci se boje Bugara, a Bugari i Grka i nas, Hercegovci se sumnjaju od Crne Gore, Crna Gora pak i od nas i od Hercegovaca, mi od sviju ostalih, a Bosna jedina bez svaki drugi uslovija iziskuje samo ko će pre doći da je izbavi od jarma turskog. Ovakvo stanje ne pravi ni blizu snagu koja je kadra srušiti Tursku."[15]

Opredeljujući se za mir i u ovim okolnostima, knez i predsednik vlade Ilija Garašanin su imali u vidu i vojničku spremnost Srbije; uređenje narodne vojske, ma kako bila jednostavno zamišljena, nije se moglo izvesti ni brzo ni lako. Praktični rezultati i stvarni domašaji popisa, regrutacije, uspostavljanja formacija i štabova — izvršenih od septembra 1861. do kraja maja 1862 — nisu bili veliki. Popis i regrutacija su u prvom redu bile administrativne operacije, jedinice i komande su uređene samo na papiru, obuke još nije bilo nikakve, spreme je bilo malo ili nimalo, a narodne četovođe, vodnici i desetari nisu naimenovanjem za starešine postali vičniji vojnoj veštini no što su bili pre toga. Osobito je naoružanje bilo nezadovoljavajuće, pa se narodna vojska morala osloniti na oružje koje je po tradiciji držao narod i koje nije odgovaralo ni brojem ni kvalitetom. Turci su u ovoj sili videli ne samo potencijalnu, nego i aktuelnu opasnost, ali su knez, Garašanin i ministar vojni Ipolit Florentin Monden najbolje znali da ona to nije, i po tom znanju se ravnali.

Konačno, kao potvrda zasnovanosti svih srpskih procena, u martu je došao ponovljeni savet Gorčakova Milanu Petronijeviću, koji je u Rusiji boravio oko zajma za oružje, da treba sačuvati „umerenost i smislenost".[16]

Pa ipak, opasnost od sukoba nije bila sasvim otklonjena. Jedna enklava u odnosima Srbije i Turske ostala je bez zadovoljavajućeg režima, nemirna i vazda opterećena nabojem koji je svakog časa mogao da eksplodira i izazove ratni požar: bili su to muslimansko civilno stanovništvo u Srbiji i turska jurisdikcija nad njim. Uočivši da je to jedino od spornih pitanja koje se ne može okončati jednostranom odlukom a da se ne izazove veći sukob, i, možda, rat, knez Mihailo se samo u tom slučaju opredelio za nastavak pregovora sa Portom, na način koji su mu savetovale prijateljske sile. Pre nego što će mu poveriti vladu, knez je u ovu misiju poslao taktičnog pregovarača Garašanina. U memorandumu turskom ministru spoljnih poslova Ali-paši, srpska vlada se pozvala na hatišerif od 1830 (ne pomenuvši onaj iz 1833), i zatražila ne iseljenje erlija, nego protezanja srpskih zakona, sudova i uprave na njih, smatrajući da će takav predlog lakše biti prihvaćen a glavni cilj — ukidanje „države u državi" — postignut; izražena je i nada da će slično rešenje Porta prihvatiti i za beogradske Turke. Po običaju, veziri su otezali tako da je odgovor dobijen tek krajem juna. Kao osnovu međusobnih odnosa Porta je istakla hatišerif iz 1833, najavila mogućnost da Turke iseli iz Sokola i Užica, s tim da jedna mešovita komisija reši pitanje obeštećenja i njih i ranije odseljenih, i obećala da bašibozuk po tvrđavama zameni redovnom vojskom; zahtev da se muslimansko stanovništvo Beograda stavi pod srpsku jurisdikciju odlučno je odbačen. U odgovoru, srpska strana je osporila važnost hatišerifa iz 1833, jer nije donesen dogovorom srpskih predstavnika i Porte, odrekla je pravo na naknadu za napuštena imanja, jer odseljene Turke niko nije sprečavao da ih prodaju, pokrenula je pitanje iseljenja muslimanskog stanovništva Smedereva, Šapca, Fetislama, Malog Zvornika i Kastela (naspram Adakalea), predložila tromesečni rok za okončanje rada mešovite komisije i ponovo zatražila ukidanje dvojne administracije u beogradskom šancu i stavljanje tamošnjih Turaka pod srpsku vlast. U drugom i poslednjem odgovoru Ali-paša je predložio stvaranje mešovitog krivičnog suda u beogradskoj varoši, koji bi i hrišćanima i muslimanima sudio po turskim zakonima i pod čiju bi vlast bile stavljene obe policije u šancu; kapije na zemljanom bedemu bi i

dalje ostale pod turskom kontrolom, jer je bedem — po tumačenju Porte — bio deo tvrđave. Srpska deputacija je našla da bi se ovakvim rešenjem ozakonio postojeći nered i povredio hatišerif iz 1830, i odbila ga. To je bio i kraj pregovora za čiji se jedini rezultat mogla smatrati saglasnost o upućivanju Portinog komesara u Srbiju i stvaranju komisije radi iseljenja erlija po hatišerifu od 1833. godine. Garašanin je iskoristio priliku da predstavnike evropskih sila na Bosforu upozori kako ovakav stav Porte i nerešeno pitanje dveju jurisdikcija u Beogradu može u skoroj budućnosti imati najteže posledice, pa se vratio u Beograd.[17]

Incidenata između Srba i Turaka u Kneževini bilo je uvek, ali posle odluke Preobraženske skupštine i povratka Garašanina, a naročito od početka 1862. njihovi odnosi su stupili na put koji je gotovo neizbežno morao odvesti u sukob širih razmera. Turska je pritiskivala na granicama Kneževine, Srbi su vraćali pritiskom na Turke u Srbiji, napetost je rasla i svaka tačka njihovog dodira davala je priliku za incident i krila opasnost eksplozije. Od ostalih krađa, pohara, tuča i ubistava, kojih je inače bilo mnogo u Srbiji toga vremena, sukobi dveju verskih, nacionalnih i političkih zajednica imali su najčešće drugačije motive i uvek veći odjek i šire posledice. Umesto usamljenih nesporazuma i čarki, kako je mahom bilo ranije, pleo se lanac odvratnosti i mržnje, u kome je svaki naredni beočug veći od pređašnjeg i kad svaki novi slučaj utvrđuje obe zajednice u uverenju da se rešenje može naći samo u krvi i da je definitivan obračun neizbežan. Sasvim usamljeni bili su onda ljudi kojima je, kao Milanu Đ. Milićeviću, padalo na um da će to biti borba „između braće dvema verama zavađene".[18]

U naseljima i rejonima sa mešovitim stanovništvom odnosi su bili najzaoštreniji. Ni u jednoj od tih zona nije bilo mirno, ali se malo koja od njih po zlu mogla meriti sa sokolskim krajem. Na nepristupačnoj litici nad klisurom Gračanice kod Krupnja, Soko-grad je sa četiri tvrde kule za Turke bio „cura sultanova", a za Srbe „razbojničko gnezdo iz koga izlaze palikuće i hajduci". Od ostalih Turaka Sokoljani su se razlikovali što ni u najmirnijim vremenima nisu mirovali i što su vlasti i žitelji toga grada, kao u kakvoj republici zla, bili zajedno prilikom

svih razbojništava i zuluma; „kadija i članovi medžlisa ljudi su zaista nečovečnog karaktera — pisao je okružni načelnik Nikoli Hristiću — podbadaju razbojnike na otimačinu, dele sa njima krađu i puštaju ih iz zatvora”. Uz to, Sokoljani su nedela činili i iz obesti i radi šenluka, jednako često kao i zbog koristi. „To su badavadžije Turci, od zanata lopovi” — pisali su i bečki *Wanderer* i novosadski *Srbobran*.

Nikada mirni, sokolski Turci su od povratka Obrenovića postali prava napast. Oko Ljubovije od njih su naročito stradali srpski čobani i stada; jahali su planinskim pašnjacima i hvatali, odvodili, razgonili i morili marvu. Samo u jednom takvom slučaju, kad ih je vodio Salko Zaimović, golim sabljama i u galopu su razjurili pastire i oterali četrdeset brava vrednih 160 dukata, imovinu seljaka iz Stave, Šljivove i Banjevca. Suljo Memedović pucao je na srpsku stražu i odmetnuo se u goru, zaklevši se da će prvom prilikom ubiti đaura. Kad su muslimani iz sela Petrca opljačkali ambare Marka Gligorića i Pere Topalovića iz Carine u azbukovičkom srezu, mudir nije hteo da se sastane s načelnikom radi rešenja slučaja. Poznati lopov Avdo Salkić sa družinom poharao je kuću Đorđa Lukića iz Ljubovije i prošao bez kazne. Srpske patrole morale su voditi pravu bitku sa bandom Use Gaića Novakovića, koja je pošla da hara Jadar; iako su vođa i jedan od Srba poginuli i sa obe strane bilo više ranjenih, mudir „nije mogao” da pronađe krivca. Kako je jaka sprega sokolskih poglavica i razbojnika videlo se u slučaju kad je pedesetak njih, predvođenih Asanom Redžićem, Memedom Tičićem i Omerom Zukanovićem, iseklo ogradu oko zemlje Đoke Čalića iz Uzovnice, ispsovalo domaćina i poručilo srpskoj vlasti da nikog svog od njih ne može odbraniti. Iako se sve desilo po danu, naočigled sveta i uz učešće velikog broja Turaka, sokolski mudir i pašin komesar Aga-beg odgovorili su sreskom načelniku, kad im se požalio, da to nije istina, nije se desilo... Ipak, kasnije je na licu mesta izašao kadija i obećao da će tu družinu kazniti „rezilukom”. Bili su tu i krivci, prkoseći prisutnim srpskim starešinama i terajući sprdnju sa seljacima i oštećenim domaćinom.

Bezvlašće Sokoljana stiglo je do vrhunca kad su pred srpskom poterom u grad sakrili deset robijaša pobeglih

iz Topčidera i, zatim, sa njima harali po podgorskom srezu. I glave su počele padati: kad je iz zasede ubijen Arsen Petrović, ugledni seljak sa Jagodnje, na čijem je pogrebu bilo 200 domaćina, njegova brojna zadruga se zaklela da će ga osvetiti. Nakon tih slučajeva, srpske vlasti su postavile straže oko grada, zabranile svojim podanicima kontakte sa Sokoljanima i počele da hapse Turke koji su zalaziil u srpska sela. Uplašeni od obruča koji su panduri i seljaci stezali oko njih, neki od Sokoljana prvi put su pokazali znake pomirljivosti, bez rezultata zatraživši od mudira da robijaše izruči vlastima Kneževine. Kad su i Turci počeli da ginu (jednog su Srbi, kod Alijinog grma, isekli na komade) i van zidina podižu neke kule, nastojeći da potisnu srpske straže, zaplet je postao toliko ozbiljan da su se morali umešati i posrednici; Ašir-paša je išao u Zemun i u Engleski konzulat da traži pomoć ne bi li srpske vlasti skinule opsadu, posle čega su general-major Josif Filipović i engleski konzul Longvort razgovarali o tome sa knezom.

Ipak, u proleće 1862. incidenata je bilo gotovo svaki dan. Srpske novine su pisale kako ispod sokolskih zidina vazda „sevaju handžari" i „osviću mrtva telesa". „Turci Sokoljani prete našem narodu velikim zlom — javljali su iz tog kraja višim vlastima u Beogradu — naši su spremni dan i noć". Kad su Turci počeli pucati na srpske činovnike, izveštaji su postali alarmantni: „Turcima u Sokolu i okolo njega ovladala je anarhija". Prošavši tim krajem, Milan Đ. Milićević je zabeležio: „Narod nema ni dana ni noći mira, nema nikakve bezbednosti ni za život, ni za imanje svoje. On je na pušci i danju i noću: tamo se ore sa puškom, tamo se spava sa puškom... Pristao bi da sam raskrsti sa Turcima." Posle slučaja da komesar stane u zaštitu zločinaca, Srbi su rezonovali: „Kad Turci, kada je u Sokolu Aga-beg, pašin komesar, ovakva nasilija narodu našem čine i bez ikakve obuzdanosti napadaju, onda što će činiti kad ovaj iz Sokola otide..." Garašanin je upozorio Ašir-pašu da ponašanje Sokoljana „može izazvati srbski narod na odsudni otpor", za čije će posledice biti odgovorne carske vlasti. Po njegovom nalogu, Jovan Ristić je 22. maja 1862. izjavio Ali-paši da „eksplozija međusobne mržnje" kod Sokola tek što nije izbila i da se može predupurediti samo hitnim merama.[19]

Sa preko 5.000 Turaka, 380 muslimanskih Cigana i samo 1.800 Srba, Užice je takođe predstavljalo znatnu muslimansku naseobinu i još jedno „gnezdo janičarskih orlića" na zapadnoj granici. Držeći, uz to, užički grad, a sasvim blizu braće iz Sokola, Bosne i Sandžaka, Turci Užičani su vazda hteli, ali nisu mogli da budu barabar sa Sokoljanima; u toj varoši i oko nje Srbi su bili agresivniji i dosta je muslimana tih meseci pogubilo kuće i glave. Kod Biser-vode zaklana su dvojica njihovih mehandžija, a sumnja je pala na Vasu Šokčevića iz Dubokog i Milovana Gursića iz Skržuti. Za pljačku u Bukovinama, kad je Turcima odneto 14475 groša, takođe je osumnjičen Šokčević, sa Borišom-Sretenom Savićem i Radetom iz Dubokog, zatim Sava Kulić iz Gostionice, Aksentije iz Drenovca i Nikola Erčić iz Stoića... Pred kućom u Krčagovu, Sauda Eupovića plotunom je izrešetala četa Užičana. Kad je u konaku nasred varoši zaklan Adem-beg Tića, njegov srebrni nakit prodavali su, opet, drugari iz Dubokog. Kuću Muje Šiše upalio je — „doznaje se" — Krsta Zečević, njihov seljanin, a kuću Sulje Valjevčića ponovo neumorni Šokčević sa bratijom. Nikola Mojić i turski mehandžija na Lokvi rešili su da ga prokažu, pa je pobio i njih.

Razume se, ni Turci nisu ostajali dužni. Kad je u majsko jutro plamen progutao kuću dva brata Kapetanovića u Krčagovu, gnevni sinovi Ejup-age, dizdara užičkog grada, pojahali su Davorjem da ubiju kaurina koji prvi naiđe. Na sreću kolara Vasilija Drobnjakovića, puške oba Kapetanovića su slagale, ali su ga zato prebili kundacima i kamenjem, nanevši mu desetak rana. Događaj je uzbudio i Srbe i Turke, naoružana gomila muslimana je pošla put Krčagova, pomoćnik okružnog načelnika Pavle Đelmaš zatražio je od muselima da uhapsi dizdareve sinove i naoružani buljuk vrati u varoš.[20]

Šabački Turci su od ranije počeli da prodiru u srpsku varoš, otvaraju dućane, kvare poredak, grde kneza Mihaila, prevoze robu na vašar u Klenku ne plaćajući đumručinu, nasrtali su na srpsku žensku čeljad kad prođe preko Bajira, prebijali momke koji bi pokušali da zaštite čast sestara i devojaka... Jedne noći početkom maja čitava je gomila sa zapetim puškama opkolila dva srpska stražara kod Kurtovića pivare na Maloj pijaci: „More

Vlaše, zar vi ne znate da je to naša zemlja i da smo mi carski sinovi... Nemojte se nadati da ćete zekcirati na zemlji koju smo na sablju oteli." Odgovor ovdašnjih Srba bio je krvav kao i u Užicu, a sticajem okolnosti, i ovde je često pogađao užičke Turke, koji su i kod svoje kuće prolazili najgore. Kad su Srbi na mrtvo isprebijali Mustafu, trgovca iz Užica, protestvovao je Huršid-paša i knez je poslao prvog ađutanta Dragutina Žabarca i Jovana Mašina, jednog od istaknutijih srpskih lekara, da ispitaju slučaj. Uskoro su, u Malom Dubokom na Savi, kod starog šanca i mehane Smiljkovića, pogubili glave i poštonoše Sulja Arslanović i Mursen Aldalović; u istrazi, koju su zajedno vodili sreski načelnik iz Šapca, starešina zaptija i član medžlisa Numan-aga, utvrđeno je da je skoroteče ubio sam mehandžija. Sličan slučaj se desio i u Valjevu, gde su „dva lopova" posekli Užičane Miharema i Muju Poljka i odneli im kesu sa 539 dukata cesarskih...

U Smederevu su Srbi najviše muka imali sa švercerima i krijumčarima, osobito sa dvojicom Useinovića, koji su „poslovali" sa Pančevom i Kovinom i rugali se vlastima Kneževine, kad ih uhvate na delu. Iako samo 70 kuća erlija i 150 nizama, muslimani iz Fetislama zauzimali su zemlje na koje nemaju prava, njihovi „hećimi" su varali seljake „medicinama" i kršili sanitarne propise, sekli su srpske šume oko Kladova... Ovih meseci se, međutim, počelo događati da im Srbi satiru useve na uzurpiranoj zemlji i da se fetislamske tobdžije, zabasale u ključke šume radi drva, više ne vrate.[21]

Kao u svemu drugom, Beograd je u odnosima Srba i Turaka imao naročito mesto. Beogradski Turci, erlije i nizami, bili su mnogobrojni, beogradski Srbi ekonomski najjači i kulturno najuzdignutiji, u njemu su bile glave dveju vlasti sa nejasno podeljenim ovlašćenjima, u ovdašnjoj javnosti nalazili su odjeka sukobi bilo gde da se dogode, a glas o incidentima u Beogradu lako je stizao na Bosfor, Senu, Temzu ili Nevu. Drugde je više sukoba bilo povezano sa pljačkom i, uopšte, ličnom korišću, oko Sokola kad se o muslimanima radi ili u Užicu kad je o Srbima reč; u Beogradu, međutim, oni su bili motivisani pretežno netrpeljivošću i utoliko opasniji. Korektnih odnosa među Srbima i Turcima bilo je sve manje, a prizora komšijskog divana uz šerbet i čibuk, nestalo je gotovo

sasvim. Izgubila se i nameštena učtivost i ceremonijalna ljubaznost u ophođenju i sve su se češće jedni drugima obraćali kroz zube, kleli se razgovetno i psovali na sav glas.

Zavođenje žandarmerijske „kumpanije" početkom 1860. i uspostavljanje čete noćnih stražara izazvali su među Turcima uznemirenje i strah; osobito im je policijsko odeljenje na Dorćolu, sa nekoliko žandarma i patroldžija, „kao kost u grlu bilo". U jesen 1861, posle dočeka kneza i kneginje, masa Srba se otisla niz čaršiju, obarala turske ćepenke, razbijala džamove na njihovim kućama, skidala čalme i derala gunjeve muslimana koje je, usamljene, zahvatila bujica, straže na šancu su zasute kamenjem, na Savskoj karauli su povređeni juzbaša i mulazim... Turci su otada skakali, iz postelje i sa oružjem izletali u mrak i kad bi Tasa, pijani sluga Alije mumdžije, počeo da obara oluke i plotove niz Dorćol i doziva u pomoć, verujući da je dobio napad padavice.

Iako uvereni da im pripada budućnost i puni nade, Srbi, su takođe imali razloga za strah. Kad su u maju 1860. fanatični Druzi otpočeli da kolju maronite po Libanu, beogradski Turci su poželeli da i oni pođu u džihad i dobili su slobodu da po hanovima, pijacama i Limanu govore kako „Srbe beogradske očekuje ono, što je postiglo hrišćane u Siriji". Druzi su se, doduše uskoro morali povući na puste visoravni ka Istoku, ali je zato oko stopedeset njihovih poglavica i najopasnijih ratnika dovedeno u Beograd, navodno po kazni. Stari Husein-beg iz Ajteza, mladi Selim-beg iz jedne od najuglednijih porodica plemena, Šejh Husein iz planinske tvrđave Deir el Kamar, vođa iz Bejruta Abdulah Elakaili i drugi „kasapi sa Livana" nemo su sedeli na bastionima iznad gradske Vidin-kapije kao dokaz beogradskim Turcima da „sveti rat" nije ozbiljno kažnjen i zauvek okončan i kao izvor srpskih strepnji. „Dželati maronita... bili su savladani, ali ne i slomljeni — pisao je Kanic. — Pomisao da bi druzki planinski orlovi mogli da pokuljaju iz svojih krletki, koje je lako bilo otvoriti, i... ponove krvave prizore džihada, mučila je silno srpski glavni grad." Srbi, razume se, nisu znali da su te strašne junake morili usamljenost, vlaga i bolest, da su od Longvorta tražili medicinsku pomoć protiv kostobolje i jektike i da je muhafiz već predlagao da budu premešteni u Vidin ili nekud na jug.

Sa ofanzivom na Crnu Goru, pritiskom na srpskim granicama i pripremama po tvrđavama veoma je poraslo samopouzdanje Turaka i na njihove hrišćanske sugrađane se, od početka 1862, sručio talas pretnji. Beogradske batal-age — kako ih je zvao *Svetovid* — javno su uživale u prizoru patnji i ponovnog ropstva, koje očekuje osiljene kaure. Sulja i Ibiš, berberi kod Usta-Mahmuta (batal-age su se u nuždi najrađe prihvatale tog zanata, jer im se činilo da ponajviše odgovara nekadašnjem gospodstvu, a nije se moralo mnogo zapeti), veselili su se pred Gavrilom Čikojevićem jer „biće uskoro srpskih glava posečenih, skoro ćemo mi jesti debelih kokošaka šumadijskih i uzimati desetak kao i naši stari". Mejko berber snevao je na javi o „srpskim glavama kojih će se naseći", Ali-Koča, Mula-Mehmed Hadži-Bećirov i Alija berberin zamišljali su „novu vladu nad rajom", a Hasan amal pričao je da će srpska varoš uskoro biti razorena topovima. I ovoga puta najviše se razmetao vođa borbenih erlija Rašid-beg, „lukav i svagda pravi Turčin" — kako je o njemu zapisao Garašanin; pretio je da će Beograd sa zemljom sravniti i sve Srbe pod mač staviti, vređao je po sokacima novog kneza i napao Persijanca Hadži-Adžama, „koji na Zereku čaj kuva", što je ruski, a ne turski podanik. Bilo je i glasova koji upozoravaju, ali ne prete. Jednako zabrinute za svoju decu kao i srpske majke, hanume su na kapidžicima šaptale susedama hrišćankama da sklone čeljad jer će biti krvi. Duvandžija Mehmed Alilović poverio je kalfi Kosti Blagojeviću da su sanduci, odskora doneseni u kuću, puni baruta, olova i peksimeta i da za nekoliko dana neće biti Beograda; ja te — rekao je momku — neću ubiti, jer mi vera brani da ubijem slugu, ali će te ubiti drugi — i savetovao mu da što pre ode iz varoši.

Razmetanje erlija i pričanje bula po čaršiji srpske vlasti su mogle i nisu morale uzeti ozbiljno, ali pretnje su se čule i od turskih zvaničnika, a obaveštenja iz proverenih izvora kazivala su da ih treba uzeti u obzir. Kad je jedan pijani Bošnjak trgao pištolj na Mišu Radosavljevića, trgovca iz Milanovca, koji je lađom u Beograd dovukao vino, turski oficir je smirio nakresanog deliju: „Ostavi ga, za dvajest dana biće im gore nego u Crnoj Gori." Praveći se da spavaju, srpski žandarmi u mešo-

vitim noćnim patrolama na Bit-pazaru mogli su čuti šapat nizama, nevoljnih drugova: „Srbi ne znaju šta im se sprema." „Još nije vreme" — odvraćali su mulazimi askere od ubistva patroldžija koje je, na izgled, savladao san.

Društveni život, zabave i mesta okupljanja Srba i Turaka uglavnom nisu bili zajednički. Pa ipak, sve što se događalo kod jednih, moglo se, u tesnim okvirima ove naseobine, čuti kod drugih, sa nepovoljnim i sve gorim posledicama na atmosferu u varoši. Do Turaka su dopirale ovacije ostalih Beograđana kad srpski junaci na pozornici svete raju mačem i kad Sterijin Miloš Obilić umirući poručuje „izdahni tiranu", glas mladeži koja se po sokacima pozdravlja stihovima Ljube Nenadovića „Poturice Omer-paša, fišek ti je odgovor" i Stevana Kaćanskog „Hej Turčine, hoćeš krvi? U krv ću te okupati...", žudnja Đure Jakšića „da prsne krvca za narod moj" i nestrpljivo pitanje Aberdara „Kad će jednom da zagrmi?" I obrnuto, noćne sedeljke i divani naoružanih Turaka po kafanama na Carigradskom putu i Dorćolu uznemiravali su Srbe. Posle učestalih pretnji i incidenata prekinute su zajedničke igre „robova", kojim su se dotle, po koji put, srpska i turska deca zabavljala na Kalemegdanskom polju i ledinama oko česama i džamija. Načelnik Ministarstva prosvete Nenadović izdao je naredbu školskim vlastima da đacima zabrane „posle zahoda sunca po turskim mahalama hodati". Zgražanje među Srbima izazivao je i „Karađoz", igra lutaka i senki po kafanama na Dorćolu, „najgadnija predstavlenija, koja, pokazujućim se lutkama, kako one bajagi jedna s drugom govore, onako nešto produciraju, kao što Turci po njihovoj azijatskoj naravi sa muškom decom čine", pa je, na predlog policije Dorćolskog kvarta, đacima, šegrtima, slugama i drugoj mladeži zabranjeno da gledaju marionete koje ih „razvratnosti i nevaljaluku uče i na naravi njihove ubitačno dejstvuju". Grmljavina topova kad se sultanu rodi sin plašila je Srbe, Turke je uznemiravala proslava Cveti sa poklicima licejaca „Da još svanu jedne Cveti, da krst satre mesec kleti".

Sa porastom netrpeljivosti i najneznatniji povodi bili su dovoljni za krupne rasprave i zvanične proteste, a obostrana jarost je doskora bezopasnim zađevicama davala krvavi rasplet. Među Beograđanima obeju vera mno-

go je tih meseci bilo krvi, krvi na jeziku, u očima, u mislima, ali i na javi. Kao zone najveće napetosti i poprište mogućeg opšteg sukoba, incidentima su obeležene poslednje stotine metara Carigradskog druma sa Velikom pijacom i okolnim mahalama, kapije na Šancu i Čukur-česma vazda sakrivena nervoznom gungulom, gde su se Srbi i Turci najčešće sretali, mešali i smetali jedni drugima. U incidentima su često stradala deca, što je mnogo kazivalo o opštem emotivnom stanju i veoma uticalo na njega, a obično su učestvovali i žandarmi i nizami, čime je svaki od njih dobijao značaj maltene direktnog sukoba država.[22]

U tesnom sokaku kod Vidin-kapije, 20. januara 1862. osvanuo je isečen noževima Mustafa Mujko Hadžiametović, čauš i muhafizov gavazbaša. Jedan od hodža je zakleo susede okupljene nad čauševim lešom: „Ne bila vam vera turska prosta i niste turski sinovi, ako se za ovo Srbima ne osvetite i ako dopustite da žandarmi sokacima odaju. Žandarmi su ga ubili, zato i vi, kako žandarma u sokaku vidite, ubijte ga i osvetite se." Shvativši sasvim ozbiljno hodžin amanet, naoružani žitelji mahale su već te noći pokušali da iz busije smaknu srpskog patroldžiju; i narednih dana su krstarili preteći i 21. januara pred sumrak u kući pokojnog Mujka održali čitav sabor pod oružjem. U težnji da spreči širi sukob, upravitelj varoši je 23. januara otišao paši u grad i sporazumeo se da na Dorćolu zajedno patroliraju nizami i žandarmi. Muhafiz je, uz to, uputio imame da po džamijama i kafanama Turcima prenesu da je zabranio pretnje osvetom i raznošenje glasova kako su čauša ubili žandarmi, zbog čega se — zapretio je — može dobiti trideset dana zatvora i pedeset batina. Kako je gavazbaša „poroku pijanstva tako odan bio da se nikad izvan grada trezan nije mogao videti", a uz to je, među nizamima, važio i za pašinog doušnika, muhafiz je zaključio da je Mujko stradao od ruke svojih drugova i naredio da se pohapse, što Porti nije smetalo da dugo posle toga ovaj zločin pripisuje srpskim organima reda.

Pogotovu su pri takvom mišljenju ostali erlije, šireći glasove o novim nasrtajima žandarma kojima su ugroženi turski životi. Žalili su se da su srpski policajci 23. januara „tukli i po blatu vukli" nekog Paležliju, 24. januara zatvorili, batinali i ozledili dvoje njihove dece, a 12. februara

bajonetima jurili Fenerdži-Jusufa. Mujkov brat je neumorno pozivao na osvetu, neki Asan Madžarević je, s ove i one strane Vidin-kapije, pričao da će umreti ako se ne napije srpske krvi, Jevreji su upozoravali srpske činovnike, koji patroliraju noću, da se paze jer ih Turci vrebaju. I doista, u sokaku od Bit-pazara ka Čukur-amamu 4. februara je Turčin nožem napao i progonio kasapskog slugu Mijaila Vučkovića, 6. februara je tobdžija Redžep upao u jevrejsku kuću kod simidžinice na Zereku, narednog dana je pijani Mustafa ubo makazama Gavrila Jakovljevića, kalfu kod terzije Jakova Medine, a jedan turski amalin je „uhvatio za gušu" šnajdera Kostu Nikolića. Batine koje su krajem februara dobili Todor Dražić i Nikola Vučićević u turskoj kafani Jasik neke su i nasmejale: dvojica nadničara sa Kapetan-Mišinog zdanja zajedno sa Turcima, uživali su u igri čočeka, ali se nisu mogli odlučiti da igračice na kraju časte bakšišom od svojih teško zarađenih, argatskih para, pa su Turci, zbog njihovog tvrdičluka, Dražiću stolicom razbili glavu, a Vučićevića išamarali.

Srpske vlasti su zaključile da su erlije hodžinu zakletvu pretpostavili pašinoj naredbi i odlučile da pojačaju patrole na Dorćolu. Sa žandarmima i pisarom Mustakovićem, kvartom su svake noći počeli da krstare terdžuman Simeon Nešić i policijski pisar Milan Sretenović. Pojava dvaju veštih činovnika izazvala je veliko uznemirenje u turskim mahalama. Hteli su „od muke svisnuti" i činili su sve da im otežaju posao: držeći se senki, uhode nisu ispuštale patrolu iz vida, iz mraka su svaki čas ispadali naoružani buljuci i ponovo nestajali u pomrčini, iz kafana i avlija čule su se pogrde i neprijateljsko mumlanje... Najviše muka su policajci imali sa turskom decom, koja su se okupljala oko njih, dizala graju, gađala ih trulim voćem i vređala. Znajući da Turci traže povod, srpski organi reda su se uzdržavali da tuku dečurliju, odrasli Turci su iz prikrajka i zaklona pujdali sinove i čekali incident, nizami i mulazimi su na srpske intervencije odgovarali da preganjanje sa decom nije njihov posao... Samo bi ponekad čauš ošamario najnasrtljivijeg ili bi poneka bula, strahujući za decu, pokušala da patrolu oslobodi napasti, što nije bilo dovoljno da se „bezobrazluk dečiji" obuzda: 4. marta polupali su fenjer na kafani Janka Lackovića sa krunom i kneževim inicijalima, 9. marta su kod Pirindžane

pretukli Haima Koena, svakodnevno su bacali „raketle” i „bombice” na žandarme i konačno počeli da se služe oružjem. Najveći rusvaj je izazvala družina koja se zabarikadirala u kući luledžije kod Malog amama i sokakom osula paljbu iz pravog topa i iz pištolja. Vojvoda Musta-efendija bio je prinuđen da preduzme istinsku opsadu luledžijinog imanja, ali bez naročitog uspeha: pre nego što su oprezni nizami ušli u kuću, obešenjaci su utekli kroz kapidžike. Ovaj slučaj je prošao bez težih posledica, ali ih je bilo i sa krvavim svršetkom, na primer kad je u Jasik-kafani jedno Ture iz pištolja ubilo mladog Arbanasa.

Umesto da brinu o sprovođenju pašinog naređenja, nizamski oficiri su tolerisali erlijske ispade i vojničke pretnje. Uzalud je upravitelj varoši Mijailo Barlovac išao paši u grad i dogovarao se sa Musta-efendijom, glavnim turskim starešinom u šancu; komandiri turskih patrola pravili su se nevešti objašnjavali kako su askeri mladi i zato plahi i još uvek nedovoljno disciplinovani. Upravitelj varoši je 24. februara obavestio ministra unutrašnjih dela Nikolu Hristića kako stanje izmiče kontroli i zatražio uputstva.

I doista, tokom i, naročito, krajem marta incidenti su učestali: 9. marta su se na česmi sporečkali Babail Šaći i ekmedžijski sluga Jovan Mijović, 20. marta je uvređeni kavalerijski narednik Kostić trgao sablju na Turčina, a u Jevrejskoj mali su zaptija Redžep, besposličar Ibraim i još jedan nasrnuli na jorgandžiju Danila Cvetkovića, na Bit-pazaru je 23. marta Idriz Bećirović jurio handžarem kafedžijskog momka Aleksu Milojkovića, a dvojica drugih su noževima napali mehandžiju Aleksu Miljkovića...

U slučaju gavazbaše Hadžiametovića dokazi o krivici žandarma nisu pronađeni, ali su oni, zato, 20. marta učestvovali u jednom događaju na način koji je među Srbima ocenjen kao rodoljubivi podvig, a među Turcima kao očigledno svedočanstvo da su srpski organi reda u stvari nosioci nereda. Jovan Skopljak i Stevan Radojičić iz Bosne, koje su tamošnje vlasti osudile na robiju i okovane poslali u Vidin, pobegli su sa parobroda kad je pristao ispod Beograda, skinuli sindžire i stavili se pod zaštitu srpskih vlasti. Pri tom je deset žandarma smetalo delijama da ih gone (Turci i Longvort su tvrdili da su žandarmi oteli robijaše), a srpsko građanstvo im je pomoglo da se otku-

ju. Ašir-paša se žalio velikom veziru, „ljubeći mu noge", da je srpska ovim postupkom „izobličila" tursku vlast i tražio od Garašanina da mu se bugunci izruče, čemu je nakon pet dana udovoljeno. Ova sasvim javna manifestacija srpske spremnosti da se na turske pretnje i sitne atake odgovori neprikriveno grubo i odlučno podstakla je turske vlasti da preduzmu ozbiljne pripreme. Doskora su bar formalno pokazivale volju da održe red u muslimanskoj zajednici: zabranjivale su nošenje oružja, zatvarale kafane u kojima caruje razuzdanost i izbijaju incidenti i povremeno kažnjavale krivce. Posle ovog sukoba erlije su javno i sa faktičkom dozvolom svojih vlasti počeli da nose oružje, u gomilama izlaze na vežbe gađanja ispod Vidin-kapije, na Jaliji, Karaburmi i kod Ladne vode, šenluče uz put i nanose štete kazanima i uređajima u fabrici Stevana Radičevića i na Hadži-Tominoj ciglani. Masu muslimanskih bećara, koji su se tog proleća iz susednih vilajeta slegli u Beograd i nastanili po kafanama na Dorćolu, vojvoda je mobilisao da sa lađa prenose u grad hranu i džebanu i popravljaju tvrđavu na Kalemegdanu, razdelio je oružje onima koji nisu imali svoje i razmestio ih po skrovitim mestima Dorćola, kao tajne šiljboke i zasede. Musta-efendija i njegovi oficiri lično su počeli da prate kretanje srpskih žandarma i činovnika po Dorćolu, a turske straže i patrole povremeno je obilazio i izdavao im uputstva lično kajmakam. Pripreme su istovremeno vršene u tvrđavi: 12. aprila je dovučen i istovaren šlep s pšenicom, dva dana kasnije stigla su još dva s kukuruzom, a u toku narednih pet dana istovareno je 1.900 topovskih đuladi od 88 oka, 2.500 komada od 65 oka, 1.414 od 44 oke, 3.300 od 22 oke, 2.700 od 16 oka i 2.700 komada od 14 oka, zatim 444 đuladi — sindžirlija, 2.900 torbi karteča, oko 400 sanduka baruta u fišecima za duge puške i 7.000 kutija sa topovskom municijom manjeg kalibra. Pšenica je smeštena u Hasan-pašinoj džamiji, a kukuruz u koševima, sve u Donjem gradu. Tokom poslednjih dana aprila iz pravca Zemuna dovučena su još tri šlepa sa žitom i topovskom municijom, a kopnom, preko Srbije, u tvrđavu su prispeli juzbaša i dvojica katana sa bisagama punim novca. Ašir-paša je u Užice poslao uglednog trgovca Mahmuda Tabak-Ibrahimovića, a u Smederevo Emin-efendiju sa nalogom da izvide turske

žalbe protiv Srba i da podstaknu pripreme za nastupajuće događaje. Turcima koji su poverljivo radili za Srbe (bilo je među njima i nižih nizamskih starešina) i srpskim posmatračima (kojima je rukovodio Milan Sretenović) nije promicala ni jedna turska radnja.

Pripreme su okuražile najborbenije Turke. Asan Madžarević je vitlao oružjem niz Zerek i po kafanama nabrajao Srbe koje će pobiti, a Amet-begov sluga je igrao konja sokacima na dnu Dorćola i pozivao žandarme na megdan. Srbi su naročito zazirali od Salije Barjaktarevića, nedavno prispelog iz Turske, za koga se pričalo da je čuveni krdžalija sa dvesta hrišćanskih glava na duši i mnogo opljačkanog zlata i srebra, koji se „živ raspada od besnila, što ne može ništa da čini kao što je naučio... i preti da bi sa 500 Turaka isekao sve Srbe po Beogradu". Nizami su 14. aprila u kuću Đorđa Pavlovića napali troje maloletne ženske dece ovog mehandžije, posle čega je među Srbima u tom sokaku pored same turske policije zavladalo pravo vanredno stanje. Zatim su, u sokačiću pored Mošine kafane, tri turska momka pokušala da siluju četrnaestogodišnjeg Isaka Solomonovića, inače šegrta kod Haima jorgandžije, ali je žandarm Jovan Milinković spasao dečaka od napasti. Bivši tobdžija Arslan i još jedan pretukli su Stevana Ivkovića, bakalskog momka Hadži-Janje Đorđevića sa Bit-pazara, a dvojica pijanih Turaka su napali mehandžijskog slugu Đoku Milenkovića i potegli noževe na žandarma Đorđa Vidakovića, kad je pokušao da ih obuzda. Sukobi su izbijali čak i oko šljunka koji su rabadžije odvajkada vozili sa dunavske obale ispod tvrđave: turske straže su, naime, počele da im brane da uzimaju „carsku zemlju". Ipak, Turaka koji su se raspitivali mogu li u Pančevu „kvartire imati" i koliko bi ih to stajalo već je bilo tako mnogo da je sam paša morao zapovediti da to više ne čine i ne šire demoralizaciju.

Susreti među predstavnicima dveju vlasti nisu, doduše, prestali ni tokom aprila. Barlovac i Nešić su odlazili Musta-efendiji prekoputa i Ašir-paši u grad i razilazili se, i jedni i drugi sa osećanjem da se sagovornici pripremaju za obračun, mnogo jačim od uverenja da će ostati kako su uglavili. Predosećanje sukoba je krajem aprila zahvatilo većinu pripadnika obeju zajednica, ne izuzimajući ni vlasti. Ašir-paša je tih dana prelazio u

Zemun da se sa generalom Filipovićem dogovori o pozajmici municije u slučaju srpskog napada, a *Trgovačke novine* su, najotvorenije što mogu, tražile od vlade nove akcije protiv Turaka: „ne znamo da li je naša vlast preduzela što protivu... njihovog samovoljstva".[23]

Pokušaji nekog Memeda da pokrade Đoku Miladinovića, aščiju kod Delijske česme, i dvojice drugih Turaka da obiju kuću Koste Ivkovića pored Čor-Mustafinog baštovanluka, i pohara Isaka M. Koena koju su izvršila tri muslimanska momka (sve tokom prve nedelje maja), bili su previše sitni povodi da bi se zbog njih poremetila krhka ravnoteža. Ali je zato sukob žandarma i nizama koji je 11. maja između 16 i 17 sati izbio na Stambol-kapiji imao većih reperkusija nego ikoji dotad. Toga dana su dva Turčina zabasala na Palilulu, „pregradije" isključivo srpsko i podalje od njihovih mahala, u kojem je bila „veća čast" beogradskih javnih kuća, kako je utvrdio varoški fizikus Mašin sa komisijom. Najviše žena „za blud sposobnih" moglo se naći u Palilulskoj pivari, Ledenoj ilidži, Ciganskoj mali, „kod Jele" i u krčmi „Kod zelenog drveta". U tom poslednjem lokalu dvojica delija su se napili, posvađali sa redovnim gostima i „pravili sablazan", pa su ih žandarmi priveli u Terazijski kvart i, nakon saslušanja, poveli u Upraviteljstvo varoši Beograda. Pod svodovima Stambol-kapije, među svojima, napiti pezevenci su počeli da zapomažu i nizami su im pritekli u pomoć: Nikolu Stefanovića su oborili kundacima, a na drugog žandarma je oficir potegao sablju. Pijane delije su u međuvremenu utekle, nizami su žandarmima vratili dug od 20. marta, a Srbi iz bližih, pa zatim iz daljih sokaka veoma su se uznemirili. Pretila je opasnost da gomila, koja se u međuvremenu slegla oko kapije, pretvori incident u masovni krvavi obračun, pa je Barlovac poslao potporučnika Miloša Kadića (najstarijeg po činu u žandarmerijskoj kompaniji posle komandira Miloša Brke) da sa šest žandarma odvoji narod od nizama; askeri su se i sami, pred razdraženim svetom, povukli u kazamate, ali sa oružjem okrenutim napolje. Konzul Longvort je intervenisao da se stvar smiri: „prošao sam kroz pet redova nizama sa isukanim bajonetima". Nekoliko đaka i kalfi, kamenjem je razjurilo turske šiljboke sa zemljanog bedema od Stambol- prema Varoš kapiji, slabašnu stražaru obalilo

u šanac pun strvine i đubreta, top koji je tamo stajao napunili su kamenjem i zemljom i izazovno okrenuli prema Kalemegdanu i, uz put, izudarali nekoliko erlija, koji su pokušali da ih spreče. Sa glasom o incidentu raširilo se i osećanje da je to početak opšteg sukoba. Oko 17 sati svi muslimanski dućani na Dorćolu bili su zatvoreni, naoružani Turci okupljeni po kafanama i većim kućama, a nejač delom odvedena u grad. Srpski pozornici sa Dorćola povukli su se u kancelarije kvarta, nabili puške i spremili se za borbu. Najviše su se, ipak, poplašili Jevreji, pa se pisar Mustaković te večeri veoma trudio da ih uveri kako je opasnost prošla.

Prema mišljenju Nikole Hristića upućenom naredne noći Garašaninu, napad turskih vojnika i starešina na žandarme kad vrše službu „mora se uzeti za najveću uvredu naše vlasti; za javno nepoštovanje naše avtonomije; za jasni dokaz fanatične mrzosti turske prema našim ljudima i vlastima: i za neoborivu svedodžbu, kako su zle posledice otud, što u Beogradu nad žiteljima ovoga mesta postoje dve, među sobom nezavisne jurisdikcije, srbska i turska; od koji jedna — srbska, ide za tim, da se u svim strukama državne uprave zavede pravni poredak; a druga — turska, svim mogućim načinom smeta prvu u postizavanju njene, na korist žitelja kloneće se celji". Ministar je zaključio da, uprkos nastojanjima srpskih vlasti za „održanjem nužnog sporazumevanja", sukobi u varoši mogu biti „povod najžalosnijim posledicama". Istovremeno je upravitelj Barlovac obavestio više vlasti da „ne jemči za mir u varoši ako Turci budu s oružjem u ruci smetali Srbskoj policiji da dužnost svoju vrši". Paša je bio brži od knjaževskog praviteljstva i, pre nego što je ono išta preduzelo, zatražio zadovoljenje zbog napada na tursku stražu. Na sednici održanoj iste večeri, knez i ministri su odbili Aširove optužbe i utvrdili zahteve, koje je muhafizu preneo Garašanin, da se kazne i sa kapije povuku oficiri i vojnici koji su izazvali nered; predočeno je da žandarmi neće biti uklonjeni dok se tom zahtevu ne udovolji, jer je ogorčenje naroda veliko i postoji opasnost da askeri budu napadnuti. Ašir-paša je popustio i kasno uveče povukao umešane nizame, posle čega je i potporučnik Kadić odveo svoje ljude.

Namera srpskih žandarma da dvojicu prekršitelja reda iz druge zajednice povedu u srpsku, a zatim, verovatno, izruče turskoj policiji nije prevazišla okvire postupka uobičajenog u takvim slučajevima; sa njihovim nasilnim oslobađanjem na Stambol-kapiji slučaj se, međutim, pretvorio u direktni i otvoreni sukob organa dveju vlasti oko nadležnosti, koji se teško mogao završiti međusobnim protestima, smenom turske straže i odvođenjem žandarma sa Stambol-kapije. Osim Turaka i austrijskih predstavnika, ovoga puta su se svi složili da je prisustvo nizama u varoši izvor sukoba i zato dalje neodrživo. Izveštaj o tom slučaju Evžen Tasti je završio stavom: „Ja čvrsto verujem, a moje mišljenje deli ceo svet ovde..., da je isto toliko detinjasto, koliko i opasno što Porta usred jednog nenaklonjenog grada drži vojnike bez oslonca, i da bi postupila vrlo pametno kad bi uklonila taj uzrok zle volje, koji ne može da pravda svojim pravom ili korišću, ničim osim zadovoljenja taštine". Slično francuskom, sudio je i engleski konzul: „Mislim — pisao je poslaniku Henriju Bulveru — da Porta treba dobro da razmisli i u svom interesu povuče posade sa kapija. Ta mesta bi trebalo predati Srbima". Pašinu sporu i nedovoljno energičnu naredbu da se kapija otvori, pukovnik Vlangali je objasnio željom najviše turske vlasti u Beogradu da se izazove sukob. Srbi su zaključak o uzrocima neprijateljstva protegli na sva turska prava u varoši, uključujući i njihove sudske i policijske ingerencije, tim pre što su taj elemenat turskog prisustva — kako se činilo — mogli potisnuti jednostranom odlukom i bez direktnog nasilja i borbi, kako je vlada Srbije nakon ovog slučaja i pokušala da učini: obznanila je da će Turci, uhapšeni od srpskih organa reda zbog prestupa van šanca, ubuduće biti kažnjavani na osnovu zakona Kneževine i od njenih vlasti, pošto se pokazalo da predaja takvih lica turskim starešinama dovodi do incidenata.

Nakon poraza na severu Crne Gore i u Vasojevićima, širom Turske je, u međuvremenu, najpre zavladala malodušnost, a zatim nova rešenost da se pobedi. Korespondenti iz prestonice Carstva javljali su kako je na Divanu zaključeno da se Hercegovina što pre pokori, u Bosni zavede red, a svi koji neće u rat prognaju u Anadoliju i zamene Tatarima i pravim Osmanlijama koji će definitiv-

no zgaziti Crnu Goru. Srpski radikalni korak protiv turskih pozicija u Beogradu, preduzet u trenutku kad se u Carstvu širio ovakav talas najveće borbenosti, nije mogao proći bez većih reperkusija. „Porta će najpre protestirati protiv tog zakona, a posle... može biti i oružanom silom tražiti svoja prava u Srbiji" — pisao je *Srbobran*. I dosista, zapovednik beogradskih tobdžija Etem-paša zauzeo je stanovište da srpsku uzurpaciju treba onemogućiti svim silama, muhafiz je izjavio da će sprovođenje ove odluke smatrati objavom rata, većina erlija počela je da se ponaša kao da je rat počeo, a Porta je optužila srpsku vladu da odlukom, zapravo „jednom crtom pera obara stanje stvari, koje počiva na osnovama garantovanim najsvečanijim aktima". Turski oficir koji je naredio prepad na Stambol-kapiji već sutradan je vraćen na pređašnji položaj i tu ostao narednih nedelja, uprkos pašinom obećanju engleskom konzulu da mu više neće davati dužnosti na tom mestu.

Beogradski Turci su bili zadovoljni drskim postupkom askera, ali i uvereni da će Srbi uzvratiti, pa su 12. i 13. maj proveli u najvećoj oprezi. Sa povređenom čašću i junaštvom dovedenim u sumnju, žandarmi pogotovu nisu bili spremni da se smire; prilika za revanš naišla je veoma brzo, između 13. i 14. maja. Te noći, oko 22 časa, dvadeset petogodišnji Maksim Ristić, rodom iz Bosne (jedan od žandarma koji su na Limanu pomogli turskim sužnjima da uteknu), uz pomoć dvojice lađara i švercera Janka Savića i Lazara Trajkovića, isekao je tesakom Saliju Ibraimovića, kaikdžiju iz Šapca, i bacio ga u Savu. Smail Muratović, drugi kaikdžija, uspeo je da pobegne pošto su ga trojica Srba prethodno istukla. Srpske vlasti su požurile da zakonskim merama preduprede posledice: Ristić je saslušan već 16. maja, posle čega je Sud varoši Beograd osudio žandarma na dvadeset, a dvojicu saučesnika na petnaest godina robije u teškom gvožđu. Paša je pozvao konzularni kor u konak i nad unakaženim telom šabačkog kaikdžije, izložio zaključak kako je ovo ubistvo neposredna manifestacija prekjučerašnje odluke kneževske vlade. Tasti je s mukom opravdavao Srbe (na koje je, inače, posle ovoga bio veoma ljut), a Longvort mu kolegijalno pritekao u pomoć jednim razumnim i smi-

rujućim govorom, kojim je od paše tražio da ukloni posade iz varoši.

Naredne sedmice nije bilo većih sukoba, ali je zato bilo mnogo malih znakova da će do njih doći. Po kafanama, kućama, sokacima i džamijama Turci su vazda bili na okupu, pitajući se „Kad će da bude?" Bula Afusa pričala je na bunaru ribara Nikole Stojkovića da muslimani sve više ginu od kako je Mihailo Obrenović postao knez, da „on nije knez, no Ciganin" i da će Turci radije razoriti Kalemegdanski grad nego ga predati Srbima. Oko 20. maja ojačane su straže na kapijama, iz tvrđave je na Dorćol iznet alat za utvrđivanje turskog naselja, a jedno odeljenje nizama je razmešteno na pašinom čairu, iza leđa srpske varoši. . .[24]

Sudar na Stambol-kapiji 11. maja prošao je bez krvi, ali je tvrđava usred čaršije, puna mladih i golotrbih askera, zaštićena zidinama i pritisnutih teskobom i dosadom, koji po vas dan zevaju, trebe vaši i traže zanimaciju zadevajući i vređajući šareni svet koji prolazi, bezbedna za Turke i izazovna za Srbe, bila kao predodređena za poprište težih sukoba. Ujutro 24. maja na klupi iza kapije sedelo je i mrmorilo nekoliko vojnika sa starešinom. Kad je pored njih naišao Aleksa Miljković, pandur Topčiderskog apseničkog zavedenija, mulazim Kuršid-aga ga odmeri i na turskom reče nizamima: „Gle, kako je ovaj obesio oružje, a sad da mu potražim g. . . . e, odmah bi mi dao". Rođen u Peći i odrastao pod Turcima, naočiti momak crne puti razumeo je oficira i krv mu je navrla u glavu. U krčmi Miće Barjaktarevića potprašio je dva srebrnjaka, pomerio belokori handžar bliže ruci i vratio se. „Nekom sam dužan, pa ne znam da li sad da mu platim ili drugi put" — rekao je pozorniku Nikoli Jovanoviću, tražeći pogledom Kuršid-agu. Spazio ga je u turskom saračkom dućanu spram Muratove kasapnice, gde razgovara sa majstorom i Turčinom koji je služio kao tatarin Austrijskog konzulata. Pandur je, na srpskom, nazvao Boga saraču, zatim upitao oficira da li je on onaj što hoće g. . . . e i potegao srebrnjak. Mulazim se hitro sagao, skliznuo niz neke stepenice i izbegao zrno, ali je Miljković drugim oborio tatarina. Sa nožem u rukama, pandur je potom prošao između Turaka i „zakonu sebe

podvrgao" — predao se žandarmima, koji su ga odveli u Upraviteljstvo varoši, gde je okovan.

Još dok je Miljković hapšen, turska posada Stambol-kapije je zatvorila teška hrastova i gvožđem okovana vrata i zauzela položaj za borbu. Erlije su hitro naoružale čak i mladež i buljucima zaposele mehane i dućane s obe strane Carigradskog druma. Ubrzo je na desetine cevi, spremnih da bljuju oganj, zevalo prema srpskim kvartovima. I Srbi, osobito bećari, nisu mnogo kasnili za Turcima i uskoro je, u jendek sa smrdljivom vodurinom ponovo svaljena tek obnovljena turska šiljbokana pored kapije i još jedna na najisturenijem delu opkopa, iznad kafane „Hajduk Veljko", a onaj isti, izanđali top nanovo je napunjen krhotinama ćeramide. Najborbeniji među Srbima pozivali su ostale da se što pre prihvate puške, jer okršaj samo što nije počeo. Turci zatečeni van šanca našli su se u priličnoj opasnosti; žandarm Milan Savić je zaštitio jednog osmogodišnjeg dečaka druge vere i čitavog ga predao roditeljima, za šta ga je otac nagradio bešlukom, a cela mala deputacija mu, kasnije, izrazila blagodarnost.

Na glas o gužvi, upravitelj Barlovac je pohitao iz kneževog konaka i, uplašen prizorom, poslao žandarma na konju po ministra Hristića. Uskoro su stigli predsednik Ministarstva Garašanin, predsednik Državnog saveta Marinović, ministri finansija i pravde Kosta Cukić i Rajko Lešjanin, ruski i francuski konzul, zastupnik austrijskog konzula Vasić i više savetnika i važnijih činovnika. Situacija je doista bila dramatična i sve što je u Beogradu imalo vlasti i uticaja, osim kneza, paše i mitropolita, našlo se na mestu zbivanja.

Barlovac je lupao u kapiju i tražio da se otvori, a Turci su iz utvrđenja odgovarali „đeri!" Nije mu ništa preostajalo nego da lično ode unutra i upravitelj se, preko bedema i kroz gomilu mrkih nizama, probio do starešina. Bez rezultata se trudio da zapovednika posade uveri kako nema opasnosti za njegove ljude i njega i ubedi ga da napuste „bojni red", otvore vrata i svetu omoguće prolaz; na kraju je morao poslati po vojvodu, s kojim ga je vezivalo dugo i mučno pregovaračko iskustvo. Musta-efendija i Kuršid-aga objasnili su da ne smeju otvoriti dok se ne raziđe narod, jer se može dogoditi da

masa juriša u kapiju. Kad je Barlovac sklonio ljude sa ćuprije i iz neposredne blizine vratnica, nizami su se oduprli i sprečili vojvodu da ispuni datu reč. Nisu pomogli ni apeli konzula, Garašaninove garantije, Hristićev imperativni stav, ni tumačenja Simeona Nešića... Prepirka Srba i nizama se, jednog trenutka i neosetno, produžila raspravom Hristića sa austrijskim predstavnikom Vasićem; Hristić nije branio pandura, šta više on će po zakonu biti kažnjen, „ali Turci ne smeju kapiju zatvoriti, ni prolaz sprečavati. Na taj prolaz Srbi imaju prava i ovo im se ne sme ni oduzeti ni sprečiti". Vasić je odobravao i nije odobravao: „Tako je, no kapija je deo njihove stražare i kad su oni u opasnosti od napada, imaju prava zatvoriti je radi odbrane."

Sam naspram gomile besnih nizama, vojvoda je morao poslati čoveka muhafizu u grad, sa molbom da lično izda naredbu o otvaranju kapije. Posle jednog sata došao je kajmakam sa zapovešću, pod uslovom da se izvrši tek kad se Srbi raziđu. Ali, rasturiti gomilu nije bilo lako i svim popečiteljima i savetnicima jedva je pošlo za rukom da je malo udalje od kapije. Kajmakam je kapiju otvorio tek u sumrak. Iz mase se čulo nekoliko „ura", ali je više bilo onih koji su smatrali da se nije dogodilo ništa čime bi Srbi imali da se ponose. Ipak, dosta ih je nagrnulo pod mračni svod sa povicima „Živeo kralj Mihailo Obrenović!", razbilo lampu na stražari i nizamima pogasilo sveće. Masa se potom razišla, ali su Turci svu noć proveli budni. Na Vidin-kapiji su zatvorene vratnice i otvoreni mazgali, prema Palilulí je iskopan šanac i dignut zemljani grudobran, nekoliko porodica iz sokaka oko Čukur-česme provelo je noć u tvrđavi. „I najmanja deca se naoružavaju" — obavestio je pisar Mustaković Upraviteljstvo varoši — iz Vidin-kapijske male svi su u Jakupovoj kafani, naoružani buljuci dežuraju Rašid-begovim sokakom, kod Barjakli-džamije okupljaju se po najvećim kućama. Hristić je zaključio da je cela varoš u šancu kao u opsadnom stanju.

U međuvremenu je ranjeni tatarin prenet u obližnju tursku kuću i, posle vizitacije srpskog lekara, u tursku vojnu bolnicu na Kalemegdanu, gde je između 25. i 26. juna izdahnuo. Za malo dana bilo je suviše krvi, pa su srpske vlasti Miljkovića odmah predale sudu, nastojeći

da bar deo krivice svale na drugu stranu: u „pobuni" i neposlušnosti nizama — tumačeno je konzulima — najveća je opasnost, jer su neredu bili skloni organi, pozvani da održavaju red... Gledajući da srpsku vlast rastereti odgovornosti, Hristić je istovremeno tvrdio da je Miljković nevaljalac koji je odavno isteran iz pandurske službe, što nije bilo tačno; surevnjiv na ugled svog resora, ponavljao je tu laž i kasnije, kad nije bilo ozbiljnih državnih razloga za to. Duvandžija Pavle Ilić i mumidžijski kalfa Todor Tasić potvrdili su u istrazi da je oficir uvredio pandura kod kapije i čak čuli, što ni sam Miljković nije zapamtio, da je kod sarača odgovorio još uvredljivije od onoga što je rekao sedeći među nizamima. Sluga Petar Ilić je tvrdio kako je, pre smrti, nesrećni tatarin kazao da je turski oficir svemu kriv, a islednik je u protokolu saslušanja primetio kako je Miljković „bio osramoćen na porugu celog srbstva" i da je olakšavajuća okolnost što je izazvan na najgadniji način i „primoran da svoju, neprijateljem celog hristijanstva i protivnikom božje istine, okaljanu čast opere". „Je si li bio pijan" — pitale su sudije Miljkovića; na odrečen odgovor zainteresovali su se zašto nije pucao odmah; „hteo sam da budem siguran da će pištolji opaliti" — odgovorio je ponositi emigrant iz Peći. Sud varoši Beograd strogo je shvatio zakon i svoju dužnost i osudio ga na osam godina robije u teškom gvožđu, ali je, zato, Veliki sud za kriminalna dela našao da je kazna prestroga i smanjio je na tri godine u lakom gvožđu. Srebrne male puške i nož belokorac, koji su izazvali zavist mulazima i bili povod svemu, nisu bili pandurevi, pa su vraćeni pravom vlasniku, žandarmu Milanu Stojkoviću.

Posle ovog slučaja Nikola Krstić je ostavio traga svog nezadovoljstva: „Baš smo mi liliputanijeri... Kako smešno izgledahu ministri, kad stajaše pred turskim nizamima..." Kad je načelnik Policijskog odeljenja u Ministarstvu unutrašnjih dela tako mislio, patriotski elementi sa sokaka morali su suditi o popečiteljima još strože.

Pred kraj maja i za vreme srpskih Duhovskih praznika i turskog Kurban-bajrama, tuče i čarke preticale su jedna drugu. Još od onog davnog dana 1845, kad su turska deca napala srpsku kamenjem, Čukur-česma je predstavljala jednu od crnih tačaka. Zla slava česme u rupi,

negde između Vidin-kapije, dveju policija i Stambol-kapije, obnovljena je 20. maja kad je jedno Ture parčetom razbijene testije do kosti raseklo šaku Dine Stojanovića, šegrta Mijaila terzije sa dućanom poviše česme. Doktor Kiko morao je da se pomuči oko dečakove rane, a terdžuman Nešić je od nadležnih zatražio da se kod česme obnovi nedavno ukinuto pozorničko mesto. Turci su 27. maja udvostručili straže na kapijama tako što su nizamima dodali još toliki broj naoružanih erlija. Obezbeđenja su uspostavljena i oko najbogatijih turskih kuća. U noći između 27. i 28. maja žandarm Petar Antonijević se sukobio sa nekoliko Turaka na Zereku. Na pozornikov zahtev da kažu imena, jedan od njih je potegao pištolj i nož, koje mu je hitri pozornik oteo. Ipak, loše bi prošao u neravnoj borbi sa trojicom da mu iz obližnjeg sokaka nije pritekao drug u službi Stevan Paunović. Trojica Turaka je bekstvom pokušalo da se kurtališe megdana sa dvojicom Srba, ali Antonijeviću se nije ispuštao plen: obavestio je srpsku i tursku policiju o napadu, u prisustvu važnih predstavnika obeju vlasti pretresao je muslimansku kuću u kojoj su se sakrili i jednog, zatečenog sa oružjem, uhapsio.

Iako je u Beogradu već odavno bilo zlo, tako napetih dana, kakav je bio utorak 29. maja, dotada ipak nije bilo. Već ujutru je po zemljanom bedemu duž šanca raspoređen veći broj naoružanih erlija i veoma ojačana straža kod Bakal-Salijeve kuće, u Rašid-begovom konaku, oko Teki-džamije i više Kasapskih šupa. Kad je pisar Mustaković zatražio od dežurnog mulazima da se erlije povuku i razoružaju, oni su uglas povikali da neće više podnositi srpsko tiranstvo i da će radije svi izginuti nego odložiti oružje. Mustafa Šeović i nekoliko drugih Turaka razneli su vest kako je Mustafa-efendija dozvolio svojima da ubiju svakog Srbina koji na njih digne oružje, ali i Turčina koji bi potegao na Srbina. Srpske patrole su primetile da su bule „za bežanje sve spremne”.

Tog i narednog dana kavgi je bilo od jutra do mraka. U sokaku pored kuće pruskog konzula, na očigled žandarma — kavaljeriste Alimpija Vesovića, njegovih seljana iz užičkog okružja i nekoliko nizama, dvojica erlija vukli su i tukli momče iz obližnjeg srpskog dućana: kad je Vesović opomenuo, jedan je trgao „pištolj sa više cevi”.

Nije se usudio da opali jer se u međuvremenu sakupilo nešto Srba spremnih da vrate i nizami su požurili da sklone svoje prestupnike sa sve opasnijeg mesta, nezgodnog i zbog mnogih svedoka.

Po podne je dvadesetogodišnji robijaš Milan Jovanović bez dozvole došao iz Topčidera u varoš, pa se, mlad i željan veselja, zaputio među Turke u grad „da bandu njihovu sluša"; Turci su ga uhapsili i izručili srpskim žandarmima tako da se sve završilo bez veće gužve. Oko 18 sati su u kuću Bohare, udovice Jošue Izraela upala četiri nizama (jedan je bio Arapin) da kradu; žena i deca su se jedva otarasili nemilih gostiju i slučaj prijavili policiji. Zatim su Stojana Jovanovića, kalfu Damjana simidžije sa Dorćola, opet kod Čukur-česme, noževima napala dva Turčina; momak je uspeo da izmakne bez rana, a Mustaković je — kao Nešić pre neki dan — upozorio pretpostavljene da su incidenti kod česme učestali otkako je odande pomeren pozornik. Malo kasnije i nešto niže došlo je do obračuna vatrenim oružjem. Jevreji su prethodnih dana već opominjali žandarma Aleksu Kušakovića da Turčin, sa pištoljima zadenutim iza leđa i pokrivenim gunjem, tumara okolo, preti i vreba priliku da ga ubije. „Čuvaj se, poginućeš od njega" — govorile su mu kafedžije Moša i David Haim Levi zvani Stambolija. I doista, samo sat posle događaja, kod česme, iz mraka je na Kušakovića nasrnuo Turčin, vukući nož iz silava desnom i tražeći pištolj iza leđa levom rukom. Očekujući napad, žandarm je, međutim, i sam brzo potegao iz kuburluka i naterao junačinu u beg a da nije opalio ni metka. Na kraju tog dana, kad je policija imala pune ruke posla, dorćolski pisar je stanje ocenio kao vrlo opasno i predočio pretpostavljenima potrebu najenergičnije mere radi razoružanja erlija.

U sredu je, najpre, ispod Čukur-česme Turčin kamenom razbio glavu seljaku iz Velikog Mokrog Luga, a zatim je petnaestogodišnjeg Solomona, sina Levija sarafa, pretukao kasapski sluga Daut. Mijailo Žunić, drugi kasapski momak, zamalo, potom, nije izgubio glavu: kad je nekom Aganu hteo da vrati višnje koje mu je prodao umesto trešanja, „poznati varalica i zlikovac" ispsovao mu je krst i sa dva pištolja zapretio: „Ja tvoju veru da verujem, ako te ne ubijem..." To je bio poslednji slučaj

da muslimani odbrane Srbina od turskog napasnika, pa se momak u kasapnicu vratio nepovređen. Naredne noći je Turčin na Dorćolu napao nekoliko ciganki, a sledećeg dana, ponovo na dunavskoj padini, jedan drugi je nožem nasrnuo na Srbina... U četvrtak, 31. maja među Turcima se proneo glas da je Omer-paša pregazio Karadag i Biogradli su na Velikoj pijaci, na Bit-pazaru preko sokaka i pred dućanom Bakal-Salija postavili „trijumfalna vrata", Vidin i Varoš-kapiju i Sindžirli-džamiju ukrasili velikim polumesecom i zvezdama, a kafanu preko puta džamije sa „više Solomonovi slova upreko obeležili". Kad je usred veselja stigla nova vest da je serdar-ekrem u stvari nastradao u crnogorskim planinama, preneraženi Turci su nevoljno objasnili da je iluminacija priređena u čast godišnjice stupanja na presto sultana Abdul-Azisa. U petak i subotu Beogradom je zavladala neuobičajena tišina, a Mehmed Ibišević je preduzeo sasvim neobičan korak. Pošto mu je njegova vlast zabranila da i dalje drži sa Milanom Markovićem zajedničku duvandžinicu na Savi, on se 1. juna obratio Upraviteljstvu varoši sa molbom da ga „srpska vlast pod zaštitu svoju primi" i sa uveravanjem da dragovoljno sebe podvrgava srpskim zakonima i „dajanijama", jer „od malena među Srbima živi".[25]

Ubistvo na Stambol-kapiji veoma je zateglo odnose Srba i Turaka i podstaklo kontakte radi sprečavanja opšteg sukoba; Garašanin nije prvog dana Kurban-bajrama išao muhafizu da čestita prznik, kakv je bio običaj, ali je zato već 25. maja uputio konzulima cirkular kojim je skrenuo pažnju na neprijateljsko ponašanje Turaka, neposlušnost koju pokazuju prema svojim vlastima i na lakoću kojom se hvataju oružja, i zatim otvoreno rekao da, pri rastućoj razdraženosti i jednih i drugih, kneževa vlada ne može jemčiti da će u narednoj sličnoj prilici uspeti da savlada nered i obezbedi javni mir; budući da je Srbija iscrpla sve mogućnosti uticaja na turske vlasti radi zajedničke izmene ovako opasnog stanja, molio je garantne sile da preduzmu korake radi pronalaženja izlaza. Usmeno, prezident Ministarstva je poverio francuskom konzulu Evženu Tastiju da se boji opšteg pokolja, a Longvorta je zamolio da lično interveniše kod paše radi razoružanja erlija. Konzuli su izrazili uverenje da će se izlaz naći. Longvort je išao u grad posle čega je mu-

hafiz sazvao Turke iz varoši i ponovo im, navodno, zapovedio da se razoružaju, ali su oni i narednih noći tumarali po sokacima sa bojnom spremom i „inatili se sa nizamima kad su ji opominjali na zapovest pašinu". U izveštaju ministru Gorčakovu od 28. maja, ruski konzul Aleksandar Vlangali dao je zanimljivu sliku raspoloženja koje je tih dana vladalo među diplomatskim činovnicima sila u Beogradu: „I zaista, moj Kneže, stanje je suviše zategnuto, pošto dugo traje. Svi mi ovde to priznajemo, osim možda predstavnika Austrije... Predlozi koje dostavljamo svojim kabinetima vode istom cilju: da se što je moguće pre, svrši pitanje Turaka u Kneževini, da se poruši bedem koji se proteže sredinom beogradske varoši i povuku straže sa kapija na njemu i da Turci napuste tvrđave koje se nalaze u unutrašnjosti... Uprkos različitih simpatija, moje kolege koji predstavljaju Francusku i Prusku i ja, zajedno sa našim britanskim kolegom, težimo istom cilju, mada pod različitim uglom gledamo na probleme. G. Longvort takođe smatra da pitanje treba rešiti u korist Srba i srpskoj vladi je obećao svoju saradnju... G. Longvort je čovek koji živi na Istoku već 25 godina. Kao engleski politički predstavnik, on uvek sa žarom brani Tursku, pa se njegovo mišljenje kod Turaka uvažava. U ovom trenutku, on vidi da je interes dveju zemalja da tursko-srpsko pitanje bude hitno rešeno i ja ne sumnjam da će u to uložiti sve svoje snage."

Konzuli su, međutim, bili mišljenja da krivice za stanje ima i na srpskoj strani. Tasti je stavljao primedbu da se i žandarmi „vrlo lako služe svojim oružjem", a predstavnik Pruske, sedamdesetogodišnji vitez Federik Meroni bio je i lično uvređen postupcima srpskih organa reda. Naime, žandarmi su 30. maja u policiju odvukli njegovu kuvaricu koja je na pijaci pravila larmu i odbila da milom pođe sa njima, pa je stari konzul (o čijoj se penziji već poodavno govorilo) tim povodom poslao veliku notu vladi i uzbuđeno prepričavao događaj među kolegama. U takvoj situaciji, nije se moglo dogoditi da izostane austrijski predstavnik Vasić, tim pre što je on imao i najozbiljniji razlog za protest: Garašaninu je 31. maja uručio notu povodom ranjavanja postiljona njegovog konzulata 24. maja na Stambol-kapiji, koji je zatim umro. Pukovnik Vlangali, koji se tek vratio sa puta, 29. maja

je u Topčideru priredio ručak za kolege i srpske ministre, nastojeći da smiri strasti i, koliko je moguće, pospeši dogovor u korist Srbije. Svom svojom veštinom i uz grdne muke, Garašanin je opravdavao žandarme i praviteljstvo i pokušavao da odobrovolji konzule, tražeći istovremeno najveću disciplinu od srpskih organa reda. Popečitelji su Barlovca oštro upozorili da potčinjeno mu ljudstvo ne sme više davati povoda za sukobe, a 30. maja uveče Garašanin je lično naložio upravitelju varoši da bolje kontroliše mlađe. Po Barlovčevom pričanju, 29. i 30. maja je i kod Srba i kod Turaka mnogo šta preduzeto da bi se sukob sprečio. Paša je obećao da će pojačati straže, narediti Turcima da se klone svega što može izazvati krv i vođi erlija Rašid-begu izdati precizna uputstva u tom pravcu.

Istovremeno sa merama činjenim u Beogradu, Garašanin je izdao nalog Jovanu Ristiću, predstavniku u Carigradu, da preduzme određene korake na Porti. Ristić je 22. maja izložio Ali-paši događaje, upozorio da se sokolski kraj nalazi na rubu eksplozije i zatražio neodložan odlazak Portinog komesara u Srbiju i mere kojima će Sokoljani biti stavljeni u najveći zapt, dok se ne reši pitanje njihovog iseljenja. Nezadovoljan odgovorom reis-efendije, diplomatski agent Kneževine je potom izjavio da će njegova vlada, u slučaju da Porta ne pošalje komesara, proglasiti svoju jurisdikciju nad muslimanima izvan tvrđava, uz dovoljan rok za prodaju imanja i odlazak iz Srbije, ako to budu želeli. Izjava je razjarila inače odmerenog vezira: „Vi nam, dakle, objavljujete neprijateljstvo. Znajte i javite da ćemo mi takav akt smatrati kao krvavu uvredu" — grmeo je paša na tridesetogodišnjeg, ali pribranog kapućehaju. Uz pomoć poslanika garantnih sila (ser Henri Bulver i baron Anton Prokeš-Osten su, čak, savetovali Porti da ukine straže na kapijama), Ali-paša je potom, ipak, obećao da će komesar poći parobrodom 28. maja. Ali, komesar nije pošao ni tim, ni narednim 31. maja, ni onim 4. juna...

Longvort je 20. maja javio pretpostavljenima da je sukob Srba i Turaka neizbežan. Jovan Bošković, jedan od rodoljubivih mladih prečana koji su službovali po Srbiji i čekali dan polaska na Turke, pisao je 25. maja majci: „Nemojte se bojati ako čujete da su se ovde Srbi i

Turci pobili"; pronicljivi filolog je predviđao i druge komponente predstojećih događaja: „... vi ćete tamo sve preterano čuti". *Srbobran* je 31. maja pisao da „trvenja između Srbalja i Turaka hoće već i u samoj Srbiji mah da otmu".

Turske pretnje i upozorenja su se množili. Šezdesetogodišnjem Guši Nikoliću je neki Turčin rekao: „Vi ćete jedne nedelje uveče biti mrtvi ako ne radite onako kako mi hoćemo", a drugi mu je samo nagovestio događaje „o kojima još ne sme da govori"; „te njihove reči — komentarisao je kasnije stari trgovac — nisu ozbiljno bile shvaćene". U subotu 2. juna Sali-aga je pretio Đorđu dunđerinu: „Pazite šta radite... Sutra, videćemo šta će biti." Kad je istog dana, ispred svog dućana na Maloj pijaci, Nikola Kovačević upitao za zdravlje starog poznanika Salka aščiju, Turčin je odbrusio: „Sutra uveče ćeš videti kako sam." Bilo je i dobronamernih Turaka: mladom bećaru Naumu Anđelkoviću — Novakoviću, koji je večeri rado provodio po kafanama, Mahmud Tabakibrahimović je pričao da se Srbi mešaju u nadležnost turskih vlasti i upozorio ga: „Čuvaj se!" Husein-aga je rekao Antoniju Milentijeviću: „Pazi, ne mešaj se u ono što dolazi, inače ćeš grdno platiti." Neki Agan je poverio tufegdžijskom radniku Jefremu Damjanoviću da se sprema napad, ali su obojica izrazili nadu da do toga neće doći; Adamu Počiteku je taj Turčin objašnjavao kako će njegovi napasti jer se ne mogu pomiriti s tim da žive pod srpskom upravom. Primećeno je kako dosta erlija vodi čeljad u tvrđavu i da neke od Turkinja opominju pre odlaska srpske komšinice da se i one sa decom sklone. Kod Sretena L. Petrovića došao je siromah Turčin, rabadžija, s molbom da mu „primi decu na amanet" jer sukob samo što nije izbio. Proneli su se glasovi i 1. juna stigli do Novog Sada, da su užički Srbi udarili na tamošnji grad. Kasnije se dosta pisalo o turskom planu da se za prvi dan Kurban-bajrama na Dorćolu, priredi velika svetkovina, na kojoj će biti pozvani i na prepad pobijeni svi viđeniji Srbi; uopšte, dosta ljudi je verovalo u „zaveru" erlija i nizama, čije je izvršenje pomereno za nekoliko dana da bi se pridobio Ašir-paša i ostvarilo puno jedinstvo Turaka. Ipak, osećanje i znanje većine beogradskih Srba tih dana verovatno je najtačnije izrazio Sreten L. Petrović: „Ja sam

čuo i doznao da se Turci na nešto spremaju, no da li da napadaju ili da se brane — to ne znam".

Dok su Turci u Beogradu pretili da će napasti, reklo bi se da su Turci u Carigradu očekivali srpski juriš na njihovu beogradsku koloniju: „Dostavljeno nam je da se Praviteljstvo beogradsko sprema da nas napadne — javljeno je sa carskog Divana Ašir-paši. — Budite u sporazumljenju sa Etem-pašom. Mi smo zapovedili serdar-ekremu da pošalje potkrepljenje na granice. Preporučite našim vernim spahijama beogradskim da budu u pripravnosti. Municija je poslata."

U takvim okolnostima, knez i Ministarski savet odlučili su da vladalac pođe u obilazak severozapadnih okružja zemlje. U prvi mah, moglo je izgledati ne baš razborito da knez Mihailo napušta prestonicu u trenutku najveće zategnutosti; međutim, u praviteljstvu se, po svoj prilici, verovalo da će sukob pre izbiti oko Sokola i na zapadnim granicama, no u Beogradu, a činilo se i izvesnim da će, u slučaju rata, stanje na državnim međama, naročito prema Bosni, biti neuporedivo važnije od događaja u prestonici, ma kakvi oni bili. Doista je bilo potrebno da se knez pojavi u narodu na Drini, ohrabri ga, upozna se sa pripremama za borbu, i da pokaže kako u Beogradu ostavlja vladu sposobnu da i bez njega upravlja zbivanjima. Vladalac je popečiteljima izdao „ozbiljne zapovesti" da, u njegovom odsustvu, očuvaju red u varoši i 30. maja pošao na put. Iste večeri je stigao i konačio u Obrenovcu, narednog dana je prevalio put do Valjeva, gde je primio podvorenje, prošao kroz varoš, posetio Načelstvo, Sud i Štab podrinjske komande narodne vojske i odmorio se, u subotu 2. juna prošao je kroz Osečinu i podgorski srez i zanoćio kod Jarebičke crkve u srezu podrinjskom. Na Zavlaci je, pred knezom, Vukom Karadžićem, ministrom Cukićem i hiljadama ljudi, narodna vojska izvela mali manevar. U zoru 3. juna je od Jarebičke crkve ispraćen plotunima narodnih vojnika, a u Koreniti ga je dočekao vod narodne kavalerije. Načelnik Janković je 3. juna depešom javio Hristiću: „Njegova Svetlost, premilostivi gospodar i knjaz naš Mihail prispeo je danas u 11 sati pre podne iz Jarebice, gde je noćas izvoleo konakovati, mirno i blagopolučno u Loznicu, sa svom svojom svitom." Došavši u ovu varoš iskićenu trobojka-

ma i zelenilom i ukrašenu „trijumfalnim kapijama" i „piramidama", knez je najpre pošao u crkvu, gde ga je pozdravio šabački vladika Gavrilo; po podne dok se vraćao iz obilaska Smrdan-banje i Šepačke ade, iz Bosne su stizali oblaci i počelo je da grmi...

Iako je bilo planirano da pođe i kneginja, Julija nije započela put, a knez, posle Loznice, nije mogao da ga nastavi po programu, niti je stigao da ga završi.[26]

U BEOGRADU OD 3. DO 5. JUNA

U Beogradu je 3. juna osvanula jedna od onih svetlih i lepih nedelja kada svet, sav u novom, posle fruštuka nekud izlazi. Domaćini su pošli kod prijatelja u odžakliju na čibuk i drugu kafu, mlađi do Kalemegdanskog polja u šetnju, gospe i deca rođacima na trešnje... Na pivo kod „Jelena" i „Srpske krune" išli su otmeniji ljudi i strana gospoda na putu, jače dućandžije iz srpske čaršije igrali su „mice" i „žace" u kafanama Ljubomira Gušanca i Dimitrija Polivaka, kod Šmausa i Rajhla u Kneževoj pivari uglavnom su se okupljali saksonski i slovački majstori i mađarski emigranti, a u Bajlonovoj birtiji su sedeli Jevreji sa Jalije i, vazda, apotekar Delini, čiji je pomoćnik Tomašek bar jednim okom gledao u dućan, ako naiđe mušterija... Kod „Dva bela goluba" dolazili su svakojaki, ali je i tu bilo reda, jer je Jovanka birtašica strogo pazila na nevaljalce, od kojih su mnogi osetili njenu tešku ruku. Aščinica Dimitrija Konstantinovića blizu Delijske česme punila se pre drugih lokala, jer samo njene mušterije, izgladneli licejci, kalfe i uopšte bećari, nisu mogli doručkovati kod kuće. Poneko je išao u crkvu, poneko na Vračar da gleda „zekcir", a najveštiji su momci od jutra silazili na Savu da iskoriste dan dobar za kupače i plivače. Po ko zna koji put i uvek ponešto dodajući na Limanu su balukdžije pričale dečurliji i dokonim amalima o morunama od 120 i više oka i čuvenu i staru priču o ogromnom Car-Jozinom šaranu... Po bari Veneciji su kiridžije i čergari puštali sapete konje u pašu i ložili vatre da spreme ili podgreju što za prvi obed. Palilulci i argati pijuckali su po sirotinjskim kafanicama rasutim u

prašnjavim sokacima ili se sakupljali i ćućorili oko Markove crkve, gde je bio društveni centar toga atara.

Pozorišni poslužitelj je na crvotočnoj i naherenoj Varoš-kapiji zalepio objavu da će diletantska družina večeras prikazati „Vojislava kralja bugarskog". Lepšeg događaja za školsku i drugu pismeniju mladež nije moglo biti; do dobrih se knjiga dolazilo teško, pesmarice i kalendare čitali su brzo, književnih listova, zabavnika i almaha još uvek nije bilo mnogo, a ništa se od toga nije ni moglo uporediti sa živom slikom nekadašnje slave i junaštva. Još su prepričavali scene iz „Smrti Kraljevića Marka" (kad se „nečuvene cene davahu da se dobije nekoliko stolica"), a evo još jednog Sterijinog komada u srcu varoši, gde su napisani i gde je s poštovanjem čuvana uspomena na vrlog suseda, tihog pisca i energičnog načelnika prosveščenija. Plakat je obradovao decu, ali su i deca i plakat ljutili nizame na kapiji i jedan je od njih bajonetom poderao papir. Kad ga je krojački šegrt zbog toga počeo grditi, asker je momčića oborio kundakom. Posle kraće rasprave sa nizamima, žandar na dužnosti kod kapije — zvao se Toma Jakovljević — odveo je šegrta Barlovcu, a zatim su sva trojica otišla vojvodi. Po podne je dečaka saslušao u protokol Marko Babić, šef varoškog kvarta. Sam po sebi, incident nije morao mnogo da uznemiri ljude, jer su tokom proleća i znatno veći prošli bez širih posledica. Pa ipak, njime je posle dva retka mirna dana, napetost obnovljena i svet je, uprkos spoljašnjoj ležernosti i prazničnoj vedrini, zabrinuto pošao na ručak i popodnevni počinak.

Kad je zahladilo, mladež se okupila kod Velike kasarne da sluša vojne bandiste, kojima je dirigovao sedamdesetogodišnji, dobroćudni i sve nervozniji kapetan i kapel-majstor Josif Šlezinger, čekajući penziju i mlađe da ga odmene. Deca su žurila na sladoled i bozu, dosta porodica vraćalo se sa teferiča u Topčideru, na Bulbulderu i sa Vilinih Voda i iz bašti, voćnjaka i vinograda na Vračaru...

Prva popodnevna gužva izbila je na Dorćolu nešto pre 16 časova. Žitelji jedne turske mahale sve su teže podnosili da u njihovom sokaku žive učitelji Juda Leon Perera i njegov sin Samoil. Desetak dana ranije, Turčin Topuz se posvađao sa Jevrejkama i napao Leonovu ženu

Merkadu, koju su muž i dva žandarma jedva uspeli da otmu. Pogotovo od tada Turci su svaki dan nastojali da ovu porodicu isteraju iz kuće pre nego što istekne vreme zakupa. Jevreji su se pokazali tvrđim nego što su očekivali i odolevali su sitnim pakostima, pa su Turci odlučili da ih se toga dana reše najgrubljim sredstvima. Učitelju je posle ićindije došao hodža, inače ovlašćen da nadgleda red u toj mahali, sa vlasnikom Kil-Ahmetom balugdžijom i Ibraimom duvandžijom, naredio mu da se seli po — navodno — pašinoj zapovesti i zapretio da će kuću pre raskopati i zapaliti nego i ovoga puta ostaviti nevernike u njoj. Kad su sekirama počeli razvaljivati furunu, srpski podanik Perera je u Upraviteljstvu varoši zatražio zaštitu. Barlovac je sa svadbe pozvao Simeona Nešića i mladi terdžuman, najsvečanije obučen, pošao je vozvodi, a zatim sa turskim oficirem i dvojicom nizama da izvidi slučaj. Na mestu događaja je već bio pisar Mustaković sa dorćolskim pozornicima. Trojicu Turaka, koji su dotle uglavnom izbacili i polupali nameštaj Jevrejske škole, Nešićeva priča nije uspela da odvrati od zla, a turski oficir, umesto da pomogne, zapretio je da će, ako zatreba, dovesti sa Kalemegdana trista nizama da obezbede nesmetano rešenje oskrnavljene muslimanske kuće. Napokon je morao doći upravitelj sa Musta-efendijom i tek su njih dvojica uspeli da zaustave hodžu i pošalju ga paši u grad. Ostavivši pred kućom tri žandarma, Nešić je pošao u Policijsko odeljenje dorćolskog kvarta da napiše izveštaj; greškom je na aktu stavio da se slučaj dogodio 4. juna, dana koji terdžuman neće doživeti.

Odlazeći u grad, hodža je pričao da je sve činio po vezirovom nalogu i da je mogao, ako je hteo, da sruši ili zapali kuću. I doista, iz tvrđave se vratio sa dvojicom pomoćnika bez ikakve kazne i pratnje, sasvim slobodan i dobro raspoložen. „Hodža je bio neumoljiv" — pričao je kasnije žandarm Veljko Jovanović; „meni se čini da su Turci ovo uradili u saglasnosti sa onima iz tvrđave" — zaključio je čipkar Hadži-Janja Đorđević, koji je iz kafane preko puta Jevrejske škole gledao šta se događa. Iako je hodžino samopouzdanje bilo očigledno, a njegov povratak sa Kalemegdana mogao da zabrine, srpski činovnici su se ponadali da je to poslednja gužva tog dana. Ter-

džuman je predao izveštaj i pošao da nastavi prekinuto veselje, a Barlovac da o gužvi izvesti Hristića.

Tek što je glas o nevolji Jude Perera pošao čaršijom, na dunavskoj padini izbio je novi metež. Sa malo vode, Čukur-česma se nalazila među dobro naseljenim mahalama, pa žagor i muvanje oko nje nisu prestajali do kasno u noć. Kao i na većini drugih, i ovde su se, osobito deca, prerеđivali, gurali, svađali i lupali sudove; „mnogo je služinčadi plakalo kraj česme ne znajući kako da se vrati gazdi bez testije — sećao se Panta Srećković detinjstva. — Bilo je milostivih ljudi, koji su takvoj deci davali po dvajest para za novu..." Događalo se tu svakojakih zgoda, a ovoga proleća naročito se pričalo o slučaju osamnaestogodišnje Marije Kljajić, služavke kod Vukomanovićevih, koja je obramicom tako pretukla čizmarskog šegrta Milana Nikolića, da je momak, sav u modricama i čvorugama, morao zatražiti zaštitu policije. Ipak, tuče među Srbima nisu imale većih posledica; robusna cura je, na primer, dobila od vlasti 25 štapova po zadnjici i tim je ovaj slučaj okončan. Ali ako je batine izvukao Srbin od Turčina ili obrnuto reperkusije su bile mnogo veće. I ove nedelje, posle velike žege na česmi se skupilo mnogo ljudi, žednih i nestrpljivih, babe sa obramicama, mlađi iz okolnih kuća Mustafe Bošnjaka berbera, Asana nalbante, Mustafe bakala i njegove braće, udovice Šerifa Dudie, Etinj-bega, Rašid-begova šuraka, Mutiš-age Nišlije, Tabakibrahimovića i iz konaka samog Rašid-efendije, prostranog, visokog, sa stajama, baštom, velikom avlijom i ribnjakom, zatim nizami iz obližnje turske policije sa vedricama i krčazima, i nekoliko dece, momaka i slugu čak od Carigradskog druma i Stambol-kapije. Od gungule se nije mogla videti žalosna vrba iznad još žalosnijih basamaka, a ponajmanje sama cev pri dnu rupe...

Bilo je prošlo 18 časova kad je Sava Petrović, šegrt u bakalnici Alekse Nikolića kod Turskog hana na Velikoj pijaci, pokušao da natoči pre trojice nizama koji su došli ranije. U komešanju oko prvenstva, šesnaestogodišnji momčić iz Lukavca u kruševačkom okrugu slomio je krčag Turčinu sa žutim širitom na rukavu; podoficir je najpre pokušao da dečaka izvuče iz gomile Srba koji su gledali da ga zaštite, a onda se besno prihvatio obramice: „Evo ti vode!". Iako je već od prvih udaraca pao u pra-

šinu oblivljen krvlju, dvojica redova su nastavili posao starešine. Šegrt je jauknuo nekoliko puta, čula se vriska žena sa pendžera okolnih kuća, svet je počeo da navire iz susednih sokaka i nestaje u njih raznoseći glas o ubistvu deteta. Na mesto događaja prvi je prispeo Nikola Jeftić, najbliži srpski pozornik, a kad je vest stigla do Upraviteljstva varoši Sima Nešić je, sa potporučnikom Kadićem, Đorđem Jovanovićem Nišlijom i trojicom žandarma, ponovo krenuo niz padinu.

Terdžuman je naredio da teško ranjenog šegrta odnesu u Varošku bolnicu i sa Nišlijom pokušao da smiri svet, istovremeno nastojeći da iz iskidanih rečenica Jelke Dimitrijević i Ane Nađ, koje su sve videle sa svojih prozora, i iz nešto povezanije priče krojača Tome Šterića, koji se sa ženom zatekao u avliji Sterije Čuke, zaključi šta se dogodilo. „Na poziv da se smire, nisu ni jedni ni drugi pomenutog gospodina (Simu Nešića, Ž. Đ.) poslušali" — pričao je kasnije Miloš Kadić, a bilo je svedoka po čijem je kazivanju upravo potporučnikov grub i osoran postupak sa nizamima izazvao najteže posledice. Turski podoficir sa drugovima, okružen srpskim žandarmima i policajcima, ipak je pošao uz sokak; Nešić je bio bez oružja, a žandarmi su imali po pištolj i tesak. Kad se kolona približila Turskoj policiji podoficir je pozvao svoje u pomoć i pokušao da se otme; iz zgrade je izašlo petnaestak askera s puškama na gotovs, predvođenih juzbašom Ibrahim-agom. „Sima im je pošao u susret i pokušao da ih nagovori da se vrate — video je i čuo šezdesetogodišnji trgovac Dimitrije Naumović ispred kafane Tome Lekića. — Uveravao ih je da su im drugovi zaštićei i da je njihovo uplitanje suvišno." „Vratite se! Nema ništa! Jedan od naših je ubijen, sprovešće se istraga" — rekao je Nešić i pošao prema juzbaši. Uto je turski kapetan mahnuo sabljom i — kao da je to bio nekakav znak — njegovi vojnici su zauzeli klečeći stav, sa dotle zazidanih mazgala na nizamskoj kasarni otpao je malter i sokakom su se prosuli plotuni. Okretni i superiorni đaurski tumač vazda je znao da Turke nadgovori i nadmudri, da svaku raspravu izvede na njihovu štetu, i predstavljao je sve što su mrzeli, evropsku kulturu, srpski napredak, žustru veštinu, pa su u njega sručili torbu olova — „valjda ga je dvadeset pušaka na jednom udarilo" — prljajući mu sve-

čano ruho prašinom i krvlju i gotovo ga upalivši vrelim kuršumima. Pa ipak, mladi terdžuman nije brzo izgubio svest — čak je, teturajući, uspeo da vikne „Čuvajte se!" — niti je odmah umro; teško ranjeni su bili i Đorđe Nišlija i Aleksa Jovanović, dok su žandarm Petar Banović i patroldžija Milan Aranđelović ubijeni na mestu. Pošto su, usmrtivši jednog i ranivši drugog nizama, uspeli da sklone drugove sa turske vatre, Kadić požuri da obavesti pretpostavljene, a žandarm Nikola Jeftić sa nekoliko građana i pandura prenese ranjene i pobijene u Bolnicu. Nizami su nastavili da pucaju za narodom koji je bežao, prema Upraviteljstvu varoši i na okolne srpske kuće. Ispod Hadži-Markovog doma ubijen je kolarski šegrt Ilija, a pred kućom Tatar-Indže služavka Marija Josifović. Učenik šestog razreda Gimnazije Todor Lukić i još mlađi Đorđe, koji je služio u Barlovčevoj kući, te večeri su, vraćajući se sa Dunava, srećno prošli gungulu na Čukur-česmi i izbegli paljbu pred turskom kasarnom; kad su, u gomili sveta, već izbili na Veliku pijacu jedno tane je stiglo i oborilo Lukića na užas njegovog mladog zemljaka i drugara. Sa svetom koji je bežao, trčao je i kuvar Talijanskog konzulata Karlo Perolo, koji je pošao prijatelju Fransoa Rolenu da prošetaju. Nekoliko pandura i pozornika, koje plotuni nisu pokosili, odvraćali su vatru i povlačili se. „Kad je sunce na zalasku bilo" — kako je narodni pesnik i valjani hroničar označio vreme događaja — dve komšinice, Jelka Gavrilova i udovica Ana dovoljno su se pribrale da ispričaju sve po redu i o pogibiji ispred Turske policije zaključe: „Taj događaj će izazvati gnev"; gotovo na samrti, iskusni Đorđe Nišlija je promrsio: „Ovim su hteli da sačuvaju ugled svojih vlasti."

Glasovi sa Varoš-kapije i, po podne, sa Dorćola i Čukur-česme pobudili su radoznalost dokonog sveta i oživeli divane posustale od vrućine i duga vremena, ali nisu odmah uplašili ljude već svikle i na teže sukobe; samo je Juda Leon Perera premro od straha dok mu jedan mladi Turčin nije objasnio da ova gužva s njim nema veze. Pogibija pred turskom kasarnom nadmašila je, međutim, sve što se dotad dogodilo i mira je teško više moglo biti. Uzastopni plotuni ispod Velike pijace prekinuli su ćaskanje po kafanama i naterali ljude da zabrinuti izađu na

sokak i pokušaju da dokuče šta se događa. Kad su se od srpske policije začule trube i doboši postalo je jasno da se zbiva nešto veoma ozbiljno, jer vlast ne diže varoš na uzbunu zbog sitnica... Odmah zatim su i nizami pozatvarali kapije i povukli se iza zidova, a naoružani erlije su požurili u Arif-begovu, Hadži-Abdulinu, Tabakovu i druge veće turske kafane, naročito iza Stambol-kapije i u džamije. Posle toga nije bilo dvojbe da se zagazilo u sukob opasniji od svih dosadašnjih i da nejač treba sklanjati, a doraslima dati oružje. Kad su, bežeći sa Dorćola, uspaničeni ljudi počeli sa preterivanjem pričati o, ionako strašnom događaju kod policije, panika i pripreme za borbu zahvatile su svu varoš. U opštoj gužvi, „prvi nastup" su i ovoga puta imala deca, spopavši kamenjem nenaoružanog turskog oficira, zabasalog među srpske kuće oko Zereka. U tesnom odelu i povelikog trbuha, on je bezglavo, jedva hvatajući vazduh, jurio prema gradu ne bi li se spasao sramne smrti. Devojčurci u šarenim haljinama, okupljeni na sladoledu kod Švabine kolačarnice nadomak glavnog izlaza iz tvrđave, koja je imala stolove na sokaku i perde, prhnuli su kućama sa osećanjem da su im strašni askeri za petama. Živka Đorđevića, Milenka Trifunovića, Jovana P. Popovića, Đorđa Nikolajevića i Kostu Rusidesa, sve postarije trgovce i sarafe, začas je napustila volja da se šetaju ispod kalemegdanskih bedema; požurili su kućama da zbrinu porodice pre nego što naiđe zlo. Dosta sveta, neki sa oružjem, ali većina još uvek bez njega, pohrlilo je šancu. Zatvorene kapije su pokolebale val, a zatim su najodvažniji mimo njih, preko rova i zemljanog nasipa, povrvili u glavni varoški kvart, bliže poprištu. Glas o smrti Simeona Nešića brzo je stigao do kuće Beloga Pavla u Saraf-Kostinom sokaku. Stari papudžija i ugledni kožarski trgovac za trenutak je ostao bez reči a onda pripasao sablju i pošao ka pijaci: „Kad nema njega, nek nema ni mene" — rekao je susedima i prijateljima, dućandžijama, zanatlijama i činovnicima iz Glavne čaršije, koji su povadili oružje i pošli za sedim terdžumanovim ocem.

U kući Đorđa Vlajkovića, u Mladenovom sokaku na Batal-džamiji, upravo je bila u toku jedna od „patriotskih sednica" najborbenijih Beograđana i reč o tome kako Turci divljaju i pripremaju hranu i džebanu za pokolj nao-

čigled srpske vojske i žandarmerije, dok praviteljstvo troši novce na jalove deputacije po Carigradu, i o potrebi da patrioti preduhitre Turke i preuzmu inicijativu od vlasti koja okleva. Vatreni Vlajkovićev govor prekinula je domaćica uletevši u sobu: „Georgij, v gorode streljajut!” Prota Jovan Jovanović, profesor Pantelija Srećković i ostali požurili su, na to, svaki u svoj kraj prijateljima i po oružje, a Vlajković, koliko je mogao na štakama, pograbi sa rekom ljudi.

Jeka sa Dorćola nije doprla do promenade pred Velikom kasarnom, pa su vesti o događaju do prazničnog zborišta Beograđana stigle kao glasine, najpre nerazgovetne, a onda sve jasnije. Shvativši stvar ozbiljno, oficiri su se povukli radi dogovora i razaslali podnarednike kućama da im donesu lično oružje i jave familijama kako večeras možda neće doći na konak. Ženskadija je požurila doma, a muškarci su Abadžijskom čaršijom, preko Zelenog venca i Terazija pošli ka šancu.

U Ministarstvo unutrašnjih dela bili su već stigli izveštaji nižih policijskih vlasti i Nikola Hristić je, u prostranoj i lepoj jednospratnoj zgradi malog konaka, privodio kraju, ne naročito dramatični dnevni raport vladaocu. U Majdanpeku je nadzorniku Valentinu Treseju ukradeno 12.000 franaka u napoleonima, 300 dukata cesarskih, 9 rubalja i nešto sitniša. Sveštenik Jovan Ilić iz Šapca poslao je svetloj kneginji med na dar, pa se može očekivati da će popa nešto tražiti od gospodara kad prispe u rečenu varoš. Derviš-paša je depešom javio sinu da je pobednički i slavno ušao u Bileće. Neki Mihailo Arvat iz Vlaške, koji tvrdi da je nekad služio u Pojanama, na imanju njegove svetlosti, moli za dopuštenje da otkopa nebrojeno blago koje je pre pedeset godina, kao hajdučki harambaša, zakopao u krajinskom okrugu. Na osnovu prvih obaveštenja, ministar je pomenuo i slučaj sa jevrejskim učiteljem... Svet koji je žurio ka Terazijama skrenuo je Hristiću pažnju. Kako je poslužitelj jedva saznao da se u varoši „nešto slučilo”, popečitelj pođe sam da se raspita; sluga u Simićevoj kući prekoputa reče mu da je Stambol-kapija zatvorena, a uto stiže i zaduvani žandarm sa vešću o pogibiji. Hristić se vrati u kancelariju, pokupi akta i zaključa sto. Kneginja je iz bašte gledala uzrujani narod, čas ovde ispred konaka, čas na Batal-džamiji.

Ministar obeća da će joj sve podrobno javiti čim se obavesti, i pođe kroz gomilu iz koje se već čulo: „Srbi na oružje! Pobiše nas Turci! Trčite kasarni! Dajte vojsku i oružje!” Grabio je niz Terazije mimo kuća dejstvitelnih i penzionisanih savetnika Cenića, Gaje Jeremića i Jeremije Stanojevića, pored kancelarija Terazijskog kvarta i pred Stambol-kapijom zatekao svog pomoćnika Todora Bojovića, od koga, međutim, nije mogao saznati ništa više od onog što je već saznao. Ostavio je Bojovića da se tu nađe, zaobišao žabokrečinu u jarku punom korova, uzverao se preko zemljanog nasipa i odmah uočio barikade od sanduka, astala, buradi i šuta što su ih Turci digli s druge strane kapije, puške na gotovs, prigušeni žamor po kafanama i zlokobnu tišinu u Gornjoj čaršiji. Jedino nije mogao videti pozornika Jovana Petrovića, koji je znao turski i umeo da se ophodi sa njima, pa je obično tu negde bio na dužnosti, ali je zato iz pomrčine pod kapijom čuo njegov glas: „Čuvaj se gospodine, poginućeš!”. Razoružali su ga i odvukli unutra — pomisli oholi ministar, dostojanstvenog hoda i držanja, ali u naponu snage (bilo mu je tek četrdesetak godina), i dade se u trk prema pijaci i policiji. Probivši se kroz gomilu ljudi, uglavnom „niže klase”, oko Hadži-šeih Muhamedove tekije i čete žandarma postrojenih ispred Srpske policije, Hristić uđe u Upraviteljstvo varoši.

Iliju Garašanina je žandarm našao čak kod kneževih štala ispod Palilule. Dugonogi predsednik Ministarskog saveta („onaj dugački” — govorio je pokojni knjaz) brzo je izmicao uz padinu, uz pomoć Dimitrija Jovanovića, pisara druge klase, koji je čas ranije prispeo sa žandarmima vračarskog kvarta, prešao je šanac kod Stambol-kapije i u policiju stigao odmah za Hristićem. „Padoh s nogu, hajdemo unutra i kazujte brzo šta se dogodilo” — rekao je dahćući. Sa svih strana su već stizali naoružani žandarmi i viši i niži policijski činovnici. Vračarski pisar je ostao na Stambol-kapiji da sklanja narod ispred turskih cevi i okuplja i uređuje naoružane. Kad se uverio da je mlađi kolega tu preduzeo šta je trebalo, šef Palilulskog kvarta Mojsilo Boja Bogdanović spusti se sa svojim ljudima Ciganskom malom do Vidin-kapije da i tamo učini isto.

Prvim pucnjima engleski konzul Longvort nije pridao veću pažnju — oni su poslednjih nedelja postali obična pojava. Kad je učestalo, izašao je u varoš sa Dimitrijem Fičom i brzo zaključio da će ovoga puta biti većih posledica. Na putu ka Stambol-kapiji sreli su pribranog Aleksandra Vlangalija koji je mislio da ništa ne treba preduzimati. Kod kapije je, međutim, i ruski pukovnik počeo da menja mišljenje; Longvortova intervencija da se vratnice otvore nije urodila plodom. Izbegavajući nezgodnija mesta, pošli su Evženu Tastiju, kod „Srpske krune"...

Dok se vlast pribirala, svet je saznao sve i uzrujanost je porasla. Smrt Sime Nešića uzbudila je čaršiju. Među Srbima je mladi terdžuman bio rado viđen zbog onoga što Turci nisu voleli. Sa jedva tridesetak godina i glasom „duševnog čoveka", školovanog u Beogradu, Zemunu i Beču, pravi poliglota (znao je ili razumevao nemački, francuski, turski, jevrejski, grčki, cincarski i albanski jezik), sa prvom službom u Upraviteljstvu varoši (primljen je 25. marta 1860), primeran na poslu, učtiv i okretan, mladi činovnik je imponovao sugrađanima i kao dobar predstavnik njihovih zajedničkih vrlina. Kuršume za terdžumana — osećali su — rodio je turski bes zbog njihovog napretka, bes koji je jednom trebalo satrti. Iako od ljudi nešto drugojačije, prostije vrste, nepopustljivih i žestokih prema Turcima, Đorđe Nišlija je takođe imao znatnog ugleda u varoši. Od događaja na Limanu i Maloj pijaci 1858. godine, kad su Turci naterani da srpskim činovnicima predaju teskere i da pale fenjere, važio je za kuražnog čoveka i, gotovo, za junaka, koga je i ministar morao da obuzdava. Iskusan, revnostan i pouzdan, bio je na službi kod samog Hristića, kao čovek od poverenja, neka vrsta telohranitelja i majstora za naročite zadatke. „Vest o pogibiji policijskog činovnika i žandarma rasprostrla se za tren oka celim gradom — pričao je kasnije dr fon Keln, paroh Evangelističke opštine u Beogradu. — Srbi su tada pohitali sa svih strana prema pozornici zločina." Smrću dvojice ljudi narod je dobio heroje koje treba osvetiti; oni koji su imali nekog dara za to, već te večeri su počeli da pevuše prve stihove pesme, koja će se potom čuti danima:

Ranjen Sima na sokaku leži,
njemu glava crnoj zemlji teži...

U to vreme su morali da se prekinu i poslednji prijateljski divani: žandar Dimitrije Ognjenović i Mehmed-beg su se rastali usred ugodnog razgovora, kasapin Jovan Janković je zatvorio dućan po savetu komšije Mustafe-bega, Toma Janković i njegov prijatelj druge vere pošli su sa Male pijace zarekavši se da će svaki poraditi kod svojih da se zlo obuzda, kako su učinili i Turčin Agan i tufegdžijski momak Damnjanović. Za mir su se javno zalagali i dva ugledna trgovca: Guša Nikolić je pozivao Turke da otvore dućane i Srbe da se smire, a Tabakibrahimović je govorio na obe strane: „Budite prisebni, sve će se i ovoga puta završiti dobro.” Susedi sa Bit-pazara, oštrač Stojan Živković i Topal-Muhamed zajedno su se čudili onome što se zbiva. „Dogodi se što ti rekoh” — kazao je Sali-aga Đorđu dunđerinu na rastanku. Dina Đorđević sa Ali-agom i njegov brat Petar sa Mehmedom telalom prekinuli su besede tek kad je Malom pijacom počelo da leti kamenje...

Ogorčenje i gnev su se mešali sa strahom, zahtev za osvetom je uzimao maha, sve se ustalasalo... Žandarmi, koje je poziv trube zatekao na počinku, trčali su ka policiji pripasujući fišeklije i tesake i pozivajući „Braćo, na oružje!”, usklikom koji se od čuvara reda nije često čuo. Oni koji su u gužvu došli golih ruku, vratili su se po puške i preneli neobaveštenima šta se događa. Družine bećara i emigranata, slobodoumna omladina i đaci, sluge i kalfe, sitni majstori sa ruba bankrotstva, izmučeni nadničari iz brdskih krajeva na granicama, argati iz Turske, kiridžije što su se zatekle po hanovima, ratari sa Palilule, izbegli od turskih zuluma na jugu, sav taj šareni svet oko Đoke Vlajkovića i drugih zagovornika direktne i momentalne akcije i odmazde grdio je neodlučne popečitelje i pozivao na definitivni obračun sa vekovnim krvnikom, i od njega se ponajpre moglo očekivati da sukob pretvori u bitku. Sasvim blizu Srpske policije, na udaru se našla Hadžišeih Muhamedova tekija i bećari počeše pripucavati na Turke u njoj i pokušavati da izvale vrata. Naoružani do zuba i sakupljeni po džamijama, kafanama i većim kućama, erlije su još ćutali. Sva turska utvrđenja bila

su već okružena gomilama Srba, a izlazi iz njihove varoši, osim prema gradu i Dunavu, posednuti.

Takvo stanje se nije moglo održati dugo. Da li će sukob dobiti najšire razmere ili biti smiren sporazumnom akcijom dveju vlasti, zavisilo je od namera i postupaka tih vlasti, ali i od činilaca koji su van njihovog domašaja, ponajviše od raspoloženja naroda i od slučaja velikim delom.[1]

Događaji su praviteljstvo zatekli dosta nespremno. „Ovi pojavi došli su nam neočekivano — priznaje Nikola Hristić — a sad nismo ih mogli mimoići, no smo ih morali prihvatiti i njima se koristiti. Najviše bili smo u neprilici što knez Mihailo nije bio u Beogradu, da bi sa većom izvesnošću znali šta nam činiti valja." I odnos snaga upotrebljivih u okršaju koji je tako reći počeo nije bio najpovoljniji. Naspram petstotina nizama u turskoj policiji i na kapijama i naoružanih erlija, kojih je, prema različitim procenama, moglo biti od 700 do 2000, Srbi su u varoši imali oko 250 žandarma, patroldžija i policijskih činovnika i nekoliko stotina naoružanih građana, bećara i emigranata. Odnos je bio još nepovoljniji ako se srpskoj strani pribroji nekoliko četa regularne vojske u Velikoj i Palilulskoj kasarni, a turskoj posada Kalemegdanske tvrđave. Naročito je loše stajalo samo zdanje Upraviteljstva varoši Beograd, sa osobljem rasturenim po kvartovima, a uz tursku policiju sa kasarnom punom nizama. Pa ipak, srpsko praviteljstvo se pribralo dosta brzo. Upravitelj varoši Barlovac se u kritičnim trenucima nalazio na svom mestu, pozvao na uzbunu i hitro obavestio popečitelje. Uočivši slabost srpske pozicije, Hristić je odmah po dolasku naredio da se u Upravu varoši koncentriše sve ljudstvo i četa žandarma postrojenih na sokaku povuče i skloni od turske vatre. Za jednog predsednika Ministarskog saveta i ministra inostranih dela i s obzirom gde su ga vesti zatekle, Garašanin je brzo stigao gde je trebalo. Ubrzo je došao i Aleksa Pačić, sekretar za turski jezik u Ministarstvu inostranih dela, čije je poznavanje „turskih" poslova i predstavnika bilo dragoceno i koji je, posle smrti Sime Nešića, postao nezamenljiv. Okupljeni u policiji oni, međutim, nisu imali vremena da razviju neki osobiti plan za akciju; pre nego što je Hristić opisao događaje Garašaninu, upao je pozornik sa Bit-pazara i

obavestio starešine da iz grada izlazi četa nizama. Mogućnost da se erlije i nizami u šancu sjedine sa vojnicima koji dolaze i tako udruženi napadnu srpsku policiju ili čaršiju, uznemirila je ministre i stavila ih pred odluku koja se nije mogla odlagati. „Moramo sprečiti da ovi nizami dopru do turske policije" — presekao je Garašanin i sa Aleksom Pačićem, žandarmerijskim potporučnikom Ivkom Prokićem, članom policije Markom Babićem i nekoliko žandarma pošao u susret turskoj ekspediciji.

Od Šejh Hasan-efendijine tekije, a pored Barjakli-džamije doista su dolazili askeri u koloni po dvojica, sa bimbašom i juzbašom na čelu i mulazimom uz bok. Komešanje i žamor naroda se smiriše, pa se u tišini čuo samo neujednačeni bat njihovih nogu. Ugledavši tamnu masu koja im je pred Kutulinom kućom presekla put, nizami spustiše bajonete. Uto stiže Garašanin i zatraži od bimbaše da vrati vojnike u grad, inače će snositi posledice svega što se dogodi. Mehmed-aga je odbijao zahtev, jer — rekao je — vojnik mora izvršiti naređenje i prokrčiti put, makar i oružjem. Obojica su bili odlučni. Aleksa Pačić je koristio sve diplomatsko iskustvo i dragomansko znanje, kako bi šefu pomogao da ubedi bimbašu. Varoški kvartaljnik Babić brinuo je u međuvremenu da neko od građana, napetih nerava i sa rukom na oružju, ne pokvari pregovore. „Peki" — popustio je konačno Mehmed-aga zverajući ka sve većoj gomili Srba u mraku, ali uz uslov da nizame pri povratku niko ne napada. Garašanin dade reč da će tako biti i naredi Ivku Prokiću i Marku Babiću da sa podnarednikom i četvoricom žandarma pođu ispred i iza nizama, kako bi svet razumeo da je sve sporazumno i uzdržao se od ataka. Opet dva po dva, sa srpskim osiguranjem, nizami su se uputili ka Bit-pazaru i gradu.

Glas da iz tvrđave dolaze vojnici brže se proneo masom oko Srpske policije i tekije, nego što se pozornik probio do popečitelja i narod je u susret askerima krenuo istovremeno sa Garašaninom, preskačući plotove i gazeći bašte. Vlajković je tekiju prepustio Filipu Crnogorcu i nekolicini bećara i sa grupom naoružanih građana pohitao kroz Uzun-Mirkovo i nekoliko drugih dvorišta, izbio na raskrsnicu kad i ministar, i sa družinom zastao iza zida nedovršene kuće. Kad se Garašanin dogovorio sa

Mehmed-agom, iz gomile oko Vlajkovića čuli su se glasovi nezadovoljnih. „Ne smete dirati Turke, vratite se, ja sam im dao reč da ih niko neće dirati" — pretio je i molio, po nekima, ministar; „izdajice" — odgovorili su mu iz gomile, na što je Garašanin rezignirano odmahnuo rukom — „činite što god hoćete" — i pošao u policiju. Vlajković je sa desetak ljudi pretekao kolonu i zauzeo busiju u avliji Mijovića, gde je Zerek bio najuži. Na zvuk zapetih pušaka, nizami su se trgli, uskomešali i okrenuli na tu stranu, neko je opalio, Mehmed-aga je posrnuo i vojnici su na juzbašinu komandu sa nekoliko koraka daljine, plotunom pokosili žandarma Dimitrija Dugalića iz Požarevca i teško ranili kaplara Petra Nikolića iz Užica i redova Jovana Stefanovića (ili Jovića) iz Leskovca. Saplićući se i padajući, nenaoružani svet je za tren nestao u mraku. Nizami su potrčali niz sokak i ubrzo iščezli u tami i oblaku prašine. Jedan od njihovih starešina je bežeći ispustio sablju, a nekolicinu su stigli kuršumi. Poslednji turski hitac, nasumice izbačen u mraku, oborio je Ivka Prokića. Srbi su pokupili, svoje mrtve i ranjene (bilo je povređeno i dvoje-troje građana) i odneli ih u žandarmerijsku kasarnu kod policije. U gužvi su sa gizdavog potporučnika skinuta dva zlatna prstena, i nestala je i njegova sablja. „Bled kao smrt", Garašanin se uhvatio za glavu i sa Pačićem požurio u Upraviteljstvo varoši. „Izdade nas Garašanin, on navede nizame, te se proli krv" — čulo se iz mase pred zgradom. Hristić je skočio u gomilu, ščepao tridesetogodišnjeg mehandžiju koji je to rekao, omalenog, okruglih obraza, u suknenim čakširama i kratkom gunju, sa pištoljima i velikim, belokorim handžarom u silavu, i naredio da ga uhapse. „Zlo je ova svetina, sve će ukvariti" — procedi smrknuti Garašanin, rešen da još jednom pokuša sporazumeti se sa turskim vojvodom o prekidu sukoba. Ali, bilo je kasno i uzalud: njegove glasonoše nisu mogle prići turskim kasarnama od nizamskih plotuna.

Praviteljstvo nije moglo izbeći događaje, a borbeni elementi su ih tražili i podsticali, i po varoši su, u međuvremenu, na više tačaka, pa i u čitavim rejonima pripremane ili otpočete borbe. Posle lepog i toplog dana, sa mrakom su došli oblaci, nebo se zamutilo i počelo je da grmi... Pod svetlošću prvih munja videla se masa što se primiče tekiji kod policije. Dok se na Zereku pregovaralo

i pucalo, momci Filipa Crnogorca nisu gubili vreme. Nekoliko ih je pokušalo da provali vrata iz dvorišta, a Filip i još četvorica su se, odozgo sa Pijace, popeli na krov, probili tavan, poskakali unutra i, nadomak grobova turskih junaka za veru Horosani baba-Mehmeda, Bagdali Mustafa-bega i Hanteđi Hadži-šeih Omer-babe, ubili staroga hodžu. Barlovac je pokušao da spreči pokolj sa nekoliko žandarma, koji su nevoljno i sporo napravili onih tridesetak koračaja što su ih delili od bogomolje. Posle pogibije njihovih ljudi pred turskom policijom, sada su, evo, izgubili još četvoricu (umrli su i dvojica ranjenih); konjički narednik Ivko Prokić je tek pre nekoliko meseci prešao kod njih, sa činom potporučnika, i već uspeo da stekne ugled dobrog starešine, bliskog borbenim građanima i emigrantima. Posle takvih žrtava, žandarmi nisu žurili da izvrše naređenje i zaštite Turke, pa su bećari zaklali i šesnaestogodišnju hodžinu kćer. Ipak su stigli da njegovu kadunu i ostale Turke — koji su, u međuvremenu, pokušali da se brane — sklone u svoju kasarnu.[2]

Tako su Srbi najpre osvojili zdanje u kome je nekad zasedao Praviteljstvujušči sovjet ustaničke Srbije i gde su doskora huktali derviši, ali su važna poprišta bila na drugom mestu, a pravi okršaji su tek predstojali. Kad se proneo glas o pogibiji žandarma na Zereku, počele su borbe za kapije na šancu, protiv manjih i većih nizamskih posada i straže, koje su decenijama čamile među Srbima. U srcu srpske čaršije i na podsmeh njenom napretku, sa oronulom karaulom i nesigurnim čuvarima, Varoš-kapija se nametala kao cilj napada i privukla dosta borbenog sveta. Posebna odluka za njeno osvajanje nije bila potrebna; samim tim što je negde u Beogradu izbio okršaj, sudbina te kapije je odlučena. Iz šanca su dolazili zanatlije i dućandžije, majstori i pomoćnici raznih struka, uzbuđeni mogućnošću da se za noć kurtališu komšiluka koji odavno ne mogu podneti. Među ljudima sa Vračara i Zelenoga venca bilo je dosta mladih prečena, koji su se rado nastanjivali u novom i ušorenom delu varoši i u kvartirama i „partajama" kod gospi prečanki oko Male pijace i Toskine česme: „Mi povičemo bandi ‚Ustaj, ustaj Srbine!' pa juriš uz brdo" — pričao je kasnije jedan od njih. Od Kneževe pivare dotrčali su takođe mladi trgovci, profesori, đaci i činovnici, što su upravo pripremali

večerašnju predstavu „Kralja Vladislava”. Kako je na Stambol-kapiji bilo mnogo naroda, malo izgleda da se tvrdo uporište brzo osvoji i dosta rizika da svet pred njim ludo pogubi glave, pisar Vračarskog kvarta je Lindermajerovim sokakom slao naoružane ljude ka Savi. Pola sata posle vatre na Zereku, Varoš-kapija se, tako, našla u impozantnoj, ali još uvek suzdržanoj srpskoj opsadi. Žandarm Toma Jakovljević je savetovao Turke da otvore kapiju i ostave se borbenog poretka izazovnog za Srbe. Kodžabaša je, naprotiv, tražio da žandarm udalji i rastera svoje. Mladi trgovac Todor Pavlović je kasnije pričao da se na to niko nije pomakao, a čipkar Stevan Đorđević i dućandžija Sava Lukić su kazivali kako je turski oficir zamahnuo sabljom i ranio Jakovljevića. Napeto iščekivanje su definitivno prekinuli Kosta Marković i komandir nizama. Ovaj član policije je požurio sa dunavske padine ka Savi, gde mu je bilo mesto, i baš nakon ovog incidenta zastao kod Varoš-kapije. Nizami su već bili iza mazgala, ali se još nije pucalo, pa je savski kvartaljnik nenaoružane posavetovao da se sklone u kuće, a naoružane rasporedio u zaklone oko kapije. Pregledavši još jednom raspored i pozicije, Marković sa nekoliko žandarma pođe Tipografskim sokačićem da se izokola i neprimećen od askera približi turskoj karauli i zauzme položaj sa kojeg bi se mogla, kad zatreba, otvoriti efikasna vatra. U tom trenutku je turski oficir, prvi put od početka sukoba, pošao da zatvori kapiju, pa Marković izađe iz mraka i ospori mu pravo da to čini. Umesto odgovora, iz puškarnice se razleže plotun i dva zvaničnika poleteše u zaklon, svaki na svoju stranu. Srbi su najpre odgovarali vatrom iz okolnih kuća, a zatim počeli da se primiču. Kasnije se preterano pričalo i pisalo po romantičarskim novinama da je junak L. K. konjem naleteo na kapiju i da je preko njegovog mrtvog tela prošao pobedonosni srpski juriš. Toga doista nije bilo, ali je bilo hrabrih koji su stezali obruč izlažući se smrti. Turci nisu bili spremni da prihvate borbu prsa u prsa sa neprijateljima neizvesnog broja, što su navirali iz tame i oluje, i trubom su pozvali pomoć. Iz grada im je, istim putem naređeno da se povuku i oni su, posle jednog plotuna, pošli zaraslim i neravnim šancem ka Savi. Na zgodnim mestima, kad bi dobili mogućnost da upotrebe arabije,

zastajali su, punili puške i pucali za sobom na naoružane Srbe, ali i okolo po srpskoj čaršiji, lomeći ćeramide i pendžere i ranjavajući nedužan svet.

Iako borba za Varoš-kapiju nije trajala ni pola sata, pobeda je plaćena sa dosta žrtava. Među prvima je pošao na Turke i oborio — vele — prvog nizama na ovom mestu Nikola Ilić (rodom iz Jagodine, šusterski radnik, po nekima u Državnoj šivari, a po drugima kod majstora Joce Sakušanina), a zatim je i među prvima pao; teško ranjenog u stomak preneli su ga u Vojni špitalj, gde je uskoro izdahnuo. Zrno je probilo vrat Urošu Protiću, šegrtu kod Joce bakalina, koji je umro u zoru. Piljara Proku Trandafilovića usmrtilo je zalutalo tane pred dućanom Mihaila Gatkovića, poginuo je i trgovački kalfa Svetozar Dimitrijević, a ranjen je kujundžija Nikola Stefanović. Povlačeći se zemljanim bedemom, nizami su usmrtili Đoku Đorđevića i ranili Mariju Pavlović trudnicu iz Karlovca, „dok je palila kandilo u svojoj sobi". Srbi su im ubili čauša i redova i ranili oficira.

Dok su žene i starci odnosili mrtve i vidali ranjene sa Varoš-kapije, a dečurlija se pentrala po njoj, većina boraca su za nizamima odjurili na Savu. Odmah iza Đumrukane, sa karaulom bliže Kalemegdanu, Sava-kapija bila je nešto jača i manje izolovana od Varoš-kapije. Borba je počela plotunom zabarikadiranih nizama i izgledalo je da će potrajati. Međutim, po dolasku poraženih, u zagušljivim odajama je izbio spor među onima koji su tražili da se i odavde beži u grad i drugih koji su hteli da se kapija brani. „Vur! Vurma!" — dopirale su, između pucnjave i kroz mrak, protivrečne komande njihovih starešina. Svađu je prekinulo novo naređenje trubom iz tvrđave da se povlače. Posle borbe koja je potrajala tek nešto više od pola sata, Srbi su i ovde slavili pobedu. Poginuli su ribar Đorđe Kovač poznatiji kao Đoka Šoš i đak Staniša Vuković, a ranjeni su Kosta Dimitrijević, „koji je držao ilidžu", mehandžija Marjan Stanišić i mlekadžijski momak Naum Tanacković; osim mehandžije, niko od njih nije preboleo rane. Turci su izgubili četvoricu ljudi.

Kasno uveče, Nikola Hristić je obišao osvojene kapije i naredio da ih sravne sa zemljom. Takvu zapovest nije trebalo reći dvaput; „Živeo" — klicali su Hristiću,

koga su i dotad i otad mnogo češće psovali, i za tili čas oborili „te gadne ćumeze — nazovi kapije", kako su narednog jutra, u vanrednom izdanju, pisale *Trgovačke novine*. Tek je bila prošla ponoć kad su se nad Glavnom čaršijom, Savom i barom Venecijom, duž Gospodske ulice i daleko preko Vračara razlegli tresak direka, daski, ćeramide i šuta, šenluk iz pušaka i višestruko „ura!" oglašavajući radost pobednika što među njima više neće biti „krivonogih anadolaca, rahat na širokim klupama, bosonogih", kako ih je opisao Jaša Ignjatović.

Pa ipak, padom ovih kapija, Savska padina nije bila očišćena od Turaka. Koliko su nizami, vojnici koji brinu samo o sebi, lako pobegli u grad, toliko je porodičnim Turcima iz Defterdarove mahale i sa Save bilo mučno da odu. Mahala je duboko zalazila među srpske sokake, do iznad Saborne crkve i Gospodske ulice; od grada je tursku enklavu delila glavna srpska čaršija, a od Dorćola, turske policije i nizama u Stambol-kapiji masa naoružanih Srba na Velikoj pijaci i po sokacima oko Laz Hadži-Mahmudove džamije i strelci po skelama oko Kapetan-Mišine građevine. Nekoliko muslimanskih porodica na Limanu, okruženih hrišćanskim hanovima, magazama, krčmama i avlijama i borbenim srpskim svetom sa Save, takođe se nije usudilo da pođe u grad, a na Dorćol se, odavde, nije smelo ni misliti. Takva mogućnost je tim manje dolazila u obzir što se radilo o deci, starcima i ženama i, uz to, o porodicama dosta imućnim, koje se nisu lako rastajale od boščaluka i torbi sa vrednim stvarima. Dugo posle vojnika što je trebalo da ih pomognu a nisu, ostali su gde su se zatekli, pružajući otpor.

U Defterdarovoj ili Delijskoj džamiji i hodžinoj kući i turskoj kafani pored nje odrana se počeo sakupljati turski živalj iz krivudavih sokaka od Delijske česme do najisturenijeg bastiona na opkopu i do onog dela šanca koji odatle, iznad Gospodske ulice, vodi Varoš-kapiji. Kad je završeno sa Tekijom, Đoka Vlajković je sa delom družine došao ovamo (ostale je, sa Filipom Crnogorcem, poslao na Stambol-kapiju), a jedan broj boraca se uspeo Lindermajerovim sokakom posle pada Varoš-kapije. U gomili oko džamije bilo je i dosta argata iz Niškog pašaluka, između ostalih Nikola Kole Rašić i Dimitrije Marković. Ubrzo je Defterdarov sokak bio pun ljudi, koje su

otkrivali povremeni blesci munja. Turci su nasumice pucali kroz osam malih prozora, poneki sa munare i iz hodžine kuće i kafane. Pojedinačne hice smenjivao je kratkotrajni zgusnuti prasak, a prilikom retkih plotuna čulo se gde viču „Alah!" Kad bi naleti vetra i pljusak počeli da kvase prah i kremenje, Srbi su se sabijali pod strehe okolnih kuća i nastrešnice u prostranom dvorištu Jamadijinog hana, a zatim se vraćali s nabitim puškama i šarali zidove turskih skloništa. Po mraku i nevremenu vatra ni jedne strane nije mogla biti precizna.

Posle dvočasovne pucnjave bez naročitih rezultata, Srbi su odlučili da izvedu prepad, kome bi usledio opšti juriš na džamiju. Nekoliko preduzimljivih i dobrih strelaca rešilo je da direktnom vatrom sa krova Evangelističke crkve i kroz prozore turske bogomolje pobije neke od onih unutra i izazove paniku, u kojoj bi napad ostalih prošao bez velikih gubitaka. Evangelistički pastor (koji je nedavno postao podanik Kneževine i od njene vlade dobio 600 srebrnih forinti plate godišnje) želeo je pobedu Srba, ali mu se njihova ideja nije dopala. Ionako već u središtu boja koji ga se nije ticao, fon Keln bi tako postao stvarni saučesnik, što nikako nije želeo. Kad razložnom besedom nije uspeo da odvrati zagrejane bećare, izvadio je prusku zastavu i opomenuo ih da su protestanska bogomolja i njegov dom pod zaštitom te sile, što je na momke ostavilo utisak, i nateralo ih da potraže drugo rešenje: popeli su se na krov kućerka sa turskom kafanom, koji se pod njihovom težinom srušio i gomila momaka se, sa kršom i prašinom, sručila među Turke. U tom neviđenom lomu „napraviše strašnu pustoš" — pričao je kasnije sveštenik. Ostali borci su se u međuvremenu primakli do samih zidova i prozora. To je bio vrhunac opsade i turskog straha.

Pod takvim okolnostima počeli su pregovori (ostalo je nejasno čijom inicijativom) turskih poglavica i vođa naoružanih Srba. Iz džamije su izašli Mahmud-efendija Tabakibrahimović i još nekoliko. Sa Vlajkovićem su im pošli u susret Marko kantardžija i Steva Đorđević. Razgovarali su na malom prostoru osvetljenom kroz poluotvorena vrata džamije. Turskim pucnjem, nakon kojeg se stropoštao jedan od Srba, pregovori su došli u kritičnu fazu. „G. Vlajković je energično nastojao da stiša i jed-

ne i druge" — pričao je kasnije šezdesetogodišnji Marko Petrović. „Preovladalo je mišljenje nekih Srba i Turaka — kazivao je sam Vlajković — da od toga ne treba praviti nešto što će i za jedne i za druge imati teža sledstva". Iako je i nakon incidenta obećavao da im se, u slučaju predaje, neće dogoditi nikakvo zlo i čak se izljubio sa Tabakibrahimovićem radi potvrde date reči, Mahmud-efendija i njegovi ljudi nisu verovali sakatom i bradatom „moskovskom juzbaši", koji je po sokacima vodio gomilu željnu osvete i opijenu mirisom pobede; hteli su da govore sa zabitom, čovekom koji predstavlja vlast. Takav je bio Dragutin Žabarac, potpukovnik i prvi knežev ađutant, doduše u civilnom odelu, ali kojeg je Tabakibrahimović poznavao i bio spreman da mu poveruje. Turski vođa je tražio od potpukovnika da zadrže oružje, da sve porodice po predaji budu smeštene zajedno i, naročito, da žene i devojke ostanu sa muževima i očevima. Iako su Žabarac i Vlajković prihvatili sve uslove, reč kneževog ađutanta nije bila dovoljna, pa su zajedno morali poći u Srpsku policiju da turski parlamentarci čuju garantije od popečitelja lično.

Razgovaralo se u tišini, koju je sve ređe remetila daleka grmljavina i sve češće prekidalo mumlanje nezadovoljnih među Srbima. „Ne slušajte ih, pogubite skotove" — čulo se povremeno iz mase. Preplašen, jedan od turskih pregovarača se vratio u džamiju, a Vlajković je nekoliko puta upozoravao saborce na veru i reč koju su dali i — po nekima — zapretio da će dići ruke od komande ako ga ne slušaju; u održavanju reda su mu osobito pomagali Stevan Kaćanski i neki Dalmatinac Vulić. Prilikom polaska u policiju ostavio je pred vratima džamije Stevu Đorđevića i nekoliko najpouzdanijih i još jednom apelovao da se ne atakuje na Turke.

Nikola Hristić je primio deputate obeju strana, odobrio njihov dogovor, obećao da će Turke smestiti u zgradu Opštinskog suda blizu policije i rekao nekoliko reči da ih okuraži, na kojima se Tabakibrahimović zahvalio. Bila je već ponoć kad je Dragutin Žabarac stupio u džamiju da objasni uslove predaje i prenese Hristićeve garantije. Za to vreme je, na sokaku, Vlajković govorio o svetinji srpske reči i vere i da Srbi ne smeju, kao Turci, ubijati žene i decu; bezbednom predajom ovih — obraz-

lagao je kapetan — stvaraju se izgledi da i ostali Turci polože oružje i tako se varoš do jutra očisti bez novih žrtava... U međuvremenu je kiša prestala sasvim i oblaci su se razišli, pa je kolona zabrađenih žena sa najmanjima u naručju, decom koja su se grčevito držala za dimije starijih, mrkih Turaka sa prstom na obaraču i umornih i posramljenih sa oborenim pogledom, između petnaestak žandarma što ih je doveo narednik Janković, sa svojim vođama i Kaćanskim na čelu i sa Žabarcem i Vlajkovićem na kraju, pošla sokakom obasjanim mesečinom, polako, bez nepromišljenih i naglih pokreta, koji bi mogli izazvati nesreću. Srbi su se pribili uza zidove i plotove da naprave put; na uskom sokaku, bili su tako blizu Turaka da su jedni drugima, na jutarnjoj svežini, osećali dah. Vlajković je sevao očima prema nezadovoljnim bećarima. Po nekima, Turkinje su blagosiljale bradatog vođu i darovale ga peškirima. „Narod ih je otpratio u policiju u savršenom redu — pričao je dr Keln — koji je čudno odudarao od razuzdanosti, s kojom se on kratko vreme pre toga borio na život i smrt."

Hristić je obišao Turke u zgradi Opštinskog suda, zahvalio srpskim borcima na disciplini — među kojima su se, pored Vlajkovića, osobito isticali Steva i Trifun Đorđević, Petar Marković, Tasa Stefanović, Živko Đorđević, Jovan Anđelković, Todor Savić, Luka Banković, Marko kantardžija, neki Borović i Pavle Konstantinović — i zatražio da se primire. Naoružani građani i bećari su iskoristili priliku da sa visokim predstavnikom vlasti raspravе ono što im leži na srcu: ako praviteljstvo „lepim načinom" do jutra ne dobije Stambol-kapiju, oni će je uzeti silom... Ponoć je bila prošla i vreme se sasvim smirilo.

Pred Defterdarovom džamijom su ostala dva leša i nekoliko u njoj. Srbi su zatekli sanduk baruta i olova, nešto peksimeta i druge spreme i uzeli to kao dokaz da su se Turci pripremali za napad i smišljeno izazvali sukob. Kraj oko džamije je osvanuo pust, sa tragovima okršaja i grabeži. Naročito je nastradao Tabakibrahimovićev konak niže džamije, za koji se pričalo da je nekada pripadao dahiji Aganliji, a zatim srpskim kneževima i vojvodama u prvom ustanku. Visoki zid od ćerpiča, oko kaldrmisane avlije i velike bašte što se spuštala prema Savi, na nekoliko je mesta bio porušen, džamovi polupani, sve

što je valjalo od pokućstva odneto, posuđe iz mutvaka razbacano... To je bio kraj mujezinovih ezana iznad Saborne crkve, sporih i dugih erlijskih divana na čardaku hodžine kuće i gospodskog turskog konaka nad srpskom čaršijom.

Borba je potrajala i oko stare Šerif-džamije na Limanu. Na Savi se, među Turcima i među Srbima, sticao tvrd, nesavitljiv i žestok svet, ponajviše iz Bosne. Ljuti krajiški begovi i posavski trgovci morali su, za poslom i ćarom (dovozili su so, pekmez u dugim fučijama, suve šljive, med, brezove metle i gvozdene poluge), dolaziti i ovamo, u đaursku državu i trpeti svoju dojučerašnju raju što se ovde nastanila, koja im se podsmeva iza leđa i u brk, prkosi im i zlojedi ih i čak se smatra višom od njih čim stekne nešto imetka, kupi lađu ili digne magazu. Oslobodivši se i njih i Bosne, preduzimljivi i poletni srpski trgovci, špekulanti i lađari brzo su napredovali u poslu, bili među nacionalno najsvesnijim i najborbenijim u beogradskoj čaršiji i malo skloni da, ovde, u Kneževini, respektuju tursko gospodstvo od kojeg su otišli iz zavičaja. Obračunu je pogotovu bila sklona masa pivarskih i lađarskih momaka i mehandžijskih i trgovačkih slugu, bez imetka i porodica, kojih je ovde bilo više no u bilo kojem drugom kvartu. I lađari, svikli na samovanje, na obe strane su bili ljudi grubi i naučeni da rizikuju, a balugdžijska sirotinja je lako ostavljala korane i takume već bačene na samo njoj poznatim mestima, i prihvatala se puške. Uvek se tu moglo naći i dosta užičkih kiridžija koji su, kad zatreba, u tovarima luči, katrana, pršuta i klekovače lako nalazili male i duge puške i još lakše znali njima da se posluže. Svi ti borbeni ljudi iz savskih hanova, krčmi, udžerica i dubokih avlija, sakupili su se te večeri i noći u džamiji i oko nje, kao dva borbena tabora. Turci, koji se blagovremeno nisu sklonili u grad, postojano su i bez panike odolevali vatri Srba, tim uspešnije što je džamija bila od tvrdog granita, prozori sa kapcima od kovanog gvožđa a munara visoka i masivna. Srbima je dobro došao tovar od pedeset dobrih pištolja, koji je francuskom lađom upravo stigao za Husejina iz Tetova; ovaj trgovac oružjem se, naime, sakrio u grad, pa je njegova narudžbina u Savskom kvartu razdeljena bećarima bez oružja. Sa malo izgleda da iz čvrste utvrde br-

zo isteraju Turke oružjem, napadači su iz sokaka koji dolaze od Male pijace i bare Venecije užegli vatre, ne bi li zapalili džamiju ili one u njoj podavili dimom. Ali takva građevina se teško mogla upaliti, a i duvalo je iz Banata i sa Save, pa im pokušj nije pošao za rukom. Izloženi besnim udarima vetra, koji je sa reke doneo talase kiše, napadači su odlučili da borbu nastave ujutro, kad se vreme smiri i oprez izmori Turke, i pošli su da počinu. Turci doista nisu imali kud: suvim, kroz pretežno srpski sokak (u kome su bili kneževi placevi i zgrade načelnika statistike Vladimira Jakšića i trgovaca Nikole Krsmanovića i Hadži-Tome), koji su kontrolisali naoružani Srbi iz Đumrukane i oko Sava-kapije, nisu mogli proći bez teških žrtava, a da spreče njihov odlazak vodom i dignu uzbunu bilo je dovoljno ono nekoliko šiljboka koje su Srbi ostavili da motre na džamiju. Pre zore je, međutim, nekoliko starijih trgovaca ubedilo budne borce da je bolje okončati bitku bez velike krvi i pustiti Turke u grad. Preko velikog i doskora gostoljubivog Kapetan-Mišinog hana uz džamiju, Turci su se dokopali kaika i otišli niz Savu, a da ih Srbi nisu progonili. Tako je savska strana varoši 4. juna osvanula bez Turaka.

Iako je na dunavskoj strani beogradskog grebena živelo i nešto Jevreja, Srba i drugih hrišćana, Dorćol je u prvom redu bio muslimanska naseobina, i da li će Turci ostati u šancu ili neće, ponajviše je zavisilo od toga da li će ostati na Dorćolu. Između tvrđave i jakih odeljenja nizama u turskoj policiji, kasarni, Stambol i Vidin-kapiji, erlije su — izgledalo je — bili dosta bezbedni. Predveče su nešto čeljadi poslali u grad i iz džamija, kafana i većih kuća, dobro snabdevenih hranom i džebanom, počeli pucati na neoprezne i ljubopitljive ili nasumice, u pravcu gde je bilo Srba i odakle su mogli doći. Ipak, što se dublje zalazilo u noć, bilo im je sve teže. Najpre su manje grupe naoružanih Srba počele da promiču mahalama, onim na rubu Dorćola, a zatim sve niže, vrebaju zaostale i usamljene muslimanske porodice i provaljuju u napuštene kuće. Iako malobrojna, ta rana gerila uspela je da satera erlije u nekoliko velikih i među sobom izolovanih skupina duž Donje čaršije i natera one iz Barjakli i Ali-pašine mahale, sa Bit-pazara i oko Zereka da se još više primaknu gradskim vratima i povre-

meno šalju kroz njih nove buljuke žena i dece. Kad je, posle pada kapija i džamija na drugoj strani, veći broj Srba sišao na Dorćol, sva turska zborišta i skloništa bila su opsednuta i kontrolisana. Pod pritiskom straha i neprijatelja, velika gomila erlija sa ženama, decom i nešto pokućstva jednog trenutka je pojurila Donjom čaršijom da se, preko Dorćolskog raskršća, probije do gradske Vidin-kapije. Bećari su se nadali za njom, pa su se vrisak nejači i prasak pušaka čuli sve do Pijace. Iako im je ovaj proboj uglavnom pošao za rukom, Turci su posle toga radije, pod zaštitom mraka i oluje, iz avlije u avliju, kroz kapidžike, bašče i zovu, senkama badema, dudova i visokih ograda i međa, poznatim krajem i tiho, slali manje grupe u grad. Do Kalemegdana nisu svi stizali najsrećnije, jer Srba je bilo i u zasedama između erlija i tvrđave. Tako je na Dorćolu mnogo manje Turaka osvanulo nego što ih je zanoćilo. U mahalama bližim gradu ostala je tek poneka stara bula, koju su godine oslobodile straha i želje da se još jednom nekud seli i koja je prešla kod dobre komšinice Srpkinje, kao Hadžihanuma kod Sare i čamdžije Mirka Ilića, da se skloni dok prođe zlo ili zauvek, do skore smrti. Uz to, ni ova noć nije mogla sasvim prekinuti stara i jaka, mada retka prijateljstva: ekmedžija Damjan Bogdanović, njegov sin i rođak sakrili su na primer, u podrumu isluženog tobdžije Redžepa, zemljaka iz Tetova, koji nije hteo ni da beži, ni da se bori protiv Srba, i zato su kasnije, bili kažnjeni od varoških vlasti.

Erlije iz Jahja-pašine, Begler-begove i Laz-ogli Mahmudove mahale, udaljenih od Kalemegdana, samo izuzetno su, međutim, mogli stići u grad. Nekima od njih je davalo hrabrosti da ostanu i to što su blizu Vidin-kapije, koja se nije predavala, i blizu Turske policije i Stambol-kapije, za koje se nije verovalo da će pasti. Ko iz straha, ko iz kuraži, pucali su sa vitkih minareta, kroz rešetke pendžera i tek probijene mazgale na sve što im se približi, senke koje se pomere, siluete kad sine, na ono što ugledaju i što im se čini da vide.

Posada Vidin-kapije održala se znatno duže od karaula na savskom delu šanca. Ona je presecala i kontrolisala Vidinski drum koji je sa Palilule vodio na Dorćol i u grad i odvajala Cigansku malu od Donje ili Duge čar-

šije, kičme turske varoši. Baštom i vinogradom nekadašnjeg spahije Alije i placem i kućicom Ibrahima balugdžije započinjao je red turskih kuća iza nje, zaposednutih naoružanim erlijama. U njima su bili i Turci koji su živeli s one strane šanca, oko Tekije u Ciganskoj mali, kafedžija, luledžija, zatim neki Mehmed i nešto Cigana muslimana koji nisu hteli da ostave ljude iste vere. Niže tih kuća bila je dorćolska Turska policija, a poviše njih Stambol-kapija i kasarna nizama, tako da je karaula na Vidin-kapiji, sa 60 askera, bila jedan od centara zgusnute erlijsko-nizamske mase, kome je prilaz iz šanca bio gotovo nemoguć i čije je osvajanje sa palilulske strane bilo rizično i tražilo veštine i vremena. I broj naoružanih Srba oko kapije nije bio veliki. Spuštajući se ka njoj sa osam žandarma, palilulski kvartaljnik Moja Bogdanović je sakupio još jedanaest dobrovoljaca sa oružjem i ta se družina od dvadesetak boraca nije povećala gotovo svu noć. U Ciganskoj mali i na Vidinskom putu živelo je dosta sveta, ali je od njega bilo malo koristi. Kućerke niz vododerinu od Stambol-kapije do birtaša Bajlonija iza Male pivare i od Kapije ka Paliluli nastanjivali su ljudi kojima je, što se rada tiče, svagda bio praznik i koji su vasceli dan tumarali od pazara do hamama, od tekije do džamije, između magaza i Limana, oko slava i svadbi, gledajući da što izmole ili zdipe, i brojne bludnice sa svojim „starateljima”, koje su frengom i rakijom upropašćavale sinove srpskih domaćina na službi u stajaćem vojinstvu, svet od koga se nije moglo očekivati da sa handžarom u zubima poleti uz opkop. Ali, zato je operacija Moje Bogdanovića imala mnogo neumornih posmatrača i navijača, koji su tako reći do jutra čekali rasplet.

Kvartaljnik se nije usuđivao da napadne frontalno, a nizami nisu davali znaka da će se bez srpskog juriša predati, pa su tako probdeli svu noć iza zaklona, opalivši samo po koju pušku. Do promena je došlo tek u zoru kad je jedan palilulski baštovan (Petar ili Stevan po imenu) i ovog ponedeljka rano, u svem tom haosu, poneo zelen na pijacu i, kao da se ništa ne događa, pokušao da prođe kroz Vidin-kapiju ili, bar, pored nje. Zamoreni i krmeljivi nizami su u nesmotrenom čoveku videli napad i u jedan mah ispraznili oružje. Na Petrovu sreću, bili

su previše sanjivi i nervozni da bi pogodili i on je, samo okrznut olovom, bacio korpe i utekao. Gužvu je pokušao da iskoristi jedan od žandarma, koji se prebacio u turske bašte i voćnjake da kriomice i iz bliza osmotri stanje i utvrdi raspored erlija u sokaku iza kapije. Pokušaj, međutim, nije promakao već sasvim budnim askerima i žandarm je morao bežati nazad, dok su ga drugovi štitili vatrom. Od tada — a bilo je 4 sata — prasak oružja je bio sve jači. Nizami su, u međuvremenu, saznali o padu uporišta na savskoj strani, povlačenju velikog broja erlija sa Dorćola u grad i o neaktivnosti jedinica u turskoj policiji i Stambol-kapiji, što ih, razume se, nije okuražilo, a Moja Bogdanović je zaključio da se rešenje na ovom mestu ne može dalje odlagati, ako su Varoš-kapija i Sava-kapija pale još sinoć. Lanac žandarma i dobrovoljaca sa kvartaljnikom u sredini počeo je da se primiče kapiji, a na četrdesetk koračaji od nje Srbi su ispalili plotun i, sa uzvikom „Ura!", potrčali. Gomila posmatrača je prihvatila poklič, a askeri, poverovavši da ih napada čitava vojska, napustili položaj i nagli da beže ka gradu. Dugom čaršijom im se pridružilo još stotinak erlija i posada Dorćolske policije, a sve zajedno su ih na Bit-pazaru prihvatile i uvele u tvrđavu dve čete nizama. Uto je na Vidin-kapiju stigao i upravitelj Barlovac i naredio da se poruši, što je veseli narod iz Ciganske male prihvatio sa oduševljenjem, ali posao nije obavio do kraja i kako valja: ostaci kapije videli su se i kasnije, kad od onih sa Savske padine nije bilo ni traga. Oborene su i klimave šiljbokane pored nje i dva skoro neupotrebljiva topa sa zemljanog nasipa.

To je bila poslednja pobeda koju su Srbi te noći zadobili oružjem. Glavne turske tvrđave u varoši, obe na liniji oko koje su se decenijama sretale, nadmetale, glođile i mirile dve zajednice, obeleženoj Carigradskim drumom, Stambol-kapiju i Tursku policiju sa nizamskom kasarnom nisu uspeli da zauzmu. Sa stotinak i više vojnika iza debelih zidova i čvrstih vrata, kapija je za branioce predstavljala jaku poziciju. Pre nego što su se Srbi sredili, nizami su zatvorili vratnice prema Terazijama i povukli se u lagume. Otvor ka Kalemegdanu je brzo zagrađen barikadom, a pristup sa te strane branilo je i stotinak erlija iz okolnih turskih dućana, kafana i kasapnica.

U prvi mah, Srba je na ovom mestu bilo najviše, ali ljudi naoružanih i spremnih za borbu nije bilo mnogo. U stvari, na glas o sukobu mnoštvo znatiželjnih našlo se pred kapijom i tu, mahom, ostalo, očekujući da će se, po običaju, ovde zbiti ono glavno. Kad je postalo jasno šta se i gde čini i kad su im zvaničnici skrenuli pažnju na rizik kome se izlažu, dosta ljudi je pošlo kućama da tamo ostane ili da se vrati sa oružjem. Žandarme Terazijskog kvarta Dimitrije Jovanović je rasporedio na bairu koji je, stotinak koračaja ispred utvrde, davno nasut da bi je štitio od direktnih topovskih pogodaka, naoružanim građanima našao je zaklone, a iznad Ciganske mahale je obrazovao malu barikadu sa nekoliko strelaca. Kad su od tekije, došli bećari, sa nalogom Vlajkovića da se kapija osvoji, većina je odlučila da se juriša. „To beše vrlo kuražno. Stambol-kapija beše takvo utvrđenje da bi se moralo topovima osvajati" — pretresao je kasnije slučaj Nikola Hristić, a za taj mah poslao je Barlovca sa žandarmima da zaustave bećare. Upravitelj je zakasnio, pa su odvažni i neobuzdani ljudi dočekani gustim i moćnim plotunom, koji se čuo nadaleko. Neki su izginuli, dosta ih je ranjeno, a većina se rasprštala „kao jato vrabaca", bez želje da ponovo pokuša. „Cela ulica osta čista kao dlan" — zabeležio je savremenik. Vlajković je potom zaključio da se ta bitka ne može dobiti bez topova i regularne vojske, a dobar deo bećara je otišao Defterdarovoj džamiji. U praskozorje, kad su se Turci iz džamije predali i posle razgovora sa Hristićem o šansama da se kapija dobije bez borbe, dosta boraca se ponovo uputilo ovamo. „Gde je taj Francuz što nam ga knez dovede za popečitelja vojnog — galamio je Vlajković — da ga pitam da li su srpski topovi samo za paradu, ili za borbu. . ." Prinova je okuražila posustalu opsadu i ojačala paljbu. Drugi su se primicali od Delijske česme kafanama sa erlijama, vrebajući priliku da upadnu među njih; da bi ostali neprimećeni zaobilazili su veliku Laz Hadži-Mehmedovu džamiju i turske kasapnice ispod nje i šunjali se prostranim avlijama, između magaza i dućana Čir-Tome Leka. Vlajković je odredio grupu naoružanih građana da sa žandarmima patroliraju delom druma od kapije do Velike pijace i sokacima po obodu Kizlar-agine mahale, oko

Resavčeve kuće, kako bi onemogućili vezu, dogovor i zajednički ispad dveju velikih nizamskih jedinica.

Paljba je u zoru ojačala, pucalo se organizovano, plotunima i uz poklike „Ura!" i čula se mišljenja da kapiju treba potkopati i barutom baciti u vazduh... Izgledalo je da će novi dan otpočeti novim opštim jurišem, sa topovima ili bez njih. Ipak, borba za najtvrđu kapiju završena je 4. juna oko 8 sati „lepim načinom".

Jedino tursko uporište koje te noći Srbi nisu pokušali da zauzmu i koje, strogo uzevši, nisu ni opsedali bila je Turska policija u varoši, odakle je kavga zapravo i počela. Oko dvesta nizama, raspoređenih u Policiji, tvrdoj zgradi kasarne podignutoj između 1723. i 1736. za Samostan Male braće, u oficirskim odajama niz sokak, Kizlar-aginoj džamiji i mutvacima po dvorištu, zaštićenih zidanom ogradom sa mazgalima, i pod zapovedništvom vojvode i nekoliko bimbaša, predstavljali su tvrd orah za napadače i opasnost za srpsku varoš. Na sreću nenaoružanog stanovništva, askeri nisu činili ispad ni na koju stranu, ali od ubistva Sime Nešića nisu prestali ni da pucaju, ugrožavajući prostor oko Upraviteljstva varoši i Veliku pijacu na kojoj su se ukrštali putevi srpskih straža, družina, glasonoša, zvaničnika i konzula i, lomeći prozore „Srpske krune" i stakliće u apoteci braće Ivanović. Zalud su bili prekori radikalnih elemenata na račun praviteljstva i policije što se „kukavno bore iza zidova" i zahtevi samih žandarma da pođu u napad i osvete drugove. Neuporedivo slabija posada Upraviteljstva varoši je, od trenutka kad je Hristić povukao četu sa sokaka, ostala u zgradi policije i kasarni pored nje. Da bi se omogućio koliko-toliko bezbedan saobraćaj na ovom, prirodno prometnom prostoru, ispred i oko Upraviteljstva pogašeni su fenjeri; kad je pred glavnim ulazom jedan nastradao od turskog kuršuma i popečitelji su počeli da koriste kapidžike sa strane, manje izložene vatri. Na nišanu nizama naročito je bila zgrada stare policije, pa je Hristić naredio da se na spratu i tavanu načine puškarnice i odatle osmatraju pokreti u Turskoj policiji, vrebaju askeri kad pretrčavaju avliju i odgovara vatrom. Nizamima su najviše smetali strelci raspoređeni po okolnim kućama, koji su, iza kapije i prozora, u kratkotrajnoj svetlosti munja i kasnije po mesečini, nastojali da uoče lica Turaka

u mazgalima i nanesu im po koju žrtvu ili ih, bar, ometu da pucaju. Najopasnija je bila družina razmeštena iza visokih zidova i po skelama Kapetan-Mišinog zdanja: sa visine i čim bi postalo malo svetlije i mirnije, oni su mogli kontrolisati celu Pijacu, delove okolnih sokaka i aktivnost između zgrada Turske policije.

Od svih borbi, ova je imala najneobičnijeg svedoka. Sa prozora „Srpske krune", iz sinovljevog stana, događaje na Velikoj pijaci pratila je Sabina Kazimira Amabla Tasti, jedna od muza francuskog romantizma, kojoj je svojevremeno (1862. bila je već prevalila šezdesetu) Viktor Igo posvetio pesmu „Mojsije na Nilu", a Šatobrijan „Odu Kamoenosu", i za koju je Lamartin pisao stihove. Mogla je da gleda jer joj je nedavno, posle mnogo godina tame, teškom operacijom vraćen vid. Srpsku narodnu poeziju poznavala je još od 1834, iz prevoda maćehe Elize Vojar i odskora, iz knjige Ogista Dozona, sekretara francuskog konzulata u Beogradu, volela je Srbe i bila zadovoljna što živi „u sredini jednog ratničkog i pesničkog naroda". Zaobilazeći protokolarne ograde, kneginja Julija je posećivala učenu gospu i osvajala je ljupkošću. Ipak, kad je te večeri turski kuršum polomio prvo okno, a žandarmi upali u stan da odgovore sa prozora, gospođa Tasti ih je blago ukorila i zatražila da napuste prostorije pod zaštitom Francuskog carstva i momci su se, postiđeni pred dostojanstvenom i odlučnom starom damom, brzo povukli. Uspeh njenog protesta veoma je obradovao zakupca i kafedžiju Stevana Markovića, zabrinutog kako će, u opštem metežu, proći njegov otmeni lokal.

Iako u defanzivnom položaju, žandarmi iz policije i strelci sa Kapetan-Mišine zgrade odigrali su te noći značajnu ulogu. Njihovom vatrom blokirana je najopasnija neprijateljska vojnička grupacija u varoši, sprečen njen ispad i tako obezbeđen uspešan ishod ostalih srpskih akcija. Zbog položaja žandarma, najviše turske vlasti se nisu usudile da svojima u šancu ponovo šalju pojačanje iz tvrđave, a zajedno sa strelcima su omogućili da u Praviteljstvu varoši funkcioniše glavni stan srpskog praviteljstva i da se u tom rejonu razvije živa pregovaračka aktivnost. I konačno, dok su sve ostale srpske naoružane grupe bile rasturene i nedovoljno povezane, koncentracijom u Srpskoj policiji stvorena je rezerva za eventualnu

težu situaciju. Pa ipak, nije se moglo očekivati da će prilikom mogućeg većeg turskog ispada samo žandarmi i naoružani bećari i građani uspeti da zaštite stanovništvo; praviteljstvo se nije moglo sasvim oglušiti o zahteve građana koji su, još sinoć, na Terazijama i Topčiderskom drumu tražili izlazak regularnih odeljenja i deobu oružja, i patriota koji su, naročito posle neuspelog juriša na Stambol-kapiju, negodovali „što naša vojska džubri u kasarni", dok se narod bori i gine. U slučaju da se zaključi primirje, vlastima je trebala vojska „da se mir ako je moguće povrati" i „na pomoć policiji... da bi se poredak sačuvao". Zbog svega toga, Garašanin je oko 23 časa naredio da se na Veliku pijacu izvede deo beogradskog garnizona. Ubrzo su Turci preduzeli akciju, kojom je, kasnije, mogao opravdati pred konzulima svoj postupak i koja je pomogla da pojava stajaće vojske prođe bez većih političkih posledica za Srbe.

Posle ponoći je i najvišim turskim zapovednicima na Kalemegdanu postalo jasno da u varoši gube poziciju za pozicijom i sa tvrđave je počela puščana vatra, neprecizna zbog udaljenosti i mraka, ali usredsređena na završni deo Carigradskog druma, od gradskog polja do „Srpske krune" i Garašaninove kuće na Velikoj pijaci. Gusta i brza, paljba je bila opasna za one koji bi se našli u tom sokaku; kad su karucama poslednji put pošli Aših-paši na pregovore, Garašanin i Longvort zamalo nisu pogubili glave, momci i žandarmi morali su da se sklanjaju po kapijama, a Hristić je više puta bio prinuđen da trčeći traži zaklon dok mu je zviždalo oko ušiju. Pa ipak, Srbi su od te vatre imali više koristi nego štete: konzuli su se uverili da boj ne vode sporedna i usamljena turska odeljenja i samovoljni erlije, bez kontrole svojih vlasti, nego nizami iz grada pod zapovedništvom dvaju paša.

Te noći su u Beogradu vladale prilike u kojima se niko nije snalazio lako, a ministar vojni Ipolit Monden snalazio se ponajteže. „Što god bi vam ispalo nesrećno, Srbi bi okrivili mene" — objašnjavao je svoju nesigurnost Garašaninu kad je sa pukovnikom Radisavom Nikolićem i majorom Rankom Alimpićem stigao kod „Srpske krune". Predsednik Ministarstva je razumeo Mondenov zazor (jer su i njega, ovdašnjeg, svaki čas krivili i čak nazivali izdajnikom), ohrabrio ga i predložio da se

neposredna komanda nad vojskom u šancu poveri Ranku Alimpiću, oficiru sa iskustvom u uličnim gužvama i na dobrom glasu kod rodoljubivog građanstva.

Oko 23,30 časova Monden je pošao u Veliku kasarnu i naredio pokret dveju četa sa strogom zapovešću da ne pucaju dok ne budu direktno napadnute. Prva, streljačka četa sa 116 vojnika i druga, linejska sa 128 ljudi, obe pod komandom kapetana Milojka Lešjanina, trčećim korakom su preko Varoš-kapije stigle na Veliku pijacu i postrojile se u donjem levom uglu, iznad Srpske policije i ispred Primiriteljnog suda, sklanjajući se od kuršuma ispod streha žute Đukićeve kuće. Turci nisu videli ko dolazi, ali su mogli naslutiti da je u toku pokret većeg broja ljudi i pojačali su vatru. Ubrzo je posrnuo jedan soldat pogođen u nogu zrnom sa Kizlar-agine džamije, pa je Lešjanin pomerio strelce i lineje na bezbednije mesto. Oko jednog sata posle ponoći Garašanin i Monden su odlučili da se angažuje još jedna četa, po koju je otišao Ranko Alimpić. Major je, uz put, svratio u Telegraf i poslao pukovniku Milivoju Petroviću Blaznavcu u Kragujevac Mondenovu poruku da spremi i uputi dve čete i 3.000 pušaka. Pod zapovedništvom kapetana Vladimira Nikolića, još 112 strelaca prešlo je šanac ispod Mitropolije i zauzelo položaj iza kuća Cukića i Baškalfića. S jednim vodom te čete, Nikolić je pred zoru pošao da utvrdi poredak na Savi, odakle su Srbi pripucavali ka gradu ometajući Garašaninova nastojanja da krivicu za događaje u celosti svali na Turke.

Pojava vojske u šancu je, u prvi mah, obradovala naoružane građane, a zatim je pasivnost četa ponovo razgnevila najborbenije. Očekivali su od njih da će napasti Stambol-kapiju i tursku policiju i, čak, povesti juriš na tvrđavu, a soldati, evo, ne odgovaraju ni na tursku paljbu. „Ostavite se te misli — odbijao je Garašanin zahteve za ofanzivnijim korišćenjem stajaćeg vojinstva — šta bi kazali konzuli."[3]

I ministri su cele noći bili grozničavo aktivni. Situaciju su koliko-toliko mogli da ocene i dogovore se šta im valja činiti tek posle sukoba na Zereku. Krivicom Turaka počela je borba u koju su bećari i deo građana zagazili bez njihove naredbe i odobrenja, što ih nije oslobodilo odgovornosti da obezbede ishod što povoljniji za Sr-

biju. S druge strane, iz Loznice su od kneza primili depešu da svakako održe nadmoć nad Turcima i vlast u varoši. S tim na umu, popečitelji su se složili kako je prilika vrlo povoljna da se traži i postigne iseljenje erlija iz šanca i povlačenje nizama u grad. Bili su sigurni da bi se sa njima saglasio knez i učinili su sve što su mogli — osobito Garašanin kod konzula i paše, a Hristić među ljudima koji se bore — da se zgoda ne propusti i cilj postigne sa što manje žrtava i bez velikih rizika.

Posle dogovora sa kolegama, Garašanin je iz Upraviteljstva prešao u „Srpsku krunu" kod Tastija, gde su odmah potom stigli Longvort i Vlangali, zatim Marinović i Hristić i, kasnije, ostali; „Moj salon do sutra ujutro posluži kao glavni stan vlade" — pisao je narednih dana francuski konzul. Garašanin je najpre opisao kako je sukob počeo, dvostruku vlast u šancu je označio kao uzrok svemu, najavio je još teže komplikacije ukoliko se dvovlašće hitno ne ukine i zatražio da konzuli podrže srpski zahtev paši o iseljenju erlija i povlačenju nizama iz varoši, dok se status Turaka bliže ne reguliše sa Portom. Iako se smatralo da je francuska politika naklonjena Srbiji, a sekretar konzulata Dozon njen dobar zastupnik kod svoga šefa, Tasti nije žurio da zauzme stav. Vlangali je bio za prihvatanje Garašaninovih zahteva, ali uzdržljiv i spreman da svoje gledište izlaže postepeno i zavisno od toka događaja i rasprave. Longvort je odbacio Garašaninovu tvrdnju da su samo turske vlasti krive za nerede i sukob, naglasio je hitnost zaustavljanja borbi i povratka mira i ponudio da radi toga pođe paši, što je prihvaćeno. U guvernerovom Konaku je zatekao sav Medžlis sa Aširom i Etemom „u stanju kosternacije". Jedino što je mogao dobiti od muhafiza bilo je pismeno naređenje za vojvodu Musta-efendiju da sa Garašaninom stupi u kontakt radi prekida vatre. Svi Longvortovi pokušija, da, po povratku, sa Aleksom Pačićem priđe Turskoj policiji ostali su bezuspešni — „nizami su pucali na sve koji se približe", objašnjavao je kasnije Bulveru — pa je po drugi put seo u intov i, sa fenjerima i uz viku kočijaša „konsul! konsul!", otišao u tvrđavu. Muhafiz je ovoga puta obećao da će Stambolu predložiti povlačenje askera iz šanca, s tim da srpska vlada garantuje erlijima bezbednost života i imanja i da sve do Portinog rešenja

ostane kako je. Sa tom neznatnom koncesijom sumnjive vrednosti, pregovori su ušli u fazu kritičnu za Srbe. Arbitri su, naime, bili mišljenja da je Aširo dovoljno popustio i da je sada red na predsednika kneževske vlade. Hristić i Garašanin su najpre, svaki za sebe, preduzeli korake da se iz takve situacije izvuče što više i pritisak diplomata ublaži, a zatim su zajedničkim manevrom uputili razgovore pravcem znatno povoljnijim za Srbe.

Pobojavši se da će biti onako kako je paša prihvatio a Longvort obrazložio, ministar unutrašnjih dela je požurio iz „Krune" u varoš i naredio rušenje kapija. Ako se desi da se nizami moraju vratiti, bolje je da nemaju gde — rezonovao je. — Ma kakve bile, odluke će, nakon svršenog čina, imati drugačije i manje dejstvo. „Ja sam bio uveren — pisao je kasnije — da će knez Mihailo potpuno deliti moje raspoloženje." Garašanin je, u međuvremenu, dugo obrazlagao zašto je ovako rešenje neprihvatljivo za Srbe i poslao žandarme po Hristića. Kad je ministar unutrašnjih dela ušao među zamorene konzule, predsednik Ministarskog saveta mu se obratio sledećim rečima: „Molim vas, kakvog ste vi mišljenja, možemo li mi na ovo pristati i jemstvovati?" Mokar i zamazan blatom, Hristić je odgovorio odsečno: „Stanje je u varoši vrlo zlo, no biće daleko gore... ako se još noćas, do zore, ne povuku u grad nizami iz varoši, mi ne možemo niti smemo ikakvu odgovornost na sebe uzimati, ni jemstvovati za posledice. Tek ako se nizami povuku u grad, mi možemo primiti na sebe odgovornost." Garašanin je prihvatio i nastavio: „Vi ćete sami biti svedoci jednog strahovitog pokolja, dok naše građanstvo vidi prolivenu krv svoje braće. Vlada knjaževa skida unapred svu odgovornost sa sebe za takve posledice, ako se nizami namah ne uklone iz varoši." Govori dvojice popečitelja, koje su na francuski prevodili Dozon i Marinović, ostavili su utisak na konzule i dali priliku srpskim prijateljima među njima da preuzmu inicijativu. U živoj debati koja je usledila prednjačili su Vlangali i Tasti, dajući za pravo srpskim ministrima; Longvort je pažljivo i zabrinuto slušao; prema politici svoje vlade morao je držati stranu Turcima, ali su okolnosti sve više okretale raspoloženje starog diplomatskog činovnika u korist Srba. Na jednoj strani bili su turski plotuni sa grada i policije, iz dva najvažnija se-

dišta carske vlasti u Beogradu i Kneževini, kroz koje je i on, predstavnik prijateljske sile, morao da se probija rizikujući život; na drugoj strani je slušao razložnog, nepopustljivog, iskusnog i autoritativnog, ali ne i izazovnog predsednika ministarstva jedne hrišćanske države i, sada, predstavnike dveju sila sa kojima je morao da se sporazumeva. „Idem opet paši i ako i sad ne pristane, sva će odgovornost pasti na njega" — presekao je razgovor, treći put pošao na Kalemegdan i nakon pola sata se vratio sa vešću da je „paša pristao da se svi nizami iz varoši povuku u kasarnu kod policije, pa sutradan da se dalji sporazum utvrdi", uveren da će njome zadovoljiti Srbe i vedar. Osim golog odbijanja i nekoliko puta ponovljenih razloga, Garašanin nije imao naročitih sredstava da dalje pomera soluciju ka srpskom cilju, ali je zato Longvort, jednom se prelomivši za Srbe bio spreman da dalje popušta. „Dobro, gospodine Garašanine, hajdemo zajedno u grad paši — predložio je, ne izgubivši mnogo od malopređašnje vedrine. — On mora pristati da uradimo stvar još noćas." Uto su — bilo je tri sata posle ponoći — kod Tastija stigli Konrad Vasić i Federik Meroni; bili su uvređeni što se konferisalo bez njih (talijanski konzul Stefan Skovaso je bio na putu) i malo je nedostajalo da opet odu. „Ja sam stvar aranžirao i mi sada idemo u tvrđavu da bismo se o svemu dogovorili s pašom" — obavestio ih je Longvort. „Odgovorih da mi nije poznato šta i kako je aranžirano — interpretirao je kasnije Vasić svoj prvi stav — i da stoga zadržavam pravo da kod paše zastupam svoje mišljenje." I sve ostalo što je rekao bilo je protiv Srba: ranije i ovog puta Turci nisu davali povod sukobima, dve vlasti u šancu ne predstavljaju izvor opasnosti jer svaka ima utvrđeni delokrug, nizami u kasarni i karaulama bez ikakvog su dodira sa građanima i ne mogu izazivati incidente... Odbio je sve srpske predloge i zatražio da se dogovor odloži za sutra, kako bi se mogli upoznati sa činjenicama...

Rasprava u pašinom konaku počela je bučno, muhafizovom optužbom da su samo Srbi, naročito njihova policija, krivi. Pašina neumerenost je naljutila Longvorta i konzul je zapretio da će isključivo njega smatrati odgovornim za sve posledice ako ostane pri takvom stavu. Lišen potpore najuticajnijeg prijatelja, Ašir je morao da

malo-pomalo popusti i na kraju pristane da nizame povuče u grad. Longvort je prihvatio da njihovu bezbednost pri odlasku garantuju konzuli i Garašanin i obećao da će lično provesti askere između Srba. Predsednik Ministarstva se obavezao da depešom naredi okružnim načelstvima prekid neprijateljstva protiv Turaka gde ih ima, i sve je to stavljeno u konvenciju. „Uverio sam se da je aranžman prihvatljiv — obrazlagao je kasnije Vasić Rehbergu-Rotenlevenu svoj potpis — naročito kad je na moje insistiranje Garašanin pristao da se unese njegova izjava da on, zbog prisutnosti Turaka u varoši, ne može Srbe umiriti, ali garantuje da će to moći čim se Turci povuku." U svanuće, tekst su potpisali muhafiz, zapovednik gradskih tobdžija Etem-paša i Garašanin, zatim generalni konzuli Velike Britanije, Francuske i Rusije, pruski konzul Meroni i austrijski vice-konzul Vasić. Konvencijom nije predviđeno da se isele preostale erlije, kako je tražio Garašanin; za one koji su otišli u grad, Srbi su garantovali bezbednost kuća i imetka, a za one što će ostati u varoši, i ličnu sigurnost. Neprihvatanje ovog srpskog zahteva nije imalo naročitog stvarnog značaja, jer je dobar broj erlija već otišao, a ostali nisu ni pomišljali da bez vojničke potpore nastave život u šancu, pa je sporazumom o povlačenju nizama i to pitanje faktički rešeno.

Dok su na papir stavljani potpisi, Srbi su sa Save pripucali na grad i Garašanin je brže-bolje poslao u varoš svog tridesetogodišnjeg „upravitelja imanja", u stvari telohranitelja Jovana Pavlovića sa porukom: „Zaustavite to. Evo nas ovoga časa sa svim konzulima i jednim kajmakamom tamo. Učinite naredbu da sve stane." Bilo je gotovo pet sati kad su se vratili. Opet u salonu kod „Srpske krune", Tasti, Longvort, Vlangali i Meroni su seli da rediguju zajedničku depešu poslanicima. Objasnili su da su sukobe mogli predvideti i da je uzroke veoma teško opisati, zatim da je odlazak nizama iz varoši bio jedini način njihovog okončanja, i pohvalili su Garašanina i sebe: „Cele noći su prvi ministar, kao i engleski, ruski i francuski konzul, slučajno se našavši zajedno, činili maksimalne napore radi obustave krvoprolića." Vasić je ostao po strani i, za razliku od kolega i uprkos vlastitom potpisu, obavestio pretpostavljene da je sve učinjeno „pod pritiskom g. Tastija". „Sve je izvršeno na najbolji mo-

guć način" — odahnuo je Longvort i takvo mišljenje narednih dana i pismeno poslao Bulveru. „Bez energičnog držanja g. Garašanina, drugih i opasnih putovanja g. Longvorta i moralne podrške koju smo dali predsedniku vlade... ništa ne bi bilo učinjeno" — nalazio je Tasti za potrebno da još jednom naglasi u širem naknadnom izveštaju. Hristić je sačinio proklamaciju koja je odmah čitana borcima i rasturana po varoši, a kasnije objavljena u novinama. „Žalosnim i krvavim sukobima dođe kraj — obaveštavao je ministar građane i tvrdio — sa malo žrtava postigli smo velike koristi zahvaljujući trudu i nastojanjima praviteljstva i pomoću gospode konzula." Zatim je pozvao na poslušnost vlasti i na dobro ophođenje prema muslimanima. Održanje mira i poretka — upozorio je — pitanje je ne samo časti građana, nego i časti presvetlog kneza i gospodara i pitanje dostojanstva zemlje. Garašaninov povratak i Hristićeva proklamacija na Velikoj pijaci su pozdravljeni sa „Živelo praviteljstvo!"[4]

Beograd je tu noć probdeo u strahu. Nekad su se na ovom bregu dešavale i strašnije stvari, ali davno, pa su ih pamtili samo najstariji. Ovih desetak sati bili su najkrvaviji u životu većeg dela žitelja, gori od onoga što su doživeli u Vučićevoj buni, 1848. i 1849. godine i oko Svetoandrejske skupštine. Kad se čuo glas trube i „jeka od pušaka", većina onih koji su iz radoznalosti pošli prema šancu, nagli su da beže ka Terazijama, Batal-džamiji, u Abadžijsku i Fišegdžisku čaršiju, na Tašmajdan, Palilulu i Vračar. Deca su vrištala za majkama, roditelji su ih tražili po baščama i sokacima, odrasli su nejake i nemoćne sklanjali kod prijatelja udaljenih od poprišta, hrabriji su samo zatvorili kapije, navukli reze i, odenuti i spremni da beže, slušali zalutalu tanad kako tandrče po drvljanicima, sulundarima i tarabama. Ponajteže je bilo ljudima čiji su se bližnji borili u šancu i oko njega, pogotovu majkama đaka i šegrta koji se nisu bojali okršaja. Prema nekim računima, te noći je poginulo 26 Srba, a ranjeno 22, pa je bilo dosta ljudi koje ni zora nije obradovala.

Ipak, jutro je većini donelo olakšanje: borci su se vratili pokisli i umorni, ali živi i sa vestima o pobedama i odlasku Turaka, praska je bila sve slabija, preneo se glas da je mir vaspostavljen i svet je, prvo oprezno, a

onda u masi, ponovo hrlio ka šancu. Najviše ljudi se okupljalo oko milih i nemilih tragova borbi, na porušenim kapijama, pred Tekijom gde su ubijeni hodža i njegova kći, oko kuće Beloga Pavla, Tabakibrahimovićevog konaka i Defterdarove džamije. Mnogi su se, kao Đura Jakšić iz Beča, vajkali što nisu bili tu

S munare kada odže
umuče grešan poj...,

a bilo je i ljudi koji su zažalili bar neke Turke. Oko Stambol-kapije i Turske policije svi su još bili na oprezu: nizami su još uvek, s vremena na vreme pucali, a nije bilo isključeno da, izmoždeni i besni, u sveže jutro u masu saspu i čitav plotun. Bećari su pesmom i ciganskom svirkom slavili svoga vođu pred krčmom na Varoš-kapiji:

Vlajkoviću Đoka
s nekoliko momaka,
sa žandari i bećari,
ne da da se varoš kvari.

Najradikalniji su počeli agitaciju da nizame ne treba pustiti da tek tako odu, pogotovo ne sa oružjem... Garašanin je otišao do kuće, preko puta „Krune", a Hristić othramao da leči nažuljane noge. I Longvort je pošao na kratak odmor, umoran ali zadovoljan. Ako su imali imalo savesti, zadatak engleskih konzula u Otomanskoj imperiji nije bio lak. Morali su da budu protiv hrišćana koji stradaju, a za muslimane koji nisu bili u stanju ni da im budu zahvalni. Mislio je o sudbinama ser Gilberta, koji je, potresen napadom ulcinjskih Turaka na konzulat u Skadru i ubistvom njegovog gavaza, nedavno umro u Engleskoj, i na Tomasa Fonblanka koga su pretukli beogradski nizami (pričalo se da je umro od posledica tih batina), a Srbi branili. Obadvojica pokojnih kolega vazda su i protiv očiglednih činjenica zastupali Turke, a umrli su tako reći od njihove ruke. On, razume se, nije mogao očekivati da će, posle ove noći, od pretpostavljenih biti pohvaljen, ali se radovao što su mu okolnosti išle na ruku da bar jednom bude uz hrišćane i što čuje priznanja kolega i Garašanina.

Srpski popečitelji su se, oko sedam sati, ponovo sastali u Upraviteljstvu varoši radi sprovođenja konvencije. Ponajviše su se bojali ispada svojih ljudi za vreme evakuacije nizama; to bi moglo izazvati pokolj, neuporedivo veći od onog noćas i svu krivicu prevaliti na Srbe, pa je Garašanin pozvao Vlajkovića, pohvalio njegovu aktivnost i stavio mu u izgled državnu službu. Po Hristiću, prvi ministar je i pripretio ovom čoveku koji „pripada društvu, koji su protivnici i neprijatelji vlada kneza Mihaila", a po Nilu Popovu, zatražio je od njega pomoć, bez koje vlast ne bi mogla obezbediti siguran izlazak nizama. Da bi se održao red angažovani su svi raspoloživi žandarmi, noćni stražari, panduri i policijski činovnici, deo vojske i jedan broj naoružanih građana. Nijedna puška ne sme pući — naredio je Garašanin majoru Alimpiću i upravitelju Barlovcu, zapovednicima sile što je jedva držala uski koridor kojim su Turci trebali da prođu.

I pored srpskog i konzularnog jemstva i naredbi njihovih komandanata, nizame sa Stambol-kapije nije bilo lako privoleti da izađu. Srpski panduri i turski čauši sa belim zastavama nekoliko puta su polazili kapiji i odustajali zbog vatre iz mazgala. Askeri su, na kraju, ipak shvatili da moraju ići i nešto pre devet sati postrojili se ispred kapije sa svom opremom i oružjem. Sa dva konzula i Garašaninom na čelu i još dvojicom konzula i kajmakamom na kraju, kolona umornih i namrgođenih vojnika je pošla ka Velikoj pijaci, ograđena od naroda zidom srpskih regularnih soldata. Dok su izmicali, na prostoru ispred Stambol-kapije razleglo se mnogoglasno „Ura!" i poklici „Živeo Srbine!", barikada je nestala za tili čas, narod se sabio pod tavne svodove pre nego što je vod jegera stigao da ih zaposedne, mladež je obarala ostatke šiljbokana i zarđale topove sa nasipa, od kojih je onaj iznad kafane „Hajduk Veljko", završio u šupi krčme „Kod Vase Čarapića", u Kolarčevoj zgradi ispod kapije, koju je držao isluženi tobdžija Praporčetović. Kolona je u miru prešla kratko rastojanje od pijace, zastala da sačeka nizame iz policije i kasarne i Turke koji su se noćas ispredavali na veru, i odatle, pored „Srpske krune", „Srpskog kralja" i Rajovića kuće, otišla gradskim kapijama.

Erlije se, međutim, nisu mogli povući u miru. Na Dorćolu se pucalo i u najmirnijim jutarnjim časovima.

Pljačkaši su žurili da poharaju još koju kuću i dućan i napune bisage pre nego što bude uspostavljen red. Žandarmi i bećari su terali i lopove, ali su naročito nastojali da što manje Turaka ostane u varoši i, u skladu sa sporazumom, zatraži zaštitu viših vlasti kad se one pojave. Neki od erlija su pokušali da silom vrate svoje kuće i imovinu, pa je i to bilo praćeno povremenom praskom pušaka. Sa konjima, kolima i radi posla, Rašid Omerović i Emin Ibraimović su sinoć došli u varoš i, kad je zagustilo, pridružili se braći po džamijama; sada su se vraćali u grad, ali bez svojih konja, ostalih kod Todora Kostića u Turskom hanu. Veliku, ali i besmislenu hrabrost pokazala je grupa Turaka, kao čudom zaostala u kući između Garašaninove i Rajovićeve, nadomak sve srpske sile i vlasti; tek što je kolona nizama prošla, vatrom iz skrovišta oborili su dvojicu i ranili jednog Srbina. Po jednom izvoru, kome se teško može verovati, hrabre erlije su, po predaji, odvedeni u tvrđavu...

Posle izlaska Turaka, uspostavljanje reda u varoši se nametnulo kao neodložan zadatak praviteljstva. Na Stambol-kapiji i u Turskoj policiji smešten je po jedan streljački vod, a na Velikoj pijaci su ostala dva, da služe kao rezerva i daju patrole i straže po mahalama. Sokake od Kalemegdana kontrolisali su kapetan Lešjanin sa četom jegera i Đoka Vlajković sa stotinak dobrovoljaca. Od naoružanih građana i bećara formirano je i desetak patrola za druge varoške reone. Na Savi je zadržan pešački vod upućen tokom noći, a na Dorćol je sišlo tridesetak žandarma i nešto više dobrovoljaca. Sve u svemu, vojnika, žandarma, patroldžija i naoružanih civila na dužnosti bilo je 4. juna do osam stotina. Već posle podneva izgledalo je da je poredak uspostavljen i da su događaji pod kontrolom vlasti. Upućen je poziv da se otvore dućani i svi prihvate redovnih poslova, a Nikola Krstić je zapisao u svom dnevniku kako je „svak bezbrižan”. Pa ipak, nije bilo sasvim tako i predveče su vlasti morale zavesti policijski čas. „Da bi se red koji je sad vrlo nuždan održao — čitali su žandarmi objavu Mijaila Barlovca — upravitelj varoši Beograda naređuje da se niko, koji za patroliranje od strane vlasti naređen ne bude, posle doboša na sokaku ne nađe. Koji pak nađen bude, da pre doboša, i to prvog akšama pred Upravu varoši dođe i vlasti se

na raspoloženje stavi. Uostalom, svaki se bez razlike opominje da se nipošto ne upušta u prisvajanje i grabljenje ma čijeg imanja, jer će se sa svakim takovim kao sa kradljivcem postupiti. Oni, pak, koji su do sada što već odneli, imaju za 24 sata, dakle do sutra pred veče, doneti i predati policiji, jer ako to sam ne učini, postupiće se s njim takođe kao sa svakim drugim kradljivcem."

Mirni žitelji prestonice nisu se bojali tog dana samo od lopova; ostao je i onaj drugi, strah od Turaka. Iz sokaka pored Kalemegdana i iz Glavne čaršije opažana je i najmanja aktivnost na bedemima i prolazak svake turske patrole ispod zida, nehotično ispaljeno zrno iz male puške zujalo je kao znak nove borbe, a ostala je i bojazan da Turci ne izlete iz grada i pokolju i opljačkaju što zateknu u varoši. Zbog Turaka ili lopova, većina ćepenaka je ostala zatvorena, ali sa belim krstovima na kapcima koji su predstavljali znak i molbu pljačkašima da ne haraju hrišćanske dućane. Najnepoverljiviji su i dalje selili vrednije pokućstvo i espap i odvodili decu, stare i bolesne na bezbednija mesta. Ni vlasti nisu bile sigurne da se okršaji neće ponoviti. Kad se Turci priberu i shvate koliko su za noć izgubili, mada nisu bili bez sredstava da se brane, može ih obuzeti želja da to povrate ili se bar osvete pustošeći nedaleku srpsku čaršiju. Pozivanje na krhki i palijativni sporazum sa Ašir-pašom ne bi u tom slučaju pomoglo Srbima, a za uspešnu odbranu od iznenadnog i usredsređenog turskog napada nisu imali, dovoljno snage, pa je praviteljstvo odlučilo da mobiliše nešto narodne vojske. Iako još uvek bez odgovarajuće obuke i oružja, narodni soldati su, za slučaj krajnje opasnosti, mogli dobro doći. Načelnik beogradskog okruga je 4. juna pozvao pod barjak jedan bataljon prve klase narodnih vojnika iz vračarskog sreza, koji je u utorak, 5. juna ujutro trebalo da se stavi na raspolaganje ministru vojnom u Beogradu. Istovremeno, Monden je sa majorom Zahom uzeo da sačini plan odbrane varoši od eventualnog turskog ispada iz grada: zaključili su da jedan broj kuća na rubu Kalemegdanskog polja treba pretvoriti u barikade i zaposesti. Ojačane su i patrole oko Kalemegdana, a sa pašom je dogovoreno da se tokom noći, ako bude potrebno, tvrđavi prilazi sa upaljenim i podignutim fenje-

rima. Garašanin, Monden, Hristić, Alimpić i Barlovac zanoćili su u Upraviteljstvu varoši.

Oko ponoći je javljeno da su Turci ispalili četiri puške na srpske šiljboke kod Jevrejske male i da se iz grada čuje larma, ali su patrole ubrzo utvrdile da su stražara uznemirila četiri sakadžijska kljuseta, što su ih nehatni saibije ostavili da tumaraju ispod bedema. Srpske i turske patrole su zajedno obišle tvrđavu i razišle se u miru, ne našavši ništa sumnjivo. Posle toga, sve do svanuća, nije bilo ničeg što bi narušilo spokoj varoši i uznemirilo vojsku i vlast. U zoru je, međutim, nekoliko dućandžija obavestilo Hristića, koji je pošao u obilazak čaršije, da je sa grada upravo ispaljena puška. Još su pričali o tome kad prosvira i drugo zrno i zaustavi se u kapku bakalnice pored njih. Opasno je preko raskrsnice — opomenu jedan trgovac ministra i uto planu treća puška. „Pojav je ozbiljan" — zaključi popečitelj i posavetova okupljene da pozatvaraju dućane. Iako se, prema izveštajima koje je, u međuvremenu, prikupio Barlovac, drugde nije dogodilo ništa slično, Srbi su bili na oprezu, koji se pokazao umesnim. . .

Okolo je te noći bilo mirno, ali ne i u tvrđavi. Nizami nisu mogli podneti predaju bez prave borbe sa đaurima, a još manje su erlije bile sklone da olako napuste ognjišta i imetak. Iako je potpisao konvenciju, vojni zapovednik Etem (koga su, budući da je bio sa Libana, zvali i Liva-paša) nije odobravao Aširov pristanak da se askeri povuku. Sa grupom oficira, u ponedeljak su iz Zemuna dolazili u grad austrijski general Josif Filipović i Vasić i pred većim brojem Turaka protumačili rečenicu iz Hristićeve proklamacije — da su Srbi sa malo žrtava postigli veliku dobit — kao dokaz da je operaciju isplanirala i udesila srpska vlada i, posredno, kao optužbu turskih poglavica da su malodušno ispustili pozicije. General je podelio i savete za dalju vojnu aktivnost. Ašir-paša je uz to, iz Carigrada dobio prekore što je napustio varoš, koji se od drugih Turaka nisu mogli sakriti. Ozlojeđeni popustljivošću vlasti, o kojoj, evo, i drugi, pa i Stambol, misle isto, erlije su javno počeli da grde muhafiza i pucaju sa bedema u varoš. Bule zamalo nisu iščupale bradu tolerantnom beogradskom kadiji Hadži Hasan Šukri-efendiji kad je pokušao da smiri muškarce. Izgledalo im

je da je za sve kriv slabi i nesposobni Aširi, koga su đauri uplašili i prevarili, i da se ovoga jutra odlučnim ispadom može povratiti što je prethodnog izgubljeno; kako su začas pretvoreni u beskućnike, tako će namah postati saibije, možda i veći nego ranije. Kuražilo ih je što Srbi nisu izveli napad na grad, koji su očekivali čitave noći, i protumačili su to kao još jedan znak njihove slabosti, a osećali su se jakim jer je i većina tobdžija sa svojim komandantom bila za akciju. Napetost između zidina nije u varoši ostala neprimećena. „Ako Turci pokušaju da ponovo zauzmu, bilo silom, bilo lukavstvom, ove postaje, biće nemoguće... zadržati narod" — pisao je 4. juna Tasti o svom predosećanju. Neumorni Longvort se i dalje trudio da predupredi takvu mogućnost: „Celi dan sam išao između paše i Srba" — obavestio je Bulvera; muhafiz mu je obećao da će učiniti sve kako bi smirio svoje ljude i da sam neće narediti represivne mere, ali nije bio siguran da će sačuvati kontrolu. Kako je ovde, kao i svugde u Carstvu, važilo pravilo „ako je paša slab... medžlis onda vlada u svemu i svačemu", muhafiz se, pod višestrukim pritiskom, opredelio da od Garašanina i konzula energično zatraži povratak svega što je dao i, ako uspe, popravi tako grešku i spreči pobunu. Aleksi Pačiću, kojeg je predsednik Ministarstva poslao u grad da utvrdi zašto se puca, Aširi je rekao da se radi o slučaju i poručio diplomatima i Garašaninu da dođu na razgovor. Nije mu objašnjavao situaciju u tvrđavi i svoje namere, ali je iskusni dragoman, prolazeći između razjarenih Turaka što prete osvetom, uočio anarhiju i bunu na pomolu i zaključio da se muhafiz hvata za slamku. I vezirov ćirica Kosta Pavlović, tih, ponizan i iz prikrajka, svu noć je bio svedok kako se sprema novo zlo.

Posle Pačićevog povratka oko 7,30, Garašanin je pozvao sve da se između 9 i 11 sati sakupe u policiju i odatle pođu u grad; paši se mnogo više žurilo nego njima. Nagađali su da je reč o nekoj instrukciji Porte... Prvi ministar se spremao da formalno nastupi najpomirljivije, ali da stvarno ne popusti ni u čemu, bar dok se knez ne vrati s puta ili ne pošalje mišljenje. Pre osam sati u policiju su došli četvorica erlija (među njima i oprobani pregovarač Tabakibrahimović, koje je paša poslao da konzule i popečitelja provedu kroz Turke do njegovog ko-

naka), a zatim Tasti i Meroni. Trebalo je sačekati dolazak Longvorta i Vlangalija, koji su već bili u karucama na putu, i prolazak pogrebne povorke, pa da se pođe u grad.[5]

Sudeći po jutru, Beograd je 5. juna ponovo čekala žega i ljudi su žurili da pokopaju izginule. Naročito svečano je trebalo sahraniti prve žrtve sukoba i najvažnije po činu, Simu Nešića i Ivka Prokića. Na opelu u Sabornoj crkvi okupio se cvet beogradskog građanstva, a činodejstvovao je lično mitropolit Mihailo sa više sveštenika. U sprovodu su učestvovale četa vojnika, vod žandarma i veći broj oficira i činovnika na čelu sa Mondenom. Po varoši se razlegalo brujanje zvona. Kad je, oko 8 sati, povorka pošla prema Tašmajdanskom groblju, vojna muzika je zasvirala posmrtni marš. Ispred kovčega su, sa krstovima, čiracima i ripidama išli đaci o čijem je poretku brinuo Neša famuluz. Nosila sa mrtvacima naizmenično su držali oficiri, činovnici i prvi građani. Za njim je išla duga kolona ljudi, svečano obučenih „nemački" i „narodno". Na Velikoj pijaci pokojnicima su počast odali Garašanin i Hristić, posle čega se prvi ministar vratio u policiju da čeka konzule, a Hristić ostao dok prođe bar polovina pratnje. Baš kad je polazio predadoše mu izveštaj poverljivog čoveka iz Zemuna: Ašir-paši je stigao prekor iz Carigrada, na čelu sa Rašid-begom erlije traže da se kapije otvore i juriša u varoš, nizami su uz njih, Etem-paša deli mišljenje većine, muhafiz se koleba... Odmah zatim, drugi poverenik je lično dostavio šefu policije da je, prema obaveštenjima Austrijskog konzulata, u gradu zavladala anarhija, a pritisk na Ašira neodoljiv... Ministar nije stigao da sredi misli kad mu žandarm predade, još uvek na pijaci, hitnu poruku Petra Džimića, šefa Savskog kvarta, da je poverenik iz Zemuna naknadno javio kako je Ašir-paša upravo odlučio da se varoš bombarduje. Iako su se sve vesti slagale, Hristić se zamisli — nije mogao odmah da ih pomiri sa pašinim pozivom na pregovore i, naročito, sa dolaskom Tabakibrahimovića i trojice erlija — i požuri u policiju da obavesti Garašanina i diplomate pre nego što pođu... Čelo povorke je već prošlo ispod Stambol-kapije i preko drvenog mosta i čistine izbilo do kuće Živka Kuzmanovića...

Dok je reka ljudi tekla ka groblju, a Hristić pokušavao da poveže sve što je čuo i znao, na gradu je otvorena Vidin-kapija naspram dorćolskog raskršća i kroz nju je pokuljala masa erlija i nizama sa jednim bimbašom na čelu. Očigledno su računali da će poznatim Dorćolom proći bez ozbiljnijeg otpora, brzo stići do Turske policije i kasarne i, koristeći se iznenađenjem, zauzeti prvo njih, a onda i Stambol-kapiju. Pre nego što su prošli Bit-pazar, svet poče panično da beži sokacima uz padinu. Žandarmski vod i dobrovoljačka četa povukli su se za tren, ali bez panike, i zauzeli ranije pripremljene zaklone. Kad su dve vojske ispalile prvi plotun, bežanija je ludim trkom već promicala mimo Hristića na policijskoj kopiji: „Turci izašli iz grada... isekoše sve" — dahtali su preplašeni ljudi. Bilo je oko 8,30...

Puške i graja sa Dorćola uskomešali su i zaustavili povorku, bandisti su prekinuli svirku, nosila sa pokojnicima su položena na ledinu i svi su se okrenuli Kalemegdanu. Većinu je podišla jeza, ali su ih svečani trenutak i sram od drugih sprečili da potrče. A onda, istovremeno sa drugim plotunom, poče grmljavina topova, jedno đule se raspršte u sokaku pored Resavčeve kuće i obori Gruju Đorđevića, robijaša koji je kolima pošao da od liferanta preuzme brašno za Apseničko zavedenije, drugo lupi pored povorke u jendek, a treće eksplodira iza Vranjalijevih kuća. „Sve zaglune, sve zanemi, sve se prenerazi" — zapisao je hroničar, nestaše svi obzori i vrisak da Turci dolaze pokrenu masu u mahniti beg. Uto je iz kapije i preko šanca počela da kulja i presipa se gomila sa Dorćola i ljudi sa repa pratnje, a iz Ciganske male oni koji su bežali od Ali-pašine mahale i Vidin-kapije, i sve se to sli u bujicu koja preplavi Terazije, preli se na Vračar i savsku padinu i jednim rukavcem na Palilulu. Kad je, obarajući ljude, preko Terazija galopom prošao hat Ranka Alimpića, opremljen, ali bez konjanika, svi su namah zaključili da je vojska satrta i panika se pretvori u opšti užas, gde su hitri preticali spore, jači obarali i gazili slabije i svi, čim zamaknu iza ćoška, „obaveštavili" ostale: „Eto Turaka na Terazijama, eno leševa kod Tričkove bakalnice". Doduše, kod bakalnice je doista bilo leševa, ali ne novih: žandarmi i vojnici su na komandu potrčali ka Velikoj pijaci, ne stigavši da sklone pokojnike sa polja.

Tek je kasnije nekoliko pribranih ljudi i žena odnelo nosila u dvorište kafane kod Zlatnog topa, ali su krstače ostale, jedna na sokaku, a druga zabodena u plot. Revnosni školski poslužitelj je bez uspeha pokušao da pokupi crkveni inventar od dece; bežala su sa čiracima iz kojih su poispadale sveće, zapletala se u stihare, posrtala i padala. Na kraju su umor i strah nadvladali sramotu i đaci su poderali odore i pobacali ripide. Među nepoznatima i bez roditelja, brisali su suze i znoj darovanim peškirima. Samo su najhrabriji zastali kod Toskine i Tabačke česme da utole žeđ.

I pre ovoga su stariji sumnjičavo vrteli glavom — u Turčina vere nema, a ni mlađi nisu bili sasvim sigurni da je boj završen; kad su kanonada i glasine potvrdili sumnje, nervi su popustili, nestalo je samokontrole, iščililа je svaka nada u sigurnost i vera u mir i mnogi su izgubili glavu. I sreski načelnici oko Beograda poverovali su da je Saborna crkva srušena. „Panični strah" — zabeležio je načelnik Krstić, „svi su držali da Turci za njima jure, seku i ubijaju" — sećao se Hristić, „žalosne scene ne mogu se opisati, užas je obuzeo roditeljska srca" — izveštavale su *Srpske novine*. Žene sa Batal-džamije trpale su decu u dvokolice mokroluških seljaka i, kao da su paripi, ganjale vočiće uz Fišegdžisku čaršiju, druge su „čeda u kolevci pozaboravljale", cure su vukle kutije sa đerdanima i nakitom, a babe zavežljaje sa novcem, direktor Gimnazije Đorđe Maletić je dugo potom tražio stvari koje je njegova gospođa pogubila „bežeći od napadanija turskog". Ručkovi su izgoreli na ognjištima, sapeta marva je skapala bez vode, oprano rublje je ostalo nerazastrto... Mnogi su poleteli bosi i brzo iskrvavili noge po kamenju i trnju, ali bilo je mogućnijih i mudrijih koji su čeljad, hranu, nešto odeće i najvažnije škrinje potrpali u kola i brzo odmicali u rodna sela. Tek poneko bi predahnuo na Simićevom majuru ili zelenom rubu Venecije i okrepio se rakijom „Kod Rudničanina" i „Tri ključa", ali ne zadugo, jer Turci su uočili glavnu masu i ubrzo, valjda iz najvećeg topa, počeli da prave velike vodene bokore i riju blato po bari, pa su i takvi požurili Topčiderskim drumom. Kad je oko 11 sati kanonada bila najžešća, kvartovi su opusteli, većina je već izmakla u vodenice na Mokroluškom potoku, u Rakovicu, Topčider,

Mokri Lug i Slance i odmicala putevima za Kumodraž i Ostružnicu ili još dalje, ka Grockoj, Zaklopači, Vrčinu, Ripnju i selima oko Kosmaja. Sa sigurnog odstojanja, ljudi su se osvrtali ka varoši u oblaku prašine i dima, iz kojeg je izbijalo nekoliko vatri. Neugledne i teskobne mehane po beogradskom okrugu dobile su neviđenu mušteriju i s mukom joj izlazile u susret.

Kad je topovski hitac probio krov njegovog dvora, i mitropolit je pošao za ostalima i u konaku, sa Mondenovom i Stevčinom gospom, uverio kneginju da mora u Topčider. „Srpsku krunu" je pogodilo pet bombi i Tasti je mater odvezao u engleski konzulat, gde je rešeno da dame iz konzularnog kora odu za Julijom.

Turci su dorćolskom diverzijom hteli da osvoje izgubljene pozicije i, ako bude moglo, steknu nove, pa je artiljerijska priprema i puščana podrška sa bedema trebalo da skrenu pažnju Srba od te akcije, prikuju njihove borce za razvučeni položaj, onemoguće prikupljanje na Dorćol i spreče silazak rezerve sa Velike pijace. Turci su, izgleda, verovali da je kasarna na Vračaru puna vojnika i artiljerijskih oruđa, pa su topovima naročito tukli rejon od Voznesenske ili Vojničke crkve, preko praviteljstvenih zdanja, Kneževe pivare i Gospodske ulice, do Liceja i Mitropolije, kojim bi ta vojska mogla proći i napasti grad ili preći na Dorćol. Iako su đulad padala i na Dorćol, Palilulu, Batal-džamiju i Knežev konak, malobrojni ljudi koji su zaostali u Srpskoj čaršiji i na Varoš-kapiji doživeli su najstrašniju riku topova, osetili vatru tako reći na licu i miris baruta koji je lahor donosio preko ledine, na sreću bez većih posledica, jer su nesavršene sprave i još gore Etemove nišandžije uglavnom prebacivali.

Kako se mnogo godina potom sećao Jovan Avakumović, Beograđanima je — po onoj „u strahu su velike oči" — „sve izgledalo strašnije no što je bilo", sve se videlo i čulo preterano i prenosilo uveličano ako se desilo, ili se rađalo u mašti ako se ni slično nije dogodilo. Bojali su se, međutim, i Turci i sledećih leta se prepričavalo kako je, posle svega, zaostali Turčin govorio srpskom znancu: „. . . da vam je bilo znati kako nam je bilo onda, mogli ste prosto doći i grad bez boja uzeti . . .", i kako mu je Srbin odgovorio: „A da je vama znati kako je pa nama bilo, mogli ste prosto ući i uzeti nam sve što imamo,

a pobiti ste mogli koliko ste hteli". A opet, ni svim Srbima nije ovladala panika i želja da uteknu, bilo je i rešenih da se bore, vatreno i drsko kuražnih ili tiho pribranih i hrabrih.

Preduzevši napad, Turci su prepustili sudbini Tabakibrahimovića i još trojicu svojih koje je Ašir poslao; u tren shvativši da su ostavljeni na cedilu, erlije su potrčale, utoliko grčevitije što je nada da će pobeći bila manja. Nisu stigli ni do izlaza policije kad ih nekoliko žandarma stiže i iseče tesacima. Kapetan Dimitrije Karadžić je pisao sestri Mini u Beč da je bezuspešno pokušao da ih zaštiti i kako mu je, padajući Tabakibrahimović pocepao uniformu. Žandarmski narednik je sabljom odsekao glavu uglednom turskom trgovcu, koju je jedna ljudina, praćena gomilom, vas dan nosila po varoši na dugom kolcu i, na kraju zadenula u plot na Batal-džamiji, odakle je sklonjena po naređenju pukovnika Joksića.

Gomilama koje su bežale u susret su dolazili još neopasani žandarmi, vojnici i bećari, kidajući fišeke zubima i nabijajući puške. Momci koji su se istakli prve noći, osećali su se kao neka vrsta vojvoda ili bar harambaša i sakupljali su po Vračaru „pod barjak" svoje drugove, sluge i vinogradare, da sa njima idu u novi boj. Stari savetnik Veljković ispratio je ukućane uz Fišekliju, odmahnuo rukom kad je đule oborilo staju u avliji i sa dugom puškom po sredi otišao šancu. Narodni konjanik Nikola Popadić je na zelenom atu jurio Batal-džamijom i pozivao na oružje. Niz Fišegdžijsku čaršiju silazio je raskošno odeveni bugarski vođa Rakovski na konju i uz put, na veresiju, sakupljao barut po dućanima. Kroz prašinu koju su dizale bombe i između još nepokopanih turskih leševa, od groblja se pojavilo nekoliko Mađara, koje je vodio Silađi, i još jedan bugarski vojvoda, malen rastom, ispržen suncem i pretovaren svetlim oružjem. Kavaljeristi prvog eskadrona, pod zapovedništvom pukovnika Radisava Nikolića i kapetana Stojka Pavlovića, kasali su od Sovjeta do Crkve svetoga Marka i vraćali ljude sposobne za oružje: „Ne beži narode, u varoši je sva naša vojska! Zdravi ljudi nek se vraćaju, jer ako Turci prodru u varoš, ne ustavismo ih do Šumadije!" Praviteljstvo je ovoga puta udovoljilo zahtevima građana i bećara, pa je iz

garnizonskog magacina podeljen veliki broj vensanskih pušaka i izolučenih ruskih šoca.

Radi odbrane varoši trebalo je najhitnije zaustaviti kolonu na Dorćolu i vatrom zaprečiti ostale pravce mogućeg turskog prodora, a zatim uspostaviti odbrambenu liniju od Save do Dunava. Naredni časovi su pokazali da vojnička sprema Srba ima mana, ali i da Beograd nije „bez snage", kako se činilo mladom profesoru Krstiću. Opasna diverzija Turaka na dunavskoj padini u začetku je osujećena neznatnim snagama. Plotuni su zanjihali i zaustavili kolone napadača i prinudili ih da uzmaknu. Kad su čuli puške malobrojnih vojnika koje je Alimpić poveo niz Barjakli-mahalu, Turci su se uplašili da ne ostanu bez odstupnice i pobegli u grad, a žandarmi i dobrovoljci su se primakli i zauzeli pozicije na samoj ivici dunavske varoši, sa kojih se više neće maći. Već posle prvog plotuna Garašanin je izleteo na sokak i povikao vojnicima „u kuće i zasede!", pa je kapetan Lešjanin poveo strelce i lineje sa Velike pijace do kuća Aćima Medovića i Cukića da blokiraju glavnu gradsku kapiju i odgovore na vatru kojoj je taj sektor bio veoma izložen. Mladi vojnici se, po borbenom iskustvu, nisu mogli meriti sa žandarmima i bećarima, pa se, pod žestokom paljbom sa bedema, njihov stroj povio i soldati počeše odstupati bez komande. Kad se granata rasprsla među njima i ranila dvojicu, od kojih je jedan dotle držao i tog trena ispustio Alimpićevog konja, stajaća vojska se našla na ivici krize. „Sreća, te ubrzo uhvatismo zaklone i is početka nijedan ne poginu, inače bismo se mučno održali" — pričao je kasnije Ranko Alimpić. U pomoć su im brzo stigli kapetan Karadžić, sa pocepanim mundirom, ali vazda oran za gužvu, žandarmi koji su upravo pobili nesrećne turske parlamentarce i još neki, pa se soldati pribraše, bolje rasporediše i počeše Turcima odgovarati sve organizovanijim plotunima.

Linija koju je trebalo obezbediti bila je duga, a vojske malo, pa su oficiri odlučili da pokriju samo najosetljivije tačke. Na raskršću je ostalo nekoliko odeljenja iza dobro odabranih zaklona, Lešjanin se s jednim smestio oko Kneževe bašte da brani Kalemegdanski sokak, a Alimpić je sa ostalima sišao do Varoš-kapije i otuda se, Mitropolitskim, Školskim i Menzulanskim sokakom primakao ivici polja što je čaršiju delilo od grada. Srpski strelci su

od Seminarije i Čitališta zadavali, potom, dosta muka i gubitaka onima na bedemu.

U međuvremenu su se sakupile patrole i straže iz mahala, dotrčali su vojnici i žandarmi sa sprovoda, sakupili su se bećari, naoružani građani i emigranti. Kapetan Jovan Varjačić je, posle prvih topovskih plotuna, galopom poveo iz Topčidera u varoš drugi i poslednji konjički eskadron beogradskog garnizona; kad je stigao u Veliku kasarnu, iz nje su potporučnici Neša Đorđević i Lazar Knez-Jeftić izveli još jednu četu jegera. Obnova neprijateljstva prekinula je završne ispite u Gimnaziji i Liceju, pa su se stariji đaci i neki od nastavnika, sa pop-Jovom Jovanovićem na čelu, prihvatili oružja i stavili na raspolaganje zapovednicima. Konačno su počeli da pristižu i narodni vojnici iz vračarskog sreza, stroj seljaka pod barjakom, sa načelnikom, pisarima i svojim starešinama, dočekani gromoglasnim „ura", čija je pojava na bojištu veoma podigla samopouzdanje onih koji su tu bili od početka. Oko podne su svi važniji položaji prema Kalemegdanu bili zaposednuti. Presudnog značaja za vatrenu moć opsade imale su prve kapslare u naoružanju Kneževine, izolučene vensenske puške iz Belgije. Mnogo sređeniji nego jutros, jegeri iz sokaka Medovića i od gospodskih kuća Nikolajevića i doskora bogatog Duke Pešike sve uspešnije su, ovim oružjem, odgovarali Turcima, a najbolji strelci, ponovo na Kapetan-Mišinom zdanju, sa visine su osmatrali aktivnost po bedemima i metodično lišavali Livan-pašin tobdžijski tabor jednog po jednog nišandžije. „Daj mi belginku, daću ti vola iz rala" — čulo se tih dana među njima. Turci su nastojali da parališu srpsku vatru izbliza i uspeli da sa dva hica poruše veliku i trošnu Kumanudijevu kuću, ali je većina granata prebacivala glavni srpski položaj. Kad su neki topovi ostali gotovo bez posluge, askeri su počeli da napuštaju opasna mesta i silaze sa bedema, pa je kanonada oko podne počela da jenjava.

Otklanjanjem neposredne opasnosti od izlaska Turaka, povećanjem broja branioca, uspostavlanjem patrola i straža oko Kalemegdanskog polja, unošenjem reda u komandovanje i slabljenjem turske i jačanjem srpske paljbe, nametnula se potreba i stvoreni su uslovi za utvrđivanje bar nekih tačaka fronta i preduzimanje mera u ci-

lju trajne opsade tvrđave. Skice koje su sačinili Monden i Zah bile su dobrodošle, Alimpić je oko podne uputio Nešu Đorđevića u kasarnu po alat i opremu, a kvartaljnici su među žiteljima „predgrađa", koji se dotad nisu prihvatili puške, mobilisali „pionire" za ovaj posao. Kad su oko 13 časova obišli položaj, ministar vojni i major Zah, obojica dobri poznavaoci fortifikacije, bili su zadovoljni preduzetim merama. Posle njihovih sugestija, radovi su bolje organizovani i ubrzani duž cele varoši. Naročito zgusnut bio je red barikada na savskoj padini, gde je svaki sokak od Kalemegdana bio zatvoren s po jednim, a neki i sa više improvizovanih utvrđenja. Prva je podignuta ispod Mitropolije, kod kuće profesora Stanimirovića i sasvim uz šanac. Na tom delu nasipa bila je stara turska karaula, koju je — napuštenu — popravio nadničar Jovan Popović i proživeo u njoj nekoliko godina, dok ga askeri nedavno nisu izbacili; sada je definitivno ostala bez starih gazda, da posluži kao kasarna i stražara posadi ove barikade. Postojala je bojazan da Turci ne zaobiđu šancem gustu Srpsku čaršiju i izbiju u Gospodsku ulicu i na Vračar, u pozadinu vojske koncentrisane prema Kalemegdanu, pa je druga načinjena odmah iza nje, kod zgrade Antonija Šulca, nastavnika nemačkog jezika, od materijala kojeg je, posle rušenja Varoš-kapije, bilo u izobilju na dohvat ruke. Trećom barikadom, koja se pročula kao Licejska ili Đačka, obezbeđen je Konak kneginje Ljubice, gde je bila smeštena najviša škola u zemlji, gimnazijska zgrada ispod i sala načertanija u uglu dvorišta, kao i čvorno raskršće ispred njih. Sam konak je otad služio kao „glavni stan" đačke družine koja je zaposela položaj. Naredna barikada, podignuta iznad Bogoslovije, kod Čitališta i Osnovne škole, branila je prilaze ovom kompleksu prosvetnih ustanova sa Sabornom crkvom pri dnu. Peta je pregrađivala sokačić koji od Kalemegdana vodi ka velikom i topovima već dosta oštećenom Starom zdaniju „Kod Jelena" (iznad škole, pa su ga zvali i Školski sokak), a šesta Mezulanski sokak poviše ovog. Poslednja na levom krilu fronta uređena je oko kuće Konstantina Nikolajevića. Velika zgrada je svom širinom bila izložena vatri sa grada, pa je Poleksija Nikolajević, inače najstarija kći kneza Aleksandra Karađorđevića, sa decom otišla u Topčider. Utvrđivanje položaja na savskoj padini na-

predovalo je brzo zahvaljujući rukovodstvu inžinjerijskog kapetana Karadžića, profesora fortifikacije i pionerske i pontonirske službe u Artiljerijskoj školi. Talentovani Dimitrije školovao se u Berlinu i drugde u Pruskoj, struku je prakticirao na izgradnji tvrđave Anvers u Belgiji, prvu vojnu školu završio je kao drugi u rangu, pa se Vukov prijatelj Jovan Gavrilović nadao da će „srbske batalijone ustrojiti kao Difur švajcarske". Na žalost i brigu staroga oca, mladi Karadžić je imao i dosta mana — bio je sklon piću, kocki i kavzi, ali za ovakve gužve i dosta prednosti. Prilikom Svetoandrejske skupštine, sa uzvikom „hvatajte busije braćo, treba nam mreti", lično i kuražno je vodio naoružane beogradske građane protiv jedinica i oficira koji su hteli da osujete promene i znatno doprineo da hrabri ostanu uz Skupštinu i omoguće prevrat. Sa takvim vrlinama i manama, Vukov sin istakao se i ovom prilikom i pomogao da se srpski redovi i položaji brzo konsoliduju.

Desno krilo počinjalo je dvema barikadama oko kuće doktora Medovića i još jednom na delu čaršije između doktorove i Cukićeve zgrade. Četvrta je bila nešto niže, kod kuće Baškalfića, a peta pored simidžinice na Zereku. Kako je i Carigradski drum za Srbe predstavljao jedan od osetljivijih pravaca mogućeg turskog udara, pregrađen je još jednom barikadom iza ovih, između Garašaninove kuće i „Srpske krune", koju su zaposeli bugarski emigranti Rakovskog. Naredne položaje kod Barjakli-džamije i kuće Tase Belopoljca, gde su Turci 3. juna uveče pokušali da prodru u varoš, utvrdili su i zaposeli vojnici kapetana Lešjanina. Sa družinom žandarma i dobrovoljaca, koji su uspešno odbili jutarnji turski ispad, Moja Bogdanović je podigao i poseo barikadu između gradske kapije i dorćolskog raskršća, a bećari Đoke Vlajkovića sve ostale ka Dunavu, te je trebalo da brane Donju ili Dugu čaršiju, Jevrejsku mahalu i Jaliju. Na ovoj strani se sa materijalom oskudevalo još manje: svuda je bilo praznih turskih kuća, napuštenih lotri, arnjeva i celih kola, izvaljenih ragastova i otkačenih vrata, razbacanih kaca i sanduka, oborenih plotova i polupanog nameštaja.

Barikade su, uglavnom, izgrađene i posednute za videla, pred veče su dovučena četiri topa jedine baterije kojom je raspolagao beogradski garnizon (dva su ostala

kod Kneževog konaka), a potom je čitave noći svo raspoloživo ljudstvo nastavilo sa kopanjem šančeva, koji će povezati utvrđene tačke. Na zgodnim mestima ispred rovova postavljene su „najtvrđe straže". Izlomljen, dubok i elastičan srpski položaj pružao je braniocima dosta raznovrsnih mogućnosti i bio povezan skrovitim komunikacijama kojima se, bez straha od direktnih pogodaka, mogao vršiti razmeštaj ljudi i dotur hrane i municije. Krivi sokaci, zarasle bašče, avlije između magaza i prazni placevi bili su prava blagodet za šarenu srpsku odbranu. Po podne, kad je postignut novi dogovor o prekidu vatre, Alimpiću je povereno da organizuje komandovanje i on je za zapovednika na Savi imenovao kapetana Pešića, od šanca ispod Mitropolije do kuće Nikolajevića, duž Srpske čaršije, Dimitrija Karadžića, odatle pa do polovine Zereka Milojka Lešjanina i, na dnu Dorćola, Đoku Vlajkovića. Zanimljivo je da se među oficirima koji su neposredno komandovali regularnom vojskom u ova dva kritična dana uglavnom nisu nalazile ukazne starešine, komandiri četa Luka Milosavljević, Cukić, Stojadinović i Veljković, koji su bili u štabovima narodne vojske, ali ni komandir bataljona potpukovnik Milosav Joksić. Od Alimpića, koji je bio načelnik odeljenja u Ministarstvu vojnom, pa naniže, istakli su se pre svega štabni oficiri, višeg obrazovanja i na dužnostima u Artiljerijskoj školi, kao Lešjanin i Karadžić, ili u Ministarstvu, kao Vladimir Nikolić i Pešić. Policijske vlasti su svim ekmedžijama naredile da peku velike količine hleba, za višednevnu rezervu i furune se na Terazijama, Vračaru i Palilulі nisu hladile sve do četvrtka. Posilni Sima Kaljević je, u međuvremenu, doveo Alimpiću drugog konja i nešto hrane u bisagama, pa su oficiri predveče seli da se založe i ono što je preostalo podelili najbližim borcima, dok ne pristigne redovno sledovanje iz kasarne.

Fićir-bajir, breg za razmišljanje — kako su ga zvali Turci, u stvari gola, zapuštena i razrovana ledina, Kalemegdansko polje je tako sa svih strana bilo opasano vojskama, reklo bi se spremnim da podele megdan. „Sad smo tvrđavu opkolili sve do zidina — pisao je Dimitrije Karadžić sestri — čekamo samo na zapovest da tvrđavu na juriš osvojimo." Iza položaja na rubu varoši stvarao se

logor pun naoružanih ljudi raznih staleža, činova i zvanja, jednih drugima bližih no ikad.

Uspostavljanje odbrane je angažovalo svu aktivnost raspoloživih jedinica i pažnju vlasti, što je dobro došlo lopovima. Veliki delovi varoši su ostali gotovo bez žitelja, a u međuvremenu je glas o metežu dopro i do nevaljalaca iz daljih okružja koji su požurili ovamo, pa je zapretila opasnost da srpski lopovi opustoše više od turskih topova. Hristićeva proklamacija i Barlovčeva pretnja od juče nisu više bili dovoljni, pa su predsednik i jedan član Državnog saveta, koji kao pojedinci nisu imali pravo na to, i trojica ministara koji to pravo nisu imali nikako, preuzeli na sebe ingerencije kneza i Saveta kao zakonodavnih vlasti i ovlastili vojne komandante koji zapovedaju u varoši da, bez istrage, zakona i suda, „smesta streljaju svakog, ko se u pljačkanju uhvati ili vlastima vojenim neposlušnost ukaže". „Objavu" ove odluke potpisao je Monden.

Na glas prvih topova, strani predstavnici su iz Srpske policije pojurili svojim bližnjim; kad su ih zbrinuli i sami povratili prisustvo duha, sakupili su se opet, ovoga puta kod Longvorta, da iznova počnu posao za koji je većina verovala da je prethodnog jutra završen. Uglavnom su se složili sa Garašaninom da Srbi nisu dali povoda za bombardovanje. Tasti je izrazio gnušanje zbog turskog postupka, pruski konzul se izrazio slično francuskom, a o poziciji Vlangalija ionako nije bilo sumnje. Longvort je sasvim izgubio živce i sve obzire prema politici kraljevske vlade; varvari, vandali — grdio je Turke. „Paša je izdao naređenje za jedan čin čija opasna i bezumna agresivnost ne može imati nikakvog opravdanja — javio je francuski konzul Parizu. — Sve moje kolege i ja saglasni smo u ovome." Posle prvog izliva gneva, zaključeno je da se Vasić — koji je sve vreme bio uzdržan („Njegova rezervisanost je za nas bila čudna" — komentarisao je Longvort) — pošalje muhafizu sa zahtevom da obustavi vatru.

Zastupnik austrijskog konzula je otišao u pratnji pandura Todora i vojnika kojeg mu je Garašanin stavio na raspolaganje. U Zemunu se najpre dogovorio sa generalom Filipovićem i plovidbenim vlastima da se obezbede dampfiši za evakuaciju austrijskih podanika iz Beograda,

a zatim je sa dva oficira iz baronovog štaba pošao u grad. Na zahtev da se bombardovanje prekine, „jer hiljade nevinih carskih podanika trpi materijalne štete i živote izlaže opasnosti", paša je izdao odgovarajuću naredbu. „Izričito ga pitah — kazivao je i pisao potom Vasić — da li ima vlast u svojim rukama i dobih potvrdan odgovor." Nešto pre njegovog dolaska, Ašir je u Carigrad otpravio sledeći telegram: „Danas u šest sati po turskom, Srbi su javno napali i otvorili vatru na tvrđavu. I pored ponovljenih uzvika da prestanu sa vatrom, koji su prošli bez ikakvog efekta, počeli su da stižu u vidu bataljona i pojačavaju vatru iz topova koje su dovukli. Mi smo sa svoje strane morali pribeći istom sredstvu..." Krupnu neistinu o srpskim topovima nije smeo ponoviti i austrijskom činovniku i zato je razloge bombardovanja, njemu usmeno i ostalim konzulima pismeno, objašnjavao nešto drukčije: grad je napadnut od Srba uprkos njegovoj mirovnoj inicijativi i deputaciji, pa je morao odgovoriti. Vasić je u povratku, iz Zemuna, poslao telegram Rehbergu-Rotenlevenu: „Učiniću šta je moguće da obustava vatre duže potraje... kako bi garantne sile (dobile vremena, Ž. Đ.) da Beograd okupiraju posredstvom jedne neutralne sile."

Način na koji je, po povratku, dočekan od kolega teško da je mogao biti gori; najteže je prošao kod dvojice najstarijih. Saznavši da paša nije ubijen i da pobune nije bilo — u šta su dotle svi verovali — Longvort je gnevno počeo da preti: „Dakle, onaj lopov je živ. Platiće glavom kao Namik-paša u Damasku, a i oni koji mu daju savete"; kroz negodovanje ostalih probio se i piskavi glas uzbuđenog starog Prusa: „Vi, naš kamarad, dali ste paši saveta za bombardovanje, Vi ste već juče znali da se priprema bombardovanje i dali ste vašim podanicima nalog da napuste Beograd, a svoje kolege o tome niste hteli obavestiti." Ponašanje austrijskog kolege ostavilo je vrlo nepovoljan utisak — objašnjavao je kasnije Longvort i pravdao svoj postupak. Tasti je od Austrijanca tražio časnu reč da o bombardovanju ništa nije znao... Konačno su Vasiću dopustili da im preda poruku na turskom, „koju su Ašir-paša, muhafiz, i Etem-paša, tobdžijski zapovednik u ovdašnjem gradu, pisali svim g.g. konzulima velikih sila u Beogradu stanujućim". Paše su tvrdile ka-

ko su Srbi još sinoć sa varoške Vidin-kapije pucali na carski grad i naspram gradske Stambol-kapije i Sava-kapije izveli buljuke vojske, sve protivno sporazumu i Garašaninovoj reči; kad su poslali parlamentarce i Mamut-efendiju (Tabakibrahimović) sa pozivom za razgovor, masa srpskih vojnika prosula je vatru prvo na gradsku Vidin-kapiju, a onda i na Stambol-kapiju i pričinila mnogo loma i štete, a zatim su iz topova gađali tvrđavu. „Mi smo više od deset minuta snosili ovo javno napadanje na grad i vrlo mnogo vikali i opominjali ji da se natrag povuku i prestanu vatru prosipati — tvrdile su čestite paše — no oni nisu hteli to učiniti... Na žalost smo svi saglasno morali rešiti da se upotrebi sila i tako ovome napadanju Srba stane na put, pa je iz grada malo i pucano... Javljajući vam tvrdo uverenje, da se sa grada neće nikako pucati, ako Srbi sa topovima i puškama ne učine kao jutros javno napadanje na njega, mi vas molimo za energično posredovanje, da Srbi ne čine više jutrošnjim podobne postupke. Ašir. Etem."

Kad je Pačić preveo na francuski i pročitao pismo, Longvort je gnevno odbio da ide muhafizu, jer „neće da ima posla sa varvarima", ponovo svu odgovornost za bombardovanje prebacio na fanatike koji su ga naredili i svečano izjavio da će, do naloga svoje vlade, sa celim personalom ostati u beogradskoj varoši da deli žalosnu sudbinu njenih žitelja. Kasnije je objašnjavao da je „nakon svega što se desilo bilo jasno da mi, svi zajedno, to nismo mogli prihvatiti i zajedno smo odlučili da sa pašom prekinemo sve odnose do daljih naređenja, i da paša „nije bio sposoban da sagleda posledice svojih odluka." I Vlangali je pisao: „Mi se nismo smatrali spremnim da ponovo preuzmemo moralnu odgovornost." Doista, svi su se, osim Vasića, složili da se ne treba odazvati pozivu Ašira i Etema i da valja poslati zajednički protest, sastavljen na Longvortov predlog i sa njegovim idejama, gde je rečeno da ne mogu razgovarati sa predstavnikom jedne države koji gazi datu reč i pravila međunarodnog ponašanja i javnog prava. Ne potpisavši ga, Vasić je demarš odneo u grad.

Tokom poslednjih dana, među konzulima se javila podela znatno drugačija od one dotada: na jednoj strani je ostao sam zastupnik austrijskog konzula, a na drugoj

su se našli ostali predstavnici garantnih sila. Posle onoga što se dogodilo 5. juna posumnjalo se da je odluka o bombardovanju doneta uz Vasićevo učešće; brzina kojom su se austrijski podanici sklonili iz ugrožene varoši izazvala je misao da su Austrijanci unapred znali vreme operacije; kad je Vasić odbio da potpiše protest, gotovo su bili uvereni da sve te sumnje imaju osnova.

Vasić je protestu ostalih konzula, došavši po drugi put u tvrđavu, dodao svoje usmeno upozorenje da paša u slučaju nastavka bombardovanja neće moći da računa sa njegovom podrškom. Diplomatski zid pred kojim se muhafiz tako našao ostavio je na njega utisak i bombardovanje je prestalo oko 13,30 časova, a sat-dva kasnije zaćutale su i puške. Austrijanac je iz tvrđave poveo i jednog člana Medžlisa da — ako je moguće — opravda Turke pred Longvortom, a sam se zauzeo da kod Garašanina izdejstvuje prekid svih srpskih dejstava. Kako engleski konzul nije bio zadovoljan objašnjenjima, Vasić je i treći put pošao Ašir-paši i otud se vratio sa muhafizovim pismenim uveravanjem da se sa grada neće više pucati, osim ako bude napadnut topovima.

Nepun sat posle početka bombardovanja, Garašanin i Hristić su telegrafisali vladaocu. Iz Šapca, gde je sa svitom knez u međuvremenu stigao, Kosta Cukić je u 10,22 časa uputio „ministru kome bilo ili upravitelju dvora ili varoši Beograd" kratku depešu: „Pošaljite odma jedan parobrod po knjaza. Izaćićemo u Topčideru". Oko 11,30 javio se sam vladalac sa porukom za kneginju: „Ne plaši se. Ja ću nastojati da još danas dođem. Neka se u Topčideru nešto vojske ili inače oružanog sveta zadrži radi tvoje sigurnosti, a takođe poradi apsenika. Naredi sama šta treba." I konačno, oko 17 sati, načelnik Šabačkog okruga Aćimović javio je u Beograd „da je u 4 sata i 30 minuta krenula se Njegova svetlost na parobrodu. U 9 sati neka bude sve spremno kod Topčidera za njegov doček". Lađa sa knezom, Vukom Karadžićem, ministrom Cukićem i pratnjom prispela je kod magacina na ušću Topčiderske reke oko 22 časa. Mihailo Obrenović se iskrcao na mestu sa kojeg je u leto 1842. otišao u progonstvo i gde su, otac i on, 25. januara 1859. izašli da, posle mnogih godina, ponovo preuzmu vlast. Zatim je sa Julijom, koja ga je dočekala na obali, kočijama otišao u dvor.

Uzbuđen i gnevan, ali pribran, knez je saslušao izveštaje Garašanina i Hristića i pred popečiteljima i savetnicima rekao da se turski garnizoni u Srbiji ne mogu više trpeti. Vest o njegovom povratku i prvoj izjavi munjevito se prenela i ojačala samopouzdanje ljudi. Zatim je primio konzule i zahvalio im na nepristrasnom stavu i čovečnom držanju. „Vi ste moj pravi prijatelj, ja imam u Vas puno poverenje" — rekao je Longvortu uhvativši ga za ruku; na žalost — dodao je — takvu zahvalnost ne može izraziti zastupniku austrijskog konzula. „Možda sam ja ovde izlišan, Vaša svetlosti?" — pitao je uvređeni Vasić. „Nemam ništa protiv toga" — odgovorio je suvo knez i vicekonzul je napustio konak. Pred ostalima je, radi objašnjenja, izjavio da raspolaže dokazima da su Kalemegdansku tvrđavu Austrijanci snabdevali municijom i da Vasića smatra pašinim saučesnikom. Pre nego što su otišli, konzuli su izrazili simpatije i rešenost da lično ostanu uz kneza, bez obzira kakve će okolnosti nastupiti. Pred ponoć, sa grada se oglasilo još nekoliko topova, kao da su Turci hteli pokazati kako ih povratak srpskoga vladaoca nije uplašio. Pucanje je ubrzo nadvladala nebeska jeka i oluja...[6]

Oružani sukob u Beogradu početkom juna 1862. imao je različitih neposrednih i posrednih efekata i posledica. Pre svega, ma kako bile malog obima, te borbe nisu mogle proći bez ljudskih žrtava. U ondašnjim novinama i kasnije najčešće se pominjalo pedesetak poginulih Srba, mada ima i preterivanja među kojima se ističe izveštaj „Srbobrana" od 7. juna u kojem se tvrdi da je samo đaka poginulo 60, i drugi, od 17. juna, po kome je ukupno mrtvih 150. Prema „Državopisu Srbije", od incidenta na Čukur-česmi u nedelju uveče do prekida neprijateljstava u utorak po podne, živote je izgubilo 44 Srbina, među kojima i 2 žene, a ranjeno je i rane prebolelo 20 do 30 ljudi. Prema izveštaju državne komisije koja je trebalo da utvrdi istinu o događajima od toga je u noći između 3. i 4. juna ubijeno dvadeset šest, a ranjeno dvadeset dva; prema evidenciji dveju bolnica, Vojne i Varoške, kod njih su 4. juna osvanula dvadeset dva mrtva i trideset ranjenih; ako se uzme u obzir da je veći broj ranjenih ubrzo izdahnuo i da su od vlasti u javnosti i oni bili svrstani među poginule, onda je očigledno da je u sukobima iz-

među 3. i 4. juna živote izgubio neuporedivo veći broj ljudi nego u kasnijim zbivanjima.

Među ranjenicima koji nisu preboleli rane bili su i nesretni bakalski šegrt i mladi terdžuman. „Pregledao sam leš dečaka Save Petrovića, koji je donešen u bolnicu 4. juna i pronašao sam da je pomenuti teško bio ranjen. Posledica toga bila je smrt — konstatovao je u službenom izveštaju dr Kiko, hirurg i upravnik Varoške bolnice. — Pokojnik je bio teško ranjen u glavu, a rana na glavi bila je vrlo duboka. Lobanja je prilikom udara prelomljena, tako da se video mozak." Simeon Nešić je vrlo brzo izdahnuo, na krevetu pored đaka Todora Lukića koji je umro gotovo istovremeno. Hrabrom šusteru Nikoli Iliću bila je razneta desna strana stomaka, pa i on nije izdržao dugo. Bilo je još teških rana s najtežim posledicama: đaku Svetozaru Florišu kuršum je prošao kroz pluća i izašao među plećkama, kalfi Urošu Prokiću je razneo vratne pršljenove, mlekadžiji Petru Kostiću ozledio je jetru i pokidao creva, Tasa potkivač je takođe pogođen u stomak, žandarmerijskom podnaredniku Petru Filipoviću su izlomljena rebra i ozleđena pluća, žandarmu Aleksi Jovanoviću su dva zrna raznela butnu kost, treće lakat i četvrto desnu šaku, žandarmu Jovanu Stevanoviću su izlomila rebra i pokidala mišiće, đaku Staniši Vukoviću kuršum je odneo donje zube i pola jezika, pa je „umro od krvoliptanja", terzijskom kalfi Lazi Komarčiću povređene su obe ruke i nastradao jedan prst, tako da se morao manuti svoga zanata. Pandur Jovan Ponorac je posle zadobijenih rana ostao invalid. Sopronova „Štampa" je tvrdila da je i Filip Crnogorac prilikom upada u Tekiju „ranjen — kao Ahil — samo u petu". Kao borac Đorđa Vlajkovića, teško je ranjen i dugo se lečio papudžija Jovan Jakovljević. Nikola Hristić je 9. juna javio jagodinskom načelniku Antonoviću o samo „dve-tri poginule duše" za vreme bombardovanja: u Terazijskom kvartu bomba je ubila jednog momka usred dućana, smrt je zadesila i već pomenutog robijaša kad je krenuo u nabavku, a od rana zadobijenih prilikom rasprskavanja đuleta umro je jedan vojni bandista. Mesec dana posle događaja, u Vojnom špitalju bilo je još uvek osmoro ranjenih, od čega su petorica bili vojnici, a trojica civili. Država se pobrinula da

udovice izginulih činovnika dobiju penzije, a osakaćeni panduri, žandarmi i vojnici pomoć.

Svoje ranjene i tela nekih poginulih Turci su prve noći i jutra nosili u grad, ali su se turski leševi viđali po sokacima i Batal-džamiji sve dok nisu pokopani od strane srpskih vlasti. Procene turskih gubitaka su još nepouzdanije od podataka za Srbe i, po njima sudeći, jedva da su bili nešto veći od srpskih. Nakon prvih vesti, Garašanin je 3. juna kasno uveče rekao Longvortu da je u borbama na Varoš- i Sava-kapiji poginulo dva, a ranjeno trinaest Turaka. „Mnogi Turci su izginuli između 3. i 4. juna" — kazivao je kasnije Longvort i opisao kako je sam viđao njihova telesa na mnogim noćnim putovanjima između varoši i tvrđave; među leševima koje su Srbi u zoru predali Turcima bila su i tela dveju njihovih žena. Tasti je na samom kraju sukoba cenio nešto drugačije: „Budući da su bili bez zaklona, Srbi su izgubili više ljudi nego njihovi protivnici". Sami Turci su se žalili po Zemunu da ih je 5. juna na bedemima mnogo nastradalo od preciznih pušaka dobrih srpskih strelaca.

Samo bombardovanje, započeto nešto posle 8,30 potrajalo je preko četiri i po sata i prekinuto je oko 13,30 sa trenutnim materijalnim efektima neuporedivo manjim od psiholoških, političkih i ekonomskih u širem smislu. Etemovi topovi bili su uglavnom stari i zapušteni (po nekima, engleski iz Krimskog rata), nišandžije nespremni, a municija sasvim slaba. Od 1.800 do 2.000 bombi (kalibra između 80 i 160 funti) ispaljenih za to vreme, eksplodirala je jedva četvrtina, dok su se ostale dugo zatim valjale po sokacima na radost dece. „Mokar ti barut, Mujo" — sprdali su se Šumadinci sa carskom artilerijom. Ispod đuleta koje se zarilo u meki zid kafanice kod Mitropolije i tu ostalo godinama, neki šaljivdžija je napisao: „Udari đule u ćoše, kod krivošije Toše." Đorđe Gvozdenović sa Terazija gledao je kroz prozor kako je đule udarilo u zid njegove kuće, odbilo se, lupilo u susedov zid i konačno se otkotrljalo niz vododerinu. Slabe materijalne efekte bombardovanja posvedočili su mnogi: „Pri svoj žestini pucnjave iz topova, nije učinjena velika šteta" — pisao je Nikola Hristić; „šteta učinjena na imovini carskih podanika jedva je vredna pomena" — obavestio je nadležne Vasić.

Upraviteljstvo varoši je do kraja juna utvrdilo da je bombama pogođeno 397 kuća i drugih zgrada, ne računajući građevine između srpskih položaja i gradskih zidova „jer po višoj zapovesti, policija nema tamo dostupa". Od toga je više ili manje oštećeno 15 turskih kuća, sasvim su izgorele 4 i oborena je munara jedne džamije na Dorćolu. Među izgorelim, srušenim ili teško oštećenim bile su i kuće Deli-Memeta buregdžije, Use kasapina, Baba-Ameta balugdžije, Mola-Sulejmana, udovice do Emina nalbante, Ćor-Barje sakadžije i Usta-Salija sarača, sve blizu šanca ispod Vidin-kapije i u Donjoj čaršiji. Na toj strani je porušen i amam pored jevrejske škole, koji je držao Samoil Zuzon. Od 377 pogođenih srpskih zgrada izgorelo je ili sasvim srušeno 20, a 257 je oštećeno. Najviše je nastradala srpska varoš u šancu, gde je pokvareno 145 građevina, na Savi je pogođeno 41, na Dorćolu 69, u Terazijskom kvartu 82 i na Palilulі 20. Osobito su stradala veća zdanja u središnjem delu čaršije: topovska đulad je na 16 mesta okrznula zvonik Saborne crkve i oštetila veliko zvono, provalila krovove Mitropolije i Gimnazije i pogodila nekoliko okolnih zgrada. Jako je oštećeno i zdanje Trgovačkog suda, a jedna bomba većeg kalibra upala je u uredništvo lista „Vidovdan". Na samom rubu Kalemegdanskog polja do temelja je izgorela zgrada Alekse Radoičića, pa su vlasti morale osloboditi njegovog sina Mijaila službe u stajaćoj vojsci, kako bi zbrinuo stare roditelje; ozbiljno je oštećena i gospodska kuća Koste Nikolajevića. Zgrade na Carigradskom drumu i u Kalemegdanskom sokaku samo su neznatno stradale, jer tu je bilo dosta otmenijih kuća Turaka u koje će se — verovali su — vratiti. Ipak, hici nisu mogli mimoići visoko Kapetan-Mišino zdanje i jedna bomba je pogodila ugao. U Defterdarovoj mahali je izgorela Tabakibrahimovićeva kuća pored konaka, gde su pod kirijom stanovale Hristina Veljković i Jula Novaković, pri čemu je dvema ženama načinjena šteta od skoro 60 dukata cesarskih. Stradala je i kneževa imovina: Staro zdanje „Kod Jelena" pogođeno je na više mesta, a jedno đule je upalo u sobu dr Karla Paceka, poverljivog kneževog čoveka i nadzornika njegovih dobara, i uništilo krevet i nešto tekstila; krov Velike pivare je dvaput probijen, na Savi su oštećene još dve kneževe zgrade, a jedan hitac je dopro i do konaka. Ošteće-

nja na kneževim zgradama popravljena su još toga meseca. Šteta je bilo čak i oko „Dva bela goluba": đule je udarilo u zgradu Talijanskog konzulata, provalilo zid kuhinje, izašlo kroz prozor i oborilo krov susedne kuće. Neznatno je bio oštećen i Austrijski konzulat. Na Savi su izgorele magaze Miše Anastasijevića, ali je bilo mišljenja da su ih Turci, a ne bombe, zapalili, krišom izašavši iz grada. Kad je o oštećenju građevina reč, treba imati u vidu da je „pri policajno-tehničkom pregledaniju", koje je početkom 1862. izvršio varoški inženjer A. Vuković, u Beogradu nađeno mnogo trošnih i rđavih zgrada koje po sebi predstavljaju opasnost za živote stanara i prolaznika.

Pre turskih topova i zatim uporedo sa njima, Beograd su harali srpski lopovi i teško je reći ko je od njih učinio više štete. Pljačka, pri tom, nije bila iznenadna i kratkotrajna pojava koju je prouzrokovao metež, nego stara i raširena boljka društva, kojoj je beogradski rusvaj omogućio da se ogoljeno i zgusnuto ispolji. Krađa i ubistava je posle 1858. bilo u zemlji sve više, a hajdučija je, kao epidemija, zahvatala čitave srezove i okružja. Broj krađa počinjenih 1861. knez je smatrao alarmantnim, a broj otkrivenih počinioca sasvim nezadovoljavajući i zatražio je izveštaj o nerazjašnjenim slučajevima, zapovedio je okružnim načelnicima da lično istraže najveće pohare i naredio Ministarstvu unutrašnjih dela da uzme na odgovornost sve niže vlasti koje pokažu nehat i nemarnost u tom poslu. Hristić i niže starešine nisu poricali porast kriminala i neefikasnost policije, ali su uzroke nalazili u blagim kaznama predviđenim Kaznenim zakonikom što je uveden 1859. i 1860. godine: batine i prinudno preseljenje u druge okruge su ukinuti, a od zatvora se naš svet plaši neuporedivo manje nego od štapa.

Otkriti ih — to je bio samo deo državnih muka u vezi sa zločincima; ništa veću sposobnost vlast nije pokazivala ni u sprovođenju kaznenih mera na čiju se blagost žalila. Za samo tridesetak dana u proleće 1861, u Topčiderskom zavodu bilo je 9 bekstava kojima je vlasti izmaklo 29 robijaša. Ostali su pretili da će pobiti čuvare i demonstrirali su u zatvorskom krugu, a 1. maja je Ministarstvo unutrašnjih dela moralo pozvati u pomoć regularnu vojsku, jer četrdesetak pandura i nešto ostalog osoblja nisu više mogli garantovati da je apsana obezbe-

đena. Knez i Državni savet su maja 1862. rešili da stražar može pucati na robijaša i ubiti ga, ako je napadnut on ili koji drugi zvaničnik ili ako apsenik beži i kad je pozvan da stane. Ni ta mera nije, međutim, mnogo pomogla: u proleće 1862. robijaši su bežali još više nego godinu dana ranije, iz Topčidera i Ćuprije i iz apsana načelstva i primiriteljnih sudova u Beogradu, Požarevcu, posavskom srezu, sa rada u Kragujevačkoj topolivnici... Te družine mahom mladih ljudi lutale su i harale, pretežno po zapadnoj Srbiji i užičkom okrugu, odakle su uglavnom i bile. Za vreme bombardovanja pobeglo ih je još na desetine, pa su, u masi ostalih lopova, krali, širili nesigurnost i povećavali metež u Beogradu i okolini.

Ipak, sve to što se dotle događalo bilo je neznatno u odnosu na pojave iz prvih dana juna: izgledalo je kao da su nizamski pucnji na Simu terdžumana otvorili Pandorinu kutiju iz koje su na Beograd povrvila zla što sa ovim obračunom nemaju mnogo veze. Kralo se već od onog trenutka kad je posrnuo Ivko Prokić i kad su njegovi (jer Turci nisu imali za to vremena) poskidali sa nesrećnog kicoša dva zlatna prstena. Već prve noći su opljačkane napuštene turske kuće. Bećari i dobrovoljci su upadali u svaku novoosvojenu zgradu i odnosili što su mogli, u prvom redu manje i vrednije stvari, nakit, skuplju odeću i bolje komade pokućstva. U zoru su ponosito iznosili sa Dorćola ranjene drugove, okićeni svilenim šalovima i belim pojasevima, džamadanima izvezenim zlatom i satovima sa ugraviranim surama Korana, ćilimovima i somotnom odećom, ibricima, bakarnim tavama i sinijama, nargilama i svežnjevima belih i crvenih lula, bez zazora i sasvim sigurni da su samo iskoristili pravo pobednika nad vekovnim pljačkašima svoga naroda. Kad su opasnosti na Dorćolu prestale, a sva pažnja vlasti se usredsredila na odlazak nizama u grad, obični lopovi, bez ikakvih zasluga iz prošle noći i dotad daleko od borbe, „odjurili su u turski deo grada i tamo počeli da pljačkaju" — zapisao je nekoliko godina kasnije, a na osnovu srpskih izvora, Luj Leže. Kako su najvrednije lake stvari već stekle nove vlasnike, ove družine su počele odnositi nameštaj, dušeke, burad, furune, japiju, hvatati stoku po avlijama, bunjištima i turskim grobljima oko džamija. „Sve turske kuće su opljačkane" — pisao je sestri kapetan Ka-

radžić, koji je zalazio u njih. Razume se, najviše je odneto iz najbogatijih: Tabakibrahimovićev dom je opustošen još dok se on branio iz Defterdarove džamije, a iz Rašid--begovog konaka odneseni su zlatom vezene dolame i skupo posuđe, a bez traga su nestali deo njegove „istorije" srpsko-turskih odnosa u Beogradu i biblioteka za koju je godinama prikupljao knjige i rukopise. Stradali su i Turci koje je sukob zatekao na putevima po Srbiji: u Koraćici je osam seljaka iz Kopljara, Markovca, Pružatovca, Đurinaca, Popovića i Jagnjila opljačkalo i ubilo Jusufa Ibraimovića i njegovog ortaka, trgovce iz Novog Pazara. Teško je reći zašto su lopovi uglavnom zaobišli turske magaze na Savi, gde je i nezaštićeni espap stajao po avlijama još dugo posle ovih dana. Sa uvođenjem patrola, Barlovčevom objavom i policijskim časom po podne i uveče je ovaj talas pljačkaša donekle obuzdan. Garašanin je 4. juna ujutru naredio da se zapečate sve turske kuće.

Za vreme bombardovanja i meteža 5. juna, kad je srpska varoš ispražnjena panikom, a kapije ostale uglavnom otvorene, vrata nezabravljena, a škrinje, ormani i vajati sa ključevima u ključaonici, pohare i krađe su obnovljene u razmerama većim nego juče i sa motivima i pod okolnostima koji su pokazali da se nesumnjivo radi o masovnom zločinu. Beogradski lopovi se nisu priključili talasu koji se valjao putevima od Beograda, pridružilo im se i dosta varošana koji su za ovu priliku postali lopovi, a i zločinci iz unutrašnjosti su počeli da pristižu, privučeni mirisom plena; „opštepoznati zlikovac i ajduk Lazar Mijušković iz Gornjeg Milanovca pošao je u Beograd" — javljao je načelnik rudnički pretpostavljenima, a tako je bilo i drugde. „Sa onima koji su došli u pomoć, došla je masa lopova, koji su u društvu sa sebi ravnima u Beogradu, počeli da pljačkaju" — sa uživanjem i uglavnom tačno obavestio je Beč Josif Filipović. Narednog dana, 6. juna takvih je bilo još više. Ostaci turskog imetka, pokoje poderane šalvare i izanđala anterija, okrnjeni zemljani sud ili alatka gotovo neupotrebljiva od duge službe, nisu ih više mamili. Mnogo su privlačniji bili nenačeti srpski dućani i bolje poznate komšijske kuće, gde se moglo raditi bez naročitog straha i metodično, jer su bile podalje od fronta i bez straža kakvih je bilo na Dorćolu,

pa se čitavo jato grabljivica okomilo na imetak svojih bližnjih. Krstovi ispisani krečom i kredom na kapcima nisu više štitili ćepenke i magaze, kao ni ovlašćenje komandantima „da smesta streljaju svakog, koji se u pljački uvati". U dućan trgovca Tase Lekića lopovi su ušli kroz rupu načinjenu u zidu, papudžiji Todoru Filipoviću odneseni su espap, posteljne stvari i kandilo. Milošu Mrcailoviću je Ignjat Zlatanović „iz Turske" ukrao dva konja i nekoliko vrednih predmeta, Jakov Vasiljenko, bivši ruski potporučnik iz Voronješke gubernije i starešina dobrovoljaca, ukrao je bakalinu Dimitriju Iliću kesu sa 31 dukatom cesarskim, jednom medžedijom, jednim talirom i nešto sitniša, Živojin Stojanović, član policije ostao je bez zlatnog sata, a beogradskog đumrugdžiju Andriju Vilotijevića pokrale su komšije. Naročito su stradale žene i njihove vredne sitnice: 4. juna ujutro, Srbi su ženi Lazara Pavlovića, terziji kod Sindžirli-džamije odneli stvari vredne oko 20 dukata, a uveče su razbili i terzijin dućan na Bit-pazaru i pokrali espapa i alata za još 20 dukata. Sofiji Čarapić su pokradene marame, fistani, bajadere i dosta drugih mekih stvari, a Sofiji Trišić je Sava Gavrilović opljačkao pet košulja, šest jastuka, tri rekle, šest pari cipela, pet peškira, dva šala, dva para rukavica, jednu svilenu maramu, četiri suknje i dva fistana. „U jednoj kutiji imadoh novaca, sve pokradeno — pisala je mlada Jela Kujundžić. — Ogrlica sa dukatima odneta, puna marama lepih bajadera, tankih i svilenih marama i jedna sa šljokicama, zlatno izvezena marama, sve to skupa, kako je bilo vezano, neko odnese." Bilo je i dosta primera da sluge pokradu gospodare. Poručnika Petronija Tešića pokrao je momak Nikola Kukavčić, Čeha Ferdinanda Alta i njegovu sestru Mariju sluškinja Draginja Peačević iz Iriga, a ženu činovnika Jovana Mostića sluga Marko Petrović. Poharan je, čak, i poznati knjižar-torbar Jeremija Karadžić, koji će, ipak, potom opevati ovaj „boj za Beograd": ukradeno mu je 800 dukata, 60 rubalja, 100 „zdravih" cvancika i 400 forinti u banknotama, a podozrevalo se da su to učinili njegovi momci Sreten Mihailović i Matija Gavrilović, oba iz Azbukovice, koji su gazdu napustili uoči otkrivanja krađe. Svom poslodavcu, bogatom i agilnom bankaru Kumanudiju, Sava Dragović je digao kesu sa 43 dukata, „da mu se za

trošak u nezgodno vreme nađe", snabdeo se dugom izolučenom puškom i sabljom i otišao na barikadu naspram „Jelena". I Maksimu Miloševiću, duvandžiji sa Save, momak je u dobrovoljce odneo pušku. Valjda najveću drskost pokazali su lopovi kad su, pored grdnih straža, iz avlije kneževog dvora ukrali ovna. Građane su pljačkali čak i soldati garnizonog vojinstva: od vojnika II eskadrona oduzeto je, na primer, pedeset groša, a kako kavaljeristi nisu zalazili u turske mahale, „plen" su mogli steći samo među Srbima. Za neke otimačine vlasti su imale razumevanja: kad su narodni vojnici iz Palilulske kasarne zaklali kravu i tele starom Miti Markoviću, kome je to bila sva imovina, Alimpić je siromašku dao goveda ostala od Turaka, ne ganjajući vojnike. Sa ostalima, dosta su stradali i Jevreji. Dvadesetogodišnji kelner Moša Eškenazi Parloh pokrao je 5. juna Moši Rusou gomilu zlatnih i srebrnih stvari i isprodavao ih u Zemunu, a Elijas Haim Amudaj je opljačkao Boharu, udovicu Moše Mevroha, koju su nedavno uznemiravali turski lopovi. Alimpić je 8. juna uhapsio četvoricu vojnika što su ispod grada pohvatani „sa čivutskim stvarima".

Glas o pljačkama širio se jednako brzo kao i vesti o borbama i pre 10. juna obišao je Evropu. „O, da gadne crte, koja nas pred svetom ruži — stideli su se srpski pitomci u Berlinu. — Pljačkati, i to još svoju sobstvenu varoš — to je gadno, nečuveno?" Kad se dogodilo da između Grocke i Boleča nekoliko Srba ubiju dva Turčina, tatare koji su nosili austrijsku carigradsku poštu, zapretila je opasnost da grabež i nasilje sasvim kompromituju srpsku stvar u očima evropske javnosti i unište svaku sigurnost u zemlji.[7]

Prekinuvši za nekoliko meseci i poremetivši za godinu-dve normalni život privredno najnaprednije i najbogatije varoši, panika i bežanija su naneli više štete Srbiji od vojnih turskih akcija i razmahnutog lopovskog sveta. Izuzimajući naoružane ljude, varoš je 5. juna uveče bila praktično pusta. Prvo i staro sklonište za sve koji su hteli da se maknu iz rusvaja i udalje od Kalemegdana bio je Tašmajdan. Beograd je često rušen i građen, a neimarima raznih epoha ovaj majdan dosta dobrog kamena bio je sasvim blizu, pa su u njemu stolećima vrteli i dubili. Ulaze u pećine ispod groblja zakljanjali su siro-

tinjski kućerci i košare za magarce i koze. Tašmajdanski lagumi su ulivali poverenje Beograđanima, pa se deo sveta, prvih sati i dana ovde zadržao. Neki su se samo pomerili ka periferiji varoši: mitropolit Mihailo je prešao u svoju baštu na Dunavskoj padini i tamo proveo leto, slikar Steva Todorović i Antonije Radivojević su, „pri najvećem padanju đulića", sklonili kneževog vanbračnog sina Velimira iz Abadžijske čaršije u letnjikovac Matije Bana na brdu; dosta porodica je zastalo po svojim i rođačkim vilama i vinogradima na Vračaru, nekima su se bezbednim činile i vodenice na Mokroluškom potoku, ali je glavna masa pošla znatno dalje.

Licitacija radi nabavke 1.200 košulja i toliko isto gaća za robijaše, koju je za 5. jun pre podne zakazala uprava Topčiderskog apseničkog zavedenija, nije uspela. Pre nego što je ozbiljno i započet, posao je morao da se prekine, zbog glasova o obnovi borbi i dolaska najbržih ili najuplašenijih. Oko crkve i konaka se do podne skupila masa unezverenih ljudi, bez nužne odeće i, najčešće, bez ikakve hrane, pretvorivši Topčider u zbeg kakav se odavno nije video. Nešto ljudi se smestilo u kući topčiderskog popa i samoj crkvi, a svi ostali su hteli u Konak. Konjička jedinica smeštena u njemu galopom je, na prvi glas o bombardovanju, otišla u Beograd, pa je konak tako ostao na raspolaganju beguncima, kao jedino pribežište. Sa kneginjom su se na spratu smestile gospe iz najotmenijih familija, Stevana Simićka, Angelina Koste Cukića, Žabarčeva žena, Stevčinica, Danica Filipa Hristića, Bosa Miloja Lešjanina, i, razume se gospe iz konzularnog kora na čelu sa Amablom Tasti. U prizemlju se, lupajući prozore, kvareći brave i lomeći mermerne ploče, sabilo toliko ostalih žena, dece i staraca da je zapretila opasnost od gušenja najslabijih. Ipak, olujna noć je najveći broj ljudi zatekla po okolnim livadama uglavnom bez prostirke i pokrivke.

Dosta muškaraca u snazi je noć provelo sa familijom u Topčideru, a ujutru se vratilo u Beograd po stvari. Neki su se zadržali koliko je trebalo da smeste i obezbede porodicu i onda pošli da se stave na raspolaganje vlastima. Zapamćeni su, međutim, i pojedinci „visokog položaja", koji su se zadržali duže, dok ih nadleštva nisu pozvala ili pronašli kavaljeristi...

Nabaviti hleb bilo je jednostavnije nego naći smeštaj. Robijaši su prodavali dnevno sledovanje tajina za pola rublje, po mehanama mogao se za tri cvancika dobiti hlepčić, a i kneginja je odmah po dolasku naredila da se mesi i peče, a zatim je delila izgladnelom narodu iz korpi koje su za njom nosili poslužitelji. Julija se doduše, već uveče vratila sa knezom u Beograd, ali je zato vlast preuzela brigu o zbegu. Prvi su se na usluzi beguncima našli Svetozar Nenadović, upravitelj Apseničkog zavedenija, lekar Jovan Kovač i osoblje Topčiderske ekonomije, mada njihove mogućnosti nisu bile velike; ljudi iz apsane imali su previše svojih briga da bi trajno i ozbiljno mogli pomoći tolikom svetu. Vlasti su 7. juna naredile da se po zbegovima razdeli hleb, a i žene su već naučile gde se po lugovima može naći suvarak i založiti vatra na ledini. Narednih dana je Danilo Danić određen za komesara Topčidera, čime je i državna briga o ljudima u zbegu dobila ozbiljniju formu. Topčider je sa Beogradom povezan telegrafskom linijom, a za telegrafistu nove štacije postavljen je Lazar Ovlučarević, činovnik Glavne kontrole. Kako je po odlasku konjičkog eskadrona ovaj rejon ostao bez ikakve vojske i nejač izložena mogućim atacima kriminalaca iz zatvora, 9. juna je, pod komandom potporučnika Nikole Žagubice, trideset pešaka stavljeno na raspolaganje komesaru Daniću. Od polovine jula je dr Kovač (ili Podliščekov — kako se potpisivao u Novicama preko kojih je izveštavao javnost slovenačkog zavičaja o beogradskim zbivanjima) postavljen za vojnog lekara sa službom u Topčideru, pa su izbeglice tako dobile i redovnu lekarsku zaštitu. Ilija Marković, načelnik štaba Južno-moravske komande narodne vojske, predložio je sredinom juna da se stvore odbori za prikupljanje pomoći za „sirotinju Beograda bez krova i bez leba, pod vedrim nebom u Topčideru i Rakovici" i sam priložio 500 groša čaršijskih; izgleda, međutim, da ova inicijativa nije naišla na naročit odziv, pa je knez 30. juna naredio da se za izbeglice, koje u međuvremenu nisu našle skloništa, od dasaka naprave šupe i odobrio 15.000 groša za besplatnu hranu izbegloj sirotinji. Ovde je sakupljena i zaostala turska stoka, koju lopovi nisu stigli da odvedu, pa su vlasti i nju davale pod nož kad postane nužno. Sve dok nije pošao u Rusiju sa važnom misijom (pre-

uzimanje i transport oružja za Srbiju), mukama izbeglica bavio se i Antanasije Nikolić, čiji su iskustvo, veština i energija bili dobrodošli.

U Topčideru se, na jednom mestu, sakupilo najviše ljudi, ali je izbeglica bilo i drugde, pomalo na mnogo mesta i ukupno više no ovde. Neki su, zbog straha ili teskobe oko Knez-Miloševog konaka, produžili putem i zaustavili se kod manastira Rakovice, koji se upravo popravljao, na skrovito mesto, gde se od kaluđera mogao zaiskati krov nad glavom, malo hrane i vatre. Manje grupe su otišle u okolna sela, osobito u Kumodraž, Mokri Lug, Slance i Osipaonicu, i smestile se po domaćinstvima znanih i neznanih ratara. Mlađi su se uskoro privikli i počeli doživljavati izbeglištvo kao malo duži teferič, koji je davao dosta motiva njihovom, tih godina sve izrazitijem romantičarskom raspoloženju. Dolasci braće i momaka sa barikada pretvarali su se u porodična veselja i rodoljubive svečanosti; na dužnost su se vraćali okićeni cvećem.

Jevreji i strani podanici, koji su predstavljali znatan deo beogradske čaršije i stanovništva, već 4. i pogotovu 5. i 6. juna, prešli su u Zemun i Pančevo. Zabeležno je da je „i najgori kutak Zemuna bio prepun izbeglica"; imućniji su se smestili „Kod lava" i u nekoliko otmenijih kafana, a ostali po neuglednim birtijama, dvorišnim kvartirima i ćumezima na periferiji. Austrijski, pruski i hanoverski državljani dolazili su narednih dana po espap i nameštaj i zatim otišli ka zavičajnim zemljama; poznati zakupac Velike pivare Rajhl odselio se sa svim svojim birtašima i stvarima. Jevreji su se zadržali u Zemunu i Pančevu da uspostave veze sa saplemenicima i procene gde su uslovi za njih najpovoljniji, a zatim su počeli da se rasturaju širom Austrijske carevine. Navikli na zajednički život sa muslimanima i orijentalne trgovačke forme, neki su sa beogradskim erlijama otišli na jug ili, kao Leon Davičo Haim, u Bosnu. Beograd su napustile i agencije stranih parobrodskih društava; 5. juna kasno uveče su i dame iz konzularnog kora austrijskim parobrodom prevezene u Zemun. Bilo je i srpskih podanika koji su otišli preko. Iz Topčiderskog zbega su prešli Đorđe Karađorđević i porodica njegovog tasta Miše Anastasijevića, zatim Konstantin i Poleksija Nikolajević sa decom; („Valjda nećeš barikade da čuvaš" — pisala je

Poleksija mužu koji se kolebao); Antanasije Nikolić je samo familiju prevezao u Pančevo i zatim se vratio na dužnost. Jovan Marinović je dete odveo čak u Pariz. Steva Todorović se u Banovom letnjikovcu mučio oko bolešljivog kneževog sina do pred kraj jula, a zatim je Velimira i njegovog druga Živka odveo u Segedin i Veneciju. Nikola Krstić je zabeležio da je tih dana i nedelja mnogo ljudi tražilo pasoše.

Odlaskom stranih zanatlija i trgovaca i Jevreja, Beograd je, kao trgovački i ekonomski centar, dosta izgubio. Pa ipak taj udarac ne bi imao većih posledica da je srpska čaršija nastavila aktivnost; oslobođena prvih konkurenata, ona je štaviše, mogla napredovati brže nego dotada. Ali bombardovanjem nisu oterani samo stranci i Jevreji, nego i domaće stanovništvo. Mnogi su, posle bombardovanja, dolazili iz zbegova u Beograd, ali se malo ko vratio sasvim. Navratili bi da utvrde šta je opljačkano, da pokupe hranu, vredniju imovinu, odeću i nešto mekih stvari, i zatim porodice povedu dalje od varoši, u selo rođacima i kod prijatelja u nekoj od palanki. Sanduci za pakovanje i kola sa zapregom bila su tih dana na ceni. Seljaci, koji dotada možda i nisu bili u Beogradu, prezali su vočiće i potezali na dalek put da dovezu familiju iz varoši. Karavani natovarenih taljiga, sa decom i ženama na vrhu, sporo su i zadugo odmicali ka Požarevcu, Despotovcu, Svilajncu, u Kolubaru, Tamnavu, Kačer i Šumadiju. Nekim porodicama je trebalo po nekoliko nedelja da se skupe; savetnik Jovan Veljković je dugo tražio šesnaestogodišnjeg sina Mitu, koji je u metežu nekud nestao. Tokom dva meseca posle bombardovanja više je ljudi odlazilo no dolazilo. „Dokle je i jednog nizama u gradu, neće nas niko skloniti da se u varoš vratimo” — pričalo se među preplašenim izbeglicama. Polovinom avgusta je popisano 2.597 ljudi sposobnih za oružje, ali je Upraviteljstvo uz taj broj stavilo primedbu da ih može biti i više i manje, jer žitelji neprestano odlaze i dolaze. Krajem tog meseca je zabeleženo da je varoš još uvek pretežno prazna i da „samo vojnici u njoj obitavaju”. Odeljenje Dorćolskog kvarta je 31 oktobra utvrdilo da se, osim Jevreja, većina srpskih podanika sa dunavske padine vratila kućama. A ipak, 19. novembra je Antonije Radivojević obaveštavao dr Paceka: „Ljudi su se razmileli, pa se jošte boje.”

Beogradski trgovci i vlasnici mogli su biti i patrioti, ali se i ovom prilikom ispoljilo da im je obavljanje poslova i očuvanje imetka prva briga. Dok su bećari, emigranti, sluge i sitne zanatlije, „koji nisu tu brigu imali", 3. juna uveče hitali u borbu, „većina naših građana — pisao je Hristić, misleći pre svega na imućnije — povukla se i sa svojim porodicama sklonila u svoje stanove... bili su u strahu od napada i pljački". Taj strah je narednih dana samo porastao. Sa ostalim, bežali su i članovi Trgovačkog i Beogradskog primiritelnog suda, dva najvažnija javna organa u kojima su trgovci imali većeg udela. Od pet dućandžija iz Primiriteljnog suda, dvojica su i polovinom oktobra još uvek bili u Zemunu i Pančevu. Palanke po Srbiji ipak nisu bile što i prestonice nadomak Austrije i vodenih veza sa većim partnerima, pa je i onima koji su pokušali da tamo nastave posao, to teško polazilo za rukom. Espapi su trunuli po podrumima, kisli u improvizovanim dućanima od dasaka i propadali na nezgodnim putevima. U novu robu nije imalo smisla ulagati, kad ni sa nabavljenom nisu znali šta će. Mnogi su morali da obustave plaćanja, čime je skoro sva beogradska čaršija izgubila teško stečeni kredit u Beču, Pešti, Trstu i, uopšte, na strani. Promet je brzo opao na polovinu, a zatim gotovo sasvim. Antanasije Nikolić, koji se razumevao u to i poznavao prilike, pisao je 16. juna kumu Jovanu Hadžiću — Milošu Svetiću: „Beograd u šancu sasvim je pust i prazan, tamo su samo naši soldati. Espap i pokućstvo, sve je izvučeno iz varoši, i već je rešeno Beograd žrtvovati." Antonije Radivojević je krajem juna javljao dr Paceku u Beč: „Ovaj mesec ne radi niko ništa, oružje za pojas pa čekaju zapovest... dole na Savi nema nikog, iz Zdanija svi izišli." Tasti je obaveštavao Tuvnela: „Ja sam skoro sam u svom kvartu... Pruski konzul stanuje u jednom isto tako skoro pustom kvartu." *Trgovačke novine* su se žalile: „Sasvim je stala naša trgovina, građanstvo je osuđeno na nerad", a dopisnik *Srbobrana* je javljao iz granične carske varoši: „Otkako se u Beogradu pokoleba, naš Zemun je zdravo oživeo." „Iseljavanje se nastavlja u velikim razmerama — ponovo je javljao Tasti. — To je jedinstven prizor kako ovo mirno i tiho stanovništvo hladno napušta svoja ognjišta... Izaslanik (Ahmed Vefik — efendija, Ž. Đ.) i Longvort izgleda veruju da vlada

podstiče ovaj pokret iseljavanja..." Poslodavci su otpustili radnike i sluge ili su bećari napustili gazde, vlasnici stanova su izgubili kirajdžije, advokatima je zamro posao, preduzimači su ostali bez porudžbina. Oni koje su, uza sve to, i pokrali, posustali su sasvim. Mnoge ugledne trgovačke kuće našle su se na rubu sloma. „U ovaj čas Srbija izgleda vrlo žalosno — tvrdilo se u zvaničnoj propagandi, a zatim, prirodno, sa nešto preterivanja pozivalo na uzbunu — to je smrtni udarac trgovini cele Srbije." Umesto rata na dalekim granicama, koji nacionalnoj trgovini, u vidu vojnih liferacija, obično pruža izuzetnu priliku, ovaj zaplet je najveći deo toga staleža izbacio iz ležišta i duboko poremetio prirodni ekonomski tok. Deputacija trgovaca zaostalih u Beogradu je polovinom juna saopštila Mondenu nameru da se obrate lično knezu, podnesu „protestaciju protiv postupaka Turaka" i upozore na nevolje koje su zadesile njihov stalež. Garašanin je tim povodom preporučio vrhovnom komandantu odbrane Beograda: „Uspokojte ljude s tim da knjaz sve čini što treba i građani neka samo sleduju zapovesti vlasti i onda neka se nadaju rezultatu najmogućnijem"... Ali, već narednih dana praviteljstvo je počelo dobijati sve više spiskova oštećenih sa štetom procenjenom od 100 do 5000 dukata cesarskih. Većina varošana nije propuštala da među štete navede i izgubljenu trgovačku dobit ili kiriju za opustele stanove, a neki su to smatrali i najvećom štetom: mumdžija Radisav Veličković sa Bit-pazara je, na primer, očekivao da ga srpska ili turska država obešteti što su mu tri dućana bila zatvorena po četiri meseca, tri kuće prazne i što nije imao drugih prihoda, ukupno 839 dukata cesarskih. Učitelj i đakon Dimitrijević je naveo i 1000 groša izgubljenog prihoda od privatnih časova koje nije mogao držati, a svi su u štete računali i izdatke za prevoz stvari i espapa iz Beograda i u Beograd, zakupnine koje su plaćali po unutrašnjosti, trošak zbog poskupljenja hrane, vrednost stvari pokvarenih pri seobama... Oko 15. juna vlasti su odredile savetnika Dimitrija Matića i jednog člana Upraviteljstva varoši Beograd da skupljaju podatke o događajima 3. i 5. juna, uključujući i činjenice ekonomskog karaktera. Komisija je počela sa radom 24. juna u kancelarijama Terazijskog kvarta.[8]

NA KALEMEGDANSKIM BARIKADAMA I NA GRANICAMA SRBIJE

Iako je poprište sukoba bilo neznatnih razmera, a broj učesnika mali, kratkotrajni beogradski potres imao je znatnog uticaja na prilike u zemlji. Događaji su prekinuli normalan život ljudi i ekonomske aktivnosti u poslovnom centru Kneževine i omogućili da se pokažu snage i slabosti Srbije, u redovnim prilikama sakrivene tišinom koja je za vlade kneza Mihaila veoma bila na ceni. Sve te pojave su, same po sebi, određivale stanje tokom narednih meseci, ali je njihovo dejstvo uveliko zavisilo i od toga kako će se prema svakoj od njih i novostvorenoj situaciji u celini poneti najviše vlasti.

U pratnji ministara i vojnih starešina i oduševljeno pozdravljen od boraca, knez je u zoru 6. juna obišao šančeve i barikade, odao priznanja za pokazano požrtvovanje i junaštvo i odobrio mere preduzete u njegovom odsustvu. Činio je to i mnogih narednih dana uvek u pratnji po nekog ministra i konzula, često sa Julijom. „Govorio je, bodrio i hvalio i tu svoju dužnost nije prekidao ni kad je oluja vitlala po varoši i svi se sklanjali pod krov — javljao je *Srpski dnevnik*. — Opominjao je tako mlađe da treba svako ko misli rat da vodi da se navikava i na to." Početkom avgusta je došao ispod samih gradskih zidova i povukao se tek kad su ađutanti počeli da ga mole. Bolnice je obišao 13. jula i razgovarao o stanju svakog ranjenika ponaosob, izrazivši zadovoljstvo čistoćom i naprednim metodama lečenja.

Improvizovan 5. juna okolnostima i u okvirima zatečenih mogućnosti, položaj prema Kalemegdanu nije bio u stanju da zadovolji višestruke potrebe novonastale si-

tuacije. Da bi varoši pružio sigurnu odbranu od turskog ispada i poslužio za opsadu tvrđave, i, ako bude trebalo, kao polazna pozicija opšteg juriša radi likvidacije carskog garnizona, ovaj front je, pre svega, morao biti posednut sa više vojske. Kneževom naredbom da se dvorska straža uputi na položaj (obezbeđenje konaka preuzeli su pitomci Aritljerijske škole), koja je imala pretežno moralni značaj, iscrpljene su mogućnosti rešenja ovog problema u okvirima prestonice. Srećom, od jutra su iz unutrašnjosti u varoš počela da pristižu pojačanja, tako da se 6. juna predveče raspolagalo znatnim brojem ljudi spremnih za borbu. U praskozorje su iz Kragujevca stigle dve pešačke čete koje je 4. juna (po prijemu Mondenovog i Alimpićevog telegrama), uputio pukovnik Blaznavac. Obavivši neophodne pripreme, Blaznavac je, uz to, 5. juna izjutra poveo ka prestonici transport municije i pušaka i jednu bateriju; na vest o bombardovanju, načelnik Dimitrijević je za njim poslao rezervne zaprege i prazna kola, pa je i ovaj važni konvoj stigao već 6. juna, posle čega je pojačanje iz Kragujevca brojalo oko 500 regularnih vojnika sa dragocenim materijalom i oruđima.

Naredbom od 5. juna ka Beogradu je pokrenut znatan broj isluženih vojnika redovnih jedinica, neka vrsta rezervista sa višegodišnjim iskustvom u kasarni. Najhitriji je bio valjevski načelnik Teodosijević, pa su bivši soldati iz posavskog sreza, pod komandom njegovog pomoćnika Živka Antića, 6. juna osvanuli u Obrenovcu... U utorak su krenuli i veterani srezova tamnavskog, kolubarskog i podgorskog. Da bi ubrzao transport isluženih soldata, lozniči načelnik Janković se poslužio jednim francuskim parobrodom i naklonošću njegove posade. Istog dana je rezerviste poslao i načelnik Kocić iz požarevačkog okruga, a oficir Kosta Bučević lično je poveo četrdesetak iz dalekog Užica. U sredu, 6. juna i narednih dana pošlo ih je, sa raznih strana, mnogo više: iz Kragujevca 160, zatim iz Gornjeg Milanovca, Kruševca, Jagodine i iz drugih mesta i okružja.

Kad se po Srbiji proneo glas o prvim borbama u noći između nedelje i ponedeljka, dosta pojedinaca je sa oružjem pošlo ka Beogradu, a posle vesti o bombardovanju na stotine mladih ljudi je pohrlilo popreštu. Tako se do 10. juna u Beogradu sakupilo između 12.000 i 20.000 ljudi,

naoružanih ili spremnih da prime oružje. Najviše vlasti nisu bile sklone da u prestonici zadrže i angažuju sve koji su to hteli. Da granice ne bi ostale bez iskusnih vojnika, praviteljstvo je već 6. juna neke islužene soldate iz pograničnih okruga vratilo i naredilo da otud ne šalju nove. Pogotovu nisu mogle ostati sve bećarske družine koje naviru odasvud; toliko ih ovde nije trebalo, nije bilo ni dovoljno oružja za nijh, pogotovo odeće bez koje mnogi nisu mogli sačekati jesen i zimu, a i sumnjalo se da je priličan broj onih kojima je laka dobit važnija od teške borbe. U vojničkom pogledu vlast je dobrovoljcima pretpostavljala islužene soldate, kao ljude isprobane u službi i zrele, pa i narodne vojnike, još slabo izvežbane, ali pod kontrolom kmetova, narodnih starešina i činovnika koji ih poznaju i mogu kontrolisati, i zato je već 8. juna i narednih dana dosta bećara vraćeno otkud je došlo. Nijednom od tih ljudi nije bilo lako da se vrati: neki su pošli bez hleba i stigli bez opanaka ili su, posle nekoliko dana puta i boravka u prestonici, ostali bez troška, pa je vlast bar nekima pre povratka dala po dva groša za dan (svega 20.000 groša čaršijskih toga leta) na ime dijurne i podvoza. Kako, ipak, sve dotadašnje mere ograničenja priliva nisu bile dovoljne, Hristić je 11. juna u 16,20 časova depešom odlučno naredio svim načelstvima: „Više ne treba šiljati ovamo ni isluženi ni stari vojnika. Zato neka se svi tamo zaustave koji već ne budu krenuli se, a koji su u putu, neka se vrate... A i odpustiće se neka čast odavde, kao suvišna..." Pa ipak, oko 15. juna u Beogradu je još uvek bilo blizu 10.000 vojnika, od čega je 1.700 bilo regularnih, oko 4.000 isluženih i 6 bataljona narodnih vojnika. Razume se, tokom leta je često bilo promena; 26. juna je, na primer, na desnom krilu fronta bilo 436 vojnika druge, treće i četvrte rote drugog bataljona stajaće vojske sa 4 oficira, 45 kavaljerista sa 49 konja, 91 žandarm sa 1 oficirom, 2 bataljona narodne vojske sa 1.111 ljudi (to su, izgleda, bile jedinice sastavljene od isluženih vojnika, koje su takođe zvali narodnom vojskom) i 150 dobrovoljaca, građana i bećara, među kojima je bilo i 16 štabnih služitelja i dvojica sakadžija — ukupno prema Dunavu je bilo 1833 vojnika. Na savskoj padini bilo je raspoređeno 150 vojnika prve i 139 druge rote II bataljona garnizonog vojinstva, 1150 narodnih

vojnika (dva cela bataljona i nešto iz još jednog) sa pet oficira, 16 žandarma pri komesarijatu odbrane, 30 samovoljaca, građana i bećara, i 30 licejaca i đaka u svojoj Legiji, svega 1.515 ljudi na levom krilu fronta. Upraviteljstvu varoši Beograd, a za održavanje poretka, bilo je na raspolaganju 159 žandarma, 48 noćnih stražara, 30 robijaša naoružanih državnim oružjem, 29 robijaša — služitelja i 30 vatrogasaca, ukupno 296 ljudi. Rezervu odbrane činila su dva bataljona narodne vojske sa 1.221 čovekom i Samovoljački kor, sastavljen pretežno od emigranata i bećara iz unutrašnjosti, koji je brojao 684 pripadnika, ukupno, dakle, 1.905 boraca. Formalno van odbrane varoši, garnizon je takođe činio znatan deo srpskih snaga u Beogradu: prvi bataljon stajaće vojske sa četiri linejske i jednom streljačkom četom i 824 vojnika, prvi i drugi konjički eskadron (uključujući i 14 žandarma na izdržavanju kazne) sa 223 vojnika i 176 konja, druga baterija regularne vojske sa 166 tobdžija i 108 konja, rezervna artiljerija (u stvari artiljerija narodne vojsk) sa 283 čoveka i 92 konja, 48 pitomaca i nastavnika Artiljerijske škole i 7 pisara Ministarstva vojnog. U Beogradu je, dakle, 26, juna bilo ukupno 7.094 naoružana čoveka pod komandom vojnih vlasti. Međutim, već sledećeg dana je 726 dobrovoljaca iz rezerve primilo dvodnevno sledovanje i otišlo iz varoši, pa je ostalo 6.268 vojnika, 28. juna bilo ih je nešto više — 6.390, 29. juna došlo je još 1.780 narodnih vojnika iz beogradskog okružja, te se ukupni broj popeo na 8.165, 1. jula ih je ponovo bilo samo 6.950, 2. i 3. jula — 6.945, 4. jula — 6.812, 8. jula — 6.858, itd.

Prvog jutra po povratku knez je za vrhovnog komandanta celokupne odbrane Beograda, sa širokim ovlašćenjima, imenovao ministra vojnog Ipolita Mondena i stavio mu na raspolaganje veći broj ljudi različitog iskustva i političkih pravaca koji su, svi zajedno, predstavljali komandu ove složene i raznolike vojske.[1]

Ako su konsolidacija fronta i uspostavljanje neophodnih komandi predstavljali najpreče poslove, predaja sve vlasti knezu i proglašenje ratnog stanja svakako su najvažnije odluke usvojene 6. juna. Drugi ustavni činilac, Državni savet je tog dana doneo odluku „jedinstvenu u našem modernom zakonodavstvu" — kako su ocenili

neki istoričari toga doba, odnosno akt kojim je uspostavljena diktatura — ako je suditi po piscima koji su u celini kritički raspoloženi prema vladi kneza Mihaila. U „izvanrednom zasedanju", održanom u Malom konaku, savetnici su saslušali ministre, usvojili stanovište da je iz bombardovanja proizašlo ratno stanje, prihvatili razloge da su zbog toga, a u cilju odbrane varoši i održanja javnog poretka, potrebne brze odluke, oslobođene procedure, i usvojili odluku da se „sva vlast usredotoči u rukama kneza vladaoca", čime se Savet odrekao zakonodavnih prerogativa i vlasti nad državnom kasom, jedinih koje je knez, bar formalno, delio još sa nekim. Odluku predsednika, jednog člana i trojice popečitelja od prethodnog dana, kojom je u stvari najavljeno ratno stanje i preki sud, Savet je uvažio. Knez je odmah potom „svima i svakom" objavio kako mu je Savet predao, a on primio neograničenu vlast dok traje teško i opasno stanje, pozvao srpske građane da odgovore svojim dužnostima i zatim izdao sledeći proglas: „Kako je nastupilo ratno stanje u varoši Beogradu, to da bi se mogao održati red, i istupljenja brzo kazniti, proglašujemo ratno stanje u varoši Beograd i srezu vračarskom. Naš ministar vojeni imaće prema ovom da obrazuje preki sud, i naredi nužne mere."

Rat nije bio objavljen, a ipak su, i formalno gledano, postojali uslovi da se proglasi ratno stanje: neprijateljstva su otpočela, sa dobrim izgledima da pređu u rat. Međutim, sadržaj osnovnih odluka pokazuje da su pored ratne opasnosti i potreba za odbranom Beograda, a možda i pre njih, postojali i drugi razlozi za ovakav korak. U odlukama nisu pomenuti rat, neprijatelj, Otomanska imperija, njen garnizon u Beogradu, pa čak ni Turci, niti su naznačene uobičajene posledice ratnog stanja na međunarodne odnose i mere radi priprema naroda za rat (što se sve može donekle objasniti težnjom da ne ostane utisak kako Srbija zameće kavgu sa sizerenom), ali je zato tačno naznačen i veoma istaknut jedan drugi razlog: očuvanje javnog poretka je u odluci Saveta na drugom mestu, iza odbrane Beograda, a u proglasu ratnog stanja se kao jedini razlog za njegovo uvođenje navodi održavanje reda i potreba brzog kažnjavanja krivaca; štaviše, uvođenje prekih sudova, povereno pukovniku Mondenu, jedina je konkretna mera koju taj akt sadrži. Rešenja doneta

potom, kojima je novi režim razvijen i upotpunjen, još rečitije pokazuje šta je bila osnovna kneževa briga tih dana. Zakonom o prekom sudu za krađe, nasilja i razbojništva od 7. juna predviđeno je da se prilikom isleđenja i suđenja tih krivica koristi najkraći mogući postupak i da presude postaju izvršne odmah po donošenju. Narednog dana je dodato tumačenje kojim su odredbe o prekom sudu za varoš Beograd objašnjene i potvrđene, dok su za unutrašnjost zemlje unekoliko relativizirane i ublažene, a 10. juna i dopuna kojom se njegova nadležnost širi i na ubistva i pokušaje ubistva.

Sa ovako velikim ovlašćenjima vlasti su dosta brzo kupile konce poretka. Sve ulice u varoši, zemljane bedeme i pogotovu ulaze i izlaze na šancu danonoćno su kontrolisale patrole, pretresajući tovare svih koji su izlazili, čak i policijskih činovnika, i tražeći objašnjenje o poreklu iznošenih stvari; za izlazak iz šanca se tražila pismena dozvola nadležnog kvartaljnika. Osim zbog dužnosti, vojnicima je zabranjeno da „posle doboša” idu po varoši. Novopridošli u Beograd, koji nisu uključeni i odbrambenu formaciju, već prvih dana su vraćeni u okruge, a zatim je načelnicima naređeno da čak ni porodice koje su narodnim i isluženim vojnicima nosile presvlaku ne puštaju prema Beogradu. Tek od 21. avgusta ponovo je moglo da se ide u prestonicu, ali i onda sa „pasošem” izdatim od sreskog načelnika. Sprovodeći težnju praviteljstva da predupredi svaki ispad koji bi među silama bio protumačen kao nastojanje Srbije da pokvari *status quo* u svoju korist ili im dao novih dokaza o njenoj krivici, Monden je 10. juna izdao sledeću naredbu: „Za vreme primirja niko nema prava da menja stanje koje je nastalo nakon poslednjih događaja. Ko se od građana usudi da pravi nered ili da promeni stanje ili da se koristi neprijateljstvom ili mržnjom odgovaraće pred sudom. Presuda koju sud u takvim slučajevima donese izvršna je i bez prava žalbe.” Okružnim i sreskim starešinama je naloženo da najenergičnije traže ljude koji su krali u prestonici i zatim se razbežali po unutrašnjosti...

Preduzete mere ubrzo su počele da daju rezultate. Najpre su krađe izgubile masovni karakter, a zatim se, strahujući od prekog suda, dosta ljudi prijavilo u roku od tri dana, mada je bilo i onih kojima je vlast, kad se po-

kaju, progledala kroz prste i koji dan više. Matija Pantić iz Dubone u podunavskom srezu vratio je 18 crvenih i 16 belih lula i 230 grama duvana uzetih iz turskog dućana na Stambol-kapiji. Lazar Krstić je jagodinskom okružnom načalstvu predao male puške odnete 3. juna iz turske kuće, objasnivši da je to smatrao plenom zasluženim u borbi. Terzija Golub Đorđević je prijavio dosta stvari „pokupljenih" po muslimanskim domovima, ali je molio da mu ostave jer su mu Turci bombama uništili kuću i pokućstvo. Ignjat Miletić se 5. juna „trevio" u prestonici i otud u Karanovac doneo stvari za čiji je popis bio potreban čitav tabak; iako ih je — izjavio je — kupio, našao je za pametno da ih preda vlastima. Okružno načelstvo u Kragujevcu je takve robe otkrilo kod više lica i uputilo Ministarstvu unutrašnjih dela. I veći broj ljudi iz aleksinačkog Pomoravlja, „da ih ne bi kazna iz 2. tačke zakona ovog postigla — objašnjavao je Miloš Piroćanac — doneli su stvari koje su neki pokupovali, a neki opet u onom trenutku, kada je bombardovanje Beograda bilo, iz turski kuća pouzimali". Zakupac Turskog hana Todor Kostić vratio je konje i kola Rašidu Omeroviću i Eminu Ibraimoviću, koje su ostavili bežeći, s tim što su mu platili 694 groša troška za hranu i čuvanje stoke. Već krajem juna se u kancelarijama Ministarstva unutrašnjih dela nagomilalo toliko predmeta da je ovo visoko nadleštvo, oskudno prostorom u prizemlju Malog konaka, nove pošiljke moralo predati na čuvanje Upraviteljstvu varoši, znatno prostranijem posle odlaska nizama i erlija iz komšiluka. Većina samoprijavljenih je odnela turske stvari sa uverenjem da to nije krivica. Bilo je i ponosnih onim što su „na sablji stekli" i ljutih kad im vlast oduzima trofeje koje su pošteno prijavili. Uroš Marković je 1862. i naredne godine tražio od praviteljstva da mu vrati „pušku koju je oteo od nizama". Kasapin Stojko Tanasković je pokupio marvu Mamuta Jakupovića da naplati dug, i kad mu je vlast uzapćeno oduzela, on se dugo sporio sa njom. Kad je postalo jasno da borbi neće biti, bar ne skoro, mnogi bećari su počeli prodavati skupe belginke, primljene 5. juna iz kasarne, računajući, valjda, da su i njih stekli u svojinu, pa je vlast 23. juna naredila da se puške pokupe. Najveći broj onih koji se nisu hteli sami prijaviti i koje su vlasti ot-

krile, pokušavali su da prikriju poreklo stvari, tim pre ako su bile iz srpskih ili jevrejskih kuća, pa time, nesumnjivo, i oni lopovi. Mlekadžija Petar Đorđević je tvrdio, pozivajući se na četiri svedoka, da je 22 komada posuđa i 2 tepsije kupio za Đurđevdan, ali ga je pisar Jovanović ipak predao prekom sudu. Mijata Kneževića i Milovana Obradovića uhvatio je žandarm Boža Mićić kako natovareni suvom ribom, duvanom, motikama, džezvama i poslužavnicima žure prema Moštanici i priveo ih u Topčider; komesar Danić nije uvažio njihovo objašnjenje da su im sve to ispoklanjali žandarmi i bećari kad su 3. juna u zoru izašli sa Dorćola, pa su i ova dvojica završili na sudu.

Kako su postojeći sudovi samo primenom novog postupka postali preki, njihov rad je mogao početi odmah. Najpre je osuđena družina koja je iza Boleča pobila Turke u austrijskoj službi: vođa je „puškaran", a ostali su dobili robiju „prema stepenu krivice"; „zločinstvo ostaje zločinstvo — sa poukom su komentarisali presudu *Srpske novine* — učinilo se ono prema Srbinu ili nesrbinu". Vlastima je bilo najjednostavnije da lopove kažnjavaju batinama. Za furunu odnetu iz turske kuće, amalin David Kostić dobio je 25 štapova. Robijaš Đorđe Rumbić je od ponedeljka do srede opljačkao ćilim, zlatom izvezeni džamadan, crveni jelek, gunj, čakšire, beli pojas, jednu šišanu i za sve to je osuđen na 30 batina i, naravno, vraćen u apsanu, dok je njegov „ortak" Živko Radosavljević osuđen u bekstvu. Za krađu nekoliko ćilimova, kantara, bakrača, nešto nakita i čitave gomile dušeka i jorgana, sluga Panta Tankosić dobio je 30 udaraca štapom i obavezu da sve pokradeno vrati. Pandura Topčiderske ekonomije, kod koga su nađeni tepsija, ibrik, dve čalme, nekoliko truba platna, tri košulje i svežanj marama, izbatinali su javno, otpustili iz službe i prognali u rodno mesto. Neki su kažnjeni zatvorom: alaski momak Vule Petrović sa 15 dana zbog krađe turske furune, duvandžija Jovan Savić sa 30 za tursku odeću, a dvadeset četvorogodišnji besposličar Stevan Knežević iz Užica, iako je već ranije hapšen zbog „podozrenja o ubisstvu" i „nasrtanja na služitelja policajnog", sa samo 10 dana. Grehove nekih krivaca vlasti su, izgleda, i preskakale: nema tragova o osudi mehandžije Nauma Jovanovi-

ća koji je krio stvari što ih je pokrao njegov momak Tankosić, a ni Marka bakalina koji je Stevanu Kneževiću „pričuvao" opljačkani denjak koža. Usled nedostatka dokaza, sud je oslobodio Dimitrija Šterića, postarijeg nadničara slabog zdravlja, čiji je „plen" brojao tridesetak vrednih stvari, i jugurdžiju Petra Đorđevića u čijem su dućanu bile sakrivene. Za Jakova Vasiljenka se kod vlasti zauzeo lično Đoka Vlajković; sud je uzeo kao olakšavajuću okolnost što je bio „skoro sasvim bez novca ostao", pa je dvadeset petogodišnji dobrovoljac iz Pavlovska oslobođen kazne, s tim da bakalinu Iliću vrati ukradenu kesu dukata. Ni prema Kumanudijevom sluzi Savi Dragoviću nije se postupilo strogo: uzeto mu je u obzir što je na barikadama pokazao rodoljublje, pa je za ukradeno zlato i pušku, dobio samo 35 batina. Za kačicu i košaru ukradene iz turske kuće, Vladimir Filipović, vojnik I rote II bataljona garnizonog vojinstva, dobio je samo 24 sata zatvora, a njegov saučesnik Milisav Ratković nije kažnjen. Među lopovima valjda najtežu sankciju iskusili su Moša Eškenazi Parloh — 10 godina robije u teškom gvožđu, i Elijas Haim Amodaj — 15 godina iste takve tamnice; srećom po Amodaja, udovica Bokara Mevroh je, nekoliko dana kasnije, molila vlasti da momka oslobode kao nevinog u slučaju krađe njenih stvari... Brzo su pohvatani i članovi družine koja je pobila turske trgovce u Koraćici i osuđeni, kako ko, na tešku robiju u Topčideru, laku robiju u Kragujevcu ili na običan zatvor, ali ih je knez pomilovao ubrzo po okončanju krize. Dosta je onih za koje je utvrđeno da su pljačkali (sluga Marko Todorović turske dućane, sapundžijski kalfa Kuzman Popović, kafedžija kod „Crvene lampe" Jovan Gligorijević „sa svojim ženama", baštovani Đorđe Trajčević i Ilija Dimitrijević — turske kuće, piljar Toma Perković — japiju, itd.), o čijem suđenju i osuđenju nema tragova. Zabeleženo je i da je žandarm Lazar Todorović pobegao 5. juna sa dužnosti iz Beograda i zbog toga, sa 50 batina, otpušten iz službe.

U celini gledano, sud nije bio osobito strog, bar ne onako kako se moglo očekivati posle masovne provale kriminalnog ponašanja i pretećih mera vlasti. On je, reklo bi se, više trebalo da zaplaši nego da rigorozno sudi. Kad se zna da nikakav podatak nije ostao o tome da li su

„voeni komandanti" iskoristili svoja ovlašćenja od 5. juna da pljačkaše streljaju na licu mesta, onda je bolećivost praviteljstva prema nevaljalim sugrađanima još očiglednija. Od samih kazni bili su, izgleda teži postupci policije u istrazi, koja je, sa vanrednim ovlašćenjima, ponovo obilato počela da koristi batine radi dobijanja priznanja, za kojima je veoma žalila poslednjih godina. Uz to, policija se poslužila obnovljenim ingerencijama da se obračuna sa po nekim od ljudi koji joj nisu bili u volji, tim pre što je, osobito kod nemirnih bećara, doista često bilo nejasno ko je junak, a ko pljačkaš, dokle su jedno, a odakle drugo. „Žalostan je to zakon koji vi nad nama vršite — grdili su osumnjičeni đaci žandarme. — Dok su drugi pljačkali, ja sam se bio i krvario kod džamije, a kad su taki junaci kao što ste vi bežali i krili se po Topčideru, Rakovici i Tašmajdanu, ja sam pod vatrom gradskih topova podizao đačku barikadu." Tako je bar zabeležio Lazar Komarčić, jedan od mladih učesnika tih događaja, u autobiografskom romanu *Jedan razoren um.*

Preki sud je zaustavio pljačku masovnih razmera, ali ne i sve krađe. Poluprazni Dorćol je još dugo ostao privlačan za lopove, pa su vlasti 17. juna izdale naredbu „da se sve turske kuće pozatvaraju" i dale na znanje „da će svako onaj koj se usudi vrata obijati i unutri useljavati zbog toga kažnjen biti". Tih dana je Monden zapovedio potpukovniku Žabarcu da „izdržavateljna sredstva" preostala od Turaka na Dorćolu — kakva su pirinač, so, drva i posuđe — sakupi i stavi na raspolaganje glavnom komesaru. Kao novi komandant odbrane, pukovnik Jovan Đorđević je 6. avgusta formirao posebnu komisiju „za isleđenje poara na Dorćolu". Ipak, i u septembru je opljačkano i zapaljeno nekoliko turskih kuća.

Masovna pojava pljački je presudno uticala na kneza da se opredeli za uvođenje ratnog stanja i, naročito, prekih sudova. Pred pravom eksplozijom ataka na dobra i život ne samo neprijatelja nego i braće dok je otačestvo u opasnosti, on je odlučio da bude nemilosrdan; bila je i prilika, jer se dobar deo napasti skupio u Beograd, tako reći pod rukom. Anarhija je, uz to, stvarno bila prvi neprijatelj s kojim se trebalo obračunati; ona rastura i ono malo materijalne moći kojom se raspolagalo, razjeda nešto vojske stvarane godinama, onemogućuje svaki pokušaj

da se stvori još veća i, konačno, preti da potpuno kompromituje srpsku stvar u očima sveta. Međutim, koliko su naredne mere odrazile jedno od zala koja su morila Srbiju, toliko su njihovi rezultati pokazali kako su koreni pojave duboki, brzi uspesi nemogući, a sam knez na velikoj muci između svojih strogih zahteva i realnosti o koju se odbijaju.

I Turci su u Beogradu pljačkali odlazeći u grad, ali manje od Srba, jer nisu imali vremena; zato su to nadoknadili nad hrišćanima balkanskih provincija carstva, sveteći se za pohare učinjene nad braćom u Beogradu. Mnogi je putnik i trgovac, pogotovu ako je iz Kneževine, nastradao toga leta po Rumeliji...[2]

Vanredne okolnosti su, takođe, nalagale da vlast prilagodi svoj stav prema pojedinim staležima. Mihailovom shvatanju vlasti nikako nije odgovarao gotovo nepromenljiv položaj činovnika pod ustavobraniteljima, koji im je omogućavao ne samo vlast u odnosu na narod, nego i slabu odgovornost prema državi i otpornost prema volji vladaoca, pa je Zakonom o činovnicima građanskog reda od 24. marta 1861, jednom od prvih koje je doneo, predvideo mogućnost penzionisanja činovnika kad vlada to nađe za shodno, bez suda i napunjenih godina službe. To je bila krupna promena u odnosu na ustavobraniteljsko doba, ali za kneza, izgleda, još uvek nedovoljna. U okolnostima koje su nastupile početkom juna 1862, on nije bio sasvim siguran u činovništvo, s kojim je želeo da računa kao sa prvim osloncem, a i događaji su mu unekoliko dali za pravo. Ponašanje starog savetnika Veljkovića sa Batal-džamije i nekolicine beogradskih kvartaljnika i žandarma nije bilo opšte. Kod izbijanja sukoba, pomoćnik ministra unutrašnjih dela Bojović, na primer, ništa nije znao i preduzeo, nikuda nije žurio, nije sledio svog šefa u gužvi, niti je ostavio ikakvog traga u događajima tokom tri kritična dana. Trideset trogodišnji Nikola Krstić, načelnik najvažnijeg, Policijskog odeljenja u istom Ministarstvu, bio je veoma gnevan zbog vladine neodlučnosti prema Turcima i romantično borben u svom dnevniku, ali dok su se bećari, žandarmi i emigranti borili, njega nije bilo ni u kancelariji: vas dan je obilazio rođake i prijateljice (nije bio oženjen), razmeštao njihovu decu, sam se na Vračar sklanjao od „strahote”, va-

dio pasoše prijateljima, terao dužnike; iako se u kritičnim momentima za državu veoma malo bavio svojom službom i, uopšte, javnim poslom, gorko se žalio Daničiću i Batalaki na nepravdu što je Ministarstvo pravde, u odsustvu Lešjanina, povereno Dimitriju Matiću, a ne njemu. Mladi činovnik Dimitrije Marinković se podsmevao „vatrenim patriotima" koji žure u Topčider, ali je i o sebi ostavio traga: napustio je dužnost da obiđe svoje u zbegu i nije se naročito žurio natrag. Uopšte, u Topčideru je bilo dosta sveta od položaja, sve dok nije došla naredba da se za 24 sata moraju javiti na dužnost...

Posle Zakona o činovnicima građanskog reda, knez i vlada su mogli penzionisati činovnika, ali ga ni po njemu nisu mogli otpustiti. Vanredne okolnosti su, međutim, pružile priliku ne samo da se ispolje mane pripadnika ovog staleža, nego i da knez pribavi nova i još moćnija sredstva protiv njih: 8. juna je usvojeno „rešenje o tome da se u sadašnjem vanrednom stanju činovnik i administrativnim putem iz službe otpustiti može, kad bi nesposoban, lenj i neveran u dužnosti bio". Možda sa zakašnjenjem za ovu priliku, 27. avgusta su izvršene izmene pomenutog Zakona, po kojima, za vreme vanrednog stanja, kad svi ponešto žrtvuju, ni činovnici ne mogu imati dijurne i podvozne troškove kad odlaze van mesta službovanja. Pomenuti visoki činovnici nisu uzeti na odgovornost zbog svoga ponašanja, ali je niz drugih (osobito kad su prestupi bili veći, a činovi manji), iskusilo strogost novih uredbi. Dok je sva varoš, osim ljudstva na barikadama, bila prazna, praktikant Upraviteljstva varoši Radivojević, uprkos izričitoj naredbi, nije hteo dolaziti na dužnost praznikom, pa su ga pretpostavljeni morali kazniti. Načelnici trsteničkog i boljevačkog sreza Antonije Nešković i Stanko Mutavdžić su, zbog teškog ogrešenja o dužnost, otpušteni iz službe, a načelnik mlavskog sreza Pavle Radivojević udaljen je sa dužnosti. Takođe su otpušteni i izvršitelji pocerskog i mačvanskog sreza Dimitrije Nedeljković i Milan Alimpić. Načelnik banjskog sreza Toma Tasić je 4. avgusta, zbog privatnog posla i ne obavestivši nikog, napustio granicu i poverenu mu vojsku, pa je na predlog okružnog načelnika kažnjen ukorom ministra unutrašnjih dela. Presudom Beogradskog prekog suda lišen je zvanja Dimitrije Dokić, činovnik Gla-

vne kontrole, itd. Da su nova pravila važila i 5. juna i da je bilo nekog da u tom metežu prati ponašanje beogradskih činovnika, ovakvih primera bi bilo i znatno više.[8]

Za seljake je toga leta, osobito za narodne vojnike sa sela predviđeno niz olakšica kojim je najmnogobrojnijem stanovništvu Kneževine trebalo pokazati da država ne traži samo žrtve, nego je voljna i da mu pomogne. U nizu mera, koje je knez doneo po izbijanju krize, izdvaja se rešenje o obavezi opština da iz svojih kasa i prirezom pomognu domaćinstva ljudi koji su pozvani u vojnu službu, a nemaju dovoljno imovine za izdržavanje familije; 22. juna je, uz to, naređeno da se opštine staraju o obradi zemlje i obavljanju poljskih poslova takvih narodnih vojnika; početkom avgusta je, konačno, rešeno da opštine plaćaju i građanski danak za one vojnike koji su toliko siromašni da ga sami, dok su na službi, ne mogu podmiriti, s tim da oni uplate opštinama odgovarajući iznos kasnije, kad se vrate kućama i kad budu mogli; dok borave u vojsci, kao dobrovoljci, bećari su sasvim oslobođeni bećarskog danka. I bez osobite naredbe, načelstva su se uz to trudila da za obuku određuju terene do kojih će se najmanje dangubiti, „kako bi narodu obučavanje omileti moglo". Akcija pomoći narodnim vojnicima ponegde je veoma uspela i dala dobre rezultate. Kada su opštine u zaječarskom okrugu za svakog svog vojnika na položajima u Beogradu prikupile i poslale po 100 groša i, uz to, isplatile porezu za narodne vojnike koji su „samci", u *Srpskim novinama* je ukazano na taj „lep primer rodoljublja": pukovnik Jovan Đorđević je izjavio da mu je „osobito milo, što vidi da se u samom narodu, po selima srbskim pokazuje ono plemenito oduševljenje, ono spasavajuće požrtvovanje, koje je stare Grke i Rimljane do njihove veličine dovelo"; poruku preko novina završio je usklikom „Svi za jednoga, jedan za sve — svi za otačestvo!"

Konačno, u jeku vanrednog stanja, kad su dileme u vezi sa ratom bile najžešće, a država najdirektnije suočena sa nedostatkom finansijskih sredstava i pritisnuta gomilom hitnih poslova. 16. avgusta 1862. proklamovano je stvaranje Uprave fondova. Na izgled bez ikakve veze sa narodnom vojskom i mogućnošću rata, ova ustanova je seljaku trebalo da omogući jeftini kredit i izbavi ga od prezaduženosti i zelenaške napasti, a obnarodovana je kad

je bilo najpotrebnije pokazati da praviteljstvo ne samo da traži od seljaka, nego je spremno i da mu dâ. Razume se, drugo je pitanje da li je tako i bilo i koliko je postignuto od onoga što je najavljeno.[4]

Bombardovanje Beograda je poremetilo ekonomski život zemlje po selima, nešto više u varošima i daleko najviše u Beogradu, gde je on iz temelja potresen. I doista, gotovo najveći broj mera preduzetih u okviru vanrednog stanja ticale su se sigurnosti imovine i olakšanja položaja trgovaca. Pošto je đule pogodilo zgradu Trgovačkog suda, a njegove sudije i personal se razbežali, knez je 21. juna tu ustanovu pripojio Sudu varoši Beograd i tako omogućio nesmetano suđenje odgovarajućih sporova. „Uzimajući u prizrenje nastupivše vanredne okolnosti u Beogradu, kojima su trgovci beogradski zbog prestavše svake trgovine postavljeni u nemogućnost da svoje obveznosti... na opredeljeno vreme ispune, i da bi se oni konačno upropastili kad bi se pri ovim okolnostima egzekucija protivu nji dopustila", knez je već dva dana kasnije, 23. juna, rešio da se rokovi za isplatu menica i obveznica, dospelih između 3. juna i kraja avgusta, produže i sudska naplata od beogradskih trgovaca do 1. septembra 1862. obustavi. Trgovci su polovinom avgusta tražili da im se rok ponovo odgodi, ali je ovo, kao i sva druga rešenja doneta za vreme vanrednog stanja, ukinuto odlukom o vaspostavljanju redovnog. Varoškom stanovništvu i, osobito, trgovcima takođe je bilo od pomoći što su produženi rokovi za žalbe u građanskim parnicama, olakšana prodaja beogradskog espapa na vašarima po unutrašnjosti, itd. Konačno, dosta vojnika prve klase iz Beograda je, baš zbog spasavanja imovine i radnji, tokom leta bilo, na duže ili kraće vreme, oslobođeno egzercira i službe.[5]

Mogućni rat protiv Turske i krupne promene u pravnom sistemu Srbije nisu mogli proći bez uticaja na organizaciju upravnih vlasti: opasnost rata, unutrašnji problemi i zakonske izmene ovako velikog obima i značaja, tražili su da se stvori, od postojeće znatno mobilnija, efikasnija i koncentrisanija uprava. Uvođenjem Vrhovne komande odbrane Beograda, kao sasvim nove i po sastavu prevashodno vojne ustanove, ali sa velikim nadležnostima u civilnom sektoru, knez Mihailo je formirao i ad-

ministraciju ratnog i vanrednog stanja, kojoj se nadležnost, u slučaju potrebe, mogla protegnuti na celu zemlju i čijom su pojavom primetno izmenjeni odnosi pojedinih činilaca režima.

Naimenovanjem pukovnika Ipolita Florentina Mondena za vrhovnog komandanta celokupne odbrane Beograda, pod zapovedništvom ministra vojnog našli su se svi oružani efektivi i svi organi civilne vlasti u Beogradu, dotle podložni odgovarajućim resorima, ponajviše Ministarstvu unutrašnjih dela. Za ađutanta vrhovnog komandanta imenovan je trideset dvogodišnji Todor Bojović, pomoćnik ministra unutrašnjih dela, a stavljen mu je na raspolaganje i inženjerijski major i upravnik Artiljerijske škole Franc Aleksandar Zah, kao neka vrsta šefa štaba. Potpukovnik Dragutin Žabarac, prvi knežev ađutant, postao je zapovednik Upraviteljstva varoši Beograd, odnosno neposredni šef prestoničke policije i žandarmerije, mada je i Barlovac ostao na položaju upravitelja. Direktnu komandu nad šarolikom vojskom oko tvrđave knez je poverio majorima Jovanu Belimarkoviću na levom, i Ranku Alimpiću na desnom krilu. Penzionisanom predsedniku Državnog saveta Stefanu Stevči Mihailoviću dodeljena je prilično neodređena dužnost da prihvata novoprispele grupe i jedinice isluženih i narodnih vojnika i stavlja ih na raspolaganje Vrhovnoj komandi. Na položaj komesara odbrane, odgovornog za snabdevanje angažovanog ljudstva, postavljen je savetnik Vladislav Vujović.

Ovim imenovanjima knez je, pored ostalog, unekoliko promenio i svoj odnos prema pojedinim političkim strujama u zemlji, tokom vanrednog stanja i za slučaj rata.

Dobivši funkciju vrhovnog komandanta odbrane, ministar vojni je pored kneza, bar formalno, postao najmoćnija ličnost u zemlji. Za to mesto su ga preporučivale i njegove vrline i njegove mane. Vojnik od profesije, Monden nije imao velikih vojničkih sposobnosti, ali je zato fortifikacijske (koji su mu, kao inženjerijskom oficiru, bili specijalnost), tehničke i administrativne poslove obavljao sa strašću. Revnostan, lično pošten i odan interesima Srbije i zadatku da organizuje njenu oružanu silu, bio je vredan u svom resoru i, u tuđoj zemlji čije

prilike ne poznaje, istovremeno svestan granica do kojih može ići. Nesiguran kad sam treba da odluči, on je bio utoliko revnosniji kad je trebalo izvršiti odluke i davao je knezu garantije da će njegova volja biti najskrupuloznije poštovana. Politički neopredeljen, Monden nije imao interesa da bilo kog favorizuje mimo politike najviše vlasti, ali nikog, po svom ćefu, nije ni odbijao od nje. Objektivan u davanju i tačan u izvršavanju naredbi, mogao je obuzdati često samovoljni policijski resor i podvrći disciplini dobrovoljce, bećare i emigrante. Knezu je bio odan, a sa Garašaninom prijatelj.

Među ljudima koji su s njim činili novouspostavljenu komandu, Franja Zah je verovatno imao najzanimljiviju prošlost. Čeh iz Moravske, on je još tokom studija prava u Brnu i Beču stekao uverenje o predodređenosti poljskog naroda da preuzme vođstvo u borbi za emancipaciju svih Slovena. Posle Meternihovog pada išao je u Zagreb da se sa Jelačićem i srpskim vođama u Austriji dogovori o južnoslovenskim pripremama za Slovenski kongres. U programu sačinjenom u Pragu razvio je ideje o sveslovenskom savezu u Austriji radi zajedničke odbrane, o njenom uređenju u skladu sa slovenskim interesima, o odnosu prema Slovenima van Austrije (u tom delu je pisao o slobodoljublju i junaštvu Srba iz Kneževine), o značaju zaključaka Frankfurtskog parlamenta, itd. Sarađivao je sa Bakunjinom i Palackim i ljudima mnogih i različitih političkih nazora, koji su se mogli naći među ovom dvojicom, na izradi kongresnog proglasa evropskim narodima. Kad je Vindišgrec rasturao Kongres, Zah nije bio za revoluciju, a ipak je, kao vojni stručnjak, sa Bakunjinom razmatrao planove borbe u Pragu, organizovao barikade, davao taktička uputstva, delio municiju... Potom je iz Beča, zajedno sa Ljudevitom Šturom, organizovao neuspelu ekspediciju u Slovačku. Posle revolucije se vratio u Srbiju, gde je 1850. postao kapetan, a 1857. major. Kad je, na poziv srpske vlade, za vreme krimskog rata, Monden prvi put boravio u Srbiji, zajedno su putovali po zemlji i razmatrali mogućnosti odbrane i projektovali utvrđenja. Odlukom Svetoandrejske skupštine smenjen je sa položaja upravitelja Vojne akademije i proteran, a juna 1860. pozvan je natrag i vraćen na staro mesto. I pored svog pustolovnog života i znatnog iskus-

tva, Zah se u Srbiji nije eksponirao kao politička ličnost, mada je imao znatnog udela u izradi Načertanija i u političkoj propagandi, koju je Garašnin organizovao u Turskoj, i znatnih veza sa emigrantima. Sa evropskim iskustvom iz borbi po gradovima, u kojima su civili imali velikog učešća, sa prošlošću tokom koje je proputovao i upoznao, vojnički i politički, skoro svu Srbiju i okolne zemlje pod Turskom, stari Mondenov saradnik, oficir modernog obrazovanja koji je iškolovao prve generacije otečestvenih komandanata, Zah je doista bio ličnost pogodna za najbližeg saradnika komandanta odbrane.

Najbeznačajniji među imenovanim, Todor Bojović je bio karijerist i intrigant, pre i više nego bilo šta drugo. Kao jedan od prvih Zahovih pitomaca, pisao je i objavljivao pesme u almanahu *Neven — Sloga* i bio poznat što je „milovao govoriti i svoje mišljenje uporno zastupati". Iako je ispijao zdravice u čast kneza Karađorđevića, Alimpić je pre 1858. verovao da ga je „uveo u svoja politička ubeđenja". Zapamćeno je kako za vreme Svetoandrejske skupštine, na uzvik naroda, skidao Karađorđevićevu kokardu sa kape, i ponovo je stavljao na glas komandi da vojska iz kasarne pođe protiv prevratnika. „Od strane Vojne akademije" bio je u delegaciji koja je niz Dunav išla u susret knezu Milošu. Brzo je postao ađutant „starog gospodara", a zatim se oženio devojkom iz uticajne kuće, dobio čin kapetana i, kad je Jevrem Grujić smenjen sa toga mesta, postao pomoćnik u Ministarstvu unutrašnjih dela... Početkom 1860. su se proneli glasovi da će spretni poručnik postati — prezident Ministarstva! „Nov dodatak dojakošnjim tolikim lakrdijama" — zapisao je Krstić, kasnije njegov kolega. Na pogrebu staroga kneza bio je ceremonijal-majstor. Za ovako brz uspon, kojim je prešao mnogo zaslužnije ili sposobnije, zamenio jednog Grujića i postao starešina Jovanu Ristiću, Bojović je mogao zahvaliti svojstvima koja se nisu ticala posla. Branio je, na primer, liberale pred kneževima kad mu se činilo da će glas o tome stići do njih; kad je računao da neće čuti, on ih je i te kako napadao i klevetao. U leto 1859. se pričalo da ga je njegov doskorašnji pokrovitelj Alimpić hteo zbog intriga da poseče sabljom. Ni Hristić ga nije osobito respektovao... Pa ipak, i naimenovanje Bojovića je imalo izvesnog značaja: dodeljivanjem bivšeg

kneževog ađutanta Mondenu moglo je samo povećati prestiž vrhovnog komandanta, preko njega je obezbeđena veza sa Ministarstvom unutrašnjih dela i, konačno, knezu je ovakav čovek omogućivao da i nezvanično bude u toku svega što se događa u komandi i upravi vanrednog stanja.

U okolnostima kad su imenovanja izvršena, položaji i ličnosti potpukovnika Žabarca i majora Belimarkovića i Alimpića bili su možda važniji od dvojice Mondenovih pomoćnika.

Prvi i po činu najstariji od šestorice kneževih ađutanata, Dragutin Žabarac je pre Svetoandrejske skupštine bio od onih oficira koji su poizdalje simpatisali liberale i priželjkivali prevrat. Za vreme Skupštine se nije isticao ni na jednoj strani, a posle nje mu se, po svoj prilici, nisu sviđale burne političke debate i podele. „Svaki potvrđuje — pisao je Garašanin Marinoviću povodom Žabarčevog naimenovanja za ađutanta, aprila 1860 — da će sad mnogo manje zlo biti, pošto je Dragutin Žabarac priznat za vrlo poštenog čoveka i koji nimalo naklonosti intrigama nema." U čin potpukovnika proizveden je 1. avgusta 1860. i bio od malog broja ljudi koji su prisustvovali smrti staroga kneza. Kad je Nikola Hristić postao ministar unutrašnjih dela, Žabarac je 27. oktobra 1860. postavljen za upravitelja varoši Beograda, na policijsku dužnost koju nije osobito voleo i sa koje je već 19. januara 1861, po svojoj molbi, vraćen na pređašnje mesto. Tom prilikom je jedan drugi ađutant sa manjim činom, Mijailo Barlovac, postao šef važnog beogradskog nadleštva, pa su se sada dvojica nekadašnjih kolega ponovo našli na zajedničkom poslu. Ovim imenovanjem se najbolje pokazalo do koje je mere knez Mihailo nastojao da u izuzetnim okolnostima što neposrednije kontroliše najvitalnije centre vlasti. Monden je postao vrhovni komandant, a Hristić je i dalje ostao šef policijskog resora, ali s tim da beogradska policija bude faktički neposredno pod knezom, kako je i formalno bilo za vreme druge vlade kneza Miloša, i pod rukovodstvom revnosnog, radnog i dosta čestitog oficira, koji je imao policijskog iskustva i čiju je ozbiljnost, odanost i odmerenost vladalac cenio.

U ovom kritičnom trenutku, kada je Srbiji bilo neophodno puno jedinstvo, a vladi što bolji odnosi sa patriot-

skim elementima, knez je unekoliko morao da izmeni stav prema svetoandrejskim liberalima. Autokratski način vlade Mihaila Obrenovića i ideje „narodnih ljudi" imali su malo dodira i sličnosti, pa je „izmirenje stranaka" u vladi Filipa Hristića pretrpelo neuspeh, posle čega je došlo do njihovog pokušaja javne opozicije kroz novine, hapšenja nekoliko najvažnijih, isključenja Jevrema Grujića iz vlade i, konačno, do smenjivanja Stevče Mihailovića sa položaja predsednika Državnog saveta i penzionisanja, čime je, u vreme formiranja Garašaninovog ministarstva, knez konačno prekinuo sa liberalima. „Koga dižem, obara me, kog oborih, ovlasti ga" — jadao se Stevča posle ovoga.

Ostavši bez ikakvog učešća u vlasti, liberali nisu ostali i bez uticaja u javnosti. Štaviše, odnos dvaju kneževa prema njima je čak obnovio simpatije za ove ljude, koje su se donekle istopile za vreme takozvanog smenjivanja činovnika. Oko mitropolita Mihaila, njihovog prijatelja, okupljala se grupa mlađih ljudi, koji se nisu naročito eksponirali političkim slobodoumljem u zemlji, ali su zato činili jezgro „ratne" ili „ruske" stranke, sa znatnim vezama među emigrantima, bećarima, profesorima i sveštenicima, mladim ljudima i u delu građanstva. Liberalima bliske bile su i *Trgovačke novine,* koje je materijalno pomagao deo beogradske čaršije i o čijem je uredniku Hristić govorio: „Milovuk je nevaljao čovek, on je uz partiju revolucije Vladimira Jovanovića". Konačno, liberali su imali upliva i među đacima sa čijim je rodoljubljem knez takođe računao. Da bi zadržao uza se patriote koji su se istakli prethodnih dana i sam se potvrdio kao ujedinitelj i vođa svih rodoljuba, Mihailo Obrenović je morao i prilikom stvaranja nove, borbene formacije da uvaži prijatelje liberala među borcima i bar malo se približi „narodnim ljudima", tim pre što oni još uvek nisu imali nikakav poseban spoljnopolitički program i što su knežev patriotizam i namere prema Turskoj odgovarali i njihovim, još dosta neodređenim pogledima. Čak je Garašanin, njihov najjači protivnik, pisao knezu: „Ja mislim, Gospodaru, da treba još jedanput pokušati da se ti ljudi dobroj stvari priljube i ako se to postigne, o čemu se ja ni malo ne sumnjam, postignuće se jedna velika olakšica u svim dejstvima vašeg praviteljstva. Kad ja govorim da ji priljubimo, ja ne razumem da njiove preteranosti usvo-

jimo, ili da se pred njiovim ludostima poklonimo; ja bi samo hteo da im olakšamo put da se vrate iz zabludenija." Ono što je odlučio knez prilikom imenovanja komandanta u Beogradu i kako se ponašao kasnije, tokom leta i do kraja vanrednog stanja, pokazuje da je za tu priliku usvojio predloge iskusnog predsednika Ministarstva.

Ranko Alimpić je, kao kapetan i nastavnik Artiljerijske škole, pripadao „užem kolu" svetoandrejskih liberala i bio je spreman da se oružjem na čelu građana odupre beogradskom garnizonu u slučaju intervencije regularne vojske protiv Skupštine. Kao pomoćnik kneževog mestozastupnika, nadležan za vojna pitanja, krajem 1858. i početkom 1859. trudio se da obrazuje narodnu gardu od „najodličnijih građanskih mladića". Kasnije je bio upravnik Artiljerijske škole i, konačno, načelnik Opšteg vojnog odeljenja u Ministarstvu vojnom, gde je igrao važnu ulogu u radu na stvaranju narodne vojske, formacije koja je odgovarala njegovim idejama. Borbeni građani su ga uvažavali kao vođu iz vremena prevrata, đaci su ga znali kao nosiocao rodoljubivih zamisli na vojnom polju, vojnicima je postao bliži kao oficir najvišeg čina koji je od 3. do 5. juna sa njima neprestano bio pod vatrom, žandarmima je bio saborac, Đorđu Vlajkoviću komšija i prijatelj. Smatrajući ga očigledno „političkim" oficirom, Monden je najveći deo posla oko narodne vojske prepuštao njemu, a Garašanin je, i pored političkih razlika, od početka sukoba Alimpića smatrao stvarnim zapovednikom jedinica izvedenih iz kasarne i najpogodnijom ličnošću za saradnju sa dobrovoljačkim odredima. Postavljajući ga za komandanta desnog, dužeg krila fronta, gde je bio raspoređen i najveći broj bećara, emigranata, građanskih grupa i narodnih i isluženih vojnika, knez je potvrdio takav kurs.

Pa ipak, samo za sebe, imenovanje Alimpića nije moralo značiti duboku izmenu kursa prema liberalima: on je bio oženjen rođakom Obrenovića i pre svega obrenovićevac, pa bi gotovo iznenadilo da nije dobio nikakvo komandno mesto posle zadataka koje je obavio u vreme sukoba. Politički rečitije bilo je imenovanje njegovog školskog i političkog druga majora Jovana Belimarkovića za komandanta levog krila. U vreme Svetoandrejske skupštine on je radio što i Alimpić, zatim je takođe bio po-

moćnik mestozastupnika, ali „za policiju", a onda upravitelj varoši Beograd. Kad je premešten za upravnika Topolivnice smatralo se da je gurnut u stranu, a potom je sasvim stavljen „na raspoloženje", podelivši sudbinu ostalih liberala. Posle dubokog pada, ovo je bio znatan uspon, politički važniji tim više što se nije mogao objasniti njegovim učešćem u borbama zadnjih dana.

Najpovoljniji znak za doskora proganjane „narodne ljude" bio je povratak Stevče Mihailovića. Kako i priliči kad se radi o vođi obrenovićevske partije, bivšem mestozastupniku vladaoca i predsedniku Državnog saveta, knez mu je 6. juna svojeručnim pismom „postavio u dužnost" da „prihvata sve narodne vojnike, koji se iz vnutrenosti za odbranu varoši Beograd sazivaju i da ji na dalje raspoloženje vrhovnom vojnom zapovedniku stavlja". Koliko je knežev način bio umesan, toliko je neznatan posao dodeljen general-majoru, kome je nedavno baš ovaj vladalac zaželeo: „Da Bog dâ da budeš prvi maršal srpski"; biti šef jedne prihvatne stanice ili mobilizacione komande moglo je za Stevču Mihailovića predstavljati i poniženje, ali se on ipak prihvatio poverene dužnosti. Sa uspostavljanjem fronta i obrazovanjem rezerve u varoši, Stevčina funkcija je postala nešto važnije nego što je izgledalo u prvi mah; pod njegovom kontrolom se našao deo naoružanih seljaka, bećara i emigranata, a i ljudi su ga, pa i sam Monden, uskoro počeli titulisati mnogo bolje nego što je to proizlazilo iz imenovanja: komandant narodne vojske, komandant rezervne vojske, itd. On se sa ovog mesta nije mogao ponovo domoći vlasti ili uticati na nju, ali je kneza i režim, sa Belimarkovićem i Alimpićem reprezentovao kod naroda u mnogo boljoj svetlosti nego što bi to pošlo za rukom bilo kom drugom starešini ili velikodostojniku. Hrabar, ugledan, rodoljub, privržen dinastiji, i uz to jedini koga su, osim kneza, zvali „gospodar", on bi u ratu mogao imati moralno-političku ulogu veću od bilo kog oficira „regulaša" i od svih ministara zajedno.

Komanda fronta prema Kalemegdanu i, istovremeno, administracija vanrednog stanja mogla se, za slučaj potrebe, proširiti na celu zemlju, pa je njenim uspostavljanjem knez uveliko opredelio svoj unutrašnje-politički kurs u novonastalim okolnostima i eventualnom ratu kao kurs

izvesne emancipacije od policijskog načina uprave državom i manjeg ili većeg otvaranja prema svim činiocima spremnim da učestvuju u „obštestvenom" naporu. Sa isturanjem spoljnopolitičkih ciljeva u prvi plan i izgledima za odbrambeni ili oslobodilački rat, počela je da se stvara i odgovarajuća državna organizacija za njihovu realizaciju. Umesto dotadašnje, ovim je projektovana i, delom, ostvarena nova i šira formula vlade u kojoj, pored policijskog, efektivnu vlast ima još jedan, vojni resor, čiji je šef inače vrlo blizak Garašaninu i u kojoj prezident Ministarstva (a u očima mlađe inteligencije i slobodoumnih ljudi on ipak nije bio što i Hristić) dobija više prostora da to doista i bude i više mogućnosti da utiče na prilike u zemlji. Iako nije predstavljala radikalnu promenu, vlada sa ovako pomerenim težištem ka vojno-patriotskim zadacima i proširenim profilom pružala je mogućnost da se Mihailovoj vlasti da privlačniji izgled i angažuje većina političkih snaga, u jednoj, kvazidemokratskoj formi.[6]

Beograd je početkom juna sasvim napustilo muslimansko stanovništvo, a zatim i najveći deo srpskih i ostalih žitelja, ali živosti nije nestalo: umesto jedne, uobičajene i znane, nastala je druga i dotle nepoznata. Vrevu iz mahala, sa pijaca i u čaršiji zamenili su žamor duž Kalemegdanskog fronta i pokreti naoružanih ljudi po varoši. Odbranu Beograda su činili predstavnici gotovo svih staleža koji su se mogli sresti u ondašnjem Beogradu i Srbiji, i to gotovo formalno podeljeni i grupisani: seljaci u bataljonima narodne vojske i jedinicama isluženih soldata, sluge, momci, bećari, emigranti iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore i deo boraca iz Vojvodine u samovoljačkim korovima, beogradski varošani u patriotskim družinama pod zapovedništvom Đorđa Vlajkovića, đaci u Licejskoj legiji, žandarmi u svojoj kompaniji, vojnici stajaće vojske sa propisanom formacijom, emigranti iz Bugarske u legiji Georgi Save Rakovskog, romantičari sa raznih strana u Prizrenskoj legiji Stevana Vladislava Kaćanskog... Vlast je sve njih računala za vojnike, a ipak, ovako podeljeni, oni su, kao staleži i političke grupe, makar privremeno stekli neku vrstu svojih organizacija koje su davale mogućnosti da se ocrta fizionomija pojedinih i razlike među njima, osobenosti i profili što su u opštoj gunguli i pomešanosti svakidašnjeg života primetni samo

po obrisima ili su sasvim sakriveni. Tog leta, tokom kojeg u Beogradu više nije došlo do većih sukoba sa Turcima, najzanimljivija su upravo bila zbivanja u pojedinim od tih družina i često između njih, koja su, na jednom mestu i u malim razmerama, a ipak dosta verno pokazala kulturno-politički senzibilitet pojedinih staleža i grupa.

Beogradski dobrovoljci su sa žandarmima predstavljali najborbeniju skupinu koja je između 3. i 4. juna vodila borbe sa Turcima i najviše učinila da erlije i nizami napuste varoš; kad su 5. juna pre podne vratili nizame iz Donje čaršije i sa Dorćolskog raskršća u grad, požurili su da podignu barikade, od carigradskog druma pa sve do ispod grada, gotovo do Dunava. Ovo krilo fronta, pod zapovedništvom majora Alimpića, uskoro je ojačano isluženim, narodnim i redovnim vojnicima i sa nešto žandarma, ali je sto pedesetak dobrovoljaca do kraja predstavljalo elemenat odbrane na toj strani, zbog svog borbenog raspoloženja i iskustva mnogo značajniji nego što bi se moglo zaključiti samo na osnovu broja.

Od delija koji su sa Vlajkovićem još prve noći dejstvovali između Zereka, Stambol-kapije, Defterdarove džamije i Dunava (tri Đorđevića — Steva, Trifun i Živko, zatim Petar Marković, Tasa Stefanović, Marko kantardžija, Todor Savić, Jova Anđelković i dr.), ponajviše ih je i dalje ostalo sa njima, a priključili su se i novi, osobito sa Dorćola, pogotovo kad su od vlasti dobili oružje: Ljubomir D. Stošić, Milan Ristić, Kosta Grambulović, Mijat Pejić, Petar Milosavljević, Hadži-Sima Stošić, Arsa Jovanović, Kosta Naumović, Rista Damjanović, Zarija Popović, Nastas Naumović i drugi. Ponajviše su to bili sitne beogradske zanatlije, sapundžije, bojadžije, abadžije, kantardžije, bilo je i mehandžija i mlekadžija izvan šanca, Vlajkovićevih komšija ratara sa Palilule, dosta borbenih slugu i kalfi, ćutljivih i gnevnih argata sa juga, političkih emigranata iz srpskih zemalja pod Turskom, ali i mladih činovnika i intelektualaca znatnog imena. Nemali broj gazda i majstora raspitivao se tih dana kod policije za svoje šegrte i momke „odbegle” u Vlajkovićev odred. Pozvan od poslodavca, šlosera Miše Bankovića da se vrati, petnaestogodišnji Petar Stojanović je odgovorio: „Ja imam volje da budem vojnik”; kad je Banković pozvao u pomoć dečakovog strica i tutora, policija je morala

da ga razdvoji od puške i vrati majstoru, ali je odbila da ga kazni batinama jer „krivice nema", pa je tako sam majstor morao da istuče neposlušnog šegrta. I Lazar Komarčić, sin emigranta iz Novopazarskog sandžaka, mladi terzija koji radi pod najam i na parče, ali i dobar i pismen momak što u slobodnom vremenu podučava popečiteljsku i drugu gospodsku decu kojoj ne ide škola i privatno polaže Gimnaziju, takođe se našao među dobrovoljcima; od turskog topa je ostao bez prsta, ali mu je doktor Kraus uspeo da spase ruku. Bilo je i takvih momaka koji su radije išli pod Vlajkovićev barjak nego u soldate garnizonog vojinstva: Naum Šterić je platio čoveka koji će za njega služiti redovnu vojsku, a sam je otišao u dobrovoljce; ministar Monden se nije složio da u tome ima krivice, ali je Šteriću preporučio da se bar „upiše" u narodnu vojsku. Iako su đaci imali vlastiti odred, bilo ih je i ovde; mnogi su, na primer, toga leta zapazili na barikadama „oduševljenog mladića" Miloša S. Milojevića. . .

Iako najistaknutiji, Vlajković nije bio jedini vođa ovih ljudi; svaki desetar i vodnik predstavljao je čoveka uglednijeg od ostalih, pri čemu, status koji je neko imao u čaršiji, nije mnogo uticao na položaj u družini. Desetar Milan Anđelković je, na primer, „u civilu" bio sapundžija, N. J. Popović, takođe sa tim činom, bio je sličnog zanimanja, Kosta Šumenković, jedan od nižih komandira, držao je gostionicu „Balkan" na Terazijama, a desetar Milovan Janković bio je među najistaknutijim liberalima i čak čuvenim političkim ljudima Srbije toga vremena. Poslednja dvojica zaslužuju osobitu pažnju. Šumenković je za vreme krimskog rata iz zavičajne struške nahije prešao u Srbiju, a zatim, radoznao i trbuhom za kruhom, išao u Rusiju, Nemačku i Austriju. U Beograd se vratio kad je zaradio nešto novaca i još mlad (1862. je imao 33 godine) otvorio, sa Mihailom Kostićem Albanezom kao ortakom, radnju i gostionicu. Na prvi glas o događajima kod Čukur-česme i Turske policije razdelio je oružje momcima iz svog lokala i otada je, na čelu te malene čete, uvek bio među prvima. Tih dana se, na barikadama, upoznao, zbližio i čak okumio sa pomenutim đakom Milojevićem, sa kojim će ubuduće, sve do smrti, predstavljati ono što se onda zvalo nacionalni radnik.

Još zanimljivija bila je ličnost Milovana Jankovića, jednog od Vlajkovićevih desetara. Ovaj neobični čovek je za vreme ustavobranitelja bio činovnik Popečiteljstva finansija i profesor ekonomije na Liceju, a kao jedan od najaktivnijih slobodoumnih intelektualaca koji su radili u korist promena izabran je za poslanika Beograda u Svetoandrejskoj skupštini i jedno vreme vršio dužnost njenog sekretara. Uz Grujića, Jovu Ilića i Andriju Stamenkovića, bio je među vođama prevrata i struje „narodnih ljudi". Osobito se pročuo kao zagovornik onih koji su tražili proganjanje činovnika „Švaba" i karađorđevićevaca, zbog čega je od mnogih bio omrznut. Sa Kostom Cukićem, knez Miloš ga je uzeo za ličnog sekretara i ubrzo otpustio zbog njegovog oštrog jezika i jogunaste naravi. Sa Obrenovićima se razišao pre ostalih liberala i zbog toga je tih godina boravio u Crnoj Gori, Rusiji i Vojvodini. Kad su mu u Rusiji ponudili da u Ministarstvu prosvete prima platu bez ikakvih dužnosti, Janković je to ljuto odbio, jer je „nedostojno poštenog čoveka da prima platu za nerad", a u Švajcarskoj je prodavao duvan da bi se prehranio. Posle smrti staroga kneza vratio se u Srbiju gde je živeo pod strogom kontrolom. Dok je njegov kolega Kosta Cukić uživao vlast i ugled ministra, a Zah i Antanasije Nikolić — ljudi koje je terao iz Srbije — poverenje režima i kneza, on je, evo, postao „vlast" koja smenjuje straže, vodi patrole, baza po Dorćolu i izležava se — po vlastitom svedočenju — na barikadi, slušajući tursku pesmu iz tvrđave i čekajući rat ili bar nameštenje za malog činovnika u tek stvorenoj Upravi fondova, koju je, ranije, on zamislio i predložio. Neki su ga smatrali jakim karakterom i čovekom sa mnogo političke kuraži, Garašanin za nastranog i, čak, budalu, a izvesno je da je bio obrazovan, plahovit i zadrt.

Nesumnjivo najistaknutija ličnost među građanima i bećarima koji su, tako reći, zametnuli i poveli borbu i potom zaposeli položaje prema gradu, tražeći juriš i očekujući rat, bio je, ipak, Đorđe Vlajković. Njihova akcija nije bila neorganizovana, niti se ovaj bradati čovek bez noge slučajno našao u njenom središtu. Sa samo četrnaest godina, Vlajković je 1845. stupio u srpsku vojsku, 1848, se borio u Vojvodini, 1851. otišao u Rusiju i zatim učestvovao u krimskom ratu i odbrani Sevastopolja, gde je izgubio nogu i za pokazano junaštvo odlikovan i nagrađen

oficirskim činom. U Beogradu je živeo kao „ruski oficir” sa povelikom penzijom, vidao rane i kupio kuću i poveliki plac sa baštom punom cveća, koje je negovao sa ljubavlju. Mrzeo je ustavobranitelje kao turske sluge, maštao o novim borbama, radio da se Srbi spreme za njih i približio se liberalima, osobito njihovim pristalicama koji su označavani kao pripadnici „ruske stranke”: Alimpiju Vasiljeviću, Panti Srećkoviću, popu Jovanu Jovanoviću... Imao je već onda veze sa buntovnim elementima u srpskim zemljama pod Turskom i trošio dosta novaca na izdržavanje političkih izbeglica, kojima je kuća „kapetana Đoke” bila prva stanica i najsigurnije utočište u Beogradu. Kad je nastupio kritični trenutak, temelji odreda su već bili postavljeni, a njegovo mesto u njemu van spora; događaji od 3. do 5. juna pokazali su da sasvim zaslužuje ulogu koje se prihvatio, bećari i dobrovoljci su već prvih dana sačinili pesmu kojom je to potvrđeno, a zatim su „vrsni Pančevci”, organizovani u pevačkoj i pozorišnoj družini (iz te sredine je potekao i Vasa Živković, „jedan od tvoraca takozvanog pozorišnog patriotizma kod Srba”), 19. juna došli u Beograd i na barikadi mu, kao heroju, poklonili pozlaćenu sablju od 100 dukata i sa natpisom „Hrabrom Đorđu Vlajkoviću u priznanje i spomen na njegovo junaštvo u Beogradu 3. i 5. junija 1862. godine, od Srbalja Pančevaca”. Pozdravili su ga, uz to, ovim rečima: „Srbi Pančevci nikada neće zaboraviti na ono junaštvo, kojim ste se tako slavno odlikovali pri odbrani srpske prestolnice, na koju su 3. i 5. junija napali krvni neprijatelji, koliko iznenada, toliko svirepo i zverski. Na uspomenu na tu odbranu, Pančevci vam bratski predaju ovu sablju i mole vas da je bratski primite.” Vlajković je odgovorio sledećom besedom: „Hvala Srbima Pančevcima! Od sveg srca primam dar ovaj iz njihove bratske ruke i čuvaću ga dokle sam živ, da s njim i s božjom pomoću vojujem protiv dušmanina srbske narodne nezavisnosti i slobode.” A zatim je, pokazujući sablju, rekao svojim borcima: „Ovo je za nas znak bratstva i nadežde srbskih sinova s one strane Save i Dunava; hoćemo li svi poginuti za rod svoj?” Na to se, iz mnogo grla, čuo odgovor: „Hoćemo svi! Svi do jednoga! Živeo sav srbski narod! Živeo srbski gospodar! Živela braća Pančevci! Živeo naš kapetan! Ura!” Kao priznanje za isterivanje Turaka iz varo-

ši, gosti su potom Beograđanima predali znak svoga pevačkog društva, srebrnu plaketu sa krstom i guslama u lovorovom lišću.

I praviteljstvo je dobro ocenilo zasluge i ulogu Đorđa Vlajkovića: stvarnim uticajem ovoga vođe među bećarima i građanima vlada je bila primorana da podesi odnos prema njemu, a knežev kurs ka ratu i okupljanju svih patriotskih snaga tražio je i omogućavao da se važnost Vlajkovića javno prizna i službeno potvrdi. Predsednik Ministarstva je već prvog jutra nakon krvave noći faktički priznao Vlajkovića za jednog od komandanata, 5. i 6. juna je, prilikom formiranja fronta, i zvanično imenovan za zapovednika jednog sektora na desnom krilu, 15. juna ga je knez, na predlog ministra vojnog, a „za pokazano čovečno junaštvo kojim se... za celo vreme trajanja borbe pri poslednjem napadu Turaka na varoš Beograd odlikovao", proizveo u kapetana II klase, a već narednih dana je javljeno da se u stvari radilo o činu kapetana I klase. Ne sasvim tačno, ali dosta rečito kad je reč o njegovom uticaju, Beograđani i, osobito, dobrovoljci su ga posle toga zvali „komandant Zereka". Pred kraj leta, kada su izgledi za rat uglavnom nestali, on je udaljen od položaja (pominje se i kao komesar Vojne bolnice), ali je, iako težak invalid, ostao u državnoj službi i stajaćoj vojsci kao „kapetan pešački".

Odajući priznanje njihovom vođi, praviteljstvo je iz istih razloga, nastojalo da olakša život bećarima koji su se prihvatili puške: dok su na frontu, bili su oslobođeni danka.

Iz toga se, međutim, ne sme zaključiti da su bećari i Vlajković bili široko omiljeni. To su, pre svega, bili ljudi iz najnižih staleža, pa ih najveći deo „otmenijeg" sveta već zbog toga nije trpeo. Kao najradikalnije predstavnike „ratne stranke" mrzeo ih je sav turkofilski i miroljubivo nastrojen i uplašen svet. Oni sami nisu krili da se ponose svojom ulogom u poslednjim događajima i javno su zamerili stajaćoj vojsci neaktivnost, što je, razume se, vređalo oficire po pozivu. Nisu bili deo državne mašinerije i svaka njihova javna funkcija i zasluga, pogotovo ako je i službeno priznata, ljutila je činovništvo. Nikola Hristić, policajci i žandarmi su sa njima i te kako sarađivali od 3. do 5. juna, a i oni su klicali „Živeo Hri-

stić!" kad je ministar izdao naredbu o rušenju kapija, ali to je bila epizoda kojom je samo za trenutak i dosta površno prekinuta uobičajena netrpeljivost; Hristić je o Vlajkoviću govorio kao o hvalisavcu i bukaču, koji voli nered i knežev je politički neprijatelj, a o njegovim dobrovoljcima kao o gomili iz „niže klase", kojoj ništa nije sveto i koja je spremna da pravi nerede jer nema šta da izgubi, a može ponešto da ućari od poštenog sveta. Borbeni žandarmi i policajci su, kao i njihov šef, morali sarađivati sa bećarima, a neki su to i žarko želeli, jer su i sami bili emigranti i bećari, a često i zemljaci i rođaci ovih golih sinova. Pa ipak, smatrali su da su najžilaviji otpor i prve žrtve dali baš oni i da je varoš njihovo poprište na kome su svi ostali samo privremeno, pa su zato, osobito policijski činovnici, bili surevnjivi prema dobrovoljcima. Dva najvažnija policajca na dunavskoj padini, palilulski kvartaljnik Mojsilo Bogdanović i pisar Milan Sretenović imali su, na primer, sukobe sa njima. Preke naravi i kavgadžija (toga leta ga je njegov stanodavac, poštonoša Veljko Petrović tužio kao nasilnika), Moja Bogdanović se istakao osvajanjem Vidin-kapije i teško je podnosio slavu i hvalu Vlajkovićevih ljudi po Dorćolu, pa je Monden lično morao da traži od Hristića da se formira policijsko-vojna komisija koja će ispitati njihove odnose; komisija je, sa stolonačelnikom Ministarstva unutrašnjih dela Dimitrijem Mihailovićem na čelu, obrazovana, ali rezultati istrage nisu poznati, mada je zabeleženo kako je kvartaljnik, nakon leta, premešten za načelnika dalekog karanovačkog sreza. Između Sretenovića i Vlajkovića dogodio se samo jedan, ali vrlo direktan sukob. Kao predstavnik policijskih vlasti na Dorćolu, pisar je zabranio nekim kasapskim slugama i papudžijskim kalfama, koji su se „odmetnuli" od svojih majstora i nisu imali zanatlijskih prava, da u kvartu otvore radnje pod svojim imenom, što su oni ipak učinili sa dozvolom komandanta i prijatelja njihovog staleža Vlajkovića; štaviše, kapetan je oružjem sprečio Sretenovića da zatvori radnje i potom postavio dobrovoljačke straže ispred njih. Po pisarevoj tužbi, Upraviteljstvo varoši je počelo sa isleđenjem, ali je predmet preuzela posebna komisija koju je imenovao pukovnik Đorđević, novi komandant odbrane Beograda... Rezultat je i u ovom slučaju ostao nepoznat.

Ni imućniji deo čaršije ni činovništvo koje je držalo do svog rodoljublja, pa i do rada ljudi kakav je Vlajković, nisu bili mnogo trpeljiviji prema bećarima. Ustabaša bakalskog esnafa Jovan Nedeljković Šiško je krajem jula grdio papudžiju Jovana Jakovljevića, koji je još vidao rane zadobijene početkom juna: šta je tražio u borbi koju vode „same lole i pangalozi..., ti si čovek ugledan, pa što kuću i ženu ne čuvaš, već zbog toga varoš pati. Zato kad ozdraviš, izveo bi te na pijacu i pedeset štapova ti, što si se tukao, odvalio". Kroz usta važnog ustabaše čulo se mišljenje znatnog dela čaršije uplašene od rata i od naoružanih „lola", zabrinute za svoj imetak i delom spremne da se obračuna sa bećarima i primi Turke ma kakvi bili. Rodoljubivi papudžija se veoma uvredio i tužio Šiška komandantu Vlajkoviću i Upraviteljstvu varoši Beograd. Kako su razgovor čuli Pavle Jovanović, sitničar sa Stambol-kapije, i Stevan Jeftić i bili spremni da posvedoče, moglo se desiti da ugledni bakalski starešina stigne na Preki sud; na njegovu sreću, papudžija je u poslednjem času povukao prijavu, da bi se tako odužio Šišku koji ga je, kad je bio ranjen, izvukao sa bojišta i kolima odvezao u bolnicu. „Ovo je velika uvreda za svu braću Srbe i za nas dvojicu" — žalio se kapetan Vlajković potpukovniku Žabarcu.

Na levom krilu fronta bilo je znatno manje dobrovoljaca nego na desnom, samo tridesetak ako se izuzmu licejci, koncentrisanih uglavnom na barikadi „sproću Zdanija", ali je i tamo bilo sukoba, i to sa pripadnicima stajaće vojske, kojih je na savskoj padini bilo više. U Srpskoj čaršiji i okolnim sokacima patrole su naročito bile česte, pogotovo noću, jer je najbogatiji deo srpske varoši trebalo paziti i od Turaka i od lopova. Građanske i bećarske noćne patrole veoma su ozbiljno shvatale svoj zadatak i pretile starešinama stajaće vojske — koji se kasno vraćaju kući, ne poštuju komandu, ne znaju lozinku i nehajno odnose prema njima — da će „nekog naučiti pameti"; oficiri su zamerali da nadobudni stražari „prave komediju sa svojim šiljbočenjem" i ozbiljno su sumnjali da veći deo njih na dužnosti dolazi pijan. Kapetan Vladimir Nikolić i žandarmi Ljubomir Jovanović, Miloš Janićijević, Antonije Zlatković i Panta Stojiljković čak su tužili Žabarcu dobrovljca Miloša, inače momka Teodora

Herbeza, što je 4. avgusta govorio protiv oficira iz komande levog krila i pridodatih žandarma i ugrozio čast vojske, i zatražili da se nevaljalac zbog toga kazni sa 25 štapova; kad je potpukovnik odgovorio da nije jašno šta je Miloš rekao, pa time ni njegova krivica, i da ga zato ne može kazniti, to je veoma naljutilo tužioce, osobito kapetana Nikolića, i moglo se očekivati da će on potražiti dokaze za svoje tvrdnje o dobrovoljačkim ugursuzlucima. Nije mnogo pomogla ni naredba da sa građanskim patrolama uvek ide po jedan policijski noćni stražar, koji će jedini znati lozinku i odziv i biti ovlašćen da pita... U noći između 10. i 11. avgusta, dobrovoljac i stražar Jovan Đoković je u Abadžijskom sokaku dva puta bez uspeha tražio od poručnika Petronija Tešića da kaže odziv, a Tešić je Đokovića nazvao magarcem što zaustavlja oficire i zatim trgao sablju. Da se to doista tako dogodilo posvedočila su u Upraviteljstvu varoši dva druga člana patrole, Jovan Živanović, dvadesetogodišnji sluga savetnika Jeftimija Ugričića, i Petar Marković dvadeset četvorogodišnji bakalin u istoj Abadžijskoj čaršiji, pa je Žabarac o svemu raportirao vrhovnom komandantu odbrane, posle čega je zategnutost između oficira i dobrovoljaca na ovom krilu fronta veoma porasla. Nije prošlo ni 48 sati, kad je izbio novi incident, iste vrste, ali žešći. Između 13. i 14. avgusta, opet posle 23 časa, kapetan Vladimir Nikolić, omalen i žestok ađutant komandanta levog krila, sa ufitiljenom bradicom kao Monden ili, još bolje, kao Napoleon III, kakve su bile u modi, odbio je da kaže odziv straži koju je ponovo vodio Jovan Đoković i u kojoj su bili dvadesetogodišnji sluga Pavle Vukomirović i devetnaestogodišnji Đorđe Živković iz Požarevca, inače momak kod trgovca Đorđa Papa. Na to je, po tvrđenju kapetana, vođa patrole pošao k njemu s puškom, a on sabljom pokušao da odbije napad i posekao Đokovića po ruci. Videvši krv, mladi Vukomirović je odjurio u Terazijski kvart da obavesti i traži pomoć, a dva žandarma sa Zelenog venca, Jeremija Mićić i Dimitrije Vuković, „pod stražom" su odveli neposlušnog generalštabnog oficira. Nikolić se, ipak, dokopao svoje komande i poslao razvodnika sa dva vojnika na Abadžijsku čaršiju da uhapse Đokovića; u međuvremenu je tu stigao i dobrovoljački narednik Milan Sonović koji je uzeo u zaštitu ener-

gičnog vođu patrole; odbio je da preda Đokovića „manj ako ćemo da se bijemo", a zatim je sa njim otišao u Upraviteljstvo varoši Beograd i zatražio mere protiv oficira. Protokol sa njihovim izjavama Žabarac je uputio Komandi odbrane Beograda, prepuštajući komandantu sud da li kapetana treba kazniti. Nikolić je tražio od kapetana Mijaila Katanića, zastupnika komandanta levog krila, da kazni stražare „lupeškog vladanja".

Na slične postupke dobrovoljačkih straža žalili su se tih dana i Mladen Nenadović, konjički poručnik, i Jova Razljubović, konjički potporučnik. Izgleda da su se dobrovoljci sa vojnicima slagali gore no sa žandarmima, a oficiri, opet, nisu nikako mogli shvatiti da ih ta vojska bakala i slugu može zaustavljati i kontrolisati.[7]

Među borbenim ljudima ondašnjeg Beograda, u akcijama od 3. do 5. juna i potom na položajima, mladi su bili najmnogobrojniji. Regularna i narodna vojska su po prirodi stvari bile mlade, žandarmerijska kompanija zato što je nedavno uspostavljena, ali i ostali. Za glavne junake svog komada „Beograd pre bombardovanja", Milutin J. Ilijić nije slučajno uzeo sve redom mlade ljude: „jegerskog" narednika Todora Kalpakdžijića, gimnazijskog profesora Peru Jotu (koji je bio „glava i jedan od vođa omladine ovdašnje"), mladog trgovca Vićentija Zverkovića . . .

Đake starijih škola bombardovanje je zateklo na ispitima; posle dva uzbudljiva dana sakupili su se da sa profesorima nekako okončaju školsku godinu, ali im se nije dalo: već prvim hicima sa grada probijen je krov gimnazijske zgrade na dnu dvorišta, a ispred Ljubičinog konaka, gde je bio Licej, prepolovljena je stara oguljena i kriva vrba. Ispiti su prekinuti, većina gimnazijalaca se razišla kućama, da tokom leta podeli strepnje i nade svojih roditelja, pitomce sa strane vlast je rasporedila po manastirima dok se ne otvore granice i oslobodi put ka domu, ali većina licejaca, sa nešto mlađih drugova gimnazijalaca iz istog dvorišta i jednim brojem bogoslova, ornih i sposobnih za borbu, ponovo se ili tek onda prihvatila oružja. Njihovim roditeljima bilo je najteže: dopirali su glasovi da su sva deca našla smrt pod ruševinama škola, da su ostala bez ruku, nogu, očiju, da su ranjeni ili poginuli, a vlasti nikom nisu davale u Beograd;

jagodinski načelnik Antonović je već 6. juna molio depešom Hristića da se nekolicini uglednih trgovaca iz bogate varoši dozvoli putovanje u prestonicu radi viđenja sa decom „o kojoj ništa ne znaju, pa sumnjaju da su živa".

Posle trenutnog iznenađenja i zabune, a pod poletnim rukovodstvom sveštenika Jovana Jovanovića (zvali su ga i pop Jova Ibrišimac), đaci su među prvima prionuli da utvrde rejon koji im je prirodno pripadao. U ovom delu varoši mogla se naći najbolja kaldrma, i to u više slojeva (Srpska čaršija je poodavno „patosana" i odonda nekoliko puta popravljana), pa je uskoro oko zdepaste i oronule ograde Konaka naraslo debelo brdo od kamenih đuladi i ploča, pravi „kiklopski zid... preko obične čovečije visine", duž kojeg je, prema Sabornoj crkvi i Kalemegdanu, na već izrovanom sokaku iskopan dubok rov. Pri vrhu ovog bedema i u zidovima Gimnazije i Sale načertanija ostavljene su i probijene puškarnice, kroz koje se „i najgorom puškom mogu obarati straže na bedemima". Privezan za ostatak vrbe, nasred kruga se zaviorio srpski barjak. Narednih dana su skamije, ormani i učila Liceja izneti iz većine prostorija i smešteni u nekoliko soba: u ispražnjenim odeljenjima su noćili i odmarali se licejci, prvo na prostirci od slame, donete iz Sušićeve mehane, a zatim na slamaricama i krevetima. Od doksata prema avliji improvizovane su soške za puške i fišeke. Sa peševima mantije zadenutim za široki kožni kaiš, pop Jova je poigravao na placu i izdavao naređenja. „Hoćemo" — u glas su prihvatali „sokolovi".

Već prvog dana se nazrelo da, uporedo sa barikadom, nastaje i naoružana jedinica. Zapovednik se nametnuo svojom akcijom, popularnošću i voljom đaka; „Živeo naš komandir" — pozdravljali su povremeno đaci pop-Jovu. Kad je posao priveden kraju, neumorni sveštenik je već delio puške, tesake, barut i olovo, i momke po desetinama, a imenovani su i desetari. Najpre su za barikadu određeni najiskusniji i najstariji, a mlađi u Salu načertanija, Gimnaziju i Konak; „ako bi naišli Turci, prvo će osuti vatru oni sa barikade — objašnjavao je komandir najmlađima — a ti ćeš čekati komandu „mazgali pli!". U početku su se smenjivali svakoga sata. Straže su postavljene i na kapijama i drugim mestima gde se moglo ući.

Dok su licejci radili i naoružavali se, organizovano je snabdevanje. Pop Jova je imao kolegu Kostu Ruščuklića, katihetu u Polugimnaziji, poznatog što batinama uteruje „mir vsjem" (jednom je u kafani „Kod Kraljevića Marka i Muse kesedžije", pretukao magazadžiju sa Save koji je rekao kako bi bolje bilo da je Ruščuklić otišao u katane, nego što je pohađao Seminariju). Naimenovan od komandira za komesara ove jedinice, robusni nastavnik veronauke je već prvog dana od prijatelja iz varoši dovukao kola toplog hleba i još ponešto od hrane; u predvečerje se na vatri usred dvorišta kuvao pasulj i peklo jagnje.

Tako je nastala Licejska barikada i stvorena Đačka četa ili Licejska legija.

Iako su đaci živeli po vojnički, izlazili na Vračar da egzerciraju i sve spretnije obavljali dužnosti, napetost je posle nekoliko dana oslabila. Stražari su svu noć čuli samo lavež pasa na „ničijoj zemlji", smenjivanje turskih šiljboka zu uzvik „kara-kol!" i zvona sa Saborne crkve koja su oglašavala sate. Kako je leto odmicalo na barikadi se i danju živelo ležernije. Vreme bez dužnosti većina je provodila u Sali načertanija sa pesmom ili knjigom, uz gusle, gajde i tambure ili u raspravi da li će biti rata, kako stoji naša stvar u Kanlidži, šta smeraju dvorovi i kakva je politika praviteljstva. U danima dopusta išli su u okolna sela i zbegove da obiđu porodice, gde su ih dočekivali pogačom i sirom, a ispraćali okićene cvećem.

Mnoge kuće su se potrudile da dostojno opreme svoje junake. Imućniji, iz varoških porodica, odevali su se u „dušanke" i „lazarice" i, s kalpacima na glavi, izgledali sasvim romantično i junački. Ni siromašniji, u opancima i čakširama, sa tozlucima, silavima i fesovima, nisu manje bili u duhu vremena. Neki su nosili kape pod kojima ratuju crnogorska braća, a i šubare koje je, kao i krznom opšivene dolame, bilo teško podneti na letnjoj žezi. Samo se Janićije Kujundžić Aberdar razlikovao od svih ostalih: majstor vatrenih patriotskih govora nosio je crvenu garibaldinsku košulju.

Što je više bledeo neposredni utisak borbi, to je iza barikade bilo veselije, a valjda najveselije bilo je 26. juna i tokom naredne nedelje. Umesto da iz Pančeva pođe u Zemun, Mitrovicu, Osijek i dalje ka Zagrebu, toga da-

na je u Beograd prešla Hrvatska pozorišna družina pod upravom glumca i reditelja Frajdenrajha, a nekoliko sati kasnije proneo se i glas da je knez svoju civilnu listu ustupio zemlji „za nabavku ratnih potreba, za sve vreme dok traje izvanredno stanje otečestva našeg", pa je slavlje bilo višestruko. Zagrepčani su na pozornici Kneževe pivare, pred prepunom salom, izveli Banovu „Mjerimu ili oslobođenje Bošnjaka", u kojoj je Živana igrao Adam Mandrović, a Mjerimu Adelshajmova. Družina nije imala nameru da se zadrži, ali „videći kakvim je oduševljenjem primljena i na molbu publike ostane i duže" — kako je objasnio nesumnjivo upućeni Đorđe Maletić — i naredne večeri izvede „Nikolu Zrinjskog", a onda još pet predstava, ukupno sedam umesto jedne. Slobodno vreme Zagrepčani su provodili u društvu licejaca i dobrovoljaca iz Prizrenske legije. Satima se sedelo „Kod srebrne kugle" na Varoš-kapiji, u kojoj je, sa svojom svitom, stolovao romantični pesnik i „četnik" Kaćanski, i koja je bila tek malo niže od Licejske barikade. Mnogo je zdravica tu bilo dignuto za srpsku pobedu, kneza Mihaila i južnoslovensko bratstvo. Pred odlazak trupe, licejci su 13. avgusta uveče priredili sjajnu gozbu u čast hrvatske braće. Posle mnogo patriotskih deklamacija i usklika, svi su zagrljeni i sa pesmom u zoru izašli na barikadu, gde je Mandrović ispio poslednju zdravicu. „Nisam mogla srcu odoleti da ne vidim vojnike srpske i ne mogu... rečima predstaviti, kako mi je bilo kad sam ih videla", pisala je Milica Stojadinović Srpkinja, pošto je celi dan provela s njima.

Već 13. juna đaci-vojnici su u *Srpskom dnevniku* oglasili svoj osnovni zahtev: „Evo šta mi hoćemo: da se Turci sele iz grada, ili da ga na sablji uzmemo! To je naše rešenje!" Nekoliko dana kasnije su u istim novinama izrazili zadovoljstvo životom koji vode: „Đačka raja sva je ovde na ovoj đačkoj barikadi neprestano. Ovaj logorski život vrlo je čaroban..." Zatim je neko (sudeći po rečniku — Milan Kujundžić) poslao sledeći „izveštaj": „Aber — puška, gusle — motika, a pero sablja... Sad kažite nije li to divan život... Nema veće miline... Jednu samo želju želimo, to je da Bog ne oduzme srce od onih koji nas upravljaju..."

Broj đaka u Licejskoj legiji nije bio stalan, ali se uglavnom kretao oko trideset, koliko ih je tačno bilo

poslednjih dana i prvih dana jula, kad su činili polovinu svih dobrovoljaca na levom krilu. Bilo je momaka koji su sa odmicanjem vremena osetili potrebu da odu kući, ali i takvih koji su u Legiju došli tek kad se glas o njoj proneo kroz srpsku mladež, osobito preko Save i Dunava, od Vukovara do Temišvara. Kad bi tog leta nestao kakav momčić iz Vojvodine, prva misao roditelja bila je da je u Beogradu, a ko je pri tom odneo i dušanku od zelene čohe i kalpak od plave kadife sasvim je izvesno bilo da ga treba tražiti pred Konakom kneginje Ljubice. U četi su se naročito isticali momci koji su pre toga vodili glavnu reč u književnoj aktivnosti licejaca i gimnazijalaca — Janićije Milan Kujundžić, Ljubomir Kaljević, Čedomilj Mijatović, Hipokrat Vladan Đorđević, ali bilo je i drugih: Joca Danilov Stefanović, junak sa Kalemegdana Mijailo Stajkovac, Manojlo Marić, Stevan Popović, Đorđe Jovanović, Đorđe Novaković... Bilo je i đaka Bogoslovije, kao Užičanin Milan Đurić, sin čuvenog pop-Đoke iz Zaovina, i mladih zanatlija, kakav je bio terzijski šegrt Mihajlo Dobrić, koji se 3. juna ujutru posvađao sa nizamom i dobio kundakom na Varoš-kapiji, ali i starijih, pop-Jovinih prijatelja, kao što je bio nastavnik psihologije i logike u Bogosloviji Alimpije Vasiljević, intelektualac na izvesnom glasu.

Svi đaci nisu, međutim, bili sa svojim drugovima: Aleksa Jovanović se prijavio u redovnu vojsku, Milošu S. Milojeviću se izgleda više sviđalo među odvažnim i preduzimljivim borcima Đoke Vlajkovića, Lazar Dokić je sve do 10. jula „služio" kod Kaćanskog u Prizrenskoj legiji, Kosta Stojan Novaković se iz Šapca u Beograd vratio tek 26. juna, itd. Posle nepunih mesec dana od sukoba, Ilija Garašanin je zatražio nekoliko najsposobnijih licejaca za kancelarijske poslove u Ministarstvu inostranih dela, pa su 27. juna tamo upućeni Ljubomir Kaljević, Manojlo Marić, Stevan Popović i Đorđe Jovanović, a narednih dana i Čedomilj Mijatović; Novaković je bio među traženima, ali „nisu mogli da mu nađu kvartir".

Čovek oko koga su se đaci okupili i bez koga Licejska četa možda ne bi ni nastala bio je trideset osmogodišnji Jovan Jovanović. „Uman i energičan čovek", kako je o njemu pisao Živojin Žujović, „povelikog rasta, snaž-

nog sastava, jasna glasa, odrešna jezika, a pogleda više vojničkog no duhovničkog", kako ga je prikazao Slobodan Jovanović, ovaj nekadašnji seoski pop na Mišaru bio je komandir kojeg su đaci voleli i koji je umeo da osvoji srca ondašnje mladeži svojim plamenim rodoljubljem, prostosrdačnošću i idealizmom ruskog opozicionara. Mitropolit Mihailo i svetoandrejski liberali verovatno nisu imali ličnost pogodniju za širenje neposrednog uticaja na omladinu. Ali tim pre ovaj čovek, koji je u Rusiji više čitao Hercena nego teološke pisce, drugovao sa Žujovićem i bio uporan u svom liberalizmu, nije mogao odgovarati — i inače i na ovom mestu — režimu kneza Mihaila. Popa su brzo po Svetoandrejskoj skupštini uvrstili u „podozritelne ljude", a 1860. je, prilikom proganjanja liberala, oteran u Šabac. Hristić se naročito okomio na mladog sveštenika, i avgusta te godine ga čak uhapsio i uzaptio mu sirotinjsko pokućstvo zbog neplaćene kirije (stanovao je sa, onda još čuvenijim sveštenikom Ignjatom Vasićem i profesorom istorije Pantom Srećkovićem); kad je Jovanović prkosno odgovorio upravitelju varoši (što je Hristić onda bio) da nije imao novaca, a ne bi dao ni da je imao, vlasti su ga pogotovo „uzele na zub". Početkom 1862. Glavna kontrola je tražila da Alimpije Vasiljević, Nikola Zisić i Jovanović vrate praviteljstvenoj kasi po 320 groša čaršijskih koje su primili na ime blagodejanja kad nisu bili u Rusiji. Tim povodom je mitropolit celog proleća, pa i za vreme leta, vodio prepisku ne bi li oslobodio svoje ljude; Jovanović i Vasiljević su i sa barikada morali da idu i daju izjave u protokol. Uprkos njegovim zaslugama i javnom ugledu, kao i mekšem kursu prema liberalima, režim nije mogao, kao političkog vođu i vaspitača budućih činovnika, ministara, sudija, savetnika i načelnika, trpeti čoveka čija je orijentacija zabranjivala prosvetne i druge vlasti. I doista, jednoga jutra se u krugu Liceja proneo glas koji je veoma uzbudio naoružanu mladež: „Naš komandir zbačen! Pop Jova smenjen!" Oni su ga izabrali i niko ne može da ga smeni mimo njih, on je bio sa njima kad je bilo najteže, a sada žele da im nature nekog od činovnika koji su onda mirovali po ćoškovima — gunđali su i galamili đaci, a neki su predložili da raspuste Legiju ako se vest obistini. Užurbano savetovanje i žamor legionara prekinuo

je znak trube — „zbor"! Komandir je izašao pred postrojenu četu u pratnji gospodina u činovničkoj uniformi sa zlatom izvezenim znacima položaja i sabljom, koji visinom stasa i širinom pleća nije ustupao proti. Hrabar, tvrdoglav i vazda spreman da prkosi, Jovan Jovanović se ovoga puta povinovao najvišoj volji i sam uzeo da objasni odluku „praviteljstva Njegove svetlosti" kojom se za komandira postavlja Kosta Magazinović, jedan od najviših kneževih činovnika; štaviše, rekao je da se imenovanjem takve persone odaje priznanje patriotizmu, nesebičnosti i hrabrosti omladine. Rečiti pop ovoga puta nije stigao da završi govor: „Nećemo! Živeo pop Jova!" — prekinuli su ga đaci, a onda je progovorio Magazinović. Pohvalio je „uzornog sveštenika i nastavnika mladeži" i uporedio ga sa Hadži-Đerom i Hadži-Ruvimom; „gospodi liceistima", kao „slobodnim akademskim građanima", ostavio je mogućnost da ga, ako to doista žele, ne prihvate za komandira. Zatim je održao podug govor o teškom položaju Kneževine i kneževim naporima, o zemaljskim potrebama i nedostacima, sve češće prekidan uzvicima „Živeo knez!" Završio je izloživši nameru vladaoca da se liceisti spreme za oficire narodne vojske. Razložni Magazinovićev nastup i govor ostavili su utisak na đake: „Primamo!" — odazvali su se u sav glas, kao što su maločas vikali „Nećemo!" i tako je Licejska legija dobila novog zapovednika.

Pop Ruščuklić nije mogao podneti novu komandu, a Alimpije Vasiljević smenjivanje prijatelja iz Kijevske duhovne akademije; „komesar" je prešao u Prizrensku legiju da bude „satnik" i jedan od dva pomoćnika Kaćanskog, a profesor logike u seljačkim haljinama otišao je Vlajkoviću i uskoro od Mondena bio naimenovan za „staratelja bolesnika" u Špitalju.

Mlađi brat ustavobraniteljskog popečitelja Steve Magazinovića, Kosta Magazinović je studirao u Austriji, Nemačkoj, Francuskoj i Rusiji sa generacijom iz koje su bili Filip Hristić, Dimitrije Crnobarac i drugi još dosta mladi, ali veoma uticajni ljudi. Od završetka studija u Parizu načinio je znatnu karijeru: najpre je radio u Popečiteljstvu inostranih dela, o vojsci je dosta naučio kao načelnik Vojnog odeljenja u Popečiteljstvu unutrašnjih dela, policijskog iskustva stekao je kao upravitelj varo-

ši Beograd, zatim je bio sudija Vrhovnog i, najzad, u ovo vreme, Kasacionog suda. Pred Svetoandrejsku skupštinu približio se liberalima i obrenovićevcima, dovoljno da se preporuči novoj vlasti, ali ne suviše da bi i sam postao liberal, sasvim onako kako je i dolikovalo Garašaninovom poštovaocu i privrženiku.

Postavljanje ovako visokog činovnika za zapovednika malobrojne đačke čete kazivalo je kako je veliki značaj vlada pridavala uticaju na omladinu, a njegovo znatno iskustvo davalo je garantija da će sa uspehom obaviti povereni zadatak. Promišljenog, odmerenog i metodičnog sudiju, sa velikom kućom u Gospodskoj ulici, đaci, doduše, nisu mogli voleti kao jednostavnog, oduševljenog i silovitog popa iz avlijskih „partaja", za koje nije mogao da plati kiriju, ali su ga posle govora prihvatili, a kad je potom komandovao „Smirno! K ramenu! Pred persi!" i sa isukanom sabljom skoro raportirao pop-Jovi „Gospodine Jovanoviću, u ime praviteljstva blagodarim Vas što ste u času opasnosti stvorili licejsku barikadu i što ste uzeli komandu nad ovom četom budućih srbskih oficira", đaci su ga počeli poštovati. U oodnosima, otada nije bilo mnogo srdačnosti, ali je u logoru bilo manje buke, a više sistematskog ovladavanja borbenom veštinom i ophođenja kakvo dolikuje uređenoj vojsci.

Ideja o đacima-vojnicima postojala je i ranije, među njima i kod starijih; oni su oružje voleli ako ne više, a ono ne manje od ostalih Beograđana. Od leta 1851. godine, kad je u Topčideru otvoreno prvo strelište, među takmičarima je svagda bilo dosta mladih ljudi; predlog Alimpića i Belimarkovića, iznesen u Čitalištu pre 1858, da đaci uče vojnu veštinu, našao je kod njih lepog odjeka, ali nije realizovan; pripremajući se za veliki obračun koji se naslućivao, vežbali su gađanje po Vračaru; na molbu licejaca, rektor Konstantin Branković je početkom 1862. predložio vojnim vlastima da se od đaka najviše škole formira četa narodne vojske, što je odobreno, ali do leta nije ostvareno; kad su događaji počeli nagoveštavati rat, i među profesorima Liceja javilo se mišljenje da interesovanju treba udovoljiti na uređen način i stvoriti od đaka bar oficire narodne vojske. Sa odlaskom Koste Magazinovića na Licejsku barikadu sve te ideje su konačno počele da se ostvaruju: kroz skoro dvomesečni

sistematski egzercir, licejska dobrovoljačka družina pretvarala se u đačku vojničku četu. Namernik bi, odonda, na barikadi zaticao stražu i dežurne, dok su ostali vežbali po Vračaru i Topčideru. Korespondent *Srbobrana* javio je da prilikom vežbi gađanja 3. jula malo ko nije pogodio metu „iako je bilo i onih koji su danas prvi put iz puške pucali". Obukom je neposredno rukovodio Luka Dević, podnarednik I rote II bataljona stajaće vojske, dobro se odnoseći prema đacima i zalažući se na poslu. Uskoro je četa dobila i značare, dobošare i trubače iz garnizona. Kasnije im je sve to izgledalo kao igrarija, ali za ono vreme i za svoje doba bili su pravi vojnici. Unekoliko nesaglasna sa predstavom o istinskom vojaštvu, bila je samo njihova politička aktivnost.[8]

Orijentacija đaka tokom kratkotrajne druge vlade Miloša Obrenovića nije bila sasvim jedinstvena i stabilna; česte i nagle promene i popularni i nepopularni postupci pojedinih struja uticali su da se deo đaka koleba, ili drži rezervisano prema nekim ili prema svim „partijama". Ipak, najvećim delom i sve više bili su za slobodoumne ideje i reforme u zemlji i osobito za nacionalno-oslobodilački pravac u spoljnoj politici. Što su licejci postajali kuražniji, tim je vlast bivala tvrđa a ekscesi češći. Iz napetosti, koja je rasla tokom jeseni, proizišao je i sledeći incident. Dvadeset osmogodišnji žandarm Aleksa Midžić je 28. septembra 1861. u mehani Apostola Pejovića i u prisustvu jednog kvartaljnika i dva druga svedoka kundakom izudarao Alimpija M. Savića, licejca rodom iz Trnave, u okružju rudničkom. U tužbama i žalbama podnesenim Odeljenju kvarta vračarskog, Upraviteljstvu varoši i Ministarstvu unutrašnjih dela Savić je malo pažnje poklonio opisu događaja, a znatno više zakonitosti i efikasnosti pravde u zemlji; iako najkraća, naročito se treća i poslednja predstavka od 8. decembra 1861. karakteriše najtežom optužbom vlasti, izrečenom bez uvoda i okolišenja: „Ako se iđe zakon za leđa bacio i volja ljudska mesto njega došla, ako se iđe vlast ovom ili onom naklono pokazala i ako se velim iđe tako tumačilo da, u koga je u rukama vlast u onoga je i pravo, *ius foritioris* — to je ovdje sa mojom stvari bilo." Savić zaključuje: „Ovo je dakle očevidno, da je zakon voljom ljudskom zamenjen, jer dok drugi ravnog reda krivci za

vrlo kratko vreme pod sud dođu — ovome zakon valjda sasvim oprašta i akta se tada sigurno kao svršena arhivi predaju." Što je odluka o krivici Alekse Midžića više odlagana, to je uporni licejac žešće napadao, a izgledi da se žandarmov postupak zataška bili su sve manji. Vlasti više nisu imale kud i Upraviteljstvo je 31. decembra 1861. žandarma predalo sudu, što je za policiju, osobito za sujetnog Nikolu Hristića, predstavljalo poraz. I samo zbog toga bi Alimpije Savić mogao da očekuje ministrovu osvetu, a sa idejama i optužbama vlasti, koje je izneo u predstavkama i koje su predstavljale čitav jedan politički program, izgubio je svaku šansu da ga Hristić i njegov resor ostave na miru. U aktu, koji je Ministarstvo poslalo Upraviteljstvu 22. januara 1862. zabeleženo je da je Savić svojim žalbama „vređao i Popečiteljstvo i Upraviteljstvo", i zatraženo da „Upraviteljstvo sa Alimpijem dalje po nadležnosti postupi".

Ako su ovako odlučni i radikalni bili u normalnim prilikama, kao obični đaci, nije se moglo očekivati da će, kao naoružani patrioti, licejci postati uzdržljiviji i pokorniji. Na redu su bili novi sukobi, pre nego što je onaj pređašnji, licejca Savića i žandarma Midžića, bio okončan. Član Upraviteljstva varoši Atanasije Belopoljac je toga leta podneo prijave protiv trojice licejaca. Krivice dvojice od njih bile su neznatne i postupak, po svoj prilici, nije ni vođen. Bili su to Jovan Stefanović (godinu dana ranije isključen i, zauzimanjem oca savetnika, vraćen u Gimnaziju) i Antonije Pelivanović, jedan od aktivnijih članova Družine omladine licejske. Iako je i u trećem slučaju povod bio banalan, jedna izjava optuženog i tok spora uznemirili su policiju, a opšte okolnosti i ličnost tuženog dali su licejcima priliku da povedu čitavu malu političku akciju. Taj incident se dogodio na jednoj od predstava Hrvatske pozorišne družine, 7. avgusta uveče: Belopoljac je našao da grupa licejaca ometa ostale gledaoce i naredio im da se pomere sa mesta na kojem su stajali. Kako je policajac naveo u prijavi, licejac Mijailo Stajkovac je na opomenu odgovorio: „Od večeras neće više policija u pozorište ući". Belopoljac je zatražio da se ovaj đak zbog tih reči preda Prekom sudu.

Mijailo Stajkovac, tj. Mijailo Nedeljković, kako se zvao do januara 1862, kad je promenio prezime, nije,

međutim, bio sasvim običan licejac; on se i pre događaja iz 1862, a pogotovu tokom njih, pročuo svojom krepošću i rodoljubljem. Kada je 1858. jedan nizam gotovo ubio engleskog konzula Fonblanka na kalemegdanskoj ledini, gimnazijalac Stajkovac ponajviše se istakao u grupi koja je otrgla već pretučenog predstavnika Britanskog kraljevstva iz ruku pomahnitalog vojnika i za to bio odlikovan od engleske vlade; sada, kad se sa svojim drugovima ponovo uverio koliko je politika Engleske prema Srbiji nepravedna, on je 15. avgusta vratio „dekoraciju" sa pismom Longvortu punim nacionalnog i ličnog dostojanstva.*

* Evo teksta tog neobičnog pisma:
Gospodinu Langvortu,
engleskom generalnom konzulu u Beogradu
Gospodine,
Vama je, po svoj prilici, poznat događaj koji se desio 26. maja 1858, vašem prethodniku, g. Fonblanku.
Ja sam imao sreću da spasem g. Fonblanka od izvesne smrti i da ga iščupam iz ruku jednog evropskog varvarina, Turčina, koji ga je, može biti, teo da ubije samo zato što je bio đaur, dakle, po njegovom mišljenju, nevernik. Ja priznajem da sam učinio ovom prilikom samo to, što bi učinio bio svaki Srbin na mom mestu, za čoveka koji je bio u opasnosti, ne vodeći računa ni o njegovoj narodnosti ni o veri njegovoj. Srbin bi, gospodine, odbranio po cenu svog života čak i Turčina, divljaka i varvarina, kad bi ko na njega napao.
Za ovo moje delo ja nisam tražio ni nagrade ni zahvalnosti, jer za mene, samo delo po sebi, bilo je velika nagrada. Ali vaša vlada me je ipak, u znak svog priznanja za ukazano delo čovečanstva, obdarila medaljom.
Ali, po svakodnevnim delima vaše vlade, ja vidim, da je ovo dekorisanje bilo samo pritvorno, a ne stvarno, jer, s jedne strane ona daje medalje za usluge učinjene čovečanstvu, a s druge opet, radi protiv čovečanstva, zaštićavajući i braneći divljake koji to ne zaslužuju. Prema tome, ja, kao Srbin, ne mogu više da nosim na svojim grudima ovakvu dekoraciju i molim vas učtivo, gospodine Generalni Konsule, da je izvolite vratiti vašoj vladi.

Beograd
15. avgusta 1862.

Primite itd.
Mih. Nedeljković, Stajkovac
(Stajkovac u đačkoj legiji)

U ondašnjim okolnostima nije bilo lako suditi ovakvom momku; Prekom sudu, osnovanom zbog lopova i kukavica, a ne zbog junaka i rodoljuba, to je ponajmanje bilo zgodno. Ali policija nije o tome vodila računa: pozvan je u pomoć rektor Konstantin Branković radi identifikacije

licejca, a dan-dva posle primanja prijave upravitelj varoši Mijailo Barlovac je i zvanično saslušao Stajkovca. To je još više razgnevilo licejce, već narogušene protiv policije. Odvažniji među njima odlučili su da slučaj iskoriste za otvoreni napad na njena ovlašćenja i da javno odbrane, kao normalno političko gledište, ono što je Stajkovac (ili neki drugi licejac) u ljutnji rekao Belopoljcu.

Samo jedan dan posle podnošenja pismene prijave protiv Stajkovca, 11. avgusta, potpukovniku Dragutinu Žabarcu se prijavio licejac Ljubomir Kaljević i protestovao protiv postupka Atanasija Belopoljca u pozorištu. Zapovedniku policije je protest obrazložio time što je „samo Teatralno društvo nadležno da mesto za sedenje određuje a ne od strane policije određeni g. Belopoljac ili ko drugi". Žabarac se usprotivio ovakvom mišljenju, što je Kaljevića izazvalo da učini još jedan korak: „Ni policija ni praviteljstvo nisu teatar podigli" — rekao je potpukovniku. Sa tim je „valjda kazati hteo — tumačio je kasnije Žabarac — da vlast nema prava u ma kakvo naređenje pri Teatru stavljati se", kvalifikovao je to kao „preziranje vlasti i preziranje policajne naredbe" i zatražio od podređenih organa da i Kaljevića uzmu na odgovornost. Na saslušanju u Upraviteljstvu varoši, 14. avgusta, Kaljević je svoje mišljenje izdiktirao u protokol: „. . . mesta za sedenje, po sebi se razume, da niko nije pozvan određivati, nego Društvo . . . svako drugo mišljenje kloni se na štetu Društva i toga zavoda. . . Kad sam se onako nevino izrazio pred g. Žabarcem, ništa drugo nisam razumevao nego da se Društvo nalazi u svom pravu, a vlast opet u svome i da to nikakvo preziranje i omalovažavanje vlasti nije." Mijailo Stojkovac je 23. avgusta zatražio da se kao svedoci incidenta u pozorištu saslušaju četiri čoveka. Saslušanje ovih i još nekih svedoka, obavljeno istoga dana, pretvorilo se u odmeravanje političkih snaga licejaca i policije i njihovog ugleda kod građana. Stevan Popović, tridesetogodišnji podnarednik žandarmerije, čuo je da neki licejac oporo govori Belopoljcu, ali nije znao reći koji je. Damjan Popović, „osmotritelj Liceja", sa kojim đaci nisu bili u najboljim odnosima, odlučno je odbacio optužbe Belopoljca kao netačne, licejac Čedomilj Mijatović, koji je u pozorištu sedeo do Stajkovca, izjavio je isto što i nadzornik Popović. Podnare-

dnik Luka Dević je u pozorištu sedeo s druge strane Stajkovca, a u policiji potvrdio reči Mijatovića. Slična je bila i izjava Milana Makanca, mladog političkog emigranta iz Zagreba. Posle svih pozvan je i saslušan kapetan redovne vojske Đorđe D. Pešika, obrazovani knežev ađutant i sin bogate trgovačke kuće koja je nedavno pala pod stečaj, poznat inače po svom liberalizmu, koji je iz gomile čuo reči navedene u prijavi Belopoljca, ali čije su to reči on „nije mogao kazati jer je to već pre nekoliko dana bilo".

Istoga dana je Upraviteljstvo varoši Beograda uputilo predmet Prekom sudu, sa navedenim iskazima svedoka i bez mnogo izgleda da će licejac biti osuđen. Sud je 28. avgusta našao da mišljenje Ljubomira Kaljevića o nadležnosti policije i pozorišnog društva ne sadrži nikakvu uvredu vlasti i oslobodio ga, kao i Mijaila Stajkovca, jer on „nije ni bio sa onim licejistima, od kojih je tamo izgovorene g. Belopoljac one uvredljive reči čuo". Stajkovcu je presuda saopštena 31. avgusta. Istoga dana sud je odbacio i znatno starije optužbe protiv Alimpija Savića.

Sve je to okuražilo licejce. Mijailo Stajkovac, junak sa Kalemegdana, vojnik sa barikada, đak koji patriotski vraća odlikovanje jedne ne baš prijateljske, ali svetske sile, dok ga njegova vlast optužuje, mladić na čiju je stranu pred sudom stalo nekoliko uglednih svedoka, 1. septembra se obraća samom knezu: „Ovo mi dade povoda da Vašoj svetlosti u kojoj je sva vlast usredotočena, otkrijem kako čovek na pravdi Boga biva napadan od onih ljudi koji su pozvani da red održavaju, i da otkrijem koliko se njihovi pretpostavljeni mogu osloniti na njih i na njihovu zakletvu i naposletku da otkrijem Vašoj svetlosti za kakve se stvari danas predaju ljudi Prekom sudu. Kao što napred pomenuh, ja ovo Vašoj svetlosti nikako ne dostavljam radi kakvog svog udovotvorenja već ovim činim ono: što kao pošten čovek treba po mom mnjenju da činim a sam ja gotov sam za ljubav istine i poštenja i veće pa i najveće uvrede hristijanski snositi i praštati, a za našu sadašnju svetu i blagoslovenu stvar gotov sam u svako doba sve, pa i sam život žrtvovati." Na kraju, on uverava u svoje „bezgranično oduševljenje za svetle i visoke namere, što ih Vaša svetlost za sreću i slavu naše otadžbine neguje".

Kod Stajkovca je još jasnije nego kod Savića da žalbu nije pisao samo radi sebe, da se zaštiti ili dobije zadovoljenje; njemu više nije pretila kazna, niti je bio napadan ili vređan. Za ovog licejca to je bila prilika da policiju optuži za bezakonje, koje je knez „svečano prognao" iz Srbije, ali i da podseti vladaoca na njegovu odgovornost srazmernu vanrednim ovlašćenjima i skrene mu pažnju da se ratno stanje koristi za progon patriota i slobodoumnih ljudi. Bio je to odjek uverenja, koje je dugo posle toga ostalo kod mnogih, da vanredno stanje i nije bilo potrebno zbog Turaka i da je više poslužilo unutrašnjim potrebama nego spoljnoj bezbednosti zemlje. Štaviše, Stajkovac je kneza otvoreno stavio pred izbor: ili uz patriote i slobodoumne ljude, za koje bi morao biti vezan borbom za „svetu i blagoslovenu stvar", ili sa činovnicima, u čiju zakletvu vernosti ne treba previše da se uzda.

Zbog svojih stavova tokom 1861. i 1862, licejci nisu bili proganjani; vlast im izričito nije dala za pravo, ali ih ni sudovi nisu osudili. Posle 1862. situacija će početi da se menja.[9]

Nešto dalje od Kalemegdana, tako reći u drugoj liniji fronta, mada na važnim pravcima, razmestilo se nekoliko jedinica osobenog sastava i sa vođama koji su budili interesovanje. Ime Prizrenske legije je kazivalo visoko postavljeni cilj družine koju je okupio Stevan Vladislav Kaćanski, nesumnjivo najmarkantnija ličnost u njoj. Ovaj „serdar i predvodnik Prizrenke" — kako ga je titulisao *Javor* u izveštajima iz Beograda, „starešina Legije prizrenske" — kako su ga oslovljavale više vojne vlasti, ili četovođa dobrovoljaca — kako se potpisivao, studirao je u Pešti, Jegri i u Zagrebu završio prava, ali je u službi bio profesor i uz to pesnik romantičar i nacionalni radnik. U mađarskoj buni se, kao dvadesetogodišnjak, borio kod Temerina, Srbobrana i Karlovaca. Temerinsku bitku je opevao u „Noćnici", koju su saborci čitali po rovovima i po kojoj se pročuo. Sa poprišta je odlazio u Zagreb da buni srpske graničarske pukove, a 1849. je bio u deputaciji koja je caru u Beč nosila srpske prosbe i zahteve. Službu u Kneževini je dobio pred kraj 1857. godine i otpočeo je sa mnogo nade koja se, međutim, nije pokazala opravdanom: na srpsko podanstvo je

morao da čeka dugo, službu je gubio često i lako i vraćao se u nju sporo i sa mukom, stalno je bio u dugovima i pod pritiskom poverilaca, za javni rad nije bilo onakvih uslova kakve je očekivao. „Rđavo živi" — obaveštavali su se međusobno njegovi prijatelji. „Ne znate Srbiju — žalio se on sam Đorđu Popoviću 1858, u vreme Svetoandrejske skupštine kad je u Kneževini Srbima iz Vojvodine bilo ponajteže — i bolje što ne znate, jer da je poznajete kao mi ovde, vi bi pola ljubavi vaše k srbstvu za navek izgubili... Nemci nam se sada ovde rugaju da smo mi Švabe, a oni su Nemci." Njegove žalbe na novu sredinu nisu bile bez osnova, ali je i svojim postupcima uticao da nedaće budu veće i češće nego što su inače morale biti. Zaokupljen mišlju o svojoj ulozi u velikim nacionalnim bitkama koje tek što nisu počele, ovaj izvrsni strelac, jahač, plivač, lovac i častoljubivi pesnik nije mogao biti dobar činovnik. Vazda snevajući o nesvakidašnjem i slavnom i previše odan „čaši negotinca, krvi Ajduk-Veljkove", koju je najčešće delio sa Đurom Jakšićem, aljkavo je obavljao profesorske dužnosti i često dospevao pred disciplinsku vlast Maletića i drugih školskih starešina i prosvetnih nadleštava. Sve je to uticalo i na njegov književni rad: „kriv si nam svima pobrate moj — korio ga je Jovan Jovanović Zmaj u pesmi i podsticao da piše — A Crna Gora zar te ne tišti, ne boli raje bosanske plač. Tu plamen-pesmu pevati treba."

Ipak i uprkos teškim trenucima, crnim mislima i gorkim rečima, Kaćanski se nije predavao, niti je njegovo rodoljublje slabilo. Kada je tek uređena narodna vojska počela egzercir, on je požurio da uzbuđeno javi prijateljima: „Milina je sada jutrom na Vračar pogledati..." pun je hvale za kneza „dostojnog branitelja prava", kao da nikad nije bilo onoga progona „Švaba" i njegovog razočarenja. Odazivajući se „pobratu" Zmaju, napisao je „Grahov laz", pesmu koja će ga, u očima ondašnje književne javnosti, svrstati u red najvećih srpskih pesnika. Krajem oktobra 1861. dao je ostavku na državnu službu, obrazloživši da mu je u njoj „krug delanja uzak" i da mu treba „prostranije polje". Sa „grudima srpstvom usijanim" pošao je u Hercegovinu da se bori, ali se iz Trsta vratio ocenivši da će na bojište stići kasno, i od knjaževskog praviteljstva zatražio dozvolu za izdavanje novina

Narodnost. U opsežnom programu lista, koji počinje pledoajem za „napredak srpski u duhu", nema liberalnih načela ili nagoveštaja da vlada i režim mogu biti kritikovani, ali je zato stav u prilog borbe sa Turcima radikalan da radikalniji ne može biti. Istovremeno je pripremao *Srbobranku*, zbirku pesama u kojoj će — kako je najavio *Javor* — „biti opevani brojevi iz poslednjeg doba, kao bitke na Srbobranu, Temerinu, Grahovu i Grahovcu..." Već posle nove 1862. godine, objavio je poziv na pretplatu za *Srpsku narodnost* (u međuvremenu je unekoliko promenio naziv), koja treba da „nosi umnu zastavu politike narodnosti srpske"; Jeremija Obradović — Karadžić je uskoro sakupio 84 prenumeranta među kojima su bili i Stevča Mihailović, Ranko Alimpić, Jovan Belimarković, Dragutin Žabarac, Milojko Lešjanin i dosta oficira i podoficira; vojvođanske novine su celog proleća najavljivale pojavu novoga lista u Beogradu; Kaćanski je tražio od zemljaka Nikole Krstića, načelnika Policijskog odeljenja, da ubrza izdavanje dozvole, odnosno prijem pesnika u srpsko podanstvo, što je bio uslov da može izdavati list... Konačno, 30. maja Kaćanski postaje podanik Kneževine i oglašava prvi broj novina za 4. juni. Događaji su, međutim, učinili da pesnik „pero puškom zameni" i umesto urednika postane „četnik"; *Danica* je javila da *Srpska narodnost* „zbog najnovijih događaja tamošnjih moraće... opet koji dan pričekati".

Bez veće uloge, Kaćanski je između 3. i 4. juna učestvovao u okršajima na Varoš-kapiji i Defterdarovoj džamiji. Sklonivši potom porodicu u Topčider, trideset četvorogodišnji poet je pripasao sabljetinu, pretešku za njegov omanji rast, zadenuo pištolj za široki remen, natukao šešir povelikog oboda i sakupio družinu, „Prizrence". Broj legionara pod njegovim zapovedništvom brojao je, izgleda, i do stotine, ali tri sačuvana spiska pokazuju da ih je najčešće bilo između 60 i 80, a na kraju, prilikom raspuštanja jedinice, samo 39. Najviše ih je bilo iz Austrije, nešto manje iz Srbije, dok ih iz srpskih i južnoslovenskih zemalja pod Turskom gotovo i nije bilo. Prema jednom spisku iz jula meseca, od ukupno 60 legionara, „prečana" je bilo 30, i to iz Novog Sada 6, Subotice 4, iz Zemuna, Pančeva, Kikinde i Bečkereka po 2, iz Temišvara, Bečeja, Iriga, Karlovaca, Beča, Mitrovice, Bele Crkve,

Rume, Jarkovca i Sentomaša po 1. Među dobrovoljcima iz Austrije je, osim Srba, bilo i ljudi drugih narodnosti: Mađar Adam Nikovic, Čeh Jovan Holda, Nemci Karlo Rihter, Jozef Beker, Eduard Bernvanger i Ludvig Malot, Rus Jakov Vasiljenko... Uopšte, Prizrenska legija je važila za pretežno vojvođansku jedinicu, pa su i srpske vlasti slale Kaćanskom sve dobrovoljce otud pristigle, mlade ljude najrazličitijih profesija, koji su uglavnom ilegalno prelazili Savu i Dunav: vojnog bandistu Đorđa Žebeljana, kolara Mihaila Dedića i radnika Jovana Marinovića iz Pančeva, matroze Austrijskog parobrodskog društva Stevana Japundžića, Petra Vuksanovića i Jovana Grisa, pešačkog narednika Jozefa Dunika, vojnika Milana Lazića, berberskog kalfu Dimitrija Nešića, braću Damjana i Petra Bugarina iz Šajkaške, Todora Markovića i Đoku Petrovića iz Vukovara...

Po navedenoj evidenciji, Srbijanaca je od 60 bilo 26, i to iz Beograda 12, iz Užica i Kragujevca po 3, iz Svilajnca dvojica i iz Požarevca, Aleksinca, Gornjeg Milanovca, Topole, Čačka i Raške po jedan. Dobrovoljci iz unutrašnjosti su ponajčešće bili bećari, kalfe, sluge i momci, a među Beograđanima je bilo i nekoliko đaka kojima je — po svoj prilici — Prizrenska legija izgledala ozbiljnije ili, bar, romantičnije od Đačke čete: sin lecedera sa Varoš-kapije Lazar Dokić, koji je upravo završavao VII i poslednji razred Gimnazije, Lazar Dugalić, rodom iz Raške, koji je Gimnaziju završio godinu dana ranije, zatim Stevan Stevanović iz VI razreda, Svetozar Marković i još poneki. Legionara iz drugih krajeva — kao Miloš Mandić iz Bosne ili Jovan Tasovac iz Trebinja — bio je sasvim neznatan broj. Ponešto preterujući, *Srpski dnevnik* je tvrdio da su u njoj „sami đaci, profesori i literate Srbske".

Pored Kaćanskog, kao glavnog zapovednika — četnika, važnu ulogu su igrala dvojica satnika, zapravo njegovih pomoćnika, Lazar Praporčetović i, po napuštanju Đačke čete, pop Kosta Ruščuklić, obojica iz Beograda. Desetine je činilo 10 do 15 ljudi, a među desetarima su najistaknutiji bili Mihailo Ličanin iz Novog Sada, Alimpije Savić iz Zemuna, Kosta Vujić i Ljubomir Radović iz Beograda, Aleksa Ćirić i Jovan Čaić iz Užica. Ličanin, prvi desetar i ličnost, posle četnika i satnika, naj-

važniji u Legiji, bio je brat Zmajeve žene Ruže, student Bečke politehnike, kojeg je Đura Jakšić smatrao lakomislenim vetropirom. Kosta Vujić je od 1858. bio profesor beogradske Gimnazije.

Naoružanje, oprema i ishrana ovih momaka u prvi mah su bili tako reći nikakvi; i sam siromah, Kaćanski je prvih dana podelio svoje poslednje košulje i gotovo potrošio na hranu ono malo para sakupljenih za *Srpsku narodnost*. Kasnije su „Prizrenci" počeli primati redovno vojničko sledovanje iz kasarne, obećano im je „nešto aljina kakve im se budu mogle dati" (najčešće je to bio šinjel), dobijali su par opanaka mesečno i po 1 čaršijski groš na dan i naoružani su državnim puškama.

Logor Prizrenske legije bio je na Zelenom vencu, ispod zidina započetog i napuštenog pozorišta i pored zgrade Okružnog suda; zadatak joj je bio da iza Licejske i drugih barikada na dnu levog krila, kao neka vrsta rezervnog osiguranja, obezbeđuje osetljivi pravac kojim su Turci mogli prodreti preko Varoš-kapije u Gospodsku ulicu, na Terazije i Vračar. „Prizrenci" su rado svraćali i sretali se sa licejcima u kafani „Kod srebrne kugle" ispred ruševina Varoš-kapije; tu je bio, ako ne vojnički, ono politički štab romantičnih patriota i mesto za njihove nacionalne i književne debate. U tom drugovanju beogradskih đaka i romantičnih i rodoljubivih omladinaca iz Vojvodine i drugih krajeva, okupljenih pod komandom Kaćanskog, vidnu ulogu je imao dvadeset osmogodišnji profesor Jovan Bošković, već zapažen po „oštroumnoj kritici u filologiji", koji je tih letnjih meseci bio na dužnosti pomoćnika komesara levog krila fronta. Od licejaca se, oko upoznavanja i povezivanja sa „Prizrencima", naročito trudio agilni i komunikativni Aberdar.

Da se u ovom rejonu odbrane Beograda formira njeno, u neku ruku, književno-političko središte, doprineo je i rad Kaćanskog oko *Srpske narodnosti* koji je, posle izvesnog prekida, obnovio u kući popa Alekse, gde je bila redakcija. „Serdar" i urednik se neprestano nalazio u pokretu i stizao je da uradi sve, mada ne svagda kako valja. U toj gužvi i vrevi, njegov list se pojavio 9. juna, tehnički nesavršen i sa mnogo grešaka, ali u pravo vreme i na dobrom mestu, kao „organ" odasvud sakupljenih srpskih patriota, ornih da pođu u rat za nacionalno oslo-

građenje. Bombardovanje Beograda je prikazao kao „opet jedno kanibalsko pozorje" i „usred hristijanske Evrope... novu Džedu, na podsmej celoj Evropi" i izrazio nadu „da iz ove svete krvi ponikne cvet sreće i berićeta srpskog naroda".

„Prizrenci", kao ni ostali dobrovoljci, nisu uživali simpatije imućnijeg dela beogradskog građanstva i dobrog dela činovništva. U logoru Kaćanskog je previše bilo veselo i bučno, „Prizrenci" su važili za prijatelje „pevanki i pijanki", „Kod srebrne kugle" i drugih okolnih krčmi bilo je mnogo verbalnog junaštva i nazdravičarskog rodoljublja. Dok je za jedne predstavljao nacionalnog barda i romantičnog junaka, Kaćanski je za druge bio samo vetrogonja i parader. Podalje od turskih topova i iza barikada, legija nije svima delovala ozbiljno: „Džanum, oni su sigurni da neće ići u boj", tumačio je Čir-Tasa, kafedžija Toskine kafane, gde su „Prizrenci" takođe svraćali na piće. „Ako ih poteraju da pođu na grad, oni će kažu: ‚Mija smo za Prizren, kad se tamo pojde' a ako im kažu — pa što ne idete na Prizren, oni će reknu: ‚Moramo da čuvamo varoš od grada'."

Među pripadnicima ove čete bilo je i dosta ljudi nestalne prirode i slabo podložnih disciplini. Kad se čekanje akcije oteglo, oni su počeli napuštati legiju ili bar tražiti bolju opskrbu i veće prinadležnosti. Uopšte, pod zapovedništvom Kaćanskog protok ljudi je bio veliki, zato što su, nezadovoljni, odlazili sami ili prinudnim isključenjem zbog nediscipline; u jednom od spiskova sa 80 imena, pored 11 je stajalo „odpušten", a pored 14 „istupio" a na drugom, nešto kasnijem, od preostalih šezdesetak otpušteno je još 8, a istupilo još 4. Takve pojave u logoru na Zelenom vencu pobudile su pukovnika Jovana Đorđevića, da kao novi komandant odbrane Beograda polovinom avgusta pismeno zapita Kaćanskog sa čijom je, uopšte, dozvolom ova jedinica formirana. „Četovođa legije dobrovoljačke" — kako se potpisao — pismeno je raportirao Đorđeviću „da je ona po ustmenom odobrenju ondašnjeg vrhovnog komandanta i vojnog ministra ustrojena" i kao dokaz njene regularnosti naveo zvanične pismene naredbe upućene Legiji iz komande levog krila fronta. Odgovor je za neko vreme odložio razgovor o legiji, ali nije otklonio rezerve vlasti prema „Prizrencima",

koji su joj postajali sve veći teret što se kriza više bližila mirnom raspletu. O raspoloženju među legionarima i namerama vlasti govori slučaj od septembra meseca kad su se dvojica žalila Đorđeviću na svog četnika što ih je isključio iz Legije, ističući svoju materijalnu nezbrinutost. Tim povodom, pukovnik je u dogovoru sa ministrom Mondenom 15. septembra naredio Kaćanskom da svim „Prizrencima" objavi sledeće: svaki koji je u službi najmanje dva meseca može se iz nje ispisati, „a da ne bi ostao bez krajcare dok nađe sebi mesto da se svakom po 1 dukat cesarski dade"; svi koji žele mogu ostati u Legiji, ali samo pod uslovom da se pokoravaju vlastima i izvršavaju vojničke dužnosti koje okolnosti nalažu. Kao čovek koji je voleo da savetuje i poučava, Đorđević je poruku „Prizrencima" zaključio na sledeći način: „Vojnici Legije, kao pametni i pošteni ljudi, treba da znadu da za dva ili tri meseca, koje su oni u Legiji proveli, a za jednu želju služiti otečestvu, Praviteljstvo ne može i nije dužno raniti ih i odevati do beskonačnosti. Ono je primalo samovoljnike kad je se ukazala potreba, a sad pošto se takva ne predviđa, ono odpušta svakog koj ovo želi, pak i oni koji ostanu treba da se brinu (na slučaj ako se samovoljci sasvim raspuste), kako će ko uživanje naći, jer njino buduće zadržavanje čini se samo zato da vojnici koji su izjavili želju boriti se protiv našeg opšteg neprijatelja, sad kad se za ovo ne predviđa potrebitost, ne ostanu bez mesta i bez hleba." Kovače, dunđere, šlosere, stolare i čizmare — ako ih ima — pukovnik je pozvao da stupe u stajaću vojsku. Konačno, rešenjem Mondena od 28. septembra i naredbom kapetana Katanića, komandanta levog krila, od 29. istog meseca dobrovoljačka družina Kaćanskog je raspuštena, s tim što su svi vojnici morali da vrate oružje, municiju i druge praviteljstvene stvari, osim šinjela, i trebali da prime po 1 cesarski dukat „otpremnine". Već narednog dana, Monden je naredio da im se i šinjeli oduzmu, osim onih „koji gornje aljine nikako nemaju". Tako je i poslednjih 38 „Prizrenaca" napustilo logor na Zelenom vencu i svog „serdara".[10]

Po položaju koji je držala i ličnosti vođe, Bugarska legija je unekoliko bila slična Prizrenskoj, ali se od nje razlikovala narodnošću pripadnika i vremenom nastanka. Od dolaska knez Mihaila na presto u srpsku prestonicu

se stiče čitav niz bugarskih komitskih vođa, pretvarajući je u centar najborbenijeg dela bugarske emigracije: vojvoda Iljo Markov, „deda" Ivan Kulin, „bajo" Ceka Petkov, Kjučuk-Stefan Karadža, Vasil Ivanov Đakončeto, Ivan Kabasov, V. D. Stojkov, Vasil Stojanov, Ivan Krševski, dr Rašo Petrov, dr D. Pavlovič i drugi. Po nekim procenama, broj Bugara je ovde povremeno dostizao i premašivao hiljadu. U to vreme — pisao je kasnije Vladan Đorđević — „u Srbiji su Bugari smatrani kao rođena braća, kao što su smatrani Bošnjaci, Hercegovci, Crnogorci. Himna knjaza Mihaila Obrenovića III stavljala je Bugarsku čak na prvo mesto: „u Bugarskoj i u Bosni naša braća pište..." Sa širokom i neposrednom podrškom srpskog vladaoca, materijalno pomagani i podsticani od odbora za nacionalnu propagandu i sa dobrom vezom u Ruskom konzulatu, čiji je činovnik bio njihov zemljak i ruski vaspitanik H. Daskalov, „beogradski" Bugari su razvijali propagandnu aktivnost i preduzimali pripreme za dizanje ustanka u domovini. Ključnu ličnost među njima predstavljao je četrdesetogodišnji Sava Stojčev, iz Kotlenskog kraja, koji se prozvao Georgi Sava Rakovski. Osuđenik i begunac sa robije, grčki đak u Carigradu, nacionalni radnik u Braili, emigrant u Francuskoj, učitelj u Trnovu, radikalni borac koji se sukobljavao sa čorbadžijskim oportunizmom, komita iz Stare planine, nastavnik Rušit-pašinog sina, prijatelj poljskog emigranta Čajkovskog, pesnik i politički pisac, Rakovski je bio prosvećeni i dinamični vođa, koji je povezivao različite elemente emigracije i nacionalnog preporoda, držao veze sa prijateljima u Trnovu, Gabrovu i Slivenu, u Vlaškoj i Rusiji, slao proklamacije i prikupljao priloge. Nastojeći da ostvari što više kontakata u javnom životu Beograda, odlazio je u Čitalište i poklanjao svoje i druge bugarske knjige. U kući Magdalene Mage Stanković, pored Laz-ogli Mehmedove džamije, iza zgrada boltadžije Tome Leko i sasvim blizu Stambol-kapije, sa Nikolom Prvanovim je osnovao bugarsko čitalište; zbog pomoći, naročito njihovim đacima, Bugari su gospa-Magu zvali „bugarska majka". Turci su u dva navrata bezuspešno tražili izručenje Rakovskog; da bi mu obezbedilo sigurnost srpsko praviteljstvo mu je dalo podanstvo Kneževine.

Izdavanje novina *Dunajski lebed* i stvaranje bugarskih naoružanih odreda predstavljali su najveće uspehe Rakovskog i njegove družine u Srbiji. List se u Beogradu pojavio ujesen 1860, sa Rakovskim kao urednikom i uz saradnju bugarskih đaka, među kojima se isticao Ivan Kabasov. Srpske novine su pozdravile pojavu „trećeg lista" u prestonici koji ima za cilj da „braću s braćom upozna, zbliži i moralno sjedini" i uskoro počele preštampavati članke iz njega. Pretplatnika je imao oko 700.

U memoaru dostavljenom 1861. srpskoj vladi, a 1862. i Rusiji, Rakovski je predložio da se stvori puk od 1000 ljudi koji bi, sa 100 konjanika i nekoliko hrabrih oficira na čelu, upao u Bugarsku, probio se do Trnova, stvorio slobodnu teritoriju, proglasio bugarsku vladu, organizovao armiju od 100.000 ljudi za oslobađanje cele severne Bugarske, itd. Uporedo sa grandomanskim projektima radilo se i praktično, u manjim razmerama ali korisnije. „Dedo" Ivan Kulin je dobio oružje konfiskovano još 1857, preneo ga u Kragujevac i Ćupriju i tamo počeo da uvežbava odred Bugara, u kome se našlo i nešto crnogorskih emigranata. Sa grupom intelektualaca, Rakovski je u Beogradu takođe stvorio jednu legiju... „Niko ne treba da očekuje slobodu od tuđina — proklamovao je vođa — naša sloboda zavisi od nas samih." Kupivši, za početak, trideset pušaka, zapovednik je u velikoj avliji udovice Stane Milovanović otpočeo obuku legionara; za trošak im je davao po 15 groša mesečno. Postojala je i treća bugarska družina, čiji je vođa bio Iljo Vojvoda.

U borbama između 3. i 4. juna bugarskih emigranata najviše je bilo na Dorćolu, gde ih je vodio hitri Stefan Kjučuk Karadža. Kad je počelo bombardovanje Rakovski i Iljo Vojvoda su odlučili da ujedine svoje odrede, urednik *Lebeda* je svima održao govor i poveo ih da dignu i zaposednu barikadu između „Srpske krune" i Garašaninove kuće, nešto iza prve linije, ali na glavnoj komunikaciji od Kalemegdanskog grada ka varoši i svagda pred očima srpskog praviteljstva i konzularnog kora, što za propagandu bugarske stvari nije bilo bez značaja. Bugarska emigracija je narednih dana i politički bolje organizovana: stvoreno je Privremeno bugarsko načelstvo, prihvaćen njegov statut i Rakovski izabran za predsednika. Potpisujući se nakon toga kao „narodni vojvoda",

on je 1. avgusta 1862, pozvao bugarski narod, „malo i golemo”, na oružje za milu slobodu i nezavisnost. Iako su još u junu neke bugarske četice iz Srbije prešle Staru Planinu i otud uskoro javile načelnicima pograničnih okruga da je sve spremno za ustanak, u Bugarskoj se stvarno malo šta događalo, pa je Rakovski u proglasu isticao primer Hercegovaca i Crnogoraca i prekorevao zemljake: „Šta čekate Bugari?!”

O svojim podvizima u Beogradu tokom ovih meseci bugarski emigranti su kasnije ispleli mnogo priča sa dosta preterivanja; tvrdilo se, između ostalog, da je u jedinici koja je posela barikadu kod „Srpske krune” bilo 300, pa i 600 ljudi, mada ih je bilo manje od stotine. Osim Bugara, u ovoj Legiji je bilo i Makedonaca i Srba iz južnih krajeva i poneki Poljak, Talijan i Mađar. Prvih dana krize Legiji su se pridružili i neki od Bugara iz unutrašnjosti Kneževine i sa drugih strana; 12. juna su, na primer, pod barjak stupili Teodor Karakaš, Tomo Pantelić, Ivan Pankov, Ivan Bogdanović Žanov i Vasil Drumev.

Bar u početku, bugarski legionari nisu imali dovoljno oružja, ali su zato dosta brzo uniformisani. Odežda je bila slabost njihovog zapovednika i on je dosta novaca od priloga bugarskih patriota i iz drugih izvora trošio da odene svoje ljude; „lud čovek — govorio je o njemu ruski konzul Vlangali — samo traži uniforme za Bugare”. Kao i ostali dobrovoljci, hranu su tih meseci dobijali iz kasarne na Vračaru.

Uniformisana i locirana na prometnom mestu, Bugarska legija je i kao celina privlačila radoznale; „u njiovu stanu neprestano pesma i svirka i bugarsko kolo” — zabeležio je *Dnevnikov* dopisnik. Ipak, najviše je padao u oči sam komandant. Odeven kao vrhovni vožd Bugarskog naroda, u dolami izvezenoj srmom i okićenoj zlatnim gajtanima, sa ogrtačem preko ramena, praćen ađutantima i telohraniteljima, Rakovski se kočijama vozao kroz Beograd i sa pompom dolazio knezu Mihailu u Konak. Jake fantazije, sklon avanturama i — po nekima — raspusnom životu, sujetan i plahovit, „narodni vojvoda” se, kao kakav vladar, držao na odstojanju od svojih boraca i tražio potpunu poslušnost. Pogotovu je njegov običaj da tuče pripadnike Legije trovao odnose u njoj i izazivao sukobe u kojima su, ponekad, morale da arbitriraju i srpske vlasti. U

jednom takvom slučaju Vasil Drumev se usprotivio vođi i zatražio da ne tuče čoveka ili da bar to ne čini pred ostalima. Rakovski, koga je postupak mladog borca razjario, naredio je najbližem dobrovoljcu da Drumeva strelja na licu mesta, što je podstaklo Vasila Ivanova i Stefana Karadžu da se umešaju. Odvažni „Kjučuk" mu je čak pripretio da ni sam neće osvanuti ako Drumev umre, posle čega je oholi vožd našao za dobro da ne insistira na izvršenju zapovesti, ali nije zaboravio drskost tih ljudi; kad je Drumev ocenio da boja sa Turcima neće biti i oko 20. jula sa četvoricom drugova pošao kući, Rakovski ih je razoružao kao dezertere, poskidao im odeću, oduzeo novac i satove i zatražio od srpske policije da ih pohapsi. I pored svega toga, dobrovoljci su ga priznavali za vođu i cenili zbog njegovog jakog nacionalnog osećanja, preduzimljivosti i hrabrosti.

U srpskoj čaršiji Rakovski i njegova družina nisu važili za uredne dužnike, pa su ih poverioci često tužili i nastojali da kod srpskog praviteljstva namire svoja potraživanja prema njima: fišegdžija Jevrem Damnjanović tražio je da mu se plati 284 groša za 10 rizmi baruta sa kuršumima koje je Rakovski sa momcima odneo 5. juna i kasnije „nije hteo da zna za dug"; Božidar Stevanović je potraživao 24 dukata za pištolj i sablju, mehandžija Đorđe Jovanović-Crni iz Kragujevca je ispostavio račun na 600 groša za stan i hranu 15 bugarskih dobrovoljaca; nadoknadu tako nastalih troškova tražili su i Jelisaveta Tomić — 1300 groša, i njen muž Marko Tomić — 1196 groša, itd. Bugarski vođa je najviše dugovao Filipu Valteru, faktoru Državne štamparije, koji je kreditirao izdavanje *Dunajskog lebeda;* Valter je umro ne dočekavši da mu se dug vrati ili šteta nadoknadi. Zabeleženo je, pri tom, da je Rakovski namirio 457 groša duga Stani Milovanović u čijem je dvorištu Bugarska legija izvodila egzercir.

I pored sve čuvarnosti, Rakovski u Beogradu nije uspeo da sačuva kasu svog pokreta, dosta dobro napunjenu prilozima rodoljubivih čorbadžija iz Vlaške, Bugarske, Rusije i Beča. Komandantovog momka i haznadara Nićiforova napali su tog leta Mladen i Aleksa Doljančević, braća iz Ostružnice, i oteli mu čantu sa 1500 dukata. Srpske vlasti su pohvatale razbojnike i streljale Mladena,

ali zlato nisu našle, a imetak Doljančevića nije bio takav da bi se iz njega mogla nadoknaditi šteta...

Kasnije su, sa drugim dobrovoljcima, i Bugari bili premešteni u unutrašnjost zemlje: *Srpski dnevnik* je pisao da je cela Legija krajem juna i početkom jula otišla u Aleksinac, a desetak dana potom pomenuo je hajduka Ilju kao njenog zapovednika i neverovatan broj njegovih „dve hiljade drugova". *Vidovdan* je kasnije pisao da Bugari „dadoše za vreme letošnji događaja... dragocenih znakova narodnog života".[11]

Licejska barikada nije bila jedini položaj koji je držala isključivo školska mladež, niti je samo Bugarska legija „po dubini" obezbeđivala važnu Gornju čaršiju, zapravo beogradski početak (ili kraj) Carigradskog druma. Nakon kneževog povratka i upućivanja dvorskih straža u prvu liniju, obezbeđenje Konaka preuzeli su pitomci Artiljerijske škole, koje je komanda već narednih dana zamenila narodnom vojskom i pomerila bliže frontu, ispred Kolarčeve pivnice i Stambol-kapije, gde im je zemljani nasip između okovanih vrata i Terazija poslužio kao grudobran. Tako je, osim položaja prema Kalemegdanu, dužinom Gornje čaršije i oko Dorćola formirana još jedna, dobro branjena linija: barikada kod kuće Nikolajevića — Bugarska legija kod „Srpske krune" — jaka odeljenja regularne vojske, žandarmerije i noćnih stražara u objektima na donjem rubu Velike pijace — pitomci na glavnom izlazu iz Gornje čaršije — Palilulska kasarna naspram Vidin-kapije kao zapreka na drugoj važnoj komunikaciji, Donjoj ili Drugoj čaršiji koja se nastavljala u Vidinski put; iako Dorćol više nije bio turski, postojala je opasnost — kako se pokazalo i 5. juna — da ponovni ispad iz tvrđave pođe baš njime, pa je zato taj kvart ovako dvostruko opasan i izolovan od drugih rejona nizom dobro obezbeđenih čvorova. Potpun u širini, od Save do Dunava, front je dvostrukim obezbeđenjem u Srpskoj čaršiji (Prizrenska legija), zatim ovom linijom i brojnim patrolama koje su krstarile iza položaja, dobio i zadovoljavajuću dubinu.

Svoj prvi borbeni položaj trideset i dvojica pitomaca V i VI klase Artiljerijske škole (upisanih 1860. i 1861. godine) zaposeli su pod komandom Jovana Popovića, nastavnika praktičnog pešadijskog egzercira i disciplin-

skog narednika u učilištu. Po svom rodoljublju, budući oficiri — među kojima su bili i Jovan Petrović, Jovan Mišković, Petar Borisavljević, Milovan S. Pavlović, Radomir Putnik, Jovan D. Praporčetović, Mihailo Magdalenić, Koka Milovanović, Mihailo Srećković, Stevan Velimirović, Pavle Šafarik i Mihailo Ilić — nisu se razlikovali od drugova iz drugih škola; štaviše, opredelivši se za viteški poziv, ovaj deo ondašnje školske mladeži pošao je borbi u susret spremniji od ostalih, a niko je, verovatno, tako nije želeo kao Mihailo Ilić. Odličan i veoma cenjen od profesora, vazda ćutljiv, a od okršaja kod Varoš-kapije još zatvoreniji i ozbiljniji nego inače, čekao je da ponovo pukne pa da poleti i osveti oca, Nikolu šustera, koji je kao junak poginuo u noći između 3. i 4. juna na kapiji u srcu srpske varoši.[12]

Na kalemegdanskom položaju najmanje su padale u oči vojnički organizovane i obučene jedinice. U sukobima od 3. do 5. juna i na barikadama posle toga, bećari, građani, omladina i emigranti su mogli učestvovati bez većih posledica za odnose Kneževine prema Turskoj i na stav sila, jer se radilo o neregularnim grupama, često izvan neposredne kontrole vlasti; donekle se moglo opravdati i učešće žandarma, jer je, bar na izgled, posredi bio samo veći lokalni i komunalni incident u kome su turski organi reda otvorili vatru i gde su žandarmi bili dužni da zaštite živalj pod srpskom vlašću. Međutim, dalje angažovanje ili očigledne demonstracije stajaćih trupa, isluženih vojnika iz njihove rezerve, narodnih bataljona pa i samih žandarma mogli su situaciji dati karakter otvorenog i zvaničnog ratnog sukoba Kneževine i Carstva, što se, zasad, nije želelo, pa su jedinice te vrste, osim žandarmerije, od 3. do 5. juna uglavnom ostale po strani, kao neka vrsta poslednje odbrane za slučaj eskalacije, a tokom leta su bile manje isturene i primetne. To je, međutim, bio samo privid, jer se radilo o snagama koje su zbog svog broja, vojne obuke i discipline predstavljale efektive najveće borbene spremnosti i glavni deo beogradske odbrane... Od ukupnog broja naoružanih ljudi, koji je dosta variraо — između 7 i 12 hljada — uvek ih je najmanje 5 hiljada pripadalo žandarmerijskoj kompaniji, puku stajaće vojske (oko 2400 od ukupno 3500 vojnika) i isluženim soldatima (između 3000 i 4000), „sve to u dob-

rom stanju" — kako je cenio Evžen Tasti, mada sa nedovoljnim brojem sposobnih starešina.

Iako najmalobrojniji, žandarmerijsko-policijski ešalon je bio najupotrebljivija od tih jedinica. Žandarmerijska četa od 120 pešaka i 15 konjanika formirana je Ustrojstvom Uprave varoši Beograd od 18. februara 1860, kojim je varoš podeljena na šest kvartala: varoški dorćolski, palilulski, terazijski, savamalski i vračarski. Početkom 1860. Beogradska opština ustanovila je četu noćnih stražara — patroldžija, od onoliko ljudi „koliko može da plaća" (u prvi mah ih je bilo 50), koje je birala i njima zapovedala Uprava varoši, i koji su na dužnosti imali prava kao i žandarmi. I broj žandarma je ubrzo povećan, Ustrojstvom od 11. juna 1860, kojim su propisana i pravila za njihovu regrutaciju i organizaciju jedinice. U međuvremenu je i svaki od 6 kvartova dobio odgovarajuće odeljenje Uprave varoši, koje su činili član Uprave nadležan za kvart (u stvari, šef kvarta), pisar i praktikant. Tako su događaji u leto 1862. zatekli Beograd sa preko 270 naoružanih ljudi u službi unutrašnjeg poretka, od čega su 240 bili žandarmi i noćni stražari, a tridesetak policijski činovnici.

Posle uspostavljanja položaja prema Kalemegdanu, manja žandarmerijska odeljenja (obično po četrdesetak ljudi), nalazila su se na oba krila fronta, najčešće uz komande, i pod zapovedništvom starijih podnarednika Stevana Pavlovića i Petra Filipovića. Većina ostalih je obavljala uobičajenu službu po varoši i dalje izloženoj nasrtajima lopova, i, okupljena u kasarnama sasvim blizu položaja, predstavljala sigurnu rezervu i jedinicu sposobnu za eventualni kontra-udarac. Zbog hrabrosti i revnosti tokom sukoba, žandarmerijski razvodnici Stojan Đorđević i Jovan Radojičić su 18. juna proizvedeni u mlađe podnarednike odlukom vrhovnog komandanta odbrane Beograda i ministra vojnog. Doduše bilo je i takvih koji su trpeli prekore i kazne, osobito zbog krađa; žandarm Lazar Todorović je odgovarao pred Prekim sudom jer je za vreme bombardovanja pobegao sa dužnosti i napustio službu, a i hrabri Miloš Kadić je svojom prekom naravi počinio neke štete, koje mu je, zbog odvažnog držanja i revnosnog rada, praviteljstvo oprostilo, nadoknadivši ih iz svoje kase. Treba pomenuti da za Prokićem

i Nešićem nisu ostale nezbrinute porodice. Potporučnik je imao kafanu između Doktorove kule i kuće gospođe Simićke na Kragujevačkom drumu, koju je vodila njegova žena, terdžumanova Lenka je ostala u bogatoj kući Beloga Pavla, a obe udovice su, na predlog upravitelja varoši i uz Hristićevu saglasnost, od države dobile i pristojne penzije.[13]

Od 3.529 redova i starešina garnizonog vojinstva, formiranih u četiri bataljona, odnosno u puk pešadije, dva eskadrona ili divizion konjice, u dve baterije, jednu pionirsku četu i nešto štapskog osoblja i pratećih službi, događaji su u Beogradu zatekli jedva 1.000 ljudi ili, sa eskadronom u Topčideru, nešto više. I sa naknadno stiglim pojačanjima, tokom leta u Beogradu nijednom nije bilo više od 2.500 regularnih vojnika, jer je dobar deo morao ostati u Kragujevcu kao opšta rezerva i nužno obezbeđenje vitalnog centra vojne proizvodnje i rezervi, a jedan broj je uz to bio angažovan i u komandama narodne vojske, zatim za obilazak granica i za čuvanje nekoliko barutnih magacina razasutih po okruzima. Iako sam po sebi taj broj nije bio značajan, prisustvo garnizonog vojinstva u Beogradu, imalo je velikog, i to ne samo psihološkog značaja za njegovu odbranu. Najbolje raspoloživo oružje, kakve-takve rezerve municije i hrane, objekti za smeštaj, intedantska i sanitetska služba kojima su raspolagali garnizon i pojedine jedinice, sve su to bili uslovi za uspostavljanje i održanje fronta i vojnog poretka, bez kojih bi branioci Beograda predstavljali samo uzrujanu masu, nestalnog načina života, promenjive vrednosti i nesigurnu u službi. Ti elementi koje je Garnizon davao odbrani naročito su došli do izražaja sa dolaskom 4.000 isluženih vojnika stajaće vojske, zapravo njenih rezervista, koji su — stupivši pod komandu aktivnih oficira, svojih nekadašnjih starešina, i oslonivši se na garnizonske objekte i službe, sa svojim iskustvom i uz ono 2.000 mlađih drugova — predstavljali tvrdo jezgro odbrane.[14]

Što se oružja tiče, događaji su Beograd, zatekli nespremnim: bilo ga je malo, mahom po skladištima daleko od središta borbe, u Kragujevcu i drugde. Regularne jedinice su, doduše, bile pošteđene oskudice: stajaća vojska je bila opremljena dobrim vensanskim puškama, s kojima je obuka, pod rukovodstvom Blaznavca, počela još

za vreme kneza Aleksandra Karađorđevića, a i žandarmi nisu bili ništa gore naoružani jednom drugom vrstom pušaka „na oluke", revolverima i tesacima. Nekima od aktivnih vojnih lica za ovaj davno čekani trenutak nije bilo dovoljno kvalitetno državno oružje, pa su — kao poručnik Knez-Jevtić — kupovali i pozajmljivali starinske, srebrom ili zlatom optočene kubure i sablje, čineći se što sličnijim junacima iz narodne pesme. Sa naoružanjem dobrovoljaca i narodnih vojnika bilo je znatno većih teškoća. Neki od njih su imali vlastitih pušaka (Tasti je cenio da ih je jedva bilo 1.000 komada), najčešće starih i glatkih cevi džeferdara i „latinki", zatim nešto lovačkih pušaka, noževa i po koji pištolj. Ostali su tražili i čekali da im oružje podeli država. Dobrovoljci kojima vlast nije mogla izaći u susret sami su se snalazili: uzimali su sa „kvitom" ili na silu od onih koji su imali, podrazumevajući da će to kasnije biti naknađeno iz praviteljstvene kase. Već prvih dana juna ispražnjene su radnje fišegdžije i mnogi će — kao Gliša Dimitrijević, Mijat Rutić, Milan Spasić, Janićije Aleksić, Petar Stojanović, Jevrem Damnjanović — mesecima kasnije tražiti od vlasti da im isplati raznesene puške i potrošeni barut i olovo. Isluženim vojnicima i starešinama narodne vojske angažovane u Beogradu, razdeljeno je onih 3.000 „belginki" i ruskih šoca koje je Blaznavac dopremio iz Kragujevca, dok su se ostali, pre svega „prosti" pripadnici narodnih bataljona morali zadovoljiti oružjem ponetim od kuće. Sa još šest topova koji su imali zapregu, to je bilo sve naoružanje što se u Beogradu moglo efikasno koristiti; u kasarni je, doduše, stajalo još pola tuceta artiljerijskih oruđa sa municijskim kolima, ali bez zaprege. Pešačke i artiljerijske municije bilo je u Topčiderskom magacinu samo za jedan do dva borbena dana, a sav ostali ratni materijal nalazio se u Kragujevcu (oko 180 topova raznog kalibra na lafetima, dva magacina sa gotovim delovima za sklapanje oruđa i sa puščanom municijom, i štošta drugo), „ali što je u Kragujevcu nije u Beogradu" — zajedljivo je komentarisao general-major baron Filipović tu nezgodnu okolnost. Putevi i prevozna sredstva bili su, naime, u takvom stanju da se sve to ni lako ni brzo ne bi moglo dopremiti u Beograd, a i praviteljstvo je oklevalo da to čini jer, ako bude rata, on će se pre svega voditi na juž-

nim, zapadnim i istočnim granicama, pa se s pravom smatralo razumnijim da najveći deo spreme treba držati bliže verovatnom ratištu, a i opasnim da se gomila u Beogradu, izloženom mogućoj okupaciji od strane Austrije.

Sa smeštajem ljudi nije bilo problema jer je veliki broj napuštenih turskih kuća, dućana, nizamskih kasarni i karaula, džamija i drugih javnih objekata blizu fronta dobrodošao za to, a i škole su bile prazne. Centar velikog vojnog logora u Beogradu bio je pred zgradom bivše Turske policije gde je komanda podigla vejnjak pod kojim je svake večeri svirala Šlezingerova Vojena banda, a neumorni soldati razvlačili kolo po kaldrmi pokrivenoj sve debljim slojem sena i slame.

Prehrana je, međutim, vlastima zadavala glavobolje kao i oružje. Regularni vojnici su se hranili u vojničkoj kuhinji na Vračaru, dobrovoljci gde stignu, a isluženi i narodni vojnici su, u prvi mah, bili na hrani ponetoj od kuće. Vlasti su prvih dana izdale naredbu vlasnicima mehana, pekara i aščinica da uvek bude dovoljno hleba i drugog jestiva dok se narod dignut na oružje ne zbrine boljim načinom. Sve to, razume se, nije moglo dugo potrajati i pred intedantskom službom je postavljen zadatak da iz vojnih magacina i kuhinja za sve ljudstvo na beogradskim položajima „do oberoficirskog čina" obezbedi dnevno oku hleba, litru mesa i neophodnu količinu povrća i voća, hranu za konje i slamu za ležaj. Novopostavljeni komesar odbrane Beograda Vladislav Vujović nije bio početnik na ovom poslu, a imao je i drugih iskustava, dobrodošlih da ga, pogotovu u ovako vanrednoj situaciji, sa uspehom obavi: kao mladi „potporučnik pjehote", on je još 1856, bio na dužnosti komesara Garnizone bolnice, 1859. je već bio popečitelj unutrašnjih dela sa zadatkom — između ostalih — da kontroliše iz vlasti razjurene liberale i suzbije njihov uticaj u narodu, a junski događaji 1862. su ga zatekli u zvanju državnog savetnika. Sa takvom praksom i uticajem glavni komesar je prionuo na posao i uskoro su na sve strane potekli raspisi i u okolnim okružjima — osobito u žitorodnom Stigu, Zviždu, Mačvi i Pomoravlju — oglašene licitacije za nabavku brašna, mesa, ječma i zobi, sena i slame. Svakog dana je šezdeset seljačkih kola iz vračarskog sreza prevozilo hleb i druge potrebe, pod kontrolom vojnih komesara; krajem

jula ova je obaveza prebačena na seljake drugih srezova oko Beograda jer je narod iz vračarskog i onako već bio preopterećen angažovanjem pešaka narodne vojske i davanjem tobdžija za odbranu Beograda.

Za podmirenje izvanrednih izdataka izazvanih događajima, uspostavljanjem odbrane Beograda i zavođenjem ratnog stanja, knez je još 8. juna odobrio kredit od 5.000 cesarskih dukata. Ali što je vreme više odmicalo, ta se glavna intendantura manje mogla i morala oslanjati na državnu kasu. Kad se vladalac odrekao civilne liste u prilog ratnih priprema sve dok traju vanredne okolnosti i poklonio još 100.000 poreskih groša za potrebe narodne vojske, njegov primer su sledili arhijereji i savetnici, ministri i načelnici, činovnici i oficiri, seljaci i varošani, trgovci i zanatlije, u okviru mogućnosti i prema shvatanju patriotskih dužnosti. Davali su ljudi raznih političkih ubeđenja, liberali i konzervativci, policajci i „agitatori". Žandarmi su, na primer, priložili 100 dukata iz kase uzajamne pomoći, a sa po jedan ili dva dukata upisali su se gotovo svi kvartaljnici, policijski pisari i članovi Upraviteljstva varoši. Velikim prilogom je odskakao rodoljubivi Ljuba Nenadović, načelnik Ministarstva prosvete. Jevrem Grujić je davao 300 groša mesečno dok traje vanredno stanje, Đoka Vlajković 2 dukata odmah i četvrtinu plate do kraja ratnih okolnosti, Ranko Alimpić 3 dukata, a loznički prota Ignjat Vasić 15 rubalja... Seljaci su u prvom redu davali proizvode iz poljoprivrede i domaćih radinosti. Akcija je bila najživlja u bogatim okruzima između Dunava i Morave: u podunavskom srezu sakupljeno je 438 ovaca, 5 grla goveda, 3.284 oka žita, 1.103 groša čaršijskih i 4 dukata; iz jaseničkog sreza stiglo je 4 komada krupne stoke, 262 ovce, ovnova i jagnjadi, 1.345 oka pšenice, 1.663 oka ječma, 159 oka raži, 35 oka ovsa i 6.422 groša; narod planinskog homoljskog sreza prikupio je 502 ovce, ovna i jagnjadi, 3 junice, 268 jarića i skoro stotinu goveda; iz Zvižda je doterano 10 goveda, 275 ovaca i ovnova i 124 koza, jaraca i jarića. Sama Velikogradiška opština je uputila u Beograd 1.000 oka pšeničnog brašna. U tamnavskom srezu je sakupljeno 6 goveda, 3 svinje, 12.306 oka zobi i ječma i 7.773 groša čaršijskih. Povrtari iz sela Slanca, blizu Beograda dali su 254 oke crnoga luka i 6 ovnova za vojničke ku-

hinje. U banjskom srezu aleksinačkog okruga prikupljeno je 4.000 groša čaršijskih, 3 goveda, 55 ovaca i koza, 1.350 oka kukuruza, 275 oka rakije i 15 pari opanaka itd.

Među varošima prednjačio je Beograd. Samo na spisku objavljenom u *Srpskim novinama* 6. septembra 1862. bilo je više od 70 priložnika, uglavnom trgovaca i zanatlija, sa darovima vrednim 217 dukata i 4.939 groša poreskih. Varošani su vojsci poklanjali novac, espap, hranu, odeću, piće, municiju... Hadži-Toma je dao 25 centi gvožđa u šinama, bakalin Todor Naftali 500 oka hleba, braća Popović 10 džakova, odnosno 934 oke pirinča, Lambra Đorđević 50 pari opanaka, Lazar Levenzon 10 dukata, Živko Mladenović 84 ašova i 200 groša, Kosta Matić 30 risova hartije za fišeke, Jozef Abram Ruso 5.000 groša čaršijskih... Naročito štedri bili su trgovci sa Save, „Savljani", čuveni po svojoj izdašnosti kad su u pitanju nacionalni interesi i opšte dobro. Zanimljivo je da se među priložnike zapisalo i dosta trgovaca Jevreja, iako su, sudeći po beleškama nekih, prema njima neraspoloženih savremenika, već svi, sa svojim kapitalima, morali biti u Austriji. Beogradske zanatlije su, mahom, mogle manje od trgovaca, pa ipak nisu zaostajale: pekar Jovan Ignjatović je dao 500 oka hleba, šnajder Rista Simić 15 rubalja, krojač Toma Stojanović 2.000 groša čaršijskih...

Među varošima u unutrašnjosti naročito su se isticali Aleksinac, Požarevac, Šabac, Jagodina i Kragujevac. Iz Aleksinca je stiglo 26 dukata, 4.590 groša, 20 oka brašna, 150 oka rakije, 6.090 oka ječma, 2.980 oka pšenice, 4 goveda i dva ovna, 1.540 oka vina, 600 oka soli, 100 oka kukuruznog brašna, 200 oka pasulja, 80 oka sirćeta, 300 oka crnoga luka, 3 rizme fišeka, jedan kazan, jedan bakrač, 100 aršina platna, zatim peškiri, košulje, sir... Braća Topuzović iz Šapca su sami dali 100 dukata cesarskih, a sav ostali Šabac 6.227 groša i 10 priloga u robi. Jagodinci su sakupili 150 rubalja i 100 dukata, a prilog Kragujevčana bio je veoma osoben: osim ljudi koje su po spisku dali u narodnu vojsku i na druge dužnosti, ova varoš je odvojila i 100 veštih ljudi da bepslatno savijaju fišeke u Arsenalu. Valjevska opština je uputila 336 groša da se vojnicima kupi 85 pari opanaka, a činovnici iz te varoši su, u istu svrhu, dali još 710 groša čaršijskih. Francusko društvo u Majdanpeku poklonilo je 20 dugih

pušaka kapslara, 10 tesaka, 10 opasača sa fišeklijama i jedan sanduk sa 123 fišeka.

Pored trgovaca, a negde i ispred njih, po varošima su prednjačili činovnici. Dugi su spiskovi pisara, praktikanata, kaznačeja, delovođa, poštanskih činovnika, arhivara, zatim mladih oficira, poručnika i potporučnika sa po jednim, dva pa i tri dukata ili sa bar po nekoliko cvancika. Bilo je i manjih činovnika sa znatnim prilozima: pravozastupnik iz Valjeva, Ljubomir Radovanović dao je 2 vola, Andrija Petrović predsednik Okružnog suda u Jagodini polovinu plate dok traju izuzetne okolnosti itd. Među sveštenstvom se, pored mitropolita i episkopa, znatnim prilozima istaklo 20 šabačkih sveštenika.

Treba pomenuti i solidarnost Srba van Kneževine. I ovog puta su se najbolje odazvali rodoljubivi Pančevci uputivši u Beograd već pomenute dve lađe žita, iz Novog Sada je trgovac Dobrosav Radivojević poslao 10 akova vina, a iz daleke Rige, od Jefte Jeftanovića stiglo je 50 rubalja...

Odbrana Beograda nije oskudevala ni pratećim službama ni tehničkim sredstvima neophodnim za ovakvu priliku. Vanredno stanje je veoma ubrzalo razvoj telegrafske mreže: nove linije su povučene od Obrenovca do Valjeva i od Negotina do Kladova, a postaje su uvedene i u Topčideru i Kruševcu; već 20. juna načelnik poštansko-telegrafskog odeljenja Radojica Šarčević je iz Beča doneo jedan pokretni telegraf, što je sve znatno unapredilo službu veze u vojsci i u zemlji. Nakon bombardovanja i požara u nekim delovima grada ubrzano je, inače ranije započeto uvođenje protivpožarne zaštite: nekoliko žandarma i drugih lica osposobljeno je za rukovanje novonabavljenim spravama i stavljeno pod upravu „nadziratelja šmrkova" Milana Aleksića. Ocenjujući da će eventualne borbe za Kalemegdansku tvrđavu i drugde tražiti ljude sposobne da savladaju velike vodene prepreke i u cilju održanja osnovne higijene mase vojnika, toga leta je izgrađeno i prvo „vojno plivalište".

Konačno, Komanda odbrane Beograda raspolagala je i za ondašnje prilike neobično velikim brojem lekara. Pored vojnih fizikusa Belonija, Krausa, Nikolića, Dimitrijevića, Ebštajna, Petrovića i Kaparisa, jedna vrsta mobilizacije sprovedena je i nad 15 lekara u civilnoj službi

ili penziji, na čelu sa starim Lindenmajerom, načelnikom sanitetske službe Milosavljevićem i varoškim fizikusom Jovanom Mašinom, uključujući i profesora Liceja Josifa Pančića, koji je, po školi, bio lekar. Pored Vojene i Varoške bolnice, dobro je poslužilo i bolničko odeljenje u Topčideru, gde je radio dr Ivan Kovač, svojim dopisima veoma zaslužan za popularizaciju srpskih ciljeva i borbe u slovenačkoj javnosti. Povećane potrebe za osnovnim sanitetskim materijalom brzo su zadovoljene (i čak obezbeđene neke rezerve) platnom i pamukom koje su darivali beogradski boltadžije i imućne gospe: „na sve strane starice i deca čupaju platno za šarpiju" — zabeležio je 23. juna beogradski korespondent *Srpskog dnevnika.*[15]

U Beogradskoj varoši je tokom leta bilo vreve iza barikada i u šancu, na ograničenom prostoru koji je, gotovo u celini, predstavljao vojni logor. S one strane zemljanog bedema nešto živahnije je bilo oko kasarne, velike na Vračaru i manje dole na Paliluli, dok su svi ostali kvartovi mirovali. Kad se sa porodicom o Petrovdanu vratila kući koja je bila u starom delu varoši, mlada Jela Kujundžić se svu noć nije mogla smiriti od vojničke larme i zapisala je ujutru kako „odmah nespokojni besmo"; u isto vreme, nešto starijem berlinskom studentu Đorđu Simiću varoš se — koju je gotovo svu, a ne samo u šancu obišao — činila „kao izumrla... ulice prazne, kuće zatvorene... vlada mrtvilo", kako je doista bilo u svim njenim kvartovima osim Varoškog i Dorćolskog.

Nasuprot toj komociji koja je vladala među Srbima, Turaka je na malom prostoru u tvrđavi bilo suviše. Posle prvoga straha i besa dali su se, doduše, u veselje, jer kad je sa Dorćola navalila osirotela erlijska čeljad mnogi mladi nizami su dobili davno željenu priliku da se ožene, pa je, što zbog tih svadbi, što radi održanja duha, pašina muzika gotovo svakog popodneva i večeri dugo svirala, više uveseljavajući straže na srpskim barikadama no ojađene Biogradli-Turke. Nešto veselja bi doneli i povremeni glasi, navodno iz Carigrada, kako će uskoro doći zapovest da Srbi podignu kapije koje su srušili, erlije se vrate na Dorćol i dobiju odštetu, u šancu ostane samo turska policija, ili vesti da je Ašir postao vezir a Omer-paša pregazio Karadag, i tada bi brzo požurili u Zemun da se hvale i razmeću: „Sad nema druge nego će padiša opet

morati uzeti svu Srbiju sebi, da se samo turska sluša, a kneza će proterati, jer eno se već naije digle da ga teraju...” U takvim trenucima bi oživela i grupa najratobornijih i pošla ka varoši, ali — pisao je *Srbobran* — „čim dođu do gradske kapije, odma se ugasi žar junaštva njiovog, pa se natrag vrate”. Ipak, turobnih misli i teskobe u duši bilo je neuporedivo više no trenutaka radosti. Kad je ponestalo udavača, askeri su počeli napadati kadune, pa su tuče „oko bula” postale uobičajene. Kavžili su se i sami erlije među sobom za ono malo stvari koje su, bežeći, poneli iz hrišćanskih kuća sa Bitpazara. Glad je, međutim bila najveća nedaća. „Izbeglice u tvrđavi žive u očajnim uslovima, bez hrane, bez smeštaja” — već 19. juna je Longvort pisao Bulveru. Erlije su upravo tih dana pričale u Zemunu da po dva dana dobijaju hleb i vodu, a tek svakog trećeg i nešto mesa, i da nije ove austrijske varoši preko vode, morale bi se predati Srbima: „Biva, došlo je već da ne može gore biti.” Cesarske vlasti su izdale naredbu stanovništvu Zemuna da im pri kupovini ide na ruku, a baron Filipović je obznanio da lično jemči da će sva hrana koja se liferuje tvrđavi biti plaćena („To ne liči na neutralnost” — prokomentarisao je *Srpski dnevnik);* i doista u noći između 24. i 25. juna nekoliko parobroda Dunavskog društva su ispod beogradske tvrđave istovarili dosta pšenice, ali bez naročite fajde za Turke. Pšenice i kukuruza je u gradu, naime, bilo i od ranije, ali se parni mlin, svojevremeno nabavljen i instaliran baš za ovakvu priliku, pokazao neupotrebljivim a da niko nije znao da objasni da li su monteri pogrešili ili su ga zapustile i upropastile nehajne gazde. Među Turcima je, uz to, bilo malo onih koji znaju spremiti hleb: muslimani se nisu bavili ekmedžijskim zanatom, a uobičajene liferacije iz hrišćanske čaršije bile su presečene. *Srbobran* je već 3. jula pisao da „Turaka svaki dan 10 do 20 čamaca u Zemun prelazi, tu pazare, jerbo ništa živo u gradu nemaju. I samo mesec dana da im se zabrani iz grada u Austriju prelaziti, ne bi trebalo nijedne serbske žertve, a i diplomaciji bi se uštedele glavobolje, grad bi se morao predati. No ko će taj pazar da zabrani?!” Neki su već i malo sačuvanih pokretnih stvari počeli da prevoze, a svi su iz tvrđave isterali svoje mnogobrojne pse koji su potom danima crkavali od gladi po

pustim dorćolskim sokacima, nasrćući na pokoje preostalo i skoro podivljalo goveče ili kozu koja još nije završila u kazanima opsadne vojske. Početkom avgusta ih je već plašila misao od hladnih noći „bez mekih stvari"; kad je zbog niskog vodostaja gore na Savi zastalo šest šlepova drva naručenih kod Huseina Arnautina iz Brčkog, uplašeno su i smušeno počeli da se spremaju za odlazak na jug. U Pančevo ni ranije nisu išli često, jer je tamo malo ko bio spreman da im prodaje ono što traže, a tog, trećeg meseca opsade, prestali su da odlaze i u Zemun jer im je sasvim ponestalo novaca, a veresija i poverenje su bili iscrpljeni.

Mišljenja o borbenoj sposobnosti ove raznolike turske skupine na Kalemegdanu bila su podeljena. Na zidinama se nalazilo do 200 topova (od kojih je bar 150 bilo okrenuto prema varoši), ne tako loših u principu ali veoma zapuštenih. Nizami su činili glavninu posade i predstavljali najbolji deo turskih efektiva, mada je i onda bilo uputnije pohvale njihove vrednosti uzimati sa rezervom. Dosta su se razlikovale i procene njihovog broja, od 2.000 do 4.000 ljudi. Izgleda, ipak, da za oružje sposobnih u tvrđavi nije bilo više od 4.000, pri čemu je 2.000 ili nešto više bilo regularnog askera, najviše 1.000 erlija i nekoliko stotina pustahija i beskućnika što su se zadnjih meseci, osetivši da dolazi gužva i prilika za pljačku, sjatili sa raznih strana, osobito niz Savu i iz albanskih krajeva. Nesaglasnost izvora o broju garnizona posledica su i njegove nestalnosti: dvadesetak dana nakon sukoba jedan parobrod je doveo novih 1.500 vojnika po jednim, ili 2.200 po drugim svedocima, a i posle njega su stizala manja odeljenja tobdžija. Poverenici iz Zemuna su uočili i javljali da povremeno prolaze iz Turske na Kalemegdan oficiri, otresitiji i spremniji od Etem-pašinog štaba. Krajem juna su srpski izviđači na bedemima zapazili nova lica u „stranim haljinama" i življu aktivnost: popravljani su bedemi, repariirani su i razmeštani stari i postavljani novi topovi, doterivani mazgali... Verovatno u vezi sa svim tim, general Filipović je 22. juna Beču uputio izveštaj: „Uza sve nedostatke i pri notornoj slabosti utvrda uz Savu i Dunav, te unatoč nesigurnosti turske armije, ja sam uveren da je za Srbe tvrđava neosvojiva." Turcima ni kasnije nije manjkala austrijska pomoć. Krajem jula su

primećeni pokreti kao da se priprema nekakva borbena akcija: u grad je prešlo više austrijskih oficira, obišlo bedeme i pregledalo topove, a 80 nizama je van bedema i niže od Vidin-kapije, naočigled Srba i svih konzula, kopalo šanac ka Dunavu. Približno u to vreme se, takođe, čulo da je novih 2.000 nizama stiglo Dunavom iz Carigrada. Početkom avgusta Srbi su zaplenili lađu mitrovačkog trgovca Teuša, kojom je u tvrđavu vozio drva iz Brčkog: duboko ispod naslaganih cepanica nađeno je nekoliko buradi baruta što su ih iz Posavine hteli da doture braći na Kalemegdanu.

Izuzimajući unekoliko prve dane nakon borbi, dva suprotstavljena tabora nisu tokom leta naročito nastojala da provociraju jedni druge i zapodevaju kavgu. Do 24. juna erlijske izvidnice su svake noći krstarile ničijom zemljom i u pet navrata došle gotovo do srpskih straža: „To je pokušaj loše prikrivene provokacije, koji u sebi svakako nosi veliku opasnost" — slagao se sa mišljenjem srpskih vlasti Evžen Tasti i sa uznemirenjem i donekle preterano, interpretirao glasine koje je u Zemunu slušala njegova mati: „Priče turskih oficira koji odlaze u Zemun... ne ostavljaju nikakvu sumnju u ratoborna osećanja koja oni ispoljavaju i javno izjavljuju da je prethodni paša samo u jednom pogrešio, a to je što nije nastavio započeto bombardovanje." U odsustvu pravih incidenata, dokoni srpski žandarmi su krajem juna izmislili i pustili priču kako su Turci odvukli u grad dva njihova druga i jedno srpsko dete, a zatim jednog od žandarma, koji im je prosuo vodu u barut, isekli na komade. Zatim su 30. juna na Zereku, stvarno i odjednom, u požaru nestale tri kuće; vatra je brzo lokalizovana zahvaljujući trojici požrtvovanih žandarma, a događaj je protumačen kao turska provokacija radi izazivanja srpskog napada. Početkom jula su, mada zakratko, turske patrole ponovo izašle i opasno se približile isturenim srpskim stražama. Koliko su, ipak, ti incidenti u celini bili neznatni govori i okolnost da se dosta veza među Srbima i Turcima održalo uprkos neprijateljstvima i da je na obe strane još uvek bilo ljudi koji su želeli smirenje sa što manje posledica: Mehmed Alilović i Halil-efendija, koji su i ranije bili protiv krvi, govorili su tokom leta Konstantinu Blagojeviću, kao starom prijatelju, o svojoj nadi da se kriza

stiša, duhovi u Beogradu i Srbiji smire i da se sve završi bez naročitih šteta.

Što se mogućih napada na tvrđavu tiče, konzul Tasti je uglavnom tačno interpretirao situaciju i stanovište srpske vlade: „ona se sa uspehom odupire pritiscima da putem sile dođe do nekih novih pozicija, da se ne bi u očima Evrope kompromitovala neumerenošću". Pa ipak, ishod krize nije bio izvestan i, za svaku eventualnost, neke pripreme su vršene. U Topčider je oko 20. juna dovučeno 8 topova radi vežbi isluženih i narodnih vojnika, a iz Kragujevca je prispelo nekoliko baterija „raketli". Oko 15. jula su svi beogradski kovači sa alatom pozvani u kasarnu da oštre tesake i sablje, mobilisan je veći broj veštih ljudi radi izrade 10.000 fašina i nekoliko stotina laganih lestvica, „sve za napad na grad" — kako je obaveštavao *Srbobran*.

Pa ipak, niko ozbiljno nije mislio da napadne grad — cenio je Aleksandar Vukobratović, austrijski oficir i kasnije špijun, trenutno u srpskoj službi — jer za to nije bilo dovoljno opsadnog materijala; inženjeriju su Srbi imali „samo na papiru", „pontonirska četa ne znači ništa", a prikupljenih 8 baterija je mizerno i „ne vredi da se spomene", pa jedinu mogućnost da se donji grad sa magacinima osvoji pravcem na Zindan-kapiju, sa Dunava i Dorćola (preko Kalemegdanskog polja i od Save je, navodno, to bilo nemoguće), posle čega bi pala cela tvrđava, Srbi nisu mogli iskoristiti. I znatno kompetentniji general Filipović je javio Beču da sa neznatnim sredstvima i ratnim materijalom Srbi ne mogu preduzeti formalnu opsadu tvrđave, niti misliti na njeno osvajanje jurišem. Bez njegove stručne spreme i prezira prema srpskoj vojsci i vladi, ali, sa širokim i, za svoje godine, bogatim iskustvom, engleske putnice Makenzijeva i Irbijeva takođe su zaključile da Srbi „nisu mogli jurišem da zauzmu grad". I sam ministar Monden je bio mišljenja — koje su „pouzdani izvori" preneli baronu Filipoviću — da se raspoloživim materijalom ne može preduzeti opsada tvrđave a da na njeno zauzimanje jurišem ne treba ni misliti. I doista, u srpskom praviteljstvu se o tome mislilo sve manje što je postajalo jasnije da bi takav pokušaj izazvao rat, odnosno da bi bio moguć tek kad do rata dođe.

Kako se rat — bilo da prethodi ili sledi napadu — neće pre svega voditi u Beogradu i sa ovdašnjim Turcima, nego na istočnim, južnim i zapadnim granicama i sa svom silom Carstva — vlada je još od početka krize preduzimala mere za opštu pripremu zemlje koje su se krajem jula dotakle i vojnog logora u Beogradu. Postavljenjem 30. jula načelnika štaba stajaće vojske Jovana Đorđevića, tek proizvedenog u čin pukovnika, za komandanta odbrane Beograda, Monden formalno nije razrešen dužnosti vrhovnog komandanta odbrane, ali mu je omogućeno da se gotovo sasvim oslobodi operativnih poslova vezanih za prestonicu i posveti vojnim pripremama Srbije kao celine. Tom promenom je stvorena mogućnost da i ambiciozni Milivoje Petrović Blaznavac učini verovatno najduži korak od pada ustavobranitelja i svog zatvora do naimenovanja za ministra: umesto Đorđevića, postavljen je za šefa štaba stajaće vojske. „Ovo naimenovanje daće povoda mnogim intrigama" — prokomentarisao je Nikola Krstić. Promene su zahvatile i niže komande na Kalemegdanu. Kad su 24. jula upućeni na granice, Alimpića i Belimarkovića su zamenili potpukovnik Bogdan Prokić na desnom i kapetan Marko Katanić na levom krilu. Mnogi od oficira, koji su početkom juna vraćeni iz komandi narodne vojske na svoje položaje u stajaćoj, ponovo su upućeni u okružja i na granice. Umesto savetnika Vujovića, za komesara je određen Jovan Smiljanić. . .[16]

Kako su Srbi opkoljavali Turke u Beogradu i drugim tvrđavama, tako je Carstvo jačalo opsadu Srbije. Već od 8. juna počeli su stizati izveštaji pograničnih vlasti i srpskih poverenika o novim koncentracijama turskih snaga na svim granicama.[17] Iako je oko njih najviše bilo bašibozuka, čiju je borbenu spremnost ocenio Longvort prijateljski skrenuvši pažnju Turcima kako je bolje da na granici budu bez ikakve nego sa takvom vojskom, Srbi situaciju nisu smatrali bezopasnom. Proučivši izveštaj pograničnih vlasti, iskusni Franja Zah je početkom jula izneo Mondenu gledište da su sve to znaci priprema za rat protiv Kneževine. Inače uverenom kako vojne pripreme samo povoljno mogu uticati na evropsku diplomatiju da spor presudi u srpsku korist, knezu Mihailu su turska aktivnost i mišljenje stručnjaka kakav je bio Zah predstavljali još jedan razlog da takve pripreme ubrza.

Narodna vojska je bila glavna sila koju bi Srbija, u slučaju rata, stavila nasuprot Turskoj, ali sila o čijoj se stvarnoj vrednosti, pa čak i o veličini teško moglo suditi sa pouzdanjem. Jovan Ristić je zabeležio da je „50.000 narodnih vojnika imalo odmah preduzeti vežbanja, a toliko isto biti u pripravnosti", i to je, koliko znamo, najprihvatljivija procena brojnog stanja. Sudeći po svemu ostalom, narodna vojska je pred leto 1862. postojala, ali uglavnom onako kao i pre Ustrojstva iz 1861. godine; da bi se promenila nabolje i preobrazila u vojsku kakva se želela, trebalo joj je još mnogo šta. Iz toga ne treba, međutim, zaključiti da je Srbija bila paralisana iznenađenjem ili strahom; naprotiv, u okviru skromnih mogućnosti preduzete su mere da se stanje popravi i obezbedi borbena gotovost. Samo 2—3 dana posle bombardovanja ministar vojni je naredio štabovima komandi da obuku počnu „odma i najbrže", a odmah potom, 12. juna i Nikola Hristić je uputio policijskim organima raspis o najvećoj važnosti odbrambenih priprema: „Sadašnje ozbiljne okolnosti zahtevaju da se u zemlji što pre obrazuje i utvrdi dobra i uredna zemaljska odbraniteljna sila, koja će biti dovoljna i kadra da u svakom slučaju odbije od otečestva moguće nastupanje sa strane, a ujedno da i unutra, u zemlji održi potrebni pravni poredak." I doista, kursevi za obuku narodnih starešina nastavljeni su sa većim brojem ljudi i intenzivnijom nastavom, vojska je „na brzinu okupljena", kako je zapazio i zapisao mladi Živojin Žujović, na sve strane je otpočeo egzercir, a konzul Tasti je ocenio da se obuci pristupa sa najvećom energijom i (ne baš realno) da će jedinice, nakon dvadesetak dana, biti sposobne za borbena dejstva.

Iako ubrzana pod pritiskom vanrednih okolnosti, obuka ipak nije bila onakva kakva bi morala biti u predvečerje mogućeg rata; narod je još uvek pamtio „prvi zekcir" iz 1854, koji je bio dosta naporan, a završio se bez borbi, pa ovoga puta nije hitao. Sporost priprema je najviše smetala knezu Mihailu, pa su vojne vlasti, mesec i po dana posle izbijanja konflikta, preduzele nove mere radi ubrzanja obuke. Naredbom od 20. jula, Monden je veoma izmenio vreme, trajanje i ritam vežbi. Da bi „se vojnici I klase narodne vojske, zbog nastupivši sadašnji okolnosti što pre usavršili", naređeno je da se obuka u

opštini obavlja svakog dana, po dva sata izjutra, a praznikom i još dva sata uveče. Kmetovi su obavezani da prisustvuju egzerciru i na licu mesta kažnjavaju „svoje prekršioce pravila”, a civilnim vlastima, koje svesrdno budu pomagale vojnim da se postigne željeni nivo i tempo obuke, obećane su nagrade. Regulisano je kako će i ko, u slučaju potrebe, otpuštati vojnike kući. Garašanin je naredio da i niži sudski i policijski personal izlazi na vežbališta, čime je trebalo podići nivo učenja i disciplinu jedinica. Nedelju dana kasnije, na predlog ministra vojnog, a radi bolje discipline, knez je rešio da kažnjavanje narodnih vojnika na obuci i u službi pređe u nadležnost vojnih starešina i da im se sudi po vojnim propisima. Povodom jednog spora vojnih vlasti u šabačkom okrugu, tih dana je ministar vojni zatražio od štabova komandi da, prilikom postavljenja narodnih starešina, osobito komandira bataljona, eskadrona i četa, odlučno traže najsposobnije ljude. U julu su preduzete još dve krupne mere: naređen je popis oružja u narodu i njegovih kalibara i izgradnja sistema utvrđenja na granicama.[18]

Iako se gledalo da narod ne odsustvuje previše od doma i posla, okolnosti su izazvale da se, odmah po izbijanju sukoba, na granici izvedu jedinice narodne vojske, osobito iz pograničnih okruga i na pravcima glavnih udara. Takvih posada bilo je na Drini, prema Novopazarskom sandžaku, u kruševačkom i aleksinačkom okrugu, prema Vidinskom pašaluku; Englez Riket je u avgustu zapazio znatan broj naoružanih ljudi na Tresibabi, oko puteva koji iz Knjaževca vode u Niš i Pirot, zatim 1.500 vojnika u Knjaževcu, 1.500 u Novom Anu i oko 1.000 u Zaječaru. U Krajini je bio uspostavljen stalni logor od 2.000 do 2.500 isluženih narodnih vojnika.

Sredinom jula je odlučeno da se pristupi radovima na utvrđivanju graničnih položaja, pa su majori Ranko Alimpić i Jovan Belimarković 24. jula upućeni da preuzmu rukovođenje fortifikacijom i, u izvesnom smislu, izvrše inspekciju narodne vojske angažovane na granicama. Alimpić je dobio deo od ušća Drine do Ibra i Raške, a za pomoćnike su mu određeni generalštabni kapetan Milojko Lešjanin i inženjerijski kapetan Kosta Protić. Belimarković je preuzeo poslove na istoku i jugoistoku uz pomoć generalštabnog kapetana Ljubomira Ivanovića i in-

ženjerijskog kapetana Dimitrija Karadžića. Na utvrđivanju Javora i Golije radilo je oko 1.000 Dragačevaca, narod ariljskog i moravičkog sreza je gradio položaje prema Sjenici, a 1.500 ljudi iz karanovačkog sreza je utvrđivalo novopazarski pravac. Na sektoru Belimarkovića pristupilo se građenju „zatvorenog bastionog utvrđenja" na Kraljevici kod Zaječara i izgradnji 14 poljskih opkopa kod starog ruskog položaja na Kobišničkom visu, blizu Negotina, oslonjenih na Timok i Dunav, čiji je zadatak bio da spreče upad Turaka na tom mestu i da, u slučaju potrebe, zatvore plovidbu Dunavom. Na Sipu kraj Dunava podignute su utvrđene baterije. Na Supovcu, u aleksinačkom okrugu, pod Timočkom komandom i pod rukovodstvom kapetana Ljubomira Ivanovića, od pet utvrđenja — lineta u kružnoj liniji podignut je pešadijski logor za 2.000 ljudi, a počelo se i sa izgradnjom 13 utvrđenja oko samog Aleksinca. Na čitavoj granici, pa i na ovom njenom delu, još ranije se počelo sa podizanjem pograničnog plota i novih karaula. O ozbiljnosti ovoga rada svedoči i odluka sa početka avgusta da se u svim pograničnim okruzima urede bolnice za po pedesetak i više ljudi i snabdeju neophodnim mekim stvarima o trošku naroda. U neke pogranične varoši dislocirane su i artiljerijske jedinice redovne vojske, da se nađu za slučaj rata i da omoguće obuku većeg broja narodnih tobdžija.

Što se oružanih sukoba u zemlji tiče, izgledalo je da će se završiti bez učešća narodne vojske u bilo kakvom okršaju i da će se mobilisani bataljoni, posle revnosno obavljene službe „knjazu i otečestvu", razići u miru, kao i 1854. godine. Pa ipak, na samom kraju leta, 3. septembra u Beogradu i Užicu, pokazalo se da revnost narodnih vojnika nije prevelika i da borbe 1862. godine nisu završene. Tek što su knez i vlada počeli tumačiti sadržaj protokola iz Kanlidže, 25. i 26. avgusta Užice su zahvatili požar u čaršiji i borbe Srba i Turaka. Prvi sukob je prekinut primirjem koje su sklopili potpukovnik Dragutin Žabarac, hitno prispeo iz Beograda, sa užičkim muselimom Ibrahimom Ceribašićem i predstavnikom carskog komesara Ahmet-agom. Kako je među Turcima vladala anarhija, a među Srbima rešenost da isteraju muslimane iz Užica i kako se očekivalo da će Turci iz Bosne i Sandžaka doći braći u pomoć, srpske vlasti se ovoga puta

nisu previše uzdale u primirje i zato je odmah mobilisana narodna vojska iz okolnih srezova; uskoro se u varoši sakupila znatna masa naoružanih seljaka pod zapovedništvom požeškog „kapetana" Ilije Štulovića, Ilije Kremanca iz zlatiborskog sreza, Tihomilja Petrovića iz sela Radanovaca i još tridesetak četovođa. Dok se vojska spremala da proslavi knjažev rođendan, Turci su 3. septembra uveče posekli jednu srpsku stražu i obnovili borbu koja je potrajala cele noći. Za borbe u Beogradskom šancu, kojima je kriza počela, narodna vojska je zakasnila, ali je za ove, na njenom kraju tako reći, stigla na vreme, pa se okršaj u Užicu pretvorio u njeno vatreno krštenje. Ubrzo je, drugim primirjem, okončana i ova borbena epizoda.[19]

Izlazak narodne vojske na granice bio je od ranije uhodana i relativno prosta operacija, a i u pogledu izvežbanosti se, ubrzanim egzercirom u izvanrednim okolnostima, ponešto moglo učiniti. Bilo je, međutim, uslova njene borbene sposobnosti koje vlada nije namah ili za kratko vreme mogla obezbediti. Već prilikom regrutacije i prvih izlazaka na obuku uočeni su znaci dosta slabog raspoloženja prema vojnoj obavezi, primeri nediscipline i slučajeva pasivnog otpora. Ubrzo se pokazalo da i u prilikama najtežim za zemlju otpor može dobiti i aktivan vid.

Iskusnom i obaveštenom konzulu Longvortu je u martu 1862. padalo na pamet da veće koncentracije naoružanih seljaka mogu kod njih izazvati osećanje snage i pokret suprotan težnjama i mimo kontrole praviteljstva; u slučaju da se steknu odgovarajuće okolnosti, Englez nije isključivao ni mogućnost pobune i svrgavanja kneza. I doista, ubrzo po dovođenju „rezervne vojske" u Beograd, prve veće skupine prikupljene na brzinu i bez priprema, nazrelo se kako među njenih 2.000 pripadnika tinja izvesno nezadovoljstvo, a posle žetve i u susret berbi ispoljili su se i veći primeri nediscipline; 29. avgusta je Živko Stefanović otkazao poslušnost kapetanu II klase Ljubomiru Uzun-Mirkoviću: „Ja neću da budem vaš četovođa — rekao je — pa makar me odma streljali", zbog čega je ovaj knežev ađutant „stavio pod arest" prkosnog komandira i zatražio od komandanta rezerve Stevče Mihailovića da ga kazni. Kroz nekoliko dana, 4. sep-

tembra, „za svečano proslavljanje dana Njegove Svetlosti", narodna vojska je trebalo u nekoliko okružnih mesta, da izvede „parad sa paljbom i bogosluženjem"; posla manevara koji su nedavno održani u Beogradu i prve borbene probe narodne vojske u Užicu, to je trebalo da bude još jedna manifestacija njenog rodoljublja, dinastičkih osećanja, obučenosti i borbene spremnosti. Uoči i umesto te manifestacije, tri bataljona u prestonici su 3. septembra izvela akciju koja je ohladila oduševljenje patriota i romantične omladine i umanjila samopouzdanje praviteljstva. Najpre se, naime, čulo gunđanje, zatim je 200 narodnih vojnika napustilo barikade i kopanje rovova prema Kalemegdanu, i na kraju su i ostali, smešteni u zgradi nekadašnjeg (zapravo prvog) „vojnog špitalja" u Palilulskoj kasarni, „kao jedan čovek" povikali da ih vode na grad i u borbu ili puste kućama, jer „nisu došli da čuvaju Beograđane i njihove žene" i da ih „od jutra do mraka muve pljuju". Kad su im komandiri bataljona (oficiri po pozivu, kakav je bio i Uzun-Mirković, a ne narodne starešine, kako je bilo predviđeno, što, unekoliko, govori i o poverenju koje je vlast imala u ove jedinice) pripretili, vojnici su se i „formalno pobunili" i izbacili iz kasarne i njih i pukovnika Radisava Nikolića i potpukovnika Milisava Joksića, najvažnije starešine u Beogradskom garnizonu. Pukovnika Jovana Đorđevića, odskora komandanta odbrane Beograda, koji je pokušao da ih odvrati od napuštanja Beograda, oterali su povicima da neće razgovarati sa „Švabama" i tuđincima, nego samo sa knezom, a na zahtev da izdaju kolovođe, odgovorili su da takvih nema i da su svi jednomišljenici i braća. Uvređeni i uplašeni komandant i načelnik stajaće vojske pohitao je da kneza obavesti o pobuni, posle čega je — kao poslednja mogućnost — na licu mesta upućen još uvek popularni Stevča Mihailović, koji je uspeo da ih smiri obećanjem da će za deset dana biti pušteni. „Pohitajte, komšije, da stignemo što pre do svojih kuća, da čujemo od naših žena šta je novo u Beogradu" — sprdali su se, uskoro, otpušteni vojnici i grabili put rodnih sela. „Ovaj uspeli pokušaj naoružanih seljaka da vlastite uslove nametnu knezu i vladi — prokomentarisao je Longvort — predstavlja opasan presedan." Uprkos različitim mišljenjima o uzrocima ovih nemira, oni su pokazali koliko je u Srbi-

ji bilo teško duže i bez akcije držati na okupu veći broj ljudi pod oružjem, što je za razvoj svake, makar i površno uređene vojske bilo od velike važnosti.[20]

Oružje je, takođe, predstavljalo veliki nedostatak narodne vojske. Mnogo i s pravom hvaljena zbog svoje jeftinoće, ona, po slovu Ustrojstva, nije državu trebalo da košta gotovo ništa: „vojnici će biti dužni odjevati se, snabdjevati i naoružavati o svom trošku". Kao obično, stvarnost je bila dosta daleko od normativnog ideala. Svi, skoro grčeviti pokušaji uoči ovih događaja i tokom njih da se kod stranih prijatelja, za gotov novac, na kredit ili besplatno, dođe do vlastitog pešačkog naoružanja uglavnom su ostali bez rezultata. Kneževina se tako suočila sa mogućnošću rata pod oružjem koje je imao narod, baš onako kako je Ustrojstvom bilo predviđeno. „Svak dobro znade kako onda besmo spremni; u narodu beše, istina, oružja, ali takvog i tako raznog, da se skoro ništa na njega nije moglo računati" — pisao je Ljubomir Ivanović, savremenik i učesnik tih događaja. „Hudo je naše narodno naoružanje bilo 1862. godine kad nam ratna oluja prećaše" — sećao se narednih godina jedan drugi, još kompetentniji vojnik, Jovan Mišković. Kako se u junu kritične godine nije pouzdano ni znalo koliko i kakvog oružja ima, kao jednu od prvih mera po zavođenju ratnog stanja, Monden je naredio da se izvrši popis i ustanove kalibri pušaka u narodu i za to odredio 17 starijih pitomaca Artiljerijske škole koji su se zatekli na kursu za pravljenje fišeka. Popisom je obuhvaćeno 110.607 pušaka, ali je Pera Borisavljević, oficir upućen u ondašnje prilike, a opreznih i odmerenih sudova, cenio je da ih je stvarno bilo znatno više, do 150.000 komada. Pregledane puške su svrstane u 12 propisanih kalibara od 14,4 do 18 milimetara, a opet ih je bilo i iznad i, naročito, ispod kalibra; Mišković je u crnorečkom okrugu utvrdio da 6.110 kalibriranih pušaka imaju „na 700 nišana". U toj masi se moglo naći najrazličitijih šišana, dževerdana, šoca sa i bez bajoneta, kavala, austrijskih i ruskih „garabilja", štuceva, arnautki, latinki, svakojakih vrsta, porekla i vremena izrade. Najvećem broju je bilo zajedničko što su izanđale, zastarele i, često, pokvarene i što su sprednjače koje se sporo pune, kremenjače koje lako „slažu", sve glatkih cevi i malog dometa. Uz to, za njih „spremne municije

ne beše", a teško ju je i bilo spremiti za ovako raznoliko oružje.

Na sreću i za nuždu, Srbija je u to vreme imala i nešto drugačijeg naoružanja. Još za vreme ustavobranitelja počelo se sa nabavkom vensanskih pušaka iz Belgije, prvih kapslara i sa izolučenim cevima, koje su sigurnije palile, dalje terale i bolje pogađale od svih dotadašnjih. Vensanskih i drugih pušaka bilo se zateklo u magacinima oko 7.000; vlada ih je delila četovođama narodne vojske, a ostale, najčešće ponešto prepravljene i doterane, običnim vojnicima: u požarevačkom okrugu bilo je razdato 56 šoca sa bajonetom, 3 bez bajoneta, 7 arnautki i tančara, svega 66 komada, u podrinskom okrugu takođe nekoliko desetina, itd. Činovnicima su „belginke" prodavane na otplatu, 20 dukata po komadu.

Oskudevalo se i u drugom oružju. U narodu, na primer, nije bilo dovoljno sabalja, ni onakvih kakve su se puške mogle naći, pa su za opremu narodne konjice morali da se angažuju čak i veštiji seoski kovači. Uopšte gledano, baruta i municije nije bilo malo, ali je snabdevenost pojedinih okruga, u trenutku izbijanja krize, bila slaba, a i raspodela je, potom, tekla dosta sporo. Pomoćnik načelnika krajinskog se 12. juna žalio sa granice: „Baruta nisam nikakvog i niotkud dobio, ovamo je u dobrom barutu osetna oskudica"; slično je bilo i kod narodnih vojnika prema Novopazarskom sandžaku i drugde.

Improvizovane i palijativne mere nisu bitno izmenili stanje koje se, prema pouzdanim austrijskim ocenama, karakterisalo time što „ni polovina narodne vojske nije bila snabdevena upotrebivim puškama", i, znajući to, vlada je odmah po bombardovanju Beograda obnovila zahtev Rusiji da se ubrza izvršenje ranijeg obećanja. Knez i predsednik Ministarskog saveta su 8. juna poverili Atanasiju Nikoliću da u najvećoj tajnosti primi puške iz krimskog rata, poklonjene od ruske vlade i prenese ih preko Rumunije u zemlju. I doista, tovar od 39.200 pušaka sa priborom (samo 3.000 izolučenih) i 3.000 sabalja je oko 16. oktobra krenuo iz Hersona i posle nešto više od dva meseca, kada je kriza već davno bila okončana, stigao u Srbiju.[21]

Broj dobrovoljaca i njihovih jedinica na Kalemegdanu nije pokazivao svu snagu i širinu dobrovoljačkog pok-

reta, niti su se snage za eventualni marš preko granice ograničavale samo na regularnu i narodnu vojsku. Brzo se, naime, uvidelo da veliki broj bećara nije neophodan u prestonici i da će za slučaj rata biti potrebniji na nekoliko drugih pravaca i verovatnih poprišta, pa je praviteljstvo novopridošle dobrovoljce — osim emigranata iz Bugarske, Makedonije i južne Srbije — već od polovine juna počelo slati u Valjevo: iz Jagodine je 19. juna tamo „sopstvenim troškom" otišlo 27 ljudi, 25. je Piroćanac iz Aleksinca poslao 42, a 27. je njih 726 iz Beograda (Samovoljački kor iz rezerve od 684 čoveka, sa još jednim brojem ljudi sa barikada) dobilo sledovanje za dva dana i upućeno u tu varoš blizu zapadne granice. Tih dana je, očigledno, već bila sazrela odluka o formiranju Dobrovoljačkog korpusa kao veće jedinice sa naročitim zadacima u Bosni za slučaj rata, i sa starešinskim kadrom pretežno vrbovanim među graničarskim austrijskim oficirima.

U protivturskoj propagandi i radu na okupljanju južnih Slovena, Garašanin je rano počeo da računa sa saradnjom Hrvata i Srba iz Vojne granice. Jedan od takvih, bio je i Antonije Orešković, rođen u Dvoru na Uni, sa završenom akademijom u Vinernojštatu, učesnik borbi 1848. i 1849. i rata 1859, i kapetan od 1853. godine. Orešković je 1857. počeo sa aktivnošću u Bosni koju je Garašanin zapazio i znao da oceni, pa je početkom 1862. počela i saradnja kapetana sa srpskom vladom. Kako je već u aprilu otkrivena njegova namera da napusti austrijsku vojsku i stupi u srpsku službu, on je mimo plana i bez formalnosti morao da beži preko Save.

Orešković je te zime predložio projekat upada iz Srbije i ustanka u Bosni i Bugarskoj, koji je Atanasije Nikolić krajem marta, u pomenutom planu za eventualni rat protiv Turske, odobrio i preporučio praviteljstvu. Jedan dobrovoljački korpus, formiran od ljudi iz Srbije, emigranata iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore, rodoljuba iz Vojvodine i Hrvatske i pretežno pod komandom prebeglih graničarskih oficira trebalo je, po njemu, dvema kolonoma da upadne u Bosnu i digne je na oružje. Prva bi prešla granicu jugozapadnim pravcem, pobunila narod Sandžaka, Vasojevića i Brda, popunjujući se uz put novim borcima do 20.000 ljudi, i spojila se sa Crnogorcima i Hercegovcima, izolujući tako Bosnu od Rumelije i one-

mogućivši dolazak pojačanja. Druga bi bosanskom Posavinom maršovala prema Krajini i, primajući uz put ljude iz krajeva kojima će proći i petrovaradinske, brodske i gradiške graničare, do svog prvog cilja narasla na 10.000 do 15.000 boraca, naoružanih oružjem ranije nabavljenim u Gradiški i Karlovcu i spremom iz austrijskih vojnih magacina koje bi oficiri i vojnici dezerteri poneli sa sobom. Bosanski Novi, Banja Luka i Bihać je trebalo zauzeti jurišem i posle pada Travnika upasti u Sarajevo, nakon čega bi srpska vlada Oreškovića javno priznala za svoga vojvodu. Istovremeno je druga slična jedinica, pretežno sastavljena od ljudi iz Bugarske, Makedonije i južne Srbije, prešla u Bugarsku iz baza u jugoistočnom delu Kneževine i, po već navedenim zamislima Rakovskog, digla ustanak sa centrom u Trnovu i velikim maršom na sever stvorila armiju od 100.000 ljudi, presekavši komunikacije između turskih vojski prema Srbiji i baza u centru Carstva. Tek nakon ovih ustanaka Srbija bi sa, prikladnim objašnjenjem, javno intervenisala vojskama od po 20.000 koje bi prešle granicu pravcima ka Nišu i Novom Pazaru. Po svedočenju Milana Piroćanca, frontovi bi se, ipak, razlikovali po stepenu ofanzivnosti: na istoku bi se pretežno trebalo braniti, a na zapadu uglavnom napadati.

Kad se krajem juna srpsko praviteljstvo opredelilo za uglavnom opisani ratni plan i ubrzalo pripreme, Bugarska legija i druge, manje grupe oko pojedinih „vojvoda” i „dedova”, sakupljene su iz Beograda, Kragujevca, Ćuprije i sa drugih strana i koncentrisane u Aleksincu, a od već dosta brojnog sveta sabranog u Valjevu formiran je Dobrovoljački korpus. Ministar vojni Monden je 4. jula izdao „nastavljenje... gospodinu Oreškoviću, komandantu svojevoljaca u Valjevu” kojim je major određen za komandanta korpusa pod neposrednom i isključivom vlašću ministra i sa veoma velikim ovlašćenjima.

I većina ostalih starešina, pogotovo oficira ove jedinice, bili su Hrvati i Srbi iz Austrije. Komandant logora Kosta Zega je, kao austrijski oficir, služio u Pšemilsu, Jaroslavu i drugde po Carevini, a u Srbiju je, kao i Orešković, došao sa činom kapetana, dvadeset sedmogodišnji poručnik prve klase Đuro Horvatović postavljen je za komandira bataljona, Hrvati i Srbi iz Granice su bili i po-

ručnici Sima Jovanović, Aleksandar Vukobratović (komandir IV čete I bataljona), Adam Priljeva i još nekoliko, a među podoficirima je bilo i dosta Crnogoraca i isluženih vojnika srpskog garnizonog vojinstva.

Kad je Dobrovoljački korpus dobio jasan i zvaničan status, potpunu organizaciju i čvrstu komandu, nestala je većina razloga za obuzdavanje dobrovoljačkog pritiska i priliva pa su, što se Srbije tiče, policijske vlasti počele da podstiču upis i kanališu njihov odlazak, tako da je u drugoj polovini jula ka Valjevu pošao novi veliki talas: u kruševačkom okrugu je do 17. jula upisano 60 dobrovoljaca, u šabačkom do 18. jula 25 (pošto ih je prethodno već dobar broj otišao ne javivši se načelstvu), u Gornjem Milanovcu 17, u Negotinu 11 (od kojih su 7 bili Crnogorci iz Petrovog Sela, a četvorica prečani), u Loznici 40, Azbukovici 30, Rađevini 10, Jadru 7 i gotovo najviše, ali sa raznih strana, u Požarevcu, koji je — po svoj prilici — predstavljao neku vrstu sabirnog centra. Nestrpljivi što dugo ostaju bez opredeljenja i opskrbe, dobrovoljci su iz ove varoši uputili 16. juna Nikoli Hristiću dramatičnu depešu: „Mi rasprodasmo sve što smo imali, ostavismo gazde i potrčasmo pod barjak za odbranu otečestva, a nemamo čim duže se izdržavati i ovde baviti. Zato pokorno molimo naredite kuda da se krenemo, ili da nas vlast rani." Telegram je imao efekta: 23. jula je u Valjevo pošlo njih 83, od kojih je 31 bio iz samog Požarevca i bliže okoline, 12 „iz Turske", po 3 iz Jagodine i Užica, po 2 iz Svilajnca, Milanovca, Karanovca i Kragujevca, Hercegovine i Crne Gore, jedan je bio Ličanin, itd.; do 20 godina bilo ih je 9, najviše ih je — 47 — imalo između 20 i 30, od 30 do 40 upisano je 19 i preko 40, svi iz Požarevca, samo 5. Četovođa Nikola Davidović i prvi vodnik Jovan Petrović, obojica iz te varoši, sa po 50 punih godina bili su najstariji; vodilo se očigledno računa da bar starešine budu ljudi sa iskustvom iz madžarske bune. Trideset dvogodišnji Petronije Antić iz Karanovca bio je drugi vodnik, a desetara je bilo 7: četrdeset petogodišnji Todor Negovanov iz Like, dvadeset četvorogodišnji Luka Dimitrijević iz Požarevca, trideset osmogodišnji Hercegovac Risto Novaković, dvadesetogodišnji Pavle Ivanović iz Žabara, trideset petogodišnji Gliša Prendić iz Jagodine, dvadeset četvorogodišnji Aleksa Perić iz

Užica i četrdesetogodišnji Nikola Petrović iz Požarevca. Barjaktar je bio dvadeset trogodišnji Jovan Bogdanović iz Svilajnca, a „čuvari barjaka" dva Crnogorca — četrdesetogodišnji Risto Mitrović i dvadeset petogodišnji Nikola Lazarević. Na putu za Valjevo ručali su kod mehandžije u selu Petka ne platívši 180 groša čaršijskih, pa je gazda do duboke jeseni bez uspeha pokušavao da od praviteljstva namiri svoja potraživanja. Kad je ova družina već odmakla, u Požarevac je 24. jula stiglo još 96 dobrovoljaca iz zabačenog ramskog sreza, a zatim i iz drugih dalekih rejona ovog prostranog i šumovitog okruga, tako da ih je 26. jula bilo već 148. Načelnik Kocić je pomalo panično telegrafom tražio od ministra savet šta da radi sa tolikim ljudima. Ovoga puta nedostižnom Požarevcu unekoliko se približilo samo susedno Smederevo: 19. juna je otud upućeno 106 dobrovoljaca, a sutradan još pedesetak i to „ne računajući okružje". U kruševačkom okrugu se do 20. jula sakupilo još 80 ljudi, mahom Crnogoraca, Piroćanac je upisao 41 čoveka iz aleksinačkog kraja, do 21. jula se iz varoši Jagodina i obližnjeg beličkog sreza prijavilo 16, a u levačkom i temnićkom srezu 26 dobrovoljaca, itd. Retki su bili okruzi kao kragujevački, gde se, prema izveštajima načelnika Dimitrijevića, do 17. jula „niko za samovoljne vojnike javio nije, a takovi možda neće ni biti, što su ljudi familijarni i već za prvu i drugu klasu narodne vojske upisani"; slično je, do tog dana, bilo još samo u čačanskom okrugu.

Uporedo su sve više priticali dobrovoljci iz Austrije. Beogradski korespondent *Srpskog dnevnika* je procenio da je još 13. juna u Beogradu bilo nekoliko stotina dobrovoljaca iz susedne Carevine, najviše Srba i dosta Mađara. Dopisnik *Srbobrana* je u to vreme javio da „iz Vlaške dođoše ovih dana u Beograd nekoliko boljara sa mnogobrojnom vlaškom omladinom. Da lepih junaka za Legiju vlašku", a krajem meseca je potvrdio *Dnevnikove* navode: „Mađara i Srba je sa više strana dosta i stalno neprestano dolaze." U smederevski okrug toga leta preko Dunava je ilegalno došlo 49 stranih podanika, ali je glavni put vodio od Klenka do Šapca i preko braće Tomašević, od kojih je stariji Kosta bio „glavni poverenik... opasan srpski agent i švercer", i činovnika Dunavskog parobrodskog društva Dimitrijevića. Na primer, samo u

toku jednog dana, 25. jula, i samo u varoš Šabac preko Save su došli paori Julijan Kovačević i Aleksa Stričević i učitelj Avram Dunđerski iz Sentomaša, pisar Todor Banković i Bunjevac Josif Oračić, klozerski kalfa iz Subotice, kao i Negri Antal, Mađar iz Segedina, takođe pomoćnik u tom zanatu. Austrija nije bila ravnodušna prema ovom pokretu svojih podanika. Bečko Ministarstvo spoljnih poslova je još 6. (18) juna naredilo vlastima severnog Banata da preduzmu sve mere kako „pokreti od velike važnosti" u susednoj Kneževini ne bi povukli „na stranputicu one klase koje ih simpatišu", ali je i dva meseca kasnije temišvarska policija obaveštavala Beč da se čak „i zanesenjaci svih ostalih narodnosti slažu sa Srbima i kažu: čim padne prvi pucanj, treba poleteti za Beograd u pomoć Srbima protiv Turaka" i javlja se da su Srbi iz Bele Crkve spremni da tamo pođu masovno.

Rodoljubiva javnost širom srpskih i južnoslovenskih zemalja verovala je toga leta da je u Valjevu okupljeno i svih 6.000 ljudi, što nije bilo tačno; u momentima kad ih je bilo najviše, korpus je brojao 3.000 ljudi, što takođe nije bilo malo. Prema nacionalnosti i zavičaju dobrovoljaca, korpus je bio veoma raznolikog sastava: pored Srba iz Srbije, Bosne, Hercegovine, Vojvodine, Slavonije i Like, Crnogoraca i Hrvata, znatnog broja Mađara (Đerđ Silađi je imao čin potporučnika), bilo je i Nemaca iz Hesena, Mađarske, Vlaške i Erdelja, Rumuna, nešto Čeha i Slovenaca; tu su se našli i đak iz Rusije Lašovski, „jedan od onih buntovnih Petrograđana", i dvadesetogodišnji Poljak Danišević, student medicine koji je upravo „utekao iz tvrđave Kronštat", jedan lužički Srbin što je napustio Berlinski univerzitet da bi pomogao istoimenoj balkanskoj braći, itd. Po svom nacionalnom sastavu, pogotovo ako se uzmu u obzir i ostale „legije" i „korovi", dobrovoljački pokret u Srbiji je tog leta predstavljao ovaploćenje južnoslovenske ideje i živu sliku njene realnosti i vitalnosti, kao i znak sve veće povezanosti srpskog i jugoslovenskog pokreta među sobom i sa mladom slobodoumnom i nacionalnooslobodilačkom Evropom.

Jednako zanimljive bile su ove družine i po socijalnom poreklu i statusu njihovih pripadnika. To su većinom bili mladi ljudi (iz Temišvara je dobegao i neki Arsenije Šišmanov sa nepunih 15 godina) što su „ostavili

gazde" i kojima nije bilo teško da „rasprodaju sve što imaju" jer su imali malo, kalfe i šegrti, momci i sluge, najpre i ponajviše bećari, pogotovo ako su već bili bez posla, ognjišta, hleba i para. Karakteristično je da se daleko najveći broj javio načelstvima bez oružja i novca, a često i bez prikladne odeće i obuće: još 18. jula je požarevački načelnik upozorio da najveći deo onih koji se tamo sakupljaju „ne mogu da se izdržavaju", 19. jula je ustanovio da od njih 83 samo dvojica imaju oružje, a od 148 naknadno prijavljenih samo je 52 pošlo u Valjevo, dok su se ostali 26. jula morali razići kućama jer nisu imali opanaka, hleba i troška za put. Za 60 prijavljenih u Kruševcu načelnik Mutavdžić je 17. jula telegrafisao Hristiću da „su po većoj časti bez oružja, a i što ima to je rđavo" i dao im po nešto para „makar za obući da kupe"; iz Knjaževca su se još 6. juna raspitivali da li da šalju prijavljene bez oružja, kakvih je najviše, što je i mesec i po kasnije mučilo načelnika Jocu Naumovića. Jagodinski starešina Antonović je 19. jula odbio da upiše devetnaestoricu koji nisu mogli sebi obezbediti putni trošak, a krajinski načelnik Dević je jedanaestorici isplatio po tri groša dnevno dok putuju, ukupno 264 groša čaršijskih. Bilo je takođe i mladih intelektualaca, đaka, studenata i oficira raznih narodnosti, željnih da se bore za slobodu ma gde to bilo, ali i dece iz velikih zadružnih kuća po Srbiji, koja se nisu mogla skrasiti na domu i propustiti priliku da budu ravna junacima iz narodne pesme ili iz crnogorskih i hercegovačkih vojevanja.

Za upis u dobrovoljce nije bilo dovoljno samo rodoljublje; uostalom, rodoljuba je bilo mnogo više no dobrovoljaca. Bez pustolovnog duha, Korpus u Valjevu i slične manje jedinice po Srbiji ne bi se mogli sastaviti, ali se — kako to vazda biva — sklonost avanturi često vezivala za ljude koje ne krase naročite vrline. Poručnik Vukobratović (koji je i sam iz austrijske službe prešao u srpsku da bi potom špijunirao Srbe za račun svoje bivše države i na kraju završio u turskoj službi) imao je utisak da u Valjevu „ljudstvo čine mangupi iz pola sveta, sve evropske nacije su zastupljene, od 3.000 ljudi bilo je 150 poštenih Crnogoraca, koji su sačinjavali posebnu jedinicu, i još oko 200 dobrih, a na čelu ostalih 2.650 je pisalo: vešala ili tvrđavska robija". Među tim „ostalima", uključu-

jući i niže starešine, moglo se naći i bankrotiranih trgovaca, kočijaša, prevaranata i falsifikatora od zanata, berbera i „apotekara" koji se bave sumnjivim veštinama, sve ljudi spremnih i raspoloženih da u Bosni nastave pljačku započetu u Beogradu. Da utisci i ocene Vukobratovića nisu sasvim bili bez osnova pokazuju i primeri kakav je ovaj: 18. jula je kruševački načelnik Mutavdžić telegrafisao Hristiću: „Imade ovde iz drugi okružja policajnom vlastju osuđeni i proterani zbog podozrenija krađe nekoliko valjani momaka. Ovi mole u samovoljnike zapisati se i ja sam mnenija da im se molba uvaži, jer su se u vladanju popravili, pa pitam Vas oću li im molbu uvažiti."

Pored moralno problematičnih ljudi, Dobrovoljački korpus je imao još jedan krupan nedostatak — slabo materijalno obezbeđenje. „Tužan kor... bedan, ofucan, bez obuće, ljudi imaju samo po jedan par, pa subotom odlaze na reku, svlače se goli i tako se peru i suše veš — pisao je Vukobratović. — Naoružanje je slabo, stare puške kremenjače..." Okolina je malo bila sklona da im pomogne; Orešković i Zega su se žalili Hristiću i okružnom načelniku da im valjevski pekari liferuju tajin bajat, gorak, nakiseo, nedopečen i lakši od propisanog; istragom je utvrđeno da je u žalbi, i pored nekih Zeginih preteranosti, bilo dosta istinitog, pa je sreski načelnik nekoliko puta pretio kaznom valjevskim ekmedžijama zbog njihovih podvala. Kad je ministar Monden 27. septembra zatražio vanredni kredit od 500.000 groša čaršijskih za sređivanje materijalnih prilika ove jedinice, kriza je bila pri kraju.

Odnos sredine i dobrog dela domaćeg življa nije išao na ruku sređivanju prilika u ovoj jedinici. U mnogo navrata se, dok je postojala, čulo u narodu, među činovnicima i u Državnom savetu da se stranci (mislilo se na plate oficira i podoficira iz Austrije, ali i na izdržavanje ostalih) ne mogu plaćati iz državne kase. Iako je, podržan od Garašanina, Atanasije Nikolić insistirao na „jedinstvu između Turaka, Šokaca i hrišćana" prilikom eventualne akcije u Bosni, a *Srbobran* hvalio „Srbina katoličke vere" Oreškovića koji je „za kratko vreme svog bavljenja u Srbiji obšte uvažavanje i poštovanje stekao", situacija nije bila lišena podozrenja u Hrvate; odluke o pripajanju sremske županije Trojednici posle ukidanja

„Srpske Vojvodine" i saborska proklamacija hrvatskog prava na krajeve „s one strane Une i Save" i te kako su podsticali te sumnje: „ne treba se zaboraviti da je Sabor hrvatski javno spomenuo potrebu sojedinjenja turske Hrvatske sa austrijskom Hrvatskom..." — pisao je u to vreme Garašanin, inače kao malo ko od srpskih državnika sklon saradnji sa Hrvatima. Taj je odnos prema hrvatskim oficirima u srpskoj službi, mada nešto preterano, sažeo i Đura Jakšić u pismu Đorđu Popoviću Daničaru: „Orešković sa svojim šokcima mrzak je celom srpstvu... Svaka mu se laž dukatima plaća..." U tom kontekstu treba gledati i na slučaj sa hlebom, kao i na sledeći primer, takođe iz valjevske čaršije. Neki Gagić je 14. avgusta telegrafisao Ministarstvu unutrašnjih dela: „S Turcima ćemo lako, izbavite nas od ovih samovoljaca, naročito od austrijskih oficira"; načelnik Teodosijević je ispitao slučaj i obavestio Hristića da „nije onako kao što je Gagić javio, oficiri svojevoljni nisu oficiri onakvi kao što Gagć kaže", a kasnije se utvrdilo da je krivica za sukob sa oficirima isključivo bila Gagićeva.

Da bi sa uspehom rukovodio tom družinom u opisanim uslovima i od nje s vremenom učinio valjanu borbenu trupu, njen komandant je morao biti komunikativan, pokretljiv, snalažljiv, uvek među ljudima i u kontaktu sa okolinom, čovek koji inspiriše moralno jedinstvo jedinice, podstiče elan i unosi sigurnost. Orešković, međutim, nije spadao u takve ljude. Stručno veoma spreman, on je najveći deo svoje aktivnosti vezivao za razradu plana akcije koja mu je predstojala, tražio je zgodne brodove na Drini, prikupljao elemente, radio maršute i snevao o slavi koja ga čeka. Major se bio okružio štabom i svitom koja je izgledala kao dvor, u logore i među vojnike gotovo nikada nije odlazio, pripremao je „sjajno staro slovensko odelo, sa teškim srebrom izvezeno, kalpak i staru sablju" i poveravao samo ponekom: „Ove stvari ću tek u Bosni obući." Zatvoren, mračan i neljubazan, bio je „za običnog vojnika u Valjevu gotovo nepristupačan" i nije se moglo očekivati da će, kao komandant, nadoknaditi ono što je korpusu objektivno nedostajalo: materijalno obezbeđenje i pravi vojnički duh.

U takvim uslovima, vojnici su se bunili zbog hrane, postupaka starešina, tražili su da im zemljaci komandu-

ju... „Mi austrijski oficiri bili smo omrznuti kod tih vojnika, i to toliko da su ljudi sa oružjem nasrtali na kapetana Horvatovića", pretili da će ih sve pobiti i razjuriti čim pređu Drinu i među sobom izabrati starešinu... Polovinom avgusta je narednik III čete II bataljona Đorđe Arsenijević podstrekavao svoju jedinicu na neposlušnost što je kneza i Mondena navelo da formiraju preki sud da hitno izvide krivicu narednika, donesu odluku i bez prava žalbe izvrše kaznu.

Bez akcije i dovoljno discipline, dobrovoljačke družine se nisu mogle u celini održati na okupu do kraja krize. Prve pojave dezertiranja uočene su već juna, dok su još boravile u Beogradu, ali je do prave poplave bekstava došlo krajem leta i u jesen: bežalo ih je i po 50 odjednom, po pravilu sa državnim oružjem i izazivajući strah da ne počnu sa pljačkom; samo 12. oktobra ih je u Beogradu pohapšeno 16, od kojih je najveći broj bio iz Smedereva, jaseničkih sela i Bosne.

Valjevski Dobrovoljački korpus i Bugarska legija nisu bile jedine dve takve jedinice u unutrašnjosti zemlje. „Četnici" se pominju i u Ćupriji i Aleksincu (ovima je zapovedao i krajem juna ih vodio na istočnu granicu pomoćnik okružnog načelnika Đorđe Cincar-Marković), ali je, osim one u Valjevu, najveća trupa bila u Kragujevcu. I pre sukoba, početkom juna, u ovoj „sredotočnoj" varoši bila je, na vojnoj obuci, takva družina „bugarsko-bošnjačke braće", pa je već 9. juna neki Jovan Anđelov iz Vidinskog pašaluka molio dozvolu od Stevče Mihailovića da u Bugarskoj i staroj Srbiji pokupi dobrovoljce, vežba ih u Ćupriji i Gornjem Milanovcu i prisajedini onima u Kragujevcu. Krajem juna tamo je otpravljena i grupa sa kalemegdanskog položaja, doduše manja od one koja je otišla u Valjevo, zatim je sa dozvolom „svog načelnika" Milana Antonovića tu ostalo i 27 ljudi iz Jagodine, a zatim i nekoliko narednih grupa, tako da je 17. jula u Kragujevcu bilo već 50 Jagodinaca. Sredinom meseca, kad je *Srbobran* pisao da će biti stvoreno više „stranačkih legija" Poljaka, Bosanaca, Hercegovaca, Crnogoraca, Bugara i drugih, u kragujevačkoj kasarni i barakama logorovala je već prilično brojna trupa, u koju su stalno pristizali novi ljudi, mahom iz Pomoravlja. I iz ove jedinice je bilo bekstava, koja su pokazala da se nije uvek radilo

o nedisciplinovanim avanturistima, nego i o vladinom politikom nezadovoljnim rodoljubima. Krajem avgusta su četrdesetorica pobegla sa oružjem, ali ih je blizu Jagodine otkrila i neutralisala narodna vojska. Radi potere je, naime, bila dignuta sva prva klasa iz ove varoši i uskoro je na Ćuprijskoj adi opkolila njih 25. Predali su se tek kad je obećano da im se oružje neće oduzeti, a ipak su razoružani i zatvoreni u jagodinskoj apsani i zatim pod stražom vraćeni u Kragujevac. Oko hapšenja i razoružanja ovih dobrovoljaca bilo je dosta javnih raspri. Vođa grupe, tridesetogodišnji Crnogorac Janko Jovanović je 7. septembra na saslušanju izjavio da su u Beograd pa zatim u Kragujevac došli svojom voljom i radi borbe, da su sada „u Crnu Goru svojoj braći u pomoć preći hteli" i čak prelazili granicu i, naišavši na Turke, uz borbu morali da se vrate, pri čemu su im trojica drugova — dva Crnogorca i jedan Valjevac — poginuli. *Srpski dnevnik* je pisao kako su dobrovoljci hteli „na svoju ruku vojevati" i njihov postupak ocenio kao pošten i rodoljubiv, a jagodinske građane koji su pohapšene pomogli sa 15 dukata cesarskih je pohvalio.

Oktobra su u Valjevu počeli da spremaju zimski logor za dobrovoljce. Načelstvo je opteretilo narod tog okruga sa 33.000 dasaka i ostalom japijom potrebnom za izradu zemunica namenjenih zimskom smeštaju korpusa. Uslovi za opstanak jedinice nisu međutim bili povoljni, a i rat je odložen do neizvesnog roka, što je uticalo da se krajem oktobra, tek što je posao oko zemunica počeo da odmiče, korpus rasformira na predlog samog zapovednika. Obrazovana samo radi toga, specijalna komisija je odlučila da se u stajaću vojsku primi petnaestak oficira, desetak narednika i oko 30 podnarednika, svi sa trogodišnjim ugovorom, i to zahvaljujući samo odlučnom kneževom stavu prema domaćim oficirima koji su se tome protivili (neki od njih su se čak našli „kao u nekoj korespodenciji protiv Oreškovića" — zapisao je Nikola Krstić). Oficiri koji nisu bili te sreće našli su se u teškom položaju: uštеđevine i otpremnine su brzo potrošili, u Austriju se nisu smeli vratiti, u Srbiji nisu imali posla, pa su još neki naknadno primljeni i upućeni na dužnosti u Negotin i Karanovac. Ni situacija 44 Crnogorca, koji su sve vreme proveli zajedno, nije bila laka; posle poraza Crne

Gore tamo nisu smeli ići, a neki nisu ni imali gde: Stevu Ivoševu Gazivodi i Krcunu Čanjovu Jankoviću sa Cekli-na kuće su, na primer, u tom ratu bile potpuno zatrte; vlasti takođe nisu našle mogućnosti da ih prime u srpsku redovnu vojsku, pa su najpre, sa svojim narednikom Gavrilom Raškovićem i još dvadesetak drugih dobrovoljaca, bili dovedeni u Beograd i smešteni po arabat-turskim kućama u Rašid-begovom sokaku i u mehani Luke Tomića blizu „Dva bela goluba", a pred samu novu 1863. godinu poslati su u Negotin. Ostali „stranci" odlazili su iz Srbije ne žureći, jer ih ni u zavičaju nije čekalo ništa dobro; početkom novembra u Velikom Gradištu su još prebivali Aleksandar Hofman iz Osijeka, Aleksandar Sič iz Erdelja i Anton Ač, Marko Jozef, Tengereč Lajoš, Pavle Buk Roš, Aleksandar Konja i Jozef Dunja iz Mađarske i Bačvanin Nedeljko Naumov, svi sa urednim srpskim pasošima; uprkos razočaranju, oni su srpskim vlastima prijavili nekakvog „doktora privatnog iz Požege" Junusa Jozeporca--Radojkovića koji ih je bunio protiv kneza Mihaila. Pored austrijskih oficira, bilo je i drugih dobrovoljaca koji su dobili srpsku službu: makedonski pesnik i nacionalni ideolog Đordija Pulevski postao je narednik pontonirske čete stajaće vojske, Slovenac Jovan Pohor je takođe služio u garnizonom vojinstvu pre nego što se sasvim predao publicističkom radu za jugoslovensku ideju, itd.

Korpus u Valjevu i slične manje jedinice u Beogradu i unutrašnjosti veoma su uznemiravali Tursku toga leta. Kakva je, međutim, bila vojnička vrednost Dobrovoljačkog korpusa i drugih legija i družina pokazuju stanje discipline u njima i, naročito, bekstva dobrovoljaca. „Jedan bataljon regularne pešadije sa dva topa bio bi jači od celog Kora, jer ovaj ološ ne bi mogao izdržati regularni napad bajonetima i kod prvog plotuna kartečom bi se razbegao" — oštro je sudio Vukobratović ispuštajući iz vida da je prvenstveni zadatak korpusa da diže narod, a ne da se konfrontira sa regularnom vojskom, i da vojska s kojom će verovatno morati da se sukobi nije austrijska nego turska. Pa ipak, prednosti rodoljublja i borbenosti pojedinaca i grupa u ovoj jedinici uveliko su bile potrte međusobnim nepoverenjem ljudi iz raznih krajeva i nacija, otporom prema oficirima „šokcima" (među kojima su bili i neosporno sposobni oficiri kao Horvato-

vić), sukobima dobrovoljaca i srpske čaršije, nedovoljnom i nepravovremenom brigom vlade za njihovu opskrbu, i prisustvom znatnog kriminalnog i srodnog elementa. Uprkos svemu, ovaj prvi pokušaj formiranja jedne zajedničke jugoslovenske vojne, borbene, a može se reći i ustaničke jedinice, ima značaja koji će nadživeti njegovu ondašnju ulogu i stanje.[22]

DIPLOMATSKA AKTIVNOST I REŠENJE KRIZE

Dok su na beogradskim položajima i granicama Kneževine konfrontirane vojske očekivale nastavak i proširenje okružnog sukoba, diplomatija je nastojala da ga reši svojim sredstvima. Međunarodna situacija u kojoj se posle ovih događaja našla Srbija bila je u Beogradu povoljno ocenjena. Pa ipak, iz istih ili sličnih procena nastalih okolnosti i uprkos zajedničkim ciljevima, nisu izvučeni isti zaključci o tome kako prilike iskoristiti i zadovoljiti interese Srbije. Iako gledišta kneza i Garašanina, na primer, nisu bila tako različita da bi se moglo govoriti o patriotizmu i hrabrosti jednog i turkofilstvu i oportunizmu drugog, o mudrom realizmu ministra i lakomislenom avanturizmu vladaoca ili o dve uporedne spoljne politike Beograda (kakve su u nekim zemljama — Francuskoj, Italiji, pa i Grčkoj — tih godina „bile u modi"), u pojedinim fazama i akcijama moglo se primetiti da li su na knežev ili Garašaninov način. U prvim koracima nakon bombardovanja bila je očigledna prevaga Garašaninovih pogleda i stila.

Izvanredni pot tin izaslanik Ahmed Vefik-efendija, sa novim muhafisom Rašid-pašom i komesarom za iseljenje Ali-begom, 12. juna je doputovao u Zemun i, stupivši, potom, nogom na sprud ispod Kalemegdanske tvrđave, odmah se sastao sa svim konzulima i izložio im ciljeve svoga dolaska: vaspostavljanje reda i starih odnosa i stroga i nepristrasna istraga o minulim događajima, u kojoj se neće trpeti ničiji uticaji. Na Tastijevu primedbu da je red već povraćen, ali da će sa uspostavljanjem poverenja ići teže, pri čemu je od najvećeg značaja izasla-

nikov stav, on je obećao da će ličnim primerom uticati u najboljem pravcu. Na osnovu prvog polučasovnog razgovora Konrad Vasić je zaključio da je Ahmed Vefik „potpuno dorastao svom zadatku", a Evžen Tasti je uočio da je veseo, hladnokrvan, duhovit i — pristrasan, uprkos uveravanjima o objektivnosti.

Po odlasku konzula u tvrđavu su došli Garašanin i Marinović da pozdrave izaslanika koji je već prvi susret sa njima iskoristio da saopšti nameru o povraćaju svih odnosa u pređašnje stanje i zatraži izjavu srpskog praviteljstva u tom duhu, kao uslov za nastavljanje kontakata i za njegovu posetu knezu. Kneževe rezerve prema tom traženju nisu naišle na odziv konzula i većine popečitelja, a još manje njegovo mišljenje da Srbi treba da istaknu zahtev za predajom gradova; štaviše, da bi se komesaru ugodilo i sasvim udovoljilo, koncept izjave su neki od konzula nosili u grad i vratili s njegovim primedbama, pa je tek tako oformljenu izjavu srpske vlade Garašanin 13. juna po podne odneo Ahmedu Vefiku koji je dokumenat primio pod jednom od gradskih kapija. „Očekujući s poverenjem rešenja koja će utvrditi Visoka Porta i garantne sile povodom žalosnih događaja do kojih je došlo u Beogradu, a da bi se konačno i podrobno uredila sva sporna pitanja — stajalo je u aktu — srpska vlada, polažući uvek svoje najveće nade u plemenito i blagopolezno osećanje Njegovog Carskog Veličanstva Sultana, svog uzvišenog sizerena, i ostavljajući nedirnutim sva prava Otomanskog Carstva uopšte i povlastice Kneževine Srbije posebno, sretna je što može stupiti u vezu s Njegovom Ekselencijom Ahmed-Vefik-efendijom, carskim izaslanikom, i sa svoje strane doprineti da se ponovo uspostavi i konsoliduje javni mir i očuvaju dobri odnosi sa otomanskim vlastima, kako u unutrašnjosti tako i na granicama Kneževine." Izjavom je zadovoljen uslov za komesarov susret sa knezom. Komesarova poseta varoši 14. juna pokazala je kako su malo bile osnovane nade da će se, zahvaljujući znatnom srpskom ustupku i ovakvom dočeku, odnosi dveju vlasti normalizovati i poverenje koliko-toliko obnoviti. Tokom prethodne noći su, naime, na jednoj od srpskih barikada obavljeni neznatni radovi koji nisu promakli oku carskog izaslanika, budnom za sve što može dati povoda novom pritisku na Srbe,

i on ih je pred Garašaninom i konzulima protumačio kao pokušaj potkopavanja tvrđave i zapretio da će prilikom narednog takvog slučaja narediti da se sa bedema otvori vatra. Pretnje su izazvale uzbuđenu reakciju Evžena Tastija: poverenje se ne može vratiti ako se i povodom beznačajnih sitnica preti bombardovanjem — rekao je mladi Francuz Ahmedu Vefiku — a on sam može posvedočiti da Srbi ni u čemu nisu promenili zatečeno stanje, dok su Turci od komesarevog dolaska isturili straže na spoljašnjim delovima tvrđave i poseli ranije puste šančeve ispod zidina, na što je Ahmed Vefik zatražio da mu se, kao carskom izaslaniku, od svih ukazuje bezrezervno poverenje i otišao. Garašanin je za odlazak iz varoši u grad nezgodnom ridžalu stavio na raspolaganje luksuzne karuce svoga prijatelja Miše Anastasijevića. Dan kasnije, 15. juna, komesar je pismeno i „sa najživljim zadovoljstvom" odgovorio na izjavu srpske vlade, „hitajući" da „pristane" na ponovno uspostavljanje odnosa između tvrđave i varoši na istoj osnovi kao i pre događaja i najavivši povratak erlija na Dorćol i u ostale njihove mahale.[1]

Istraga koju je vodio Ahmed-efendija počela je teško, a završila se neslavno. Izveštaji konzula, pismena svedočanstva prvoga reda, nisu ga interesovali jer su svi, osim Vasićevih, govorili o turskoj odgovornosti, iskazi Turaka ne bi bili od drugih primljeni kao naročito pouzdani, činjenice prikupljene usmenom anketom od srpskih vlasti nije hteo prihvatiti, pokušaj da sam saslušava beogradske Srbe, uključujući činovnike i ministre, bio je odbijen. Našavši se tako u neugodnoj situaciji, Vefik-efendija je krajem juna učinio pokušaj čiji će ishod poljuljati njegov položaj među predstavnicima garantnih sila i još više mu smanjiti mogućnosti da popravi turske pozicije, a među Beograđanima će učiniti slavnim dvadeset četvorogodišnjeg Karla Perola, kuvara talijanskog konzula. Mladić iz Pijemonta, po nekima garibaldinac, bio je među očevicima pogibije Sime Nešića i srpskih žandarma pred Turskom policijom i, kao državljanin garantne i neutralne sile, dragoceni svedok strane za koju njegov iskaz bude povoljan. Vest da postoji čovek kojeg je teško ignorisati, a iz čije priče proizlazi da je krivica njihova, brzo je došla do Turaka i jedan od prvih poslova Vefik-efen-

dije bio je da neutrališe nezgodnog očevica. Mladi Pijemontez je odbio da ide u grad, pa je dogovoreno da se sretnu u varoši. Oholi carev prijatelj i opunomoćenik je, ovoga puta, došao u „Srpsku krunu" (koja je i dotad videla mnoge tajne izaslanike i misije, dogovore i komplote), tako reći kuvaru na noge, i zatražio da ih ostave nasamo. U četiri oka je „medenim glasom" pokušao da ubedi Perola da iskaz okrene protiv Srba ili bar ne tereti Turke i ponudio mu 10.000 turskih lira, sa kojima bi — objasnio je — mogao gospodski živeti gde hoće, u Beču, Parizu ili Londonu. Pare mu ne trebaju, a govoriti može samo ono što je video — suvo i kratko je odbio kuvar ponuđeno bogatstvo, posle čega su se rastali. Razume se, mladić je potom naširoko pričao o susretu, što je i te kako koristilo srpskoj stvari, a njegov šef se postarao da činjenice koje kuvar zna budu i formalno saopštene, dostojno verifikovane i diplomatiji stavljene na raspolaganje.

U talijanskom konzulatu i uz prisustvo više konzula i vicekonzula, Perolo je 5. i 8. jula najzvaničnije saslušan. Podrobno je opisao prizor pred Turskom policijom, ponašanje ljudi, odeću, krvave košulje, oružje, činove, žandarme i nizame. Na ponovljeno pitanje odgovorio je kategorički: „Žandarmi srpski nisu imali oružje, nisam video da su trgli oružje..." Prisutnima je preostalo da potpišu protokol: Evžen Tasti i Ogist Dozon, Aleksandar Vlangali, Federik Meroni, Skovaso i dvojica dragomana Milorad Medaković i Mitar St. Ljubiša; Stefan Skovaso, kavaljer ordena sv. Mauricija i Lazara i prijatelj Srba, nagradio je čestitog kuvara zlatnim satom iz vlastitog džepa. Tasti nije propustio priliku da Ahmedu Vefiku u oči izrazi svoje negodovanje zbog načina kojim „vodi anketu", posle čega je otpravnik poslova Vasić izvestio pretpostavljene da je mladi francuski konzul „glavni savetnik srpske vlade". Komesaru je sve manje stvari polazilo za rukom i on se krajem juna povukao u grad i bacio na izradu „izveštaja", koji će kasnije kružiti među predstavnicima sila kao Portin memoar o događajima u Beogradu, a u kome se između ostalog tvrdilo da je Ašir-paša bombardovao varoš tek kad su se srpske napadačke kolone primakle tvrđavi i dohvatile gradskih kapija, da je dokazano da je knez otputovao iz Beograda kako bi sa

sebe skinuo odgovornost za planirani srpski juriš na turski garnizon, itd.

Uporedo sa akcijama carskog komesara, Srbi su još polovinom juna preduzeli mere da sami sprovedu uviđaj koji će dati, za diplomatiju verodostojna fakta i time potpuno dotući Ahmeda Vefika i obezoružati Portu. Početkom jula Garašanin je imenovao savetnike Dimitrija Crnobarca i Đorđa Cenića i sekretara Državnog saveta Dimitrija Matića u komisiju koja je dobila zadatak da najzvaničnije sasluša sve učesnike i očevice događaja koje može pronaći i sav materijal sa svojom ocenom i zaključkom dostavi vladi; Milan Đ. Milićević je određen za delovođu, a saslušanja je, po ovlašćenju upravitelja varoši, obavio Milan V. Cukić. Komisija je zasedala u prostorijama policijskog odeljenja za Terazijski kvart i za nepunih mesec dana uspela da sasluša preko sto ljudi, sredi tih nekoliko stotina tabaka i prevede ih na francuski. Prikupljeni materijal je sadržavao nekoliko celina; izjave trideset svedoka očevidaca onoga što se dogodilo 3. juna uveče, 21 opis zbivanja u noći između 3. i 4. istoga meseca, 7 izjava o tome kako je protekao 4. juni, 18 dokumenata o samom bombardovanju, zatim zvanični izveštaj ministra vojnog o učešću regularne vojske u svim tim događajima, 6 kopija raznih naredbi vlasti, itd. Neki od svedoka izlazili su pred komisiju više puta i dali po nekoliko izjava, a opet bilo je i svedočenja koje je potpisalo po desetak ljudi. Najveći broj građana saslušan je 15, 16. i 17. juna. Među njima je bilo ljudi svih staleža, od visokih činovnika i oficira preko niza manje ili više uglednih trgovaca i zanatlija, do bećara, kalfi, slugu i njihovih vođa. Saslušano je i nekoliko stranih, uglavnom austrijskih podanika. Dosta iskaza je bilo uopšteno, neodređeno i neprecizno što se može objasniti i metežom koji je kritičnih dana i sati vladao u Beogradu. Svakako najznačajniji u ovom korpusu dokumenata su Mondenov „Izveštaj o učešću trupa o događajima 3. 4. i 5. juna", datiran 27. juna 1862, i „Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu, zasnovan na iskazima svedoka očevidaca", koji je sačinila sama komisija 1. jula 1862. Ministar vojni je svoj izveštaj završio ovim redovima: „Ja mislim da sam pružio dovoljno dokaza kako je pokušaj napada (srpskog, Ž. Đ.), izmišljen od Turaka kao izgovor

za čin dostojan najvarvarskijih vremena, bio stvarno nemoguć. I najobičniji zdrav razum mora se pobuniti protiv drskosti i ludosti takvog podmetanja..."

Komisija je uložila znatan i uglavnom bezuspešan napor da dokaže postojanje zavere među Turcima, naime plana inspirisanog od najviših vlasti i organizovano pripremljenog pokolja Srba i uništenja njihove varoši. Uoči formiranja komisije, na traženje Ministarstva unutrašnjih dela, Mijailo Barlovac je izvestio načelnika policijskog odeljenja Krstića da „o zaveri Turaka nema nikakvi akata, ni pismeno stavljeni kazivanja... no o tome je samo privatno govoreno..." Mnogi od svedoka su potom izjavili da su o takvoj zaveri čuli od samih Turaka, bilo pre, bilo u toku sukoba. Sve što je komisija u vezi s tim pribrala jedva je bilo dovoljno za sledeći zaključak: „Potpuno sračunat razvoj sukoba, doprineo je mnogo da se pretpostavi da je postojao prethodni sporazum između regularnih trupa i turskih građana protivu srpskog stanovništva", i zatim: „ni do danas se ne znaju motivi i uzroci bombardovanja." Saslušavanja su završena krajem juna, posle čega su protokoli prevedeni na francuski, i početkom jula, pod naslovom *Pièces justificatives se rapportant aux derniers evenements*, upućeni poslanicima sila kod Porte koji su se već okupljali u Kanlidži.[2]

Kad je počela konferencija o srpskom pitanju i kad se čulo kako prijatelji uporno brane Tursku, postalo je verovatno da će pritisak na Srbiju, biti tim grublji što je popustljivost srpskog praviteljstva veća, a aktivnost manja. Knez je još 18. juna pisao Jovanu Ristiću „da se mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće dati odrešiti dokle se sabljom ne preseče", i požalio se „ja se za ovaj mogući i verovatni eventualitet spremam, i to radosnim srcem, pri svemu tom što ne nalazim odziva u ovom mom spremanju u mojoj najbližoj okolini" i zaključio da „dok je turskih gradova u Srbiji, niti njoj može biti napretka, niti meni u njoj opstanka"; posle ovakvog zaključka, on se prihvatio široke diplomatske akcije, kojom je, sa još nekim merama, učinjen zaokret od pomirljivog i nedelatnog iščekivanja i sitnog i opreznog diplomatisanja ka dinamičnoj spoljnopolitičkoj radnji.

Ponajviše se našavši na udaru kritike zbog mlakog stava vlade i izjave predate Ahmedu Vefiku, Ilija Garašanin je prvi preduzeo nešto drugačiji korak i već 15. juna predao konzulima prvi zvanični srpski akt upućen predstavnicima sila posle sukoba, notu u kojoj se ističe da su Srbi vazda bili za mir i održanje poretka, a da su Turci oni koji napadaju i krše obaveze, i kojom se konzulima odaje priznanje za ulogu odigranu tokom prošlih događaja sa pozivom da posvedoče istinitost njegovih navoda. Težište akta je, međutim, na posledicama i naknadnim reperkusijama bombardovanja i na mnogobrojnim dokazima o štetnom dejstvu koje su imale, imaju i imaće, ako ostanu, turske posade u Srbiji i osobito u Beogradu. Nota, u stvari, predstavlja zahtev da se u korist Srbije reši najdelikatnije sporno pitanje, ali deskriptivan i posredno rečen, bez direktnog izraza. Uporedo sa notom, Garašanin je komesaru dostavio novu izjavu da razlike još uvek postoje i da su srpski pogledi izloženi u aktu dostavljenom konzulima, na šta je Ahmed Vefik odgovorio već poznatim stilom da sultan prašta Srbima njihove nedavne postupke i poziva ih na pokornost!

S pravom malo očekujući od tih incijativa u skučenom beogradskom diplomatskom krugu, knez Mihailo je jednovremeno pripremao izlazak u široko polje evropske diplomatije i već 16. i 17. juna obratio se jednim „apelom za pomoć" engleskom ministru spoljnih poslova lorda Raselu i carevima Rusije i Francuske. U osnovi poruke našlo se uveravanje o srpskoj miroljubivosti i trpeljivosti, o teškim posledicama turskog bombardovanja za srpski napredak i o neodrživosti stanja u kome će Srbija i dalje živeti u stalnom strahu, i poziv silama da spasu Kneževinu „beznadežne sudbine", ali ponovo bez otvorenog i decidiranog traženja tvrđava. Sudeći po sadržaju pisma, ono je predstavljalo samo fazu šire i intenzivnije aktivnosti radi potpunije eksploatacije srpske miroljubivosti, ne napuštajući je i ne najavljujući mogućnost rata; u usmenim kontaktima je, međutim, pokretana i takva opcija — knez i ministri u Beogradu i Ristić u Carigradu stavljali su do znanja da će se borbe obnoviti ako se ne donese odluka o iseljenju svih Turaka, što je ovu inicijativu srpskog vladaoca ipak učinilo donekle različitom od pokušaja šefa diplomatije i vlade. Poruke za Alek-

sandra II i lorda Rasela knez je predao Vlangaliju i Longvortu, a pismo za Napoleona III odneo je u Pariz načelnik Ministarstva inostranih dela Miloje Lešjanin, sa zadatkom da i usmeno podrobno objasni srpsku situaciju ministru Tuvnelu, zatraži pomoć i raščisti sa kakvim se njenim vidovima može stvarno računati.

Najbrže je, već 18. juna, u ime cara odgovorio knez Gorčakov, obećavajući potpunu podršku za mirno rešenje i preporučujući izbegavanje komplikacija koje bi Srbiju mogle odvesti u rat protiv Turske. „Pri sadašnjem stanju u Evropi i na istoku — pisao je ruski ministar — imperator smatra borbu, čije se razmere ne mogu utvrditi ni ishod predvideti, nezgodnom za interese Srbije." O reakciji srpskog vladaoca na ovakav stav Petrograda Vlangali je izvestio 2. jula: „Knez Mihailo je obećao da će se držati saveta iz pisma Vaše svetlosti, ali je izrazio i nemoć da izađe na kraj s narodom ako topovi ostanu"; vladalac je pukovniku dao reč da neće ništa preduzimati pre nego što čuje rezultate konferencije, ali je i rekao da više od toga ne može obećati, jer više voli da bude izrešetan od Turaka nego da se osramoti pred svojim narodom.

U odgovoru na apel kneza Mihaila, Rasel je optužio Srbe da su, prekršivši stare običaje i nove ugovore, napali i oteli turske kapije u varoši, opljačkali tursko naselje, pucali na grad i izazvali bombardovanje, a da srpska vlada nije učinila i obećala bilo kakvo zadovoljenje u vezi s tim. Srpski napad i povredu utvrđenih odnosa sa Portom lord je smatrao uzrokom svega što se dogodilo. Sve dok se Srbija ne okane nasilnih mera, ne može računati na simpatije vlade Njenog Veličanstva; ako bude ispunjavala svoje dužnosti, Engleska će se zauzeti za bolji položaj hrišćana u Turskoj... Taj, kako ga je okarakterisao Tasti, „vrlo suvi" odgovor engleskog ministra, učinio je vrlo nepovoljan utisak na kneza i izazvao zebnju francuskog konzula da se „zbog njega knez Mihailo ne osnaži u odluci" o ratu.[3]

Knežev apel Francuskoj upućen je sa više ambicija i nada. Miloje Lešjanin je u Pariz poneo pismo kojim se traži podrška za odlazak turskih garnizona i svih Turaka iz Srbije i obavezu da podrobno ispita francuski stav prema srpskom nacionalnom programu i eventualnom ratu Kneževine i Turske, meru u kojoj je Pariz sklon da bra-

ni srpske interese i zahteve za konferenciju u Carigradu i zadatak da obezbedi nabavku oružja iz francuskih vojnih arsenala. Ispraćen od Tastija sa uverenjem da će njegov put, pored ostalog, „doprineti da srpska vlada bude strpljiva i da to strpljenje nametne zanesenjacima" i tako značiti „jedno obezbeđenje više protiv ratnog sukoba", Lešjanin je iz Beograda pošao 17. juna i u Pariz prispeo dok je Tuvnel boravio u Londonu, tako da ga je francuski ministar prvi put primio tek 8. jula, posle razgovora sa Raselom i sa potpuno pročišćenom i jasnom francuskom pozicijom. Tuvnel je bio jasan: sigurnim se moglo smatrati da se turske posade neće vraćati u objekte po varoši (kapije, šančeve, kasarne) i da će erlije biti iseljeni ili podvrgnuti srpskoj jurisdikciji; bilo je dobrih izgleda da Turci predaju Kneževini i gradove u unutrašnjosti; u vezi s beogradskom tvrđavom biće, međutim, teškoća: njoj sile ne pridaju nikakav vojnički značaj, ali postoji mišljenje da bi evakuacija bila veliko poniženje za Portu, a razgovor sa Raselom ne ostavlja sumnje da će Engleska kategorički braniti nizame na Kalemegdanu; zato srpska vlada treba da bude umerena i razborita i da traži samo ono što se zasad može dobiti. Poduže i ubedljivo Lešjaninovo objašnjenje koliko je Beograd značajan za ekonomski, kulturni i opšti napredak zemlje, a turski garnizon velika smetnja da to bude i kako su povoljni uslovi za pozitivno rešenje srpskih zahteva time što su Turci narušili međunarodne norme i povredili Pariski ugovor neizazvanom i neovlašćenom intervencijom u vidu bombardovanja nije uticalo da ministar išta izmeni, doda ili oduzme što se tiče diplomatskih mogućnosti za napuštanje beogradske tvrđave, ali je učinilo da prenese razgovor na vojnu sposobnost Srbije da sama ratom ostvari ovaj zahtev. Lešjanin je o tome rekao kako je sukob Srbiju zatekao vojnički nespremnu, narodna vojska nije uvežbana, da zbog teškoća oko transporta oružje dosad nije nabavljeno i obnovljeno ni u neophodnoj količini; ulazak u otvoreni sukob zavisiće pre svega od podrške i zaštite prijateljskih vlada, naročito Francuske do koje je Srbiji najviše stalo, i, posebno, od toga da li će se garantovati načelo neintervencije. Tuvnel je isključio mogućnost intervencije Austrije zbog njenih unutrašnjih problema, otpora Francuske i Rusije i odredbe Pariskog ugovora o

neophodnoj saglasnosti svih za tako što, ali se i odlučno izjasnio protiv oružane akcije Srbije prema Turskoj, uprkos svim Lešjaninovim razlaganjima kako je to jedini put. „Da se dobro razumemo — rekao je ministar srpskom izaslaniku — mi vam ne možemo savetovati da sada što preduzmete. Ozbiljna vlada i velika sila ne može to savetovati drugoj ili mnogo manjoj od nje, a da time ne primi na sebe i dužnost da se brine da iz takvog preduzeća dobro izađe. Mi vam, pak, sada samo moralnu potporu dati možemo. Osim toga, mi nalazimo da je sada vaš položaj takav da ne valja da rizikujete sve za sve. Naš vam je savet, dakle, da primite naređenja konferencije." Još jednom je objasnio kako carska vlada uviđa svu težinu položaja Srbije, ali je potrebno da Kneževina razume i položaj drugih: zbog odnosa sa Engleskom i zapleta u Meksiku Francuska se ne može angažovati u istočnom pitanju, kao što ni Rusija, zauzeta svojim mukama, ne može pomoći Srbiji. „Mi vam ne možemo reći da to nikako ne radite — zaključio je svoje savete o ratu prividnim ublažavanjem — vi sebe najbolje poznajete i najviše ste pozvani da procenjujete svoje dostojanstvo, ali ja ne mislim da ste vi u položaju u kome se sve stavlja na kocku."

Ono što je bilo glavno u ovom prvom razgovoru — da Francuska neće ratovati zbog Srbije i da joj nikako ne savetuje da ratuje sama — Lešjanin je tačno shvatio i preneo u Beograd, ali je istovremeno stekao i neosnovan utisak da je Drugo carstvo ipak sklono skorom pokretanju istočnog pitanja i propustio da zapazi veoma važno Tuvnelovo upozorenje da će se Srbija, ako ne prihvati rešenja predstojeće konferencije, sukobiti ne samo sa Turskom nego i sa garantnim silama, pa i Francuskom; štaviše, posle prvog razgovora u kome je to rečeno, Lešjanin je izvestio pretpostavljene „da će u svojoj misiji uspeti da ostvari bar jedan zadatak i donese knezu princip nemešanja".

Izazvan Tastijevim uznemirujućim izveštajima da su Srbi sve bliže ratu, ministar je naredni razgovor sa srpskim emisarom počeo oporijim tonom koje je tokom susreta ponovo doveo u okvire ljubaznosti i razumevanja za srpsku situaciju, ali ne promenivši nijedan od francuskih stavova. Kad je Lešjanin žučno odbio optužbe o

gaženju Portinih prava, ponovio argumentaciju o dugogodišnjem turskom mešanju i intrigama u Srbiji i upozorio da se u Kneževini teško može održati vlada koja najsrdačnije ne bi branila njena prava od turskih nasrtaja, ministar se s tim složio, ali je ponovo upozorio da Porta neće predati beogradsku tvrđavu bez rata, da bi se rat pretvorio u evropski, što ne žele ni Francuska ni Rusija, i da Srbija mora znati da ta dva carstva nisu sama, pa da za Srbiju čine ono što bi htela; ne samo Turska nego i Engleska i Austrija veruju da se Srbija sprema protiv Turske i sistema utvrđenog ugovorima. Ministar je izbegao odgovor na direktna pitanja o garancijama protiv austrijske intervencije, do kojih je Srbiji bilo stalo, insistirao je da Lešjanin piše Beogradu kako će za Kneževinu biti jedino dobro ako postupi po njegovim savetima, primi odluke konferencije i uzdrži se od rata, i uopšteno za budućnost obećao blagonaklonost Francuske. Prilikom poslednjeg susreta, nakon Lešjaninovog objašnjenja razloga zbog kojih su rešenja predložena u Kanlidži za Srbiju neprihvatljiva, Tuvnel je rezolutno izjavio da će Srbija, bilo šta da uradi, činiti to na svoj rizik, da joj ne savetuje protivljenje odluci sila jer će time dovesti sebe u nemoguć položaj; kao veliku prepreku većim dobicima istakao je protivljenje Engleske, a kao glavnu smetnju za odlučniju odbranu srpskih interesa više puta je pomenuo nespremnost Rusije da se za Srbiju založi kao Francuska za Italiju. Uverivši se da bi svakim daljim insistiranjem samo dosađivao carskoj vladi, Miloje Lešjanin je 29. avgusta predložio da završi misiju.

Srpska vlada je imala dosta razloga da uspostavi neposredan kontakt sa Torinom i iz prve ruke se obavesti o politici nove Italije. Da bi prikupio neophodne činjenice o stvarnim italijanskim namerama i mogućnostima, utvrdio realne osnove saradnje Srbije i Italije na Balkanu, obezbedio da se bar Torino izjasni za načelo nemešanja u eventualnom srpsko-turskom sukobu i faktički neutrališe Austriju, i najzad pokušao da otud dobije oružje Lešjanin je posle Pariza i Londona pošao u italijansku prestonicu. Relativno sigurni trag o ishodu tog putovanja je utisak Stefana Skovasa da se Lešjanin vratio nezadovoljan prijemom na koji je tamo naišao, a poznato je da je došao i bez oružja. Pored poznatih osobenosti

italijanske politike na Balkanu tokom ovih godina, na ovakav ishod su verovatno uticale i trenutne veoma nesređene prilike nove države i prevaga mišljenja do koje je došlo baš u to vreme da će Turska, iako u krizi, još dugo odolevati.

Istovremeno sa Lešjaninovom misijom na Zapadu i konferencijom u Kanlidži, Beograd je ostvario još jedan, takođe neplodan kontakt sa Italijanima, o kome se više zna no o poseti Torinu. Po nalogu italijanske vlade, mađarski prvaci general Đerđ Klapka i Ferenc Pulski i Italijan Kanini sastavili su u prvoj polovini 1862. godine novi predlog o dunavskoj konferenciji, koji je naknadno potpisao Košut i koji je 6. maja objavljen u listu *L'Alleanza*. Jedan od autora, Mark Antonio Kanini, četrdesetogodišnji romantičarski pesnik, novinar, avanturista, trgovac, lekarski pomoćnik, borac u revoluciji 1848, prijatelj Nikole Tomazea i sekretar komisije za barikade u Rimskoj Republici, ranije macinijevac, a sada uz Garibaldija, nakon posete Atini, stigao je polovinom juna u Beograd, formalno u književnoj misiji koju mu je poverilo italijansko Ministarstvo prosvete, a Srbima se predstavljajući kao izaslanik predsednika vlade Ratacija, koji nosi Košutova i Klapkina pisma za Garašanina i kneza. Kaninijevi žestoki pledoajei primljeni su u Beogradu sa mnogo sumnji i ostali bez rezultata kako zbog srpskih rezervi prema planu o konfederaciji i ustezanja vlade da se povezuje sa revolucionarima i time izgubi podršku jednih i izazove gnev drugih sila, tako i zbog sumnjivog mandata i ponašanja ovog emisara. Sa padom Ratacija i dolaskom Duranda na vladu, u Italiji su sve takve ideje odložene i akcije prekinute, pa je Kanini usred misije ostao bez podrške talijanske diplomatije. Kako ni instrukcije Lešjaninu da u Torinu više sazna o ovom čoveku i njegovoj misiji nisu dale rezultata, Garašanin je postao još uzdržljiviji i emisar iz Italije je, ostavši bez novca, u domovinu otišao brodom „Agios Nicolaos", kao mornar.

Tako su se i ova dva kontakta sa Italijanima i mađarskim emigrantima uz njih završila kao i pređašnji: veliki planovi, nejasni stavovi, nestalna politika, nikakve koristi za Srbe. . .[4]

Za sudbinu srpske stvari velikog je značaja imala i obaveštenost sve slobodoumnije i uticajnije evropske jav-

nosti o položaju, pravima, zahtevima i ciljevima srpskog naroda i Kneževine. Odjek njegove borbe se ni od ranije nije mogao meriti s popularnošću koju je, na primer, imala Grčka, niti je vezivao naklonosti koje su uživali italijanski, poljski ili mađarski rodoljubi i revolucionari. Da simpatije naprednog evropskog javnog mnjenja budu tako skromne, a sumnje prema Srbima dosta velike, uticala je naročito njihova uloga u revoluciji 1848. i 1849. godine i pretežno čvrste veze sa Rusijom. Pa ipak, zahvaljujući nastojanjima srpske vlade i još više istinoljubivim i radoznalim duhovima sa Zapada koji su putovali Turskom i nisu se ustručavali da napišu istinu, mogućnosti za propagandu srpske stvari početkom šezdesetih godina nisu bile zanemarive, a zahvaljujući događajima sa početka juna 1862, koji su probudili interes štampe, još su i porasle. Tu priliku je trebalo iskoristiti i što je moguće više angažovati javnost prijateljskih i pogotovu nenaklonjenih zemalja i suprotstaviti se agitaciji Turske i njenih prijatelja. Pored *Srpskih novina, Vidovdana, Svetovida, Trgovačkih novina* i *Srpske narodnosti* u Beogradu gledišta Srbije i njene interese tumačili su u Novom Sadu *Srbobran* pod direktnim uticajem beogradske vlade i nezavisni od nje i povremeno kritički nastrojeni *Srpski dnevnik,* zatim *Ost und West* prijatelja Imbra Tkalca i *Wanderer* u Beču i *Temesvarer Zeitung* u Temišvaru. U Francuskoj su „vrlo naklono" pisali o srpskim interesima *Opinion nationale, Siècle, Patrie, Pays, Ami de la religion*... Kao srpski „agent i korespondent" u Parizu, francuski novinar Anri Grinjan je za plasman povoljnih sadržaja o Srbiji primao mesečno 1000 franaka (200 talira), od čega je polovinu davao knez Mihailo iz lične kase.

Ubrzo posle izbijanja krize srpska propaganda je dobila organizovani karakter. Najpre je Ministarstvo unutrašnjih dela dostavilo Garašaninu podroban opis svih incidenata i turskih ispada tokom 1862, a zatim su, na njegov zahtev, iz arhive policijskog resora izvučeni podaci o svim zabeleženim sukobima posle 1839. godine. Uporedo su iz izveštaja nižih vlasti pribirani primeri aktuelnih turskih ataka na granicama i oko tvrđava, ocene štete koju su učinili srpskoj imovini i trgovini, znaci vojne aktivnosti na Dunavu i pretećih ratnih priprema, itd. U središtu ovoga posla našao se metodični i akribični na-

čelnik Policijskog odeljenja Nikola Krstić, pripremajući materijale i dokaze podjednako korisne i diplomatiji i štampi, od kojih je neke sam plasirao u vojvođanskim, beogradskim i mađarskim novinama, a druge stavljao na raspolaganje ostalim publicistima u službi Srbije za članke i brošure na francuskom, nemačkom, engleskom i drugim jezicima. Na sličnom poslu, ali bez zvanja, bio je angažovan i Matija Ban koji je još za prethodne, Hristićeve vlade primljen na platu Ministarstva inostranih dela „za potrebe zemaljske u stranoj publicistici". Za plasman tekstova u francuske listove korišćen je i jedan poljski emigrant, a za nemačke novine dr Rozen.

Bombardovanje je probudilo pozitivno interesovanje za Srbe i Kneževinu i kod sasvim samostalnih i uglednih ličnosti u javnom životu pojedinih zapadnoevropskih zemalja. Sin poznatog istoričara, Anri Tijer je u Parizu objavio brošuru *La Serbie, son passe et son avenir* u kojoj piše: „Problem istočnog pitanja je kako na mesto Turske staviti kakvu drugu moć i strah od Rusije... Rešenje je ako na mesto Turaka dođu uređeni narodi... Pustimo neka Srbi budu Srbima, kao što su Grci Grcima i onda ćemo načiniti između Rusa i Carigrada jedan bedem, koji je kadar odbiti navalu Rusije... Osnivanje velike srpske države jedino je mogućno rešenje istočnog pitanja." Tokom leta 1862. čak su se i u *Tajmsu* probili članci Džona Kernsa u kojima saopštava najbolje utiske o „divljačkoj zemlji" i njenom narodu, dobijene prilikom putovanja u proleće te godine, i traži da Engleska podupre pravedne zahteve male srpske Kneževine. Među takvim prijateljima bili su, razume se, u Francuskoj Sen Mark Žirarden i u Engleskoj sveštenik Vilijam Denton koji je nastojao da zemljacima ne samo dokaže kako su Sloveni, a ne Turci, šansa za evropsku civilizaciju na Balkanu, nego i da ih ubedi kako oni i ne vole baš onoliko Rusiju koliko se veruje i da velike nade polažu u Zapad, pa i u Britansko Kraljevstvo.

Srpska vlada je nastojala da svim stranim putnicima i publicistima koji borave u zemlji objasni svoje težnje i prava. Kad su Engleskinje Makenzijeva i Irbijeva avgusta prispele u Beograd, Nikola Krstić je dobio nalog od ministra Hristića da bude uz njih, nađe im se pri ruci i „obaveštava ih o našem stanju". U istom smislu je de-

lovao i Zah koji je devojke poznavao sa njihovih ranijih putovanja. Podučavali su ih iz srpskog jezika, nastojeći da ublaže njihove sudove o knezu kao protivniku liberalizma i trudeći se da im predstave „srpske stvari sa najbolje strane".[5]

Sa diplomatskom inicijativom prema silama, koja je računala sa pretežno mirnim sredstvima i putevima do srpskih ciljeva, knez Mihailo je uporedo razvijao diplomatsku aktivnost koja je bila uklopljena u pripreme budućeg rata. Za takvu eventualnost bilo je, naime, neophodno utvrditi ofanzivni savez sa svim balkanskim državama i narodima koji su spremni da se dignu na Tursku, i pripremiti ustanke u srpskim, južnoslovenskim, hrišćanskim i ostalim podjarmljenim zemljama na Balkanu.

Bez obzira na nedavni prekid pregovora od strane Srba, Grci su odmah po bombardovanju izrazili Jovanu Ristiću simpatije za Srbiju i ogorčenje protiv Turaka i kazali da će se Grčka pokazati dostojnim saveznikom njegove zemlje. Dejstvo sukoba na javnost u Atini bilo je jako, ali posledice pobune u Naupliji i unutrašnjih raspri bile su tako velike da objektivni posmatrači nisu podelili oduševljenje panhelenskih patriota. „Osim mašte, ništa drugo nije spremno za rat" — cenio je francuski poslanik u Atini i proricao najbedniji kraj eventualnog pokušaja. Da bi raščistio sa nedoumicama oko Grčke, verovatno najvažnijeg saveznika ako rata i saveza bude bilo, knez je u Atinu poslao uglednog trgovca i bankara Jovana Kumanudija. Kralj Oton se interesovao za srpske snage i za stanje u Bosni i Bugarskoj i izjavio da Grčka treba da pomogne Srbiju, ali da je kraljevska vojna sila poslednjim događajima veoma oslabljena, a potrebna sredstva za njenu obnovu tek treba dobiti iz Pariza i Torina. Među Srbima nestrpljivo očekivan, grčki odgovor je formalno saopšten Kumanudiju i Ristiću krajem avgusta: Kraljevina nije spremna za rat, pa atinska vlada savetuje Srbiji da ga odloži za sledeću godinu; ako ga Kneževina ne može odložiti, Grčka će pomoći koliko bude mogla, ali ta pomoć ne može biti značajna.

Jovan Kumanudi je držao samo jednu, mada važniju od veza koje je Srbija imala tih meseci sa Grčkom; drugu je uspostavio načelnik Lešjanin sa pukovnikom Bocarisem, kolegom u poslu zbog kojeg su obojica pošli na

Zapad. Bocaris je najpre posetio Torino, pa onda Pariz, gde se krajem jula sastao i izmenio informacije sa srpskim izaslanikom. Tokom zajedničkog boravka u Parizu načelnik i pukovnik su se često sastajali i razgovarali, pri čemu su rezultati tih rasprava potvrdili Lešjaninove zaključke o aktuelnom stavu Francuske prema istočnom pitanju i Kumanudijeve vesti o nespremnosti Grčke za rat. Srpski i grčki izaslanici su se saglasili da njihove vlade za sad ništa ne bi trebalo da preduzimaju oružjem, ali bi zato u jesen i zimu morale da utvrde plan zajedničke akcije, užurbano se pripremaju i preduzmu mere predviđene nacrtom srpsko-grčke konvencije iz 1861.

U leto i jesen 1862. Srbija očigledno nije mogla računati na Grčku kao saveznika u ratu protiv Turske. Sa Rumunijom je mogla računati još manje: njena pažnja bila je zaokupljena agrarnim pitanjem i delikatnim poslom konsolidacije i povezivanja tek ujedinjene države, a njena moć paralisana pat-pozicijom političkih struja i stranaka i nesigurnošću Aleksandra Jon Kuze. Tek izašla iz krize, ostvarivši za mnoge željeno ujidinjenje, Rumunija nije bila spremna — čak da su prilike u njoj bile i bolje — da lako stavlja na kocku značajne tekovine.

Već angažovanu u teškim borbama, Crnu Goru Srbija nije morala pitati da li će ratovati, ali je zato morala preduzeti korake radi popravljanja odnosa, pogoršanih poslednjih godina i meseci. Pa ipak, nova misija Vuka Karadžića u julu 1862. nije dala veće rezultate, a u jesen, nakon crnogorskog junačkog otpora i poraza, srpski agent Vasilije Todorović dočekan je teškim optužbama protiv Beograda. Srpsko praviteljstvo je, očigledno, izbegavalo rasprave i obaveze sa Cetinjem dok ne odluči da krene u rat, a kad krene dogovor i obaveze prema Crnoj Gori, koja je već ratovala, ionako bi postali uglavnom izlišni.

I konačno, rat i njegov ishod su zavisili od pripremljenosti i spremnosti naroda Bosne, Bugarske, južne Srbije, Albanije i drugih turskih provincija, na koje je Kneževina imala manjeg ili većeg uticaja, da dignu opšti ustanak. Srpski odbor, pod stvarnim rukovodstvom agilnog Atanasija Nikolića razvijao je sve veću aktivnost. Nikolić je u martu 1862. procenio da će do rata doći tokom predstojećeg leta i za takvu eventualnost sačinio projekat. Kako je i Nikolićev šef Garašanin neposredno

posle bombardovanja pomišljao da rata mora biti, to je rad na propagandi veoma ubrzan, a vrenje u susednim provincijama je poraslo. Vesti rodoljubivih listova prikazivale su spremnost i sposobnost raje za bunu, međutim, većom nego što je ona stvarno bila. Rakovski je krajem juna formirao i Privremeno bugarsko načelstvo, ali stvarno nikad nije uspeo da u Beogradu okupi više od 300 ljudi, od kojih dobar deo nije bio iz Bugarske, a njegova veza sa narodom i zavičajem, posle decenije provedene u emigraciji, bila je slaba. Pokušaji da se uspostavi saradnja sa borbenim Albancima takođe nisu pošli za rukom ni Srbima ni Grcima, izneverivši nade koje je Garašanin polagao u tu vezu. Predsednik Ministarskog saveta je krajem avgusta bio prinuđen da zaključi kako Srbija ne može računati na ustanak braće susednih provincija.

U drugoj polovini leta bilo je uglavnom jasno da višestruka inicijativa kneza Mihaila i srpskog praviteljstva nije dala osobite rezultate. Dvorovi nisu garantovali Srbiji da će dobiti gradove i nisu joj obećali podršku, pa čak ni načelo neintervencije u slučaju rata sa Turskom. Ni pokušaj sa balkanskim savezom nije bio srećniji. Narod okolnih provincija nije bio raspoložen da diže ustanak, bar ne bez dolaska i pomoći jakih srpskih vojski, kakvih Kneževina nije imala. Kao i u godinama pre krize, tako i sad kad je ona bila na vrhuncu, sve probe van i oko zemlje vodile su zaključke da situacija nije zrela za rat.[6]

Uporedo sa svim tim akcijama u Srbiji i iz nje tekla je diplomatska radnja garantnih sila kojom je njihov domašaj bio ograničen i koja je krizu okončala bez naročitog uticaja male Kneževine.

Prva inicijativa za intervenciju sila u ovom sporu potekla je iz Palmerstonovog kabineta, pri čemu neke činjenice daju osnova mišljenju da je ideja o tome nastala u Beču. Novosadski *Srbobran* je već sredinom aprila 1862. preneo glasove „da Austrija namerava usredotočiti observacioni korp u Sremu i Banatu radi stražarenja srpske granice", glasove koji ne moraju biti osobiti dokaz za takvo mišljenje, s obzirom da predstavljaju upozorenje jednog srpskog lista na mogućnost prema kojoj su se Srbi vazda odnosili budno i sa strepnjom. Sa telegramom Vasića upućenog 5. juna ministru, slučaj je, međutim,

znatno ozbiljniji. Otpravnik poslova je, između ostalog, poručio Rehbergu: „Učiniću što je moguće da obustava vatre duže potraje kako bi garantne sile dobile vremena da Beograd okupiraju posredstvom jedne neutralne sile”. Kako Vasić nije bio činovnik takvog ranga da bi depešama sa pogranične štacije mogao predlagati okupacije, a i po formi saopštenja sudeći, jasno je da je zamisao o okupaciji Beograda u ovakvoj prilici od strane jedne, a po odobrenju ostalih sila već postojala u Beču i da je Vasićev zadatak bio da u srpskoj prestonici obezbedi bar neke pretpostavke za okupaciju ili, tačnije, za saglasnost o njoj. Čak ni Francuskoj, u prvi mah, ovakva ideja nije bila sasvim neprihvatljiva: na vest o bombardovanju Tuvnel je austrijskom ambasadoru knezu Meternihu rekao da ne bi osudio samoinicijativu komandujućeg generala u Zemunu radi obustave bombardovanja. Bez prethodnog dogovora i takvog stava francuskog ministra teško bi mogao već 6. juna doći do predloga lorda Džona Rasela ostalim kabinetima da ambasadori garantnih sila u Beču sa jednim predstavnikom austrijske vlade odu u Zemun i narede tamošnjem zapovedniku i njegovom puku da pređu u Beograd, nametnu obustavu (uzgred budi rečeno, već obustavljene) vatre i vaspostave mir i poredak u kome bi se mogla sprovesti nepristrasna istraga o poslednjim zbivanjima. Istovremeno su poslanici Engleske i Austrije u Carigradu živo radili u pravcu širenja i argumentovanja gledišta da su Srbi bili napadači i da se Ašir-paša samo branio, kako bi pobili prvo svedočenje većine konzula i — po oceni kneza Lobanova-Rostovskog, francuskog poslanika markiza Lionela Mutjea i pruskog poslanika barona Verterna — „dali osnovu za austrijsko mešanje koje Turci žarko žele”. Oni su, štaviše, tvrdili da je Tuvnel u tom pitanju saglasan sa Raselom, u šta Mutje silno sumnja — obavestio je 10. juna Lobanov svog ministra.

Predlogu engleskog ministra spoljnih poslova najbrže se i najenergičnije usprotivio knez Gorčakov, još istog dana odgovorivši lordu i obavestivši sve ruske poslanike, pa time i kabinete garantnih sila i Portu, „da su svedočanstva o prvom uzroku konflikta protivrečna; da meni izgleda dovoljnim da konzuli sprovedu istragu; da će sile, tek po dobijanju njihovih izveštaja, sa poznavanjem stvari moći

da pristupe razgovorima. Za obustavu krvoprolića i radi predupređenja novih vojnih akcija meni se čini neophodnim tražiti od Porte neodložni prekid vatre i javnu izjavu o tome da vatra može biti obnovljena samo u slučaju javno ustanovljene samoodbrane". Saznavši ovo mišljenje, i Tuvnel je promenio svoje i odbacio mogućnost intervencije bez saglasnosti svih garantnih sila.

Kao ni ranije, Beograd ni početkom juna nije okupiran, ali srpsku vladu i javnost to nije moglo umiriti, jer bilo je mnogo znakova da Austrija za tako nešto postaje tim spremnija što joj više prilika izmiče i da napregnuto čeka sticaj povoljnih uslova. Kako su pokazivale intervencije po Hercegovini, rad u Bosni i kombinacije vezane za Veneciju, njene namere se nisu ograničavale na privremene policijske akcije u ograničenom prostoru; one je trebalo da budu zgodan i neupadljiv početak rešavanja istočnog pitanja u njenu korist i na štetu Srbije i Srba u Turskoj, o čemu je srpska vlada s pravom vodila računa kao o jednoj od najnepovoljnijih okolnosti za uspeh svih svojih planova. Poluzvanični *Donau Zeitung* upravo je tih dana veoma otvoreno objasnio namere Beča: „Na sreću, Srbija ne raspolaže snagom potrebnom da zapodene istočno pitanje. Ali, ako se preda svom častoljublju i snovima o stvaranju velike srpske carevine, tada bi se takvi planovi mogli izvršiti samo na štetu naše države (Austrije, Ž. Đ.), a takvom pravcu moramo se bezuslovno oduprti jer nam to nalaže sopstveni interes..." Koliko su ovakvi članci bili zasnovani u zvaničnoj politici vidi se iz sledećeg stava bečkog Ministarstva inostranih poslova, zauzetog povodom ove krize: Austrija „mora svom snagom nastojati da se spreči nastajanje jednog od Austrije nezavisnog kulturnog i državnog života u području južno od Dunava. Takav bi nam bio opasan već iz toga što bi naši narodi, koji teže za nacionalnim razvitkom, neprestano tamo gravitirali." Engleske novine su bile još otvorenije: „Austrija je ta sila kojoj nije ništa milije nego da zatre Beograd — pisao je *Dejli njuz*. — Austrija čeka dan kada bi mogla zauzeti Srbiju. To bi mogla... u gradovima kojih bi se dokopala ili u dogovoru sa Turcima ili preko volje njihove... Smestivši nekoliko hiljada vojske u tvrđavama (ona bi) mogla lako pokoriti i samu zemlju. To je namera Austrije..." Srbi-

ja je, dakle, s razlogom verovala da joj ne preti jedan određeni predlog intervencije, niti da sa njegovim neuspehom prestaje opasnost iz susedne carevine; austrijske težnje ka jugu i protiv Srbije već su se bile ustalile kao jedna od najvećih prepreka ostvarenju svih srpskih planova i kao faktor koji se, po svaku cenu, mora neutralisati da bi se išta ozbiljno moglo postići. „Blisko susedstvo austrijske sile je naša nesreća", rekao je knez Mihailo Košutu 1859. „Ako bismo mi razvili zastave nezavisnosti, sigurno je da bi se Bečki dvor umešao."[7]

Odbivši predlog Rasela o austrijskoj okupaciji Beograda, Francuska je, sa Rusijom, presekla za Srbiju krajnje nepovoljnu englesku inicijativu i odmah dala svoju. Pošto su evropski kabineti usvojili predlog Tuvnela o konferenciji, poslanici su uputili notu Otomanskoj vladi sa pozivom da odredi datum njenog otvaranja, poziv koji je ona, posle nekoliko bezuspešnih manevara, morala da prihvati. Želeći da što je moguće više unapred obezbedi uspešan i povoljan kraj svoje inicijative, Francuska u međuvremenu nije mirovala. Od znatnog uticaja na tok stvari bili su koraci Pariza u pravcu Petrograda i Londona. Čim je postignuta saglasnost o neophodnosti održavanja konferencije, Rusija i Francuska su pristupile razmatranju rešenja koja bi saglasno mogle izneti na diskusiju i braniti pred ostalima. Izbor lica kome je Gorčakov poverio ovu misiju, izveden je srećno: četrdesetogodišnji poslanik u Berlinu Andrej Feodorovič Budberg bio je diplomata od karijere, u naponu snage, i uz to mišljenja kako je očigledna rešenost Turske i Austrije da beogradske događaje iskoriste na štetu Srbije i da zato, ne časeći ni časa, treba, u saradnji sa Francuskom, preduzeti kontraakciju. U razgovorima sa Francuzima Budberg je saopštio spremnost Rusije da prizna Kraljevinu Italiju, što je doprinelo spremnosti za saradnju na Balkanu. Dobivši saglasnost careva, ministar Tuvnel i ambasador su 26. juna potpisali protokol o zajedničkom istupanju na predstojećem skupu. Dve vlade su se saglasile, prvo, da turska tvrđava u Beogradu predstavlja stalni izvor nespokojstva i opasnosti za Srbiju ne čineći pri tom nikakvu stvarnu snagu za Portu, pa bi bilo poželjno da se taj problem reši; drugo, sve turske postaje u varoši treba ukinuti i zabraniti njihovo ponovno uspostavljanje; treće,

turske tvrđave u unutrašnjosti će biti evakuisane i srušene; četvrto, civilno stanovništvo koje nastavi da živi u Kneževini biće potčinjeno srpskoj jurisdikciji, s tim što će mu knez garantovati punu srpsku zakonsku zaštitu; i, peto, knez će uzeti obavezu da oružane snage ne uvećava preko broja neophodnog za održavanje reda i bezbednosti u zemlji. Tuvnel i Budberg nisu bili uvereni da će svi zahtevi proći, i zato su se saglasili da se kod nekih od njih, osobito u vezi sa beogradskom tvrđavom (o kojoj je i formulacija protokola vrlo neobavezna), ponašaju elastično, ali su se istovremeno dogovorili da se najenergičnije zauzmu za čišćenje turskih uporišta u beogradskoj varoši i uvođenje pune srpske uprave nad turskim stanovništvom u Kneževini. Kako će se ponašati — zavisilo je i od stava Engleske, pa se Tuvnelu vrlo žurilo u London da o svemu čuje mišljenje Rasela, a Budbergu je bilo veoma stalo da ga obaveže potpisom pre nego što pođe preko Lamanša. I doista čim je protokol potpisan, Tuvnel je požurio u London, a Budberg u Petrograd da referiše Gorčakovu.

U razgovoru sa engleskim, francuski ministar spoljnih poslova se uverio da će opšti zahtev za napuštanje tvrđava naići na ogorčen otpor Turske odlučno podržane Engleskom, ali je uočio i lordovu sklonost ka napuštanju turskih postaja u varoši, evakuaciji i rušenju tvrđava u unutrašnjosti i srpskoj vlasti za muslimane.

Pripremna faza francuskih nastojanja je na taj način bila zaokružena (sporazum sa Rusijom, obećanje Rasela, koje s obzirom da se radilo o Engleskoj i nije bilo tako malo), a predstava o tome kako i u kom pravcu treba dalje raditi prečišćena, pa se Tuvnel obratio svim dvorovima izrazivši nadu da će velike sile uvažiti srpske žalbe na položaj koji Turci zauzimaju u Kneževini suprotno hatišerifu iz 1830. godine i predložio im da savetuju Portu da pokaže dobru volju i mudrost i uspostavi odnose sa Srbijom kakve ima sa rumunskim kneževima i Egiptom, što bi značilo da napusti Beograd; time bi se Kneževina potpuno zadovoljila, pa bi prestala i opasna podrška njene vlade elementima nereda u okolnim provincijama Carstva. Pred sam početak konferencije Tuvnel je Mutjeu poslao precizno „taktičko” uputstvo: ne treba biti rigidan u vezi sa predajom beogradske tvrđave, s obzirom na ve-

liki otpor i male izglede za povoljno rešenje, a ostalo treba tražiti najenergičnije i u tesnoj saradnji sa knezom Lobanovom, sve do postizanja jednoglasnosti ili bar većine na konferenciji; ton mora biti prijateljski, a nastup dobronameran kako se Porta ne bi osetila povređenom; često treba podvlačiti da je Francuska motivisana jedino željom za mirom. Potom je, uznemirena Tastijevim izveštajima da u Beogradu može doći do obnavljanja sukoba, Francuska vlada izvršila još jedan pritisak na Portu radi što bržeg otvaranja konferencije, praćen upozorenjem da će odgovornost za posledice odlaganja pasti na nju.[8]

Konferencija poslanika garantnih sila i turskih ministara otvorena je 10. jula u palati Jala na Bosforu, letnjoj rezidenciji velikog vezira u carigradskom predgrađu Kanlidža, i potrajala je do 23. avgusta. Tokom skupa je pokrenuto dosta pitanja, ali je debata, posmatrana kao celina, izdvajala tri tačke od suštinskog značaja: muslimansko stanovništvo pod turskom jurisdikcijom u Kneževini, carske garnizone u srpskim tvrđavama i uređenje narodne vojske. Kad je rasprava završena usvajanjem protokola od dvanaest tačaka, s kojim su se složili veziri i koje su poslanici poslednji put pregledali i potpisali u francuskom poslanstvu 27. avgusta, Henri Bulver je papir odneo Porti radi potvrde, čime je skup bio završen.

U većem delu dokumenta izloženo je složeno rešenje delikatne beogradske situacije: tom problemu su u celosti posvećeni pet drugih članova protokola, delimično još jedan i gotovo sve četiri tačke instrukcije upućene zapovedniku tvrđave na Kalemegdanu. Najpre je ozakonjeno novonastalo stanje u beogradskoj varoši: sve što su posedovali i držali van tvrđave — zgrade, zemlje i druge privatne nepokretnosti, šanac sa kapijama i karaulama i ostale vojne objekte u njemu Turci su bili dužni predati Kneževini, čija se jurisdikcija kao jedina rasprostire na čitavu varoš, ali uz obavezu Srba da poruše šanac sa kapijama i karaulama i sve vojne objekte podignute od izbijanja sukoba — barikade i rovove oko Kalemegdana (odgovarajuća obaveza je predviđena i za Turke) i ne dižu nove, da poštuju muslimanske bogomolje i groblja i obeštete vlasnike ovako eksproprisanih imanja u šancu; srpska vlada je pored toga obavezna da erlijama vrati pokretna dobra koja su ostavili prilikom povlačenja u

grad, ali i turska da Srbima nadoknadi „štete istoga roda” načinjene od strane muslimana, pri čemu bi dve vlade neposredno trebalo da se dogovore o načinu prikupljanja pokretnog imetka i o naknadama za nestali.

Konferencija je, istovremeno, u celosti potvrdila pravo Turske na beogradsku tvrđavu, s tim što je, s jedne strane, ojačala to pravo i sposobnost garnizona da se brani dozvolom da popravlja bedeme i kule i, naročito, proširenjem gradske esplanade na račun varoši i, s druge, proklamovala neke garantije da posada i naoržanje tvrđave neće više biti korišćeni protiv Srba i njihove prestone varoši. Gradski rejon je svakako trebalo proširiti prema Dorćolu na prostoru između tvrđave, Dunava i linije od Šeih-Hasanove tekije do Ali-pašine džamije, ali i preko toga ako Porta nađe da je to bezuslovno potrebno i ukoliko takvo mišljenje odobri komisija sastavljena od vojnih predstavnika garantnih sila i Turske sa zadatkom da „nacrta” gradski rejon u novom obimu i obliku i predloži rešenje eventualnih sporova; Turska je bila obavezna da se o eventualnom rušenju zgrada srpskih podanika sporazume sa vladom Kneževine i vlasnicima dâ odgovarajuću naknadu; da nijedno dodatno rešenje nije, pri tom, smelo da pogodi Sabornu crkvu, Mitropoliju i slične verske i prosvetne objekte u centru srpske čaršije; kao deo tvrđave, esplanada je trebalo da bude sopstvenost Turske, ali bez prava da na njoj postoje ili se dižu vojni ili bilo kakvi drugi objekti. U vezi sa proširenjem tog rejona, konferencija je izrazila nadu da će Porta „sa blagovoljenjem” saslušati srpske primedbe i primiti rešenja koja predloži komisija. Radi rasprave svih pitanja materijalnog obeštećenja predviđena je posebna civilna srpsko-turska komisija. Za razliku od ovakvog, izrazito materijalnog obezbeđenja tvrđave od napada iz varoši, srpskoj prestonici su date pretežno „moralne” garantije protiv ataka sa tvrđave i pri tom sa dosta rezervi. Porta je dala izjavu — registrovanu u članu 4. protokola — „da je bez svakog osnova strah da će se grad beogradski upotrebiti protiv Srba i njihovih prava” i beogradskom muhafizu je dala instrukcije da se ne meša u unutrašnje poslove Kneževine, srpskim pravima i knezu ukazuje dužno poštovanje, da nijednom muslimanu ne dozvoli da živi izvan grada i prema varoši nap-

ravi takav raspored artiljerije koji ne deluje preteći i ne uznemirava srpsko stanovništvo... Najvažnije je i najmanje određeno poslednje naređenje zapovedniku tvrđave: „Vi nećete upotrebiti artiljeriju osim u slučaju ozbiljnog napadaja pokušanog protiv grada, koji po dužnosti morate braniti, u slučaju nužne odbrane, i samo u tom slučaju, vi ćete se služiti vašom artiljerijom starajući se da upravljate vatru samo na one časti varoši odkud napad dolazi, nadahnjujući se svagda velikodušnim namerama Njegovog Carskog Veličanstva da štedite, koliko god je moguće, varoš čijem održanju i blagostanju Njegovo Veličanstvo pridaje najveću pažnju"; pre nego što će potegnuti topove, muhafiz je, opet „moralno", bio dužan da upotrebi sva miroljubiva sredstva radi predupređenja oružanog sukoba, a kad oceni kad je na to prinuđen, obavezno je morao obavestiti sve konzule i, ako je moguće, mirne žitelje varoši. Sile su ocenile — ta ocena je registrovana u istom članu — da im sve to pruža „izvesnost da Bl. Porta nema nikakvih namera... da upotrebi s iste strane (prema varoši, Ž. Đ.) svoje topove, osim u slučaju najnužnije i zakonite odbrane, i da čak i u tom slučaju, ostajući verna osećanjima čovečnosti, kojima ona ne može prestati biti oduševljena..., neće nikad trpeti da opustošenje bude namerno upravljeno na bogatu i mnogoljudnu varoš"; predstavnici sila su, takođe, izrazili nadu da Srbi napadom neće prinuditi turski garnizon da se brani...

Problematika manjih tvrđava i turskog stanovništva u unutrašnjosti bila je manje važna i znatno jasnija, pa su i rešenja bila jednostavnija. Soko i Užice trebalo je evakuisati i srušiti, Fetislam, Smederevo i Šabac su ostali Turskoj kao — navodno — neophodni za njen opšti odbrambeni sistem. Porta je obavezna da preduzme mere radi što hitnijeg iseljenja sveg civilnog muslimanskog stanovništva i još jednom je utvrđeno da turske vojne starešine po tvrđavama nemaju nikakve vlasti van njih.

Srpska vojna sila je treće i poslednje veliko pitanje regulisano protokolom. Najpre je Kneževini naređeno da raspusti jedinice sastavljene od stranaca i preporučeno da se uzdržava od preširokog tumačenja prava azila prilikom prijema izbeglica iz Turske, što ni jedno ni drugo, nije imalo većeg značaja. Zatim je, sa izričitom prethod-

nom rezervom da se ne radi o odluci i naređenju, preporučeno knezu Mihailu da otkloni strah izazvan u Carigradu stvaranjem narodne vojske. Na kraju je registrovana izjava Porte da će u tvrđavama držati samo onoliko vojnika koliko je neophodno za njenu odbranu, pa „smatra za prirodno da i praviteljstvo srpsko ne izdržava veći broj ljudi nego što je potrebno za održanje spokojstva i unutrašnjeg reda zemaljskog", i da knez objavljivanjem deklaracije o smanjenju narodne vojske i sporazumom o tome „uspokoji Portu..." Po svom karakteru, ove odredbe (izuzimajući raspuštanje dobrovoljaca) razlikovale su se od ostalih, što su Mutje i Lobanov još u toku konferencije izričito naglasili: većina pređašnjih je naređivala, a ove su bile turske želje slabo podržane od konferencije.

U podužem završnom fragmentu protokola dosta se govori o potrebi poboljšanja odnosa Srbije i Turske obostranim naporima i neophodnosti očuvanja evropskog mira, što je, po svemu sudeći, i ovog puta bila glavna briga sila.

Sama konferencija, shvaćena kao niz sednica i debata, u istorijskoj književnosti je prikazana dosta ujednačeno i verno. Predstavnici sila i Turske su se od početka svrstali u dva tabora — engleski i austrijski poslanik sa vezirima na jednoj, a poslanici Francuske, Rusije, Pruske i Italije na drugoj strani — od kojih je prvi od početka do kraja bio sasvim jasnog sastava i dosta ujednačenog nastupa, dok je u drugom, osobito zbog stavova pruskog poslanika Verterna, bilo izvesnih neujednačenosti i razmimoilaženja. Utisak je, takođe, da se rasprava na sednicama može označiti kao žestoka i žilava borba dvaju suprotnih gledišta i grupa. Slažu se i ocene o aktivnosti, ulozi i maniru pojedinih ličnosti. U političkom pogledu veliki vezir Fuad Mehmed-paša i ministar spoljnih poslova Turske Mehmed Emin Ali-paša imali su mnogo zajedničkog: skoro pedesetogodišnjaci, i jedan i drugi su bili „politička deca" vođe reformatorske struje Rašid-paše i najistaknutiji ljudi u drugoj generaciji pristalica reforme među turskim državnicima; lično su se, međutim, dosta razlikovali: veliki vezir — nekada hirurg u mornarici i pesnik po sklonostima — bio je naočit, srdačan, govorljiv, dosta otvoren, neuglađen, uveren u prednost brze

akcije, a ministar spoljnih poslova pedantan, oprezan, tih, odan etikeciji i hijerarhiji, veliki taktizer sa mnogo strpljenja. Na ovoj konferenciji, veziri se nisu međutim ponašali sasvim u skladu sa uobičajenim predstavama o njima — Ali-paša je bio borben, agresivan i „ljut", a Fuad suzdržan i čak uglađen, mada i tvrd — ali su zato, kao i uvek, svoje postupke određivali vodeći računa o stavu Engleza i o željama svog gospodara. Austrijski poslanik baron Anton Prokeš-Osten nije istupao često niti je imao samostalne inicijative, ali je i od Turaka gotovo bio tvrđi u odbrani turskih interesa i pristajao, kao i Turci, na ono što predloži ser Henri Bulver. Ovaj disciplinovani ešalon predvodio je i često izričito predstavljao hladnokrvni i uporni, ali i kooperativni engleski poslanik. Na drugoj strani je, do treće sednice, u ime Italije sedeo grof Grepi, a zatim markiz Karačolo; predstavnici manje sile drugoga reda, uz to još nelegalizovane u novom obimu, sa instrukcijom da pristaju uz stranu koja najviše traži za Srbe, oni su se držali povučeno i bili bez naročitog uticaja, uglavnom sledeći to uputstvo. Pruski poslanik grof Vertern je na sednicama bio pasivan, a u kuloarima naginjao je rešenjima u korist Srba, a zatim se, pod uticajem nešto izmenjenog kursa iz Pruske, pod utiskom da Turci mnogo daju i pod uplivom austrijskog poslanika i pruskih oficira u turskoj vojsci, znatno udaljio od tog pravca i, u drugom delu konferencije, ćutao i kad bi mu pretpostavljeni naložili da se založi za predaju nekih gradova Srbima. Kako onda — da iskoristimo Ristićevu formulaciju — „glas Rusije nije (bio, Ž. Đ.) za istočne stvari pretežan", ruski poslanik knez Aleksej Borisovič Lobanov-Rostovski je u svemu davao prednost francuskom kolegi, dogovarao se pre sednica sa njim i na zasedanjima pristajao uz njegova mišljenja, povremeno braneći srpske interese verbalnom žestinom. Prva i najvažnija ličnost s te strane ipak je bio francuski poslanik Lionel Mutje, neumoran, sa mnogo inicijative, istovremeno borben i elastičan, u isti mah otporan prema Bulverovim pokušajima da ga „prevede" na svoju stranu i spreman da se sa njim saglasi kad se tako mora. Kad je posao završen, Lobanov je napisao Gorčakovu: „Ne mogu a de ne izrazim najdublje poštovanje za iskustvo i energiju koje je francuski poslanik pokazivao tokom

svih tih pregovora." Ne manje priznanja Mutje je dobio i od Srbina, u toj situaciji najpozvanijeg da oceni njegov rad: „Rečitost Mutjeova odbila je od Srba mnogi težak uslov, koji bi im se bio nametnuo — pisao je Jovan Ristić. — Njegova veština izradila im je po gde koju korist."

Zbog relativno jasne podele učesnika u dve grupe, sa nesumnjivim vođama značajnih kvaliteta, sednice konferencije su se povremeno pretvarale u diplomatski dvoboj poslanika Francuskog Carstva i Britanskog Kraljevstva, dvoboj koji se nije vodio samo zbog konkretnih rešenja nego i radi prestiža u Carigradu i na međunarodnoj sceni.

Ako, međutim, uporedo sa diplomatskom aktivnošću i prizorom iz Kanlidže, obratimo nešto pažnje i na stvarni politički uticaj i neposredne odnose između dvorova, javlja se potreba da se ova predstava unekoliko dopuni. Pre svega, glavne odluke su donesene (mada ne formulisane) uglavnom pre i, pogotovo, izvan konferencije. Pre nego što će ona početi, i Francuzima i Rusima je bilo jasno da Engleska neće dopustiti evakuaciju beogradske tvrđave, pa to izričito nisu ni tražili; čak ni Srbija nije — ne samo Garašaninovom krivicom, kako pokušava da dokaže Ristić, nego i zbog realne procene — formalno ni pred kim postavila taj zahtev. Uporedo i na osnovu istih kontakata bilo je takođe unapred i stvarno rešeno da se muslimansko civilno stanovništvo seli iz Srbije i da van tvrđava srpska jurisdikcija ostane jedina. Već ranije je, isto tako, uglavnom bilo jasno da se stvaranje narodne vojske u Srbiji ne može osujetiti bez rata, pa ni to nije izričito traženo od strane Engleza; zahtevi za njenim ograničenjem više su bili taktičke prirode, radi cenjkanja, i zato su se i završili na opisan način. Jedina stvarna borba na konferenciji vodila se oko manjih tvrđava, s tim što su i o tome stvarane odluke donošene u konsultacijama između Londona, Pariza, Petrograda i Berlina, i oko režima za beogradsku tvrđavu koji, dugoročno gledano, nije imao većeg značaja.

Odlučujuća uloga Engleske je druga važna okolnost koja pada u oči. Ključni položaj Henrija Bulvera na konferenciji zapažen je i od savremenika: Garašanin je zabeležio da on u Carigradu „više vredi i od samog sultana", novosadski *Srbobran* je polovinom avgusta izvestio da „engleski poslanik ne izlazi iz engleske flegme, ali ne

pušta da se ni za dlaku stanje sadašnje u Srbiji promeni", a Ristić je protokol konferencije označio kao „čedo diplomatije" Henrija Bulvera. I kad je bio manje govorljiv i preduzimljiv od Mutjea, Bulver je bio gospodar situacije, ličnost koja opredeljuje tok, elastičnija no što je to bio spreman da prizna korespondent novosadskih novina, odlučan da nađe rešenje koje svi moraju prihvatiti i da očuva mir. Pre njegovih ličnih svojstava, takvo mu je mesto dao uticaj njegove zemlje. Uprkos znatnim pripremama usklađenog i zajedničkog nastupa, Francuska i Rusija su i pre i u toku konferencije veoma vodile računa o stavovima Londona: Tuvnel je vazda žurio da se obavesti o mišljenju lorda Rasela, prema njemu poravna i prenese ga Gorčakovu, koji bi se uglavnom poneo na isti način. Kad je engleski ministar odbio evakuaciju beogradske tvrđave, oni je nisu ni tražili; kad je kasnije rečeno da nije shvaćen i da je, takođe, protiv predaje manjih gradova, i to je uvaženo, itd. Za ono što je Srbija ovom prilikom dobila, kao i za ono što joj je uskraćeno od presudnog je značaja bio stav Engleske, pri čemu je Francuska bila vrlo aktivna, ali bez britanskog uticaja i nespremna da zbog Srba ulazi u dublji sukob sa Engleskom, a Rusija je, uprkos verbalnoj oštrini Lobanova, bila i malo aktivna i malo spremna za konfrontaciju, između ostalog i zato što je pitanje Crne Gore, na Balkanu za nju trenutno najvažnije, ulazilo u kritičnu fazu. Aktivnošću te dvojice poslanika trebalo je održati uticaj njihovih zemalja kod Srba, koliko i obezbediti rešenja njima u prilog.

Interesi Austrije su igrali veću ulogu prilikom rešenja krize no što je izgledalo u prvi mah: njena odbrana turskih gradova na Savi i Dunavu stvarno je bila odbrana važnih i perspektivnih austrijskih interesa; Prokeš se nije libio da izjavi kako će napustiti skup ako Kneževina dobije gradove na rekama i da svaki dobitak Srbije podjaruje Srbe u Carevini, a i Bulver je u privatnim razgovorima priznavao da se na konferenciji ne brane interesi Turske nego interesi Austrije. Austrija nije htela Srbiju utvrđenu na Savi i Dunavu, koje je smatrala svojim unutrašnjim rekama, i naprednu Kneževinu koja će privlačiti „njene" Srbe i Slovene, a želela je da tvrđave na tim rekama ostanu turske sve dok okolnosti ne dozvole

da ona zakorači u njih i obezbedi sebi osnovicu za dalju ekspanziju ka jugu.

Što se srpskog predstavnika u Carigradu tiče, on je imao dosta razgovora sa Mutjeom i Lobanovim o garancijama protiv bombardovanja u buduće, narodnoj vojsci, manjim gradovima, naknadama štete i drugom, ali je njegov uticaj bio značaja ograničenog važnošću same Srbije, odsustvom njenih predstavnika sa konferencije i, konačno, ulogom i uticajem koje su francuski i ruski predstavnici stvarno imali.[9]

Odmah po izbijanju krize u Srbiji se na njen ishod gledalo sa dosta optimizma i samopouzdanja, da bi se sa razvojem događaja uvidelo kako velika očekivanja nisu realna. Na državnom vrhu su, pri tom, gotovo od početka postojali nejednaki stavovi o kursu kojeg se treba držati. Pa ipak, razlike nisu bile prevelike. U vezi sa dubinom ove podele najviše ograda i relativizacije uneo je Jovan Ristić, iako se u knjizi *Spoljašnji odnošaji Srbije* o tome najpre izrazio vrlo kategorično i bez ikakvog opreza. Iz njegove prepiske sa knezom, koju je kasnije objavio sebi u prilog, proizlazi, naime, da je vladalac rat najpre smatrao za moguć, verovatan, za „eventualitet" i zamerao saradnicima što se ne spremaju energičnije; nigde ne veli da će ratovati, još manje da će to činiti odmah, ali zato već onda pominje abdikaciju u znatno određenijoj formi — ili gradovi ili ostavka, itd. Kad je već izneo ove činjenice, Ristić se, u skladu sa njima, ispravio: „Svakojako je knez bio rešen na energično držanje, koje bi naveštalo krajnje odluke. Nije se bilo bojati da bi se putem, koji je on preporučivao, došlo do oružanog sukoba sa Turskom. On je pomišljao na rat, ali se na nj nije bio i rešio." Ni reči nema dakle o tome da je u ovo vreme knez bio za rat, ali zato sad Ristić smatra — što je sasvim različito od onog kako je tvrdio ranije — da je ovaj, ponovo objašnjeni „pravac kneza Mihaila bio najpodesniji da se iz bombardovanja izvuče što veća korist za Srbiju. U takvim prilikama rešenost od strane Srbije sama se sobom preporučivala". Pomenimo na kraju da je uz kneza — ako je i kad je bio za rat — iz vlade stajao samo Nikola Hristić; uz sav poznat knežev respekt prema svojstvima ovog policajca, malo je verovatno da bi vladalac pristao da u vrhu praviteljstva predstavlja stran-

ku rata samo sa čovekom za kojeg je i uzdržani Daničić pitao „zar je on za ministra?" i koji je o borbenim bećarima, s kojima je najpre trebalo poći na bojište, govorio da su „svetina" koja bi, ako dobije slobodu, „starešine kamenjem potukla".

Šta je, opet, istina o Garašaninu? U događajima od 3. do 5. juna, kad je faktički predstavljao „glavu Praviteljstva", on je bio odlučan prema Turcima, hrabar i pribran vođa — što je zapazio Tasti — vođa koji se odlikuje umerenošću i mudrošću — kako je napisao Stefan Skovaso. Smatrao je da je „predostrožnost stvar vrlo nuždna" i savetovao da „ništa preko mere nigda neka ne biva". Bio je svestan vojne nespremnosti zemlje i svoju je poziciju prema ratu precizirao već 18. juna: „Čuvaćemo se da ne dođemo u nuždu otvoriti rat. Ako nam se gradovi ne dadu, ni ako nam se ono što je manje od ustupa gradova ne ustupi i ne dadu nam se pouzdane i solidne garancije protiv naoružanih gradova, onda je s naše strane rat neizbežan, jer je onda pitanje našeg opstanka; pa kad se propasti mora, opet manje opasnosti ima u ratu, jer ima mogućnosti da se može i uspeti. Kategorički je bio protiv kneževe abdikacije i, u raspravama tokom prekida konferencije, jasno kazivao da on neće glasati za rat i protiv predloga sila, ali će za knezom ići svagda, pa i u rat, i čak glasati za takvu mogućnost „ako nas do duvara doteraju".

Vrhunac sporova i kolebanja u Beogradu predstavljala je sednica vlade održana 9. avgusta, koja je trebalo da zauzme stav o predlozima do kojih je u to vreme došla Konferencija u Kanlidži i na kojoj je knez rekao da će radije biti „sahranjen pod ruševinama Srbije" nego dozvoliti rušenje srpske varoši radi proširenja gradskog rejona. Garašanin, Monden i Marinović su bili mišljenja da predloge ne treba olako odbacivati i objašnjavali su zašto Srbija nije spremna za rat, Hristić je bio uz vladaoca, a Cukić i Lešjanin su delili mišljenje dvojice predsednika i ministra vojnog. Knez je sa „naprasitom odlučnošću" prekinuo debatu: „Ministri su tu da izvršavaju moju volju; oni koji ne žele da joj se potčine mogu me napustiti, biću im zahvalan." Posle ovako žestokih vladaočevih reči i neugodnog kraja Garašanin se razboleo od uznemirenja i muke, zbunjeni Monden je otišao francuskom kon-

zulu radi saveta šta o svemu da misli i kako da postupi, a „ostali ministri su postali nevidljivi" — zabeležio je Tasti. Na osnovu prvih, neslužbenih vesti sa ove sednice on je telegrafisao Mutjeu da „svaka koncesija tvrđavi (mislio je na proširenje njenog rejona, Ž. Đ.) nakon bombardovanja revoltira Srbe... pa vlada ne može prihvatiti savet da usvoji uslove koje teško može da izvrši, a da ne izazove ozbiljno nezadovoljstvo", i preneo zahtev vlade da se u srpsku čaršiju ne dira i da se tvrđava delom razoruža, a garnizon ograniči.

Ova sednica je izrazila najvišu napetost u srpskom praviteljstvu posle kojeg je knez popustio i stanje se privremeno smirilo. U zapisniku sa nje nema ni traga o teatralnoj vladaočevoj izjavi i zaključcima kojim je nagoveštavao ostavku ili otpuštanje ministara, ali je zabeležen stav kakav su tražile i očekivale prijateljske diplomatije: „Počem se pri sadašnjoj nespremnosti vojnoj... a pri zlom finansijskom stanju ne može sa uspehom rat voditi... (odlučeno je) da se samo po nuždi Srbija zadovolji s naređenjem konferencije." Tasti je kod kneza naišao na prijem koji se teško mogao očekivati nakon onoga što je saznao o sednici: Mihailo Obrenović je rekao da bi se on lično, sa razjašnjenjima i savetima Francuske, mogao zadovoljiti predloženim rešenjima, ali da će biti teško ubediti mase da ih prihvate; ponovo je upozorio da bi ostajanje turskog garnizona na Kalemegdanu, bez ikakvih ograničenja njegove posade i jemstva za Srbe, od Beograda napravilo ruševinu i predstavljalo smrt za Srbiju, što ne može prihvatiti „ni Milošev sin, ni knez Mihailo", i još jednom upitao da li je Tuvnel siguran da će izdejstvovati uslove koje mu je sugerirao Tasti, i da li je konzul potpuno uveren da bi mu carska vlada zamerila ako zarati sa Turskom. Nakon tog razgovora, francuski konzul je umirio zabrinutog pukovnika Mondena i preporučio mu da nastavi sa obavljanjem svojih dužnosti kao da se ništa nije dogodilo, i saslušavši stav Srbije sa najznačajnijeg mesta, pismeno obavestio pretpostavljene o kneževoj saglasnosti, primetivši „da se duguje g. Garašaninu, g. Marinoviću i g. Mondenu što je knez mogao da shvati uslove akcije; niko drugi ne bi hteo ili znao da Njegovoj Svetlosti iznese u lice posledice njegovih odluka"; Tuvnel je zabranio Mondenu da učestvuje

u eventualnim neprijateljstvima protiv Turske i naredio mu da istupi iz srpske službe ako knez odluči da ratuje, ponovo je tražio od Tastija da objasni knezu kako se više ne može dobiti zbog „apsolutnog otpora Engleske i Austrije" i da ga spreči „da učini ludost jednoga rata za tri male tvrđave".

Knez je i ovoga puta uspeo da ispliva iz najdubljih virova duševne krize i donekle povrati poverenje u saradnike, ozbiljno narušeno razlikama i intrigama protiv Garašanina.[10] Ta ravnoteža nije, međutim, bila ni duboko utemeljena ni definitivna; sam za sebe ili uz pomoć Garašanina i drugih ministara, on je mogao oceniti šta je moguće i, u datim prilikama, najpovoljnije, ali „na njegov karakter više uticaja ima spoljni izgled stvari nego same stvari" — lucidno je zapazio francuski konzul, a i sam knez je potvrdio to svojstvo poverivši mu strah od masa ako prihvati predložena rešenja. „Prvi vojnik srpski" se bojao borbenog javnog mnjenja i otud njegova misao o abdikaciji kao najsrećnijem ishodu sukoba između njegovog častoljublja i tvrde realnosti.

Malo kad su za njegove vlade slobodoumne novine i srpski rodoljubi u Kneževini i van nje bili tako blizu kneževom kursu kao za vreme prvih četrdesetak dana nakon bombardovanja. Tumačeći interese borbenog i liberalnog beogradskog građanstva, *Trgovačke novine* su, posle čemernog iskustva od 5. juna, „kad su toliki trgovci ostali puka i gola sirotinja", tražili da se nizami zauvek uklone sa Kalemegdana jer se pod topovima „ne da živeti", niti napredovati i u jednoj struci; njihovo ostajanje će biti pogubno i za prosvetu jer „gde je varvarski Mars, tamo nema muza". I u člancima *Srpske narodnosti* Kaćanskog osećala se briga o interesima bolje stojećeg građanstva, i o trgovini i kulturi: „Zar da nam i odsad ostanu u gradu, nad prestonicom našom, nad glavom zemlje naše?... Zar da nam stane sasvim kredit... da budemo prinuđeni izgubiti sasvim priliku i volju na rad, na prosvetu, na savršenstvo čoveka? Zar da se i mi usred Evrope poazijatimo?... Sa ostavljanjem Turaka u gradu, ostavila bi se kužna smrtonosna zaraza u našoj glavi, u krvi našoj... A hoće li to prosvećena Evropa?" Borci sa kalemegdanskog položaja hvalili su vladaoca koji „svima daje najbolju volju", zapažali njegove napore da se

zemlja vojno spremi i javljali *Srpskom dnevniku*: „Čuvamo barikade, oružamo se, vežbamo se, čeznemo za časom kad ćemo na osvetu." *Srbobran* je opominjao da se „Ružica crkva uželela božje liturđije". *Komarac* mladog lekara i pesnika Jovana Jovanovića, je s veseljem zaključio da se „srpski narod od neko doba predomislio, pa neće više svoju kiriju zlatom ili srebrom da plaća, nego olovom". *Domišljan* je pisao da „primirje naliči na oganj, koji se stišao, ali će za koji čas većma da bukne u plamen" i branio gledišta da je „Beogradski ustanak... čisto narodno kretanje bez politike, bez razgovora i dogovora, bez propisa, bez naredbe, bez pripreme, bez uprave".

Poezija je bila najpotpuniji izraz rodoljubivog i borbenog raspoloženja. Mita Popović, koji je tek nedavno propevao na maternjem srpskom jeziku, hitao je „da prolije za rod krvcu svoju" i sa „sabljom krvopijom" pozivao braću „Napred! Juriš! Kolji! Pali!". Aberdar je 5. juna, zajedno sa turskim topovima, oglasio zoru srpstva:

I senu... grmnu... fijuknu... puče —
Je l' grom? je l' munja? je l' oganj teški?
. . . .
Nije to oganj, nije to munja,
nesu to tanad mučka ozgora —
Sunca su ovo, sunašca sjajna,
Što nebom poju: Zora je, zora!

I. Ognjenović se spremao da „kad čas kucne... u krvi dušmanskoj potraži grob", Miroljub iz Pešte je „želeo dvaput na Kosovo mreti", Đorđe iz Berlina je snevao da nagazi četu kakvu od Turaka, da ga malo „poodmine za osvetom želja jaka", a vazda ljubavno raspoloženi Milorad P. Šapčanin video je kako „junaci listom niču na Kosovu posejani..." itd., itd.

Bodar duh, borbeno raspoloženje i osećanje jedinstva prvih tridesetak dana nije moglo narušiti ni povremeno nezadovoljstvo boraca vladinim postupcima kakva je bila Garašaninova izjava komesaru, ni odlaganje juriša na tvrđavu. Kad su se, međutim, počeli širiti glasovi da će problem sa poprišta biti prenet u diplomatske salone, momci sa barikada i prečanske novine gotovo jednodušno su zatražili rat, tako da je čak i *Srbobran* zaključio:

„Srbija je najpre putem diplomatije pošla, ovaj put je izneveren. Sada ostaje samo još jedan put kojim svoja prava može tražiti, a to je put oružja." Posle nekoliko dana ove novine su još određenije: „Ovde u Beogradu sve stoji kao zapeta puška. Svaki jedva čeka da prvi top pukne, ma s koje strane, jer od mira vidimo da nema ništa, počem Beograd ostaje u turskim rukama... Svaki dan, svaki čas, nadamo se strašnom momentu koji će potresti Tursku carevinu u njenim osnovama..." Pogotovo je *Srpski dnevnik* pisao u tom duhu: „Vreme je stiglo da se istočni čvor razreši ili preseče." Njegov korespondent je plastično prikazao razliku između težnji dobrovoljaca i stavova popečitelja. Po legijama se pevalo:

Razvija se ruža u dolina
Razvija se barjak u Srbina...,

sa licejske barikade su stizali glasovi: „da ne otežemo vazdan — nama se ovde ne dopada ta diplomacija koja nam je svezala ruke, bije nas, a ne da nam plakati... Narod je već javno izrazio svoje nezadovoljstvo sa sadašnjim ministrima i savetnicima"; naoružani đaci su javno govorili o svom stidu što će se u Crnoj Gori „sve zbog nas... ugasiti i poslednja iskrica slobode srpske" i žalili se kako „ubija ova čama na barikadama... ili konačna sloboda, ili savršena propast". Pred sam kraj konferencije *Dnevnik* je saopštio dotad najtežu osudu Srbije: „Crnogorci su i po bombardovanju beogradskom isto tako krv prolivali kao i pre bombardovanja, a u Beogradu igraše samo komediju. 'Čekajte, sutra' — govori se boja željnom narodu. Sutra dođe, i kad ne bi ništa, rekoše da će biti prekosutra... Knez Mihajlo kao lojalan vazal carigradskog padiše ni najmanje nije pomagao Luku Vukalovića, a zato se zaboravio sasvim i na Crnu Goru... Neka! Ako već Bog čudo ne učini, Crna Gora propašće, ali lojalna srpska vlada ne propade dok je sveta i veka..."

Pred opasnošću takve osude i ocene nikom nije bilo lako da popusti pred Turcima i diplomatskim pritiskom i prihvati mir po svaku cenu, a bez sumnje je najteže bilo knezu Srbije sa njegovim viteškim shvatanjem lične časti i svog položaja. Vreme odluke je, međutim, bilo došlo.[11]

Čim je protokol potpisan, ruski poslanik u Carigradu je požurio da ga dostavi Beogradu „sa iscrpnim objašnjenjima, kako bi dao srpskoj vladi pravilnu predstavu o teškoćama koje smo morali savladati i opasnostima koje će zapretiti knezu Mihailu ako odbije da se saglasi sa izvršenjem tog sporazuma" — tako da je pukovnik Vlangali mogao srpskom vladaocu uručiti tekst već 29. avgusta; 5. septembra stiglo je i pismo velikog vezira kojim Fuad-paša obaveštava kneza da je protokol usvojen od sila i odobren od sultana i da će ferman sa odlukama odmah biti upućen beogradskom muhafizu, s tim da ga knezu Srbije preda kad se „utru svi tragovi nesrećnog slučaja", odnosno kad Srbi poruše barikade i raspuste dobrovoljce.

Prijateljske vlade su bile mišljenja da Srbi treba da budu zadovoljni rezultatima konferencije. Francuski ministar Tuvnel je smatrao da su dobici ove godine veći od onih koje je Srbija tražila prošle, 1861. godine, položaj Kneževine je poboljšan i stvorene su mogućnosti za dalje promene nabolje, iseljenjem muslimana i ukidanjem dveju jurisdikcija uklonjeni su izvori stalnih sukoba; jedino je zažalio što u vojnoj komisiji za beogradsku esplanadu nije bio uključen i srpski oficir. Mutje je smatrao velikim uspehom što su izbegnuti zabrana i ograničenje narodne vojske i osuda Srbije zbog sukoba početkom juna i verovao da će u skoroj budućnosti biti novih dobitaka. Rusko stanovište je unekoliko izrazio Lobanov navedenim objašnjenjima uz poslati tekst protokola i zamerio vladi u Beogradu što iseljenje muslimana ne smatra novim dobitkom, nego samo realizacijom starog i dugo ignorisanog srpskog prava.

I doista, rezultati konferencije nisu bili nepovoljni za Kneževinu. Sile Srbiji nisu mnogo dale, ali je istina da su joj dale više nego što se prethodnih godina usudila da traži. Naročito je važno da joj od onoga što je bilo uzrok krize i za Srbiju veoma značajno, a takođe predmet rešavanja u Kanlidži, ništa nisu uzele. Dobici su, uz to, bili pretežno realni, a turski uglavnom „moralni", iako je na prvi pogled izgledalo obrnuto. U korist Srba bili su prvo, odluka da se ne ograniči narodna vojska čije je uređenje predstavljalo najvažniji uzrok krize, novo važno svojstvo političkog identiteta zemlje i osnovu sve bu-

duće borbe protiv Turaka; drugo, osim četiri tvrđave i dvaju sela, tursko stanovništvo i vlast su definitivno odstranjeni iz zemlje, što je osobito pogodovalo razvoju Beograda kao savremenog, kulturnog, ekonomskog i političkog gradskog centra; treće, evakuisana su od Turaka i preuzeta od Srba dva grada, čime je otvoren proces odlaska turskih garnizona iz Kneževine, koji će uskoro biti završen bez većih teškoća i žrtava. Jedino novostvoreno tursko pravo — na proširenje gradskog rejona u Beogradu — nije imalo gotovo nikakvog stvarnog značaja, a materijalno obeštećenje muslimana koji se sele, ma kakav teret predstavljalo za Kneževinu, prejako je označilo njihovo odstupanje i gubitak, da se ne bi moglo smatrati znakom srpskog dobitka. I kao kruna svega, Turci su težili da ograniče vojno-političku emancipaciju Srbije, a ona je, zahvaljujući i ovoj krizi, dobila krila.

Prizor koji se rešenjima konferencije otvorio pred srpskim rodoljubima, veoma je, međutim, odudarao od svega što ih je moglo zadovoljiti i njihove ocene učinio neuporedivo tamnijim od navedenih. Većina rešenja im je izgledala kao podrška turskom bezakonju i kao novi namet na one koji su već stradali nepravedno: umesto da se ukine, tvrđava se žiri esplanadom, umesto da se Srbi obeštete za imovinu uništenu bombardovanjem i izgubljenu dobit, ruše se nove kuće, a erlijama, koji su zapodevali kavgu u tuđoj zemlji, daje se naknada što iz nje moraju da se sele. Obuzet osećanjem da prestonicu treba osvetiti, ni vladalac u prvi mah nije, izgleda, uspevao da oceni specifični i realni značaj pojedinih rešenja, ponovo dozvolivši da na njega „većeg uticaja ima spoljni izgled stvari nego same stvari". Kneza je pogađalo što su proširenjem esplanade bombardovanje i vinovnici dobili izvesno opravdanje, a Srbi označeni kao agresori i opasnost, pri čemu je naknadu štete Turcima, bez ikakvog obeštećenja Srba, smatrao kažnjavanjem žrtava; da je sve baš tako potvrđivale su mu vesti da je bivši muhafiz nagrađen novim položajem u Marašu, što je moglo biti i znak za Aširovog naslednika da u buduće čini isto. Uporno je odbijao da se saglasi sa klauzulom o narodnoj vojsci — ne primećujući dovoljno da ga ona ni na šta ne obavezuje. Uopšte, knezu se činilo da je reč o ponižavajućem aktu koji on ne može da primi.

Sudeći po prvim sednicama vlade nakon vesti o odlukama izgledalo je da neće prihvatiti protokol. Knez se zaricao da neće raspustiti dobrovoljce niti pregovarati o snazi vojske, a ponajmanje dozvoliti rušenje srpskih kuća; eventualno bi mogao, kao dokaz miroljubivosti, porušiti barikade, a zatim, na bazi *status quoa* što se tiče svega ostalog, sam povesti pregovore sa Portom ili se silom odupreti izvršenju odredbi konferencije, ako bi ga neko oružjem pokušao da nametne. I dalje je pisao proklamacije o ratu sa Turskom: „Miloševu sinu pred Srbima ne može biti drugog puta do pobede i slave! Napred braćo! Napred vojnici! Bog je s nama!" „Njegova visost vidi samo ono što nije dobio i obećanja koja mu se čine neostvarivim zbog neizmernog nepoverenja prema Turcima. Samo će budućnost moći da mu pokaže šta su Srbija i on dobili" — rezimirao je Tasti novi krug rasprava sa knezom i svoje utiske iz postkonferencijske faze i upozoravao pretpostavljene da nije samo srpski vladalac takvih osećanja. „Uvređeno samoljublje i osetno pogođen ponos deluju ovde na ceo svet i nezadovoljstvo kneza je samo eho nacionalnih strasti." Četrdesetogodišnjem vladaocu ovoga leta doista nije bilo lako. Uvek dosta zatvoren i uglavnom bez bliskih prijatelja, on je morao biti usamljen i podozriv; od kako su početkom godine utvrdili ljubavnu vezu tridesetogodišnje kneginje Julije sa jednim strancem, on je prirodno takvim postao još više: bojao se da ga Turci ponovo ne nadmudre svojim lukavstvima i intrigama, da ga Austrijanci ne onemoguće, poverovao je da možda ima istine u onome što mu govore protiv Garašanina i Marinovića jer oni su, ipak, ustavobraniteljske starešine, sad evo ni prijateljske sile ne drže obećanje... Čovek kome su i najžešći kritičari priznavali patriotizam, bio je „ne malo zadahnut krutim aristokratizmom", koji ga je, u stvarima lične i nacionalne časti, činio „bolesno osetljivim". Sve ga je to sputavalo, pravilo kolebljivim pristalicom više rešenja, ali nijednom do kraja i mirne savesti privrženim. Ono što mu je uoči krize bilo sasvim jasno — da je, u datim okolnostima, glavni zadatak Srbije da brani i sačuva „preustrojenija i ustrojenija", odnosno nezavisnu unutrašnju upravu obezbeđenu „organskim zakonima" i narodnu vojsku — pod pritiskom emocija i osećanja propuštenih dobitaka (s ko-

jima ranije nije ni računao) i nametnutih gubitaka (koji nisu bili naročito važni), sada, pred kraj krize izmicalo je njegovom računu i sudu kao veliki uspeh Kneževine i njegov lično.

Ministre zaključci konferencije nisu iznenadili. Iskusni Garašanin i Marinović su već na osnovu Lešjaninovih izveštaja i drugih izvora osetili kako će se i gde stvari završiti, Monden je uvek bio dobro informisan od svojih zemljaka, a Lešjanin i Cukić od svih njih. Na sastancima vlade sa knezom ponovo se raspravljalo burno, ali ne više onako violentno — zapazio je Tasti — kao u prekidu konferencije. „Nije samo u junaštvu sve" — pisao je Garašanin Karlu Paceku obrazlažući svoje neslaganje sa Knezom i meditirao o svesti i razumu naroda ne isključujući, izgleda, ni vladaoca: „Kod naroda ne vlada svest i razum nego čuvstva i predrasude." Pa ipak, sporeći se sa vladaocem, Garašanin ni ovog puta nije bio spreman da ga napusti na najrizičnijem putu: odgovarajući 3. septembra na grčki predlog da se rat odloži za narednu godinu, prezident ministarstva je poručio da će posle ovakvih odluka konferencije vladaocu to biti teško da učini.

Kako je vreme odmicalo, iz pene emocija su se, međutim, polako pomaljali razlozi za prihvatanje odluka, kao sure i neprijatne, ali neizbežne i neuklonive hridi. Mnogi od razloga protiv rata, uočeni raznim povodima prethodnih godina, nimalo se nisu bili promenili; kriza je samo pomogla da se čvrstina pojedinih činilaca bolje uoči i da predstava o njima postane određenija. Ratom bi se najpre ušlo u sukob sa težnjama koje su preovladavale u velikoj evropskoj politici i Srbija bi ostala gotovo bez svake podrške, bez prijatelja među silama i bez obezbeđenja opšteprihvaćenim načelom neintervencije od eventualnog austrijskog napada s leđa. Slobodoumno evropsko javno mnjenje, „čije saučastije vredi mlogo puta više nego nekoliko naoružanih bataljona... ne ima pravog ponjatija" ni o mukama hrišćana u Turskoj, ni o težnjama Srbije — cenio je sam knez. Izgledi na Balkanu nisu bili ništa bolji. U takvim uslovima i nakon pobede u Crnoj Gori, sva turska rumelijska ordija, uvežbana i prekaljenja, sručila bi se na Kneževinu; Divan nije žurio da olako uđe u novi rat, ali je bio rešen da se bori ako

Srbija odbije odluke, tim pre što je Midhat-paša javljao da se raja po Rumeliji smirila, što je iz serdar-ekremovih depeša izbijalo samopouzdanje i što je Engleska najavila novu novčanu transfuziju koja je trebalo da okrepi trošni organizam Osmanskog carstva i omogući mu da bar vojnički još izdrži. Ordija i sav bašibozuk, Čerkezi, Tatari, balije i Arnauti sručili bi se na Srbiju. Konačno, takvoj sili je trebalo suprotstaviti narodnu vojsku bez oružja, neobučene i nepovezane jedinice seljaka pritisnutih dugovima i teškim socijalnim prilikama, koji su pobunom u Beogradu jasno pokazali otpor ako ne samom ratu, ono dugom odsustvu od kuće i disciplini koje bi ovaj rat neizostavno tražio.

Uza sve to, vladalac je ćutao: nije uzimao i nije ostavljao, nije prihvatao mir niti je objavljivao rat. „Mada uveren da ne može zaratiti i vrlo odlučan da ne preduzima nikakvu inicijativu — konstatovao je Tasti — tvrdoglavo je odbijao da blagoslovi neke odredbe protokola koje mu izgledaju kao implicitno opravdanje bombardovanja."[12] Kneževa upornost nije, međutim, mogla trajati večito. Dvadesetak dana nakon dolaska protokola, iz Carigrada je u srpsku prestonicu prispeo i njegov glavni autor, koji će doprineti da ono što je na Bosforu urađeno ovde bude prihvaćeno.

Tokom leta u Beogradu su, naime, boravila dvojica engleskih diplomata sa porodičnim imenom Bulver i oba višeg ranga od konzula Longvorta, što je — između ostalog — bio znak koliko je londonskom kabinetu bilo stalo da krizu reši po svome i srpsku vladu natera da rešenje prihvati. Najpre je 8. jula stigao Džordž Edvard Liton Bulver, sekretar britanskog poslanstva u Beču. Javno, zadatak mu je bio da pomogne Longvortu u nastojanjima radi održanja reda i povratka mira, a pričalo se da ga je Rasel poslao kao neku vrstu kontrole nad starim konzulom, koji je, nakon „skretanja" početkom juna, teško uspevao da povrati ministrovo poverenje. Ovaj diplomata od struke, i sam poodmaklih godina (bilo mu je blizu 60), inače sinovac britanskog poslanika u Carigradu i Dizraelijev prijatelj, kod beogradske intelektualne mladeži bio je neuporedivo poznatiji kao pisac: licejci su tih godina na nemačkom čitali njegove romane *Ernstom Maltraveron, Alisa* i *Poslednji dani Pompeje,* a baš 1861. i 1862.

je vredni Kosta Stojan Novaković za potrebe živahnih beogradskih pozorišnih scena „posrbio" ceo mali repertoar stranih komada i, između ostalih, Bulverovu komediju *Lionska lepotica.* O dosta dugom boravku književnika Bulvera u Beogradu ostalo je malo, ali uglavnom lepih tragova — primećeno je, na primer, kako se nije ustručavao da zameri Ahmed Vefik-efendiji njegovo naduto držanje, iritantno ponašanje i neadekvatan stav, što se od engleskog diplomate, pogotovu ako je došao sa zadatkom da učvrsti britansku podršku turskim interesima, teško moglo očekivati; ipak, on nije imao većeg direktnog uticaja na ishod krize, ni ulogu kakvu je dotad i otad igrao njegov stric.

Kneževo ćutanje i beogradska napeta tišina zabrinuli su predstavnike sila u Carigradu i osobito Henrija Bulvera koji se pobojao da mu gotovo završeni posao ne ostane bez rezultata i zato odlučio da dođe u srpsku prestonicu i sam privede kraju stvar koju je tako sigurno vodio dosad. Bulver je stigao u Zemun 15. septembra i odmah austrijskim ratnim brodom „Albert" prešao u Beograd. Od upravitelja varoši Barlovca i Garašaninovog sina Svetozara, koji su ga dočekali na obali, zatražio je da ga odmah povedu knezu „kako bi Njegovoj Visosti dao dokaze svog poštovanja i respekta". Dok su kneževe kočije grabile uz padinu, „Albert" se, stavljen poslaniku na raspolaganje dok boravi u Beogradu, usidrio nasred Save. Puno podozrenja prema Bulveru, srpsko Praviteljstvo je odlučilo da se na njegovo prisustvo ne obraća posebna pažnja; vlada će odlučivati isključivo se rukovodeći svojim pravcem i interesima zemlje, kao da nema ni njega ni njegovih saveta, zahteva i upozorenja.

Iskusni, pribrani i uporni diplomatski vuk nije se, međutim, lako i jednostavno mogao ignorisati. Već narednog dana — bila je nedelja — knez mu je vratio posetu i za ponedeljak ga pozvao na ručak, čime je počela duga i skoro neprekidna serija razgovora, tokom kojih vešti Bulver nijednog trenutka nije napustio pomirljiv i prijateljski ton. Umesto da se zadrži četiri dana, kako je planirao, poslanik je ostao devet, korak po korak pomerajući kneza do tačke koja bi omogućila okončanje krize. Već na početku je rekao kako niko nije očekivao da će Srbi biti zadovoljni rešenjima, ali da im niko ne smeta

da se, prihvatajući ih u načelu, uzdrže gde je neophodno, zatim je izneo vlastito mišljenje da njihovo nezadovoljstvo ima razloga i za ubuduće obećao iskrenu podršku svim zahtevima srpske vlade koji ne bi udarili po celokupnosti Turske. Kasnije je svoje obaveze učinio još određenijim — dao je knezu časnu reč da će u prvoj zgodnoj prilici pomoći ostvarenju srpskih traženja „koja odjednom nije bilo moguće iščupati od Turske". Ipak, to nije omekšalo stav Mihaila Obrenovića, koji je naložio Marinoviću da sastavi negativni odgovor velikom veziru; Garašanin je počeo da brine što se propušta retka prilika da se najjači turski prijatelj veže za interese Srbije, a prvi put obeshrabreni Bulver je pozvao u pomoć konzule, uveravao ih da je i sam bolje obavešten otkako je u Beogradu i da protokol doista zaslužuje poboljšanja, i zamolio, osobito Tastija, da mu pomognu. „Trčkarao je od jednog konzula do drugog i tražio njinu potporu — sa zadovoljstvom je uočio Garašanin — oko nas je obletao i tako reći moljakao." Francuskog konzula je prijatno iznenadila Bulverova nepristrasnost i dobra namera prema Srbiji, a poverovao je i njegovim rečima: „Ja uopšte nisam protivnik Srbije, ja bih voleo najpotpuniji napredak Kneževine u svakom pogledu samo pod uslovom da ne pričinjava rane Otomanskom carstvu" i uveravanju da će „vreme učiniti svoje", naravno za Srbiju. Sa takvim utiskom o poslaniku i od Tuvnela instruiran u istom pravcu, Tasti nije oklevao da se odazove i pomogne. Od Bulvera je zatražio još malo strpljenja, uveravajući ga da knez, iako politički neiskusan, nije rđavog duha i karaktera, pa se dobrim razlozima može vratiti na razuman put, a zatim je prionuo da Mihailu Obrenoviću dokaže kako će daljim otporom komplikovati svoj položaj, onemogućiti prijatelje i prepustiti se neprijateljima. Mračan i nervozan, knez je žalio što jurišem nije zauzeo manje tvrđave početkom juna, gnevio se zbog „bezobzirne provokacije" sa naimenovanjem Ašir-paše za guvernera u Marašu, žestio zbog neke Bulverove izjave da samo Turci gube i da on nije ni žrtvovan, ni ponižen... „Uzmite ono što Vam je dato i prihvatite ono što Vam je ponuđeno bez izjave da ste zadovoljni, a kao put ka jednom još boljem stanju" — hrabrio ga je Tasti, objašnjavajući kako nije mala žrtva Turaka koji napuštaju zemlju rođenja

i obećavajući podršku carske vlade ubuduće „Hajdemo, potrudiću se da ne oneraspoložim nikoga" — prekinuo je dugo Tastijevo izlaganje knez i ustao; „Pobeda kneza nad samim sobom beše teška" — uverio se Tasti i nakon četvorosatnog razgovora požurio da obavesti Bulvera i kolege o ishodu. Ipak, pokazalo se da ni to nije bio kraj: ponovo je nastala tišina duga dvanaest sati, tokom koje vladalac nije ni s kim reči prozborio. Garašanin nije znao da objasni Bulveru i konzulima šta se događa. Longvort je predlagao kolektivni zahtev knezu da se izjasni. Zatim je održana sednica ministarstva i ručak posle nje, za kojim je knez presudio: „Ovako ostati ne može. Mi zasad pristajemo jer smo nespremni, ali ja ću turski jaram stresti i toga radi žrtvovaću celo svoje imanje kad zatreba." Garašanin je požurio da konzulima i Bulveru saopšti kneževu odluku „da ne oneraspoloži nikog" i pošao u grad da muhafizu „deklariše" vladaočevu spremnost za prihvatanje protokola.[13]

Tačno šesnaest dana nakon poruke velikog vezira, knez je Fuad-paši odgovorio pismom koje je, po Garašaninovim savetima, redigovao Jovan Marinović: u odlukama konferencije i vezirovom pismu nema rešenja koja bi pokazala pravičnost i dobro raspoloženje Porte i garantnih sila prema Srbiji, a njegova neslaganja se u prvom redu odnose na sledeće: (1) ne samo što bombardovanje nije neposredno ili posredno osuđeno, nego se „i nevine žrtve bombardovanja ostavljaju bez i najmanje prizrenija i naknade", uz istovremeno obeštećenje turskih gubitaka izazvanih aktom njihove vlasti; (2) iako je dokazano da beogradski grad nije napadnut od Srba i da je, štaviše, sa njega ugrožen nevini narod, njegove borbene mogućnosti se uvećavaju širenjem esplanade i rušenjem srpskih kuća; dakle, umesto jemstva Srbima protiv novih napada agresivnog garnizona, jača se i obezbeđuje njegova pozicija; i (3) moralne garantije date Kneževini od strane carske vlasti nisu pouzdane jer — kako je pokazalo i poslednje iskustvo — one ne mogu čvrsto da vežu udaljene garnizone i komandante. Objasnivši kako mu je nemoguće da ne iznese ove rezerve i ne ukaže na tačke „koje su malo shodne da otvore eru poverenja i blagonaklonosti", vladalac Srbije zaključuje da ga to „neće nikako zavesti sa pravog puta i ni u čemu neće osla-

biti interes koji polažem u održanje mira i dobrih odnošenja sa vlastima Njegovog Carskog Veličanstva Sultana", čime je u stvari prihvatio odluke i mir. Kneževa proklamacija narodu o prijemu fermana i ukidanju ratnog stanja pojavila se 24. septembra: iako u punoj meri ne odgovara željama i očekivanjima, rešenje iz Kanlidže ipak sadrži ispunjenje dosad neostvarenih prava Srbije i neke nove dobitke, pa je vladalac „našao za dobro ne polagati prepone da se dogodivšim se zamešateljstvima i otud proizišlom izvanrednom stanju kraj učini..." Knez ne ostavlja narod bez nade: „Ukoliko naše pravedne želje nisu ovom prilikom ispunjene, ja s velikim pouzdanjem u milost božju i u dobro raspoloženje sila, očekujem da će se docne ispuniti." Proklamacijom su opozvane ili ukinute sve odluke i izvanredne mere donesene tokom leta: rešenja o ratnom stanju i prekim sudovima, promeni statusa činovnika, o oslobađanju vojnika od danka i opštinskoj obavezi da pomognu njihovim familijama, itd.; samo je odluka o priključenju Trgovačkog suda Sudu varoši Beograd, kao trećeg odeljenja, ostala na snazi.

Posle ispunjenja svih prethodnih uslova, predviđenih zaključkom konferencijskog protokola, predaja fermana je izvršena 25. septembra na način koji je odudarao od uobičajenog... Knez je hteo da umanji značaj ovog čina i nije pozvao konzule, što zamalo nije izazvalo Longvortov protest. Rašid-paša je knezu pošao najsvečanije, praćen znatnom svitom (u kojoj su bili Šahim--beg, donosilac fermana iz Carigrada, dva ađutanta i svi njegovi sekretari) i uveren da će ga knez dočekati na kapijama konaka. Srpskog vladaoca, međutim, nije bilo ni na stepenicama i ustao je sa stolice tek kad su Turci ušli u dvoranu. Pošto je muhafiz pročitao i dao akt, knez je kesu sa fermanom predao sekretaru ne poljubivši svitak i ne dodirnuvši ga čelom, i suvo rekao: „Izvršiću ferman, vi ste mogli videti da sam već počeo." Naišavši na ovako hladan prijem, lišen dotadašnjih počasti i ceremonijala, paša je izgubio sigurnost i sve što je rekao predajući ferman i u razgovoru s knezom nakon toga bilo je zbunjeno mucanje. Iako je knez, okružen Garašaninom, Marinovićem i popečiteljima, nakon formalnog dela susreta učinio nekoliko prijateljskih gestova i reči, muhafiz je

otišao veoma brzo. „Naš put u konak i natrag — žalio se Šahim-beg po povratku u Carigrad — bio je nalik na pratnju pri pogrebu."

Uvođenje redovnog stanja je, po kanlidžskom protokolu, bilo uslov za predaju fermana, pa se s njim počelo kad i sa pripremom kneževe proklamacije. Barikade su porušene u noći između 23. i 24. septembra i sutradan, regularna vojska i žandarmerija su povučene u kasarne (ostalo je samo nekoliko patrola radi kontrole „linije stražarne" između grada i varoši) „najveći deo opasnih pojedinaca je udaljen' (tako je Dozon javio Mutjeu, očito misleći na bećare i dobrovoljce), poredak je ponovo i u celosti prepušten brizi Upraviteljstva varoši na čelu sa Barlovcem. Zemljani bedem oko najstarijeg dela varoši počeli su da ruše i sa šancem izravnjavaju narodni vojnici, a kad su „zatražili da budu pošteđeni toga kuluka", zamenjeni su robijašima i definitivno pušteni kućama. Nizami su istovremeno zatrpali šančeve načinjene van gradskih zidova i povukli topove dotle isturene prema varoši, a 550 erlija je, ne čekajući specijalnu naredbu, otplovilo za Vidin. I na granicama je došlo do popuštanja: knez je naredio da se povuče narodna vojska koja ih je tokom leta čuvala, a turska Rnmelijska ordija, uključujući i najjači Carigradski korpus i Carsku gardu, lađama je iz Bara počela da odlazi ka svojim glavnim i stalnim prebivalištima u jedrenski vilajet i na Bosfor.

U Beogradu su trgovci povadili preostali espap i otvorili dućane, povratak izbeglica je postao življi, a rad nadleštava uredniji. Pošto su se kvartaljnici tokom leta bili preobratili u vojne komandante i, maltene, vođe dobrovoljačkih družina, redovni policijski poslovi bili su uveliko zapušteni; „zbog poznati izvanredni okolnosti za prošli pet meseca, tj. maj, juni, juli, avgust i septembar ove godine (Upraviteljstvo varoši, Ž. Đ.) mesečni izveštaj nije moglo, a ni sada nije moguće podneti — pravdao se Barlovac Hristiću — pa moli g. Ministra da od podnošenja isti Upraviteljstvo poštedeti izvoli"; izveštaji za oktobar, novembar i decembar prispeli su u više nadleštava blagovremeno ne javivši „ništa črezvičajno", osim o ponekoj krađi i davljenju na Savi.

Postalo je, takođe, jasno da normalnu aktivnost u školama treba nastaviti što pre. Početak školske godine

u Liceju naišao je na dosta smetnji: trebalo je obaviti već ranije nameravanu i zbog događaja odloženu opravku zgrade, tim pre što je tokom leta stradala i od bombardovanja i, pogotovo, od privremeno promenjene uloge Konaka. Mladi su, ipak, iz Liceja-kasarne uskoro došli u Licej-školu. Pripadnici Đačke legije sa ponosom su prepričavali događaje kolegama koji su leto proveli kod kuće; svršeni gimnazijalci su punili hodnike gornjeg boja čekajući da budu primljeni „u zasedanije" gde se vršio upis.

Troškovi vanrednih događaja, ratnog stanja i njihovih posledica i vojnih priprema u vezi s tim i posle toga bili su, međutim, takvi da se uskoro morao razrezati porez od dva dukata s glave na glavu, prema kome su bili obavezni svi poreski obveznici, činovnici, penzioneri, udovice sa porodičnom penzijom, sveštenici, učitelji, kmetovi i Cigani. Zahvaljujući sistematskoj akciji prikupljanja priloga, Užičanima postradalim u požaru upućeno je 140.149 groša čaršijskih ili 2.335 dukata cesarskih.

Tokom novembra je u celosti obnovljen i uobičajeni društveni život prestonice. Nova pozorišna sezona počela je komadom kojim je prethodna naglo prekinuta: beogradska družina je početkom meseca dala predstavu *Vladislava kralja bugarskog,* a zatim su došli gosti iz Novog Sada, Srpsko narodno pozorište pod upravom Lazara Telečkog; izuzetno posećenim predstavama prisustvovali su knez i kneginja, beogradska publika je oduševljeno pozdravila goste, a domaćini iz Velike pivare su u njihovu čast priredili i bal. Prvozvani Andreja je nešto kasnije obeležen „luminacijom" i paradom vojske i žandarmerije na Velikoj pijaci...

I važniji akteri događaja, a ne samo obični soldati, tih su dana napuštali, Beograd. Sa puno laskavih reči za Srbe. Henri Bulver je otišao, čim se uverio da će knez Mihailo primiti protokol, najpre u Beč, na razgovore sa Rehbergom, a zatim na dugo željeni odmor. I vladalac je, nakon prijema fermana, nastavio putovanje prekinuto sto deset dana ranije, ovoga puta sa Julijom i ponovo u pratnji Cukića, ali bez Vuka Karadžića: 27. septembra izjutra pošao je u obilazak smederevskog, požarevačkog, ćuprijskog, jagodinskog i kragujevačkog okruga; tako je ova kriza počela, potrajala i završila se između dva kne-

ževa putovanja po zemlji. Uprkos svem trudu, diplomatski činovnici evropskih država na službi u Beogradu nisu iz krize izašli slavno: „Konzuli su svi načeti — pisao je Ristić — i g. Longvort, što nije bio dovoljno turkofil, i g. Tasti što pusira Srbe... i g. Meroni po tužbi Austrijanaca, i g. Skovaso po tužbi Turaka, pa i sam fini taktičar g. Vlangalija bio je jednom izgubio skok, te navukao sebi opomene poslaničke." Pohvaljen od Tuvnela za svoj rad u Beogradu i premešten za konzula u Aleksandriju, Tasti je već 26. oktobra napustio Beograd, predavši poslove Ogistu Dozonu. Istih dana je Napoleon III otpustio Tuvnela od svih njegovih ministara više sklonog da pomogne oslobađanju malih naroda, i Ministarstvo spoljnih poslova po četvrti put poverio Eduar Druen de Lisu, neobično dragom Svetoj stolici i bliskom desnici. Turski ministar nije prošao ništa bolje: u zimu je padišah otpustio Mehmed Ali-pašu, a i tek dovedenog beogradskog muhafiza; za novog guvernera tvrđave na Kalemegdanu postavljen je divizijski general Ejub-paša. Od Turaka je izgleda, samo general-major baron Filipović dobio neko priznanje: za usluge učinjene tokom leta iz Carigrada mu je već oktobra stigao orden Medžidije prvoga reda. Mladi Pijemontez Karlo Perolo je napustio italijansku službu i zauvek ostao u Srbiji kao vlasnik vrhunske delikatesne radnje, iz koje će se snabdevati i diplomatski kor, i kao zakupac čuvene kafane „Hajduk Veljko", one iste koja je 1862. stajala na bastionu šanca najviše isturenom ka Terazijama.

Kad je knez pošao u okruge, Monden je otišao na jednomesečno odsustvo, na kakva će i kasnije često ići, sve do proleća 1865. kada je, svečano ispraćen, „Deligradom" prešao u Zemun i zauvek se vratio u Francusku; do kraja života (umro je početkom 1900) znao je po neku srpsku reč, govorio o Garašaninu kao gospodinu i sećao se Stambol-kapije, Dorćola, Zereka, Kalemegdana, šanca... Već prilikom prvog odsustva posle krize zastupao ga je Milivoje Blaznavac i, u tom svojstvu pripremio pomenutu paradu na Velikoj pijaci; zamenjivaće ga, kad zatreba, i u buduće, sve dok sam, nakon Mondenovog definitivnog odlaska, ne postane ministar vojske. Franja Zah je posle krize proizveden u čin potpukovnika, da bi u narednih petnaestak godina doterao do generala i na-

čelnika generalštaba i poslednje godine života, kao srpski penzioner, proveo u Slovačkoj. Alimpić, Belimarković i Lešjanin su dospeli do generalskih činova i najviših komandnih položaja, a od komandanata dobrovoljaca u vojsci su posle ovih događaja ostala dvojica koja su i dotle bili vojnici. Iako invalid, Đorđe Vlajković je još dugo bio aktivni oficir, pri tom uvek zapažen u javnosti, najpre kao istaknuti član Ujedinjene omladine srpske, zatim kao potpisnik jednog liberalnog programa sa socijalističkim elementima i kao organizator nacionalno-oslobodilačkog rada u Turskoj, a onda kao komandant dobrovoljačkih i drugih jedinica u ratovima 1876—1878 na Drini, u Ibarskoj vojsci i na Javoru i u dolini Južne Morave; poslednji, pukovnički čin dobio je zajedno sa Antonijem Oreškovićem i Đurom Horvatovićem 1876. godine. Vreme do tih ratova Orešković je proveo u Ministarstvu vojnom i Ministarstvu inostranih dela, a zatim je bio na položajima komandanta divizije i pomoćnika načelnika generalštaba. Treći zapovednik dobrovoljaca, Stevan Kaćanski, ostao je profesor i pesnik; osobito je bila zapažena njegova aktivnost u Kragujevcu gde je veoma doprineo razvoju Čitališta i napretku omladinskog pokreta. Sa vojevanjem i žurnalizmom ni otad, kao ni dotad, nije imao mnogo sreće: na molbu da ga prime u vojsku, početkom 1864. odgovorili su mu iz Ministarstva vojnog da će to učiniti čim počne rat i on je doista bio u srpsko-turskim ratovima, ali na manje važnim položajima. Ponovo je izdavao novine, zbog kojih je trošio vazda oskudnu platu i gubio penziju. Za Bugare, Beograd je još dugo bio važan emigrantski centar. Rakovski je naredne zime učestvovao u prenosu oržja iz Rusije u Srbiju, a zatim išao u Atinu po diplomatskom poslu knjaževskog praviteljstva; vojvode Panajot, Ceko, Iljo i drugi su se za vreme čitave vlade kneza Mihaila mogli sresti po Beogradu, a legija iz 1862. nije bila poslednja — 1867. je formirana još jedna, Druga bugarska legija, kao neka vrsta oficirskog kursa kojim su rukovodili Jovan Dragašević i Jevrem Marković.

Zapovednici Licejske čete su nastavili putevima kojima su išli i dotad. Prota Jovanović je maltene smatran krivim što se 1862. ponašao na način „nedostojan sveštenika", ali je ipak postao profesor i rektor Bogoslovije,

a zatim i vladika u Šapcu i Nišu i narodni dobrotvor. Zanimljiva je njegova politička aktivnost: kao jagodinski poslanik istakao se svojim predlozima da se skupštini da deo zakonodavne vlasti i pravo da bira svoje časnike, kritikom ponašanja policije tokom izbora i traženjem slobodne štampe, tako da su ga poneki još za života kneza Mihaila smatrali „vođom skupštinske opozicije", a Svetozar Marković mu odao priznanje za prvi protest koji se u skupštini čuo protiv vladaočeve samovolje. Posle Velikog suda, Kosta Magazinović je postao zastupnik Kneževine u Bukureštu, pa državni savetnik i ministar građevina i na kraju zastupnik Srbije u Carigradu. Za razliku od ostalih dobrovoljačkih jedinica, Licejska legija se nije održala samo u pričama onih koji su se 1862. „čeličili" (kako se s njima šalio Zmaj) u njoj, nego i stvarno, kao vrsta oficirske škole sledećih naraštaja velikoškolaca: pripadnici Đačke čete su redovno, u stroju, pod oružjem, sa pesmom i okićeni marširali sokacima ka terenima za obuku na Vračaru. Kad se u proleće 1867. knez Mihailo vratio iz Carigrada sa dobijenim gradovima, na Velikoj pijaci ga je dočekala ova vojnički uređena trupa, koju je najpre pozdravio kao i ostalu vojsku, a zatim, u znak naročitog poštovanja, skinuo i kapu. Iz ove krize vodi poreklo još jedna slična družina: trgovci Nikola Stefanović Živko Karabiberović, Konstantin Antula, Kosta Kumanudi i još nekoliko drugih osnovali su „Tobdžijsko društvo" sa ciljem da beogradsku trgovačku i zanatlijsku mladež pre upisa u artiljeriju narodne vojske (Beograđani su pretežno regrutovani u taj rod) upozna sa oružjem; za obuku je iskorišćen turski top svojevremeno skinut sa šanca i sakriven u šupi iza krčme „Kod Vase Čarapića", a instruktorskog posla se prihvatio mehandžija Praporčetović, isluženi artiljerijski narednik stajaće vojske. Prostrano dvorište Kolarčeve kuće pored Stambol-kapije služilo je kao poligon kojim su vazda odjekivale gromke komande bivšeg knjaževog tobdžije; za lepih dana, osobito nedeljom i praznikom, okupljalo se dosta mladog i rodoljubivog sveta, a gotovo uvek se mogao naći instruktorov kolega i komšija sada već srpski podanik Karlo Perolo, poznat po nadimku „Solferino".[14]

Odluka srpskog kneza i vlade izazvala je negodovanje mnogih. Nezadovoljstvo ratobornih ljudi, kome su

dotle samo povremeno davali glasa očekujući definitivnu reč praviteljstva, pretvorilo se posle prijema fermana u bujicu gorkih prekora i teških optužbi, čiju je suštinu najmirnije i precizno u *Srpskom dnevniku* izrazio Jaša Ignjatović: „Kad se hercegovački rat započeo, svaki je držao da će se i Crna Gora u taj rat umešati. I doista, Crna Gora se u taj rat umešala... Hercegovci se uzdaše u Crnogorce, ovi u Srbiju... Sa napadom na Beograd dadoše Turci dosta pravičnog povoda da se i Srbija na svoja stoletnja prava sa Turskom izračuna. I doista, Srbija usta na oružje i svako je mislio, sad je odsudni čas za Srbiju nastao. Svi se prevariše. U Crnoj Gori borilo se na život i smrt, ne za opstanak Crne Gore, već za čitavo Srbstvo. Srbija, držeći oružje u ruci, nije Crnoj Gori pritekla..." Uopšte, u *Srpskom dnevniku* je i ovoga puta bilo najžešćih reči, i od ljudi iz Vojvodine i od ljudi iz Srbije. Dok se još nije ni znao sadržaj protokola, korespondent iz Beograda je neodlučne zvao najtežim imenima: „Turske zmije već palacaju jezikom više Cetinja... Ta zašto nismo već sa braćom bratski zagrljeni na krvavom polju...? Ta šta smo radili za četrdeset pet godina slobodnog života...? Ta kud su vlade naše, kud huka-buka o sreći i blagostanju, gde je snaga kojom se tolika hvala diže, zar je sad zeman puške opravljati i noževe oštriti, zar sad tek da učimo i spremamo vojsku, zar se sad stoji?... Kuda li će te izdajice?... Da li će u paklu biti dovoljno vrela ognja da sve vaše grehe sagori?" Dok se knez kolebao, optužbe sa beogradskih barikada u *Dnevniku* postajale su češće, žešće, kraće i bez objašnjenja: „srce je prepuklo od teške sramote, od izdaje koja se zgomilala na ovu nesrećnu zemlju od njih nekoliko..." Za rodoljube je razlika između naroda i vlade duboka: „oni koji su rekli 'rano je' kad je bombardovan Beograd, spaljeno Užice, kad popadaše braća Crnogorci, danas kažu 'na proleće' i govoriće to 'do suđena danka'. A u narodu nije tako, u narodu je uvek doba..."

Uz bok *Dnevniku* i ljuće no ikad ubadao je *Komarac:* „Ne bi bilo *Crne* Gore da je bilo *Beljeg* grada" — zamerao je Zmajev list dok su Crnogorci davali poslednji otpor, a odluke iz Kanlidže putovale za Srbiju, i otpočeo čitav satirični lanac: „U Srbiji su uvideli da one vensanske puške ne valjaju ništa, jer tako isto zarđaju kao

i druge kad badava u logoru kisnu"; „neki besposleni filolozi dokazuju da legija dolazi od leći ili lagati — na to neke pojete pronađoše da je najčistiji slik slava i spava"; popečiteljima i savetnicima je preporučeno da od fermana naprave lepeze kojima će „premudro, znojavo i umorno čelo da lade, al' treba da zapamte da je artija i da se brzo dere — dugo se laditi ne mogu"; hvali se „pravi Srbin koji ne raspituje šta će strani dvorovi na njegovo zanovetanje kazati" i opisuje kako se posle svega „narod pokunji, pa ide kud koji da opet boravi sanak, da sniva o boljoj budućnosti". Jednako jetka bila je i *Danica*, prvenstveno književna i u ovo doba ne odveć hvaljena zbog slobodoumlja: „Po kineskom načinu mišljenja Srbija vrlo pametno radi što se na diplomaciju bacila, te neće sad u ovoj najvećoj krizi da Crnoj Gori pomogne, jer i nepomaganje u nevolji spada u srpsku harakteristiku, a narodni se harakter mora čuvati."

Poezija je i ovog puta najrečitije saopštila najborbenije mnjenje u Srba. Mita Popović iz Baje ponovo kori braću u Kneževini:

Što ne skačeš na noge junačke,
Srbijanče, moje ime drago?
Što ne vataš ljuta jatagana,
U desnicu tvoju, moja snago?

Ali, najteža je pesnička optužba iz samog Beograda, optužba Aberdarova:

Čija želja? Čija volja?
Ko to jošte slutit moga',
Propuziti ropskom nogom
Preko kama krvavoga!

. . . .

Ne! Ne može, Ne mož' biti!
Zar kroz kletvu i kroz buku,
Preko krvi, dušmaninu
Da pružimo bratsku ruku?

Nešto mlađi Dragiša Stanojević se posle svega što se desilo, sprdao sa svojim rodom:

Moj Srbine, zaspao si davno!
. . . .
Ustaj, traži lekovite trave!
Daj melema — bone grudi leči...

Upoređene — a to se poređenje nametalo samo po sebi — sa onim što je srpsko javno mnjenje u Austriji govorilo o Crnogorcima i činilo za njih, kritike na račun Srbije izgledale su teže nego što bi to moralo biti samo zbog njihovog oštrog sadržaja: iz dana u dan je rastao kult Crne Gore koja se žrtvuje i umire izdana, kao i ugled Luke Vukalovića, kneza Nikole i vojvode Mirka. Najpre *Srpski dnevnik* organizuje akciju za prikupljanje pomoći Crnogorcima, a onda se i drugde javljaju slične, u Vršcu, „odbor gospođa" u Novom Sadu, akcija *Srbobrana* i njegovog urednika Petra Ninkovića, pa zatim pokret u Dalmaciji na čelu sa Natkom Nodilom, odbori u Zadru i Splitu, „Odbor domorodnih gospođah i gospodičnih" u Zagrebu sa Štrosmajerovom podrškom, akcija u Dubrovniku kojom je rukovodio Medo Pucić, itd... U vojvođanskim varošima nedelja i praznik ne bi mogli proći bez „besede" i priredbe posvećene Crnoj Gori i Hercegovini.

Stanovište vatrenih patriota iz Srbije našlo je izraza u novosadskoj, ali skoro nikakvog u beogradskoj štampi. „Tek što su Turci oprostili Crnogorcima i Hercegovcima, odmah su pohitali da oproste i Srbima, kojima su prestonicu razorili bombardovanjem i uništili im trgovinu... Takvo praštanje ne možemo primiti jer ga nismo zaslužili" — to je bila reakcija *Trgovačkih novina* na vest o zaključcima konferencije; „Kao Srbija imamo brigu samo o Srbiji — kao Srbija odgovorni smo samo i jedino Srbiji. Kao Srbi imamo veći, otvoreniji zadatak, kao Srbima nema za nas granica zadatku našem, kao Srbi imamo voditi brigu o svakom Srbinu... i kao takovi odgovorni smo celokupnom Srbstvu, narodnosti srbskoj" — razlagao je u svom listu Kaćanski ne usuđujući se da izvuče konsekvence, i objašnjavao teškoće Kneževine: „Sam položaj države vodio je često u nepriliku da mora između dva zla birati." Više od toga, beogradske novine ili nisu htele *(Srpske novine* i *Vidovdan)* ili nisu smele (*Srpska narodnost* Kaćanskog) ili nisu mogle (*Tr-*

govačke novine) da objavljuju, ali su se zato u *Dnevniku* pojavljivali članci koje u Beogradu cenzura nije pustila.

Svakako najteži udarac koji je, preko novosadskih novina, iz Srbije zadat knezu Mihailu i njegovoj miroljubivoj vladi i politici predstavljali su „Pismo oficira srpski šaljućih prilog od 38 forinti za Crnogorce" koje osuđuje opredeljenje Kneževine u tek okončanoj krizi, i „Glas jednog oficira iz Srbije", objavljen četiri dana kasnije, u kome se na doista neobičan način napada „uniforma"; koliko je pažnje srpska vlada pridala ovim pojavama vidi se po „Javnoj izjavi sviju srpskih oficira" koju je nakon desetak dana objavio *Srbobran* i u kojoj su oba prethodna napisa proglašena za „paskvile i podmetanja pod imenom srpskih oficira..." Ovaj slučaj je uredništva *Srbobrana* i *Srpskog dnevnika* doveo u otvoren sukob: Ninkovićev list je uskoro pisao da „ovaj jedinstveni u svom radu istup uma pokazuje do koje mere može strast zaslepiti revnostne nazovi patriote..."

Ubrzo su, međutim, događaji u Grčkoj, a zatim i u Poljskoj zaokupili pažnju srpskih listova i skrenuli je sa mira na koji je pristala Kneževina, mada će odjek događaja iz 1862. u njima trajati još veoma dugo.[15]

Za četiri meseca od potpisivanja protokola i uz pomoć posebnih komisija trebalo je, po njegovim odredbama, iz Srbije iseliti muslimansko stanovništvo nastanjeno van tvrđave, utvrditi naknadu za napuštene nekretnine i odrediti veličinu i oblik novog gradskog rejona u Beogradu i mere u vezi sa naoružanjem tvrđava kojima će se varoši vratiti spokojstvo i obnoviti poverenje; i kad je reč o postupku i što se tiče roka, obaveza srpsko-turskog dogovora o ograničenju narodne vojske, odnosno turskih garnizona, bila je neuporedivo manje određena i očigledno predviđena za realizaciju tek posle ovih „naredbi".

Iako su se beogradski Turci još tokom leta počeli iseljavati, sistematski odlazak je najpre zahvatio Užičane zbog požara i borbi u toj varoši. Garašanin i Ali-beg su 10. septembra potpisali sporazum o toj operaciji, a već narednog dana su savetnik Gaja Jeremić i turski komesar pošli u Užice, praćeni sa osam kola „otmeni Turaka" i srpskih činovnika. U Užicu su Turci dotle već isprodavali imanja srpskoj opštini. Kad su Turci Užičani po-

šli u Bosnu, čelo kolone, na kome je jahao potpukovnik Žabarac, bilo je — beleži hroničar, preterujući — na Kadinjači, a rep u varoši. Srpska narodna vojska ih je pratila pevajući. „Kad se opet staneš seliti — šalio se po neki era sa dojučerašnjim komšijama — nemoj drugog tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim"; Turčin bi nevoljno odmahnuo: „Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučeno ćemo se i u Šamu zadržati."

Sokoljani, međutim, ni otići nisu hteli s mirom, niti zaostati za Užičanima koji su se neki dan ranije potukli. Pre nego što će tamo sam poći, komesar Ali-beg je u Soko poslao Mehmed-bega i Abdul-efendiju da Sokoljanima rastumače odluke i uvere ih „kako im sultan želi dobra". Predvođeni Salkom Zaimovićem, sokolski žitelji su se najpre zatvorili u grad, a zatim pucajući iz topova i sa golim handžarima poterali Ali-begove emisare, koji se nisu mogli sakriti ni u mudirovom konaku; rulja je probila vrata od zgrade Medžlisa, tukla i po sokacima vukla Abdula uzvikujući „Jesi li Vlah ili Turčin?" Na kraju su golog i prebijenog efendiju bacili u jednu od gradskih tamnica odakle su ga neki vlasti lojalniji ljudi noću odveli u Krupanj, pod zaštitu rađevskog načelnika. Nova Ali-begova deputacija, koja je nosila naredbu Sokoljanima da odmah počnu sa selidbom, uskoro se vratila i objasnila komesaru kako oni neće ni da čuju o tome: „Mi hoćemo da nam sam sultan dođe u Soko — poručili su begu iz Carigrada — pa da nam kaže pošto nas je prodao Vlasima, a drukčije, dok ijedan traje, bićemo se ne dajući Sokola." Korespondenti *Srbobrana* su javili kako su ovi „među fanaticima prvi fanatici... savršeno podivljali" i poručili: „Mi nemamo cara kad nas šalje u surgun." Ostavivši jednog činovnika u Užicu da sa srpskim produži merenje turskih zemalja, Ali-beg i Jeremić su 1. oktobra pošli u nemirnu tvrđavu. Sokoljane nisu, međutim, mogle da smekšaju ni reči carskog komesara; pošli su tek kad im se počela primicati srpska vojska pod komandom Petra Radojlovića, načelnika iz Krupnja. Lazar Komarčić je napisao da je čak i tu bilo Srba koji su ih zažalili: „Ovde su se izrodili i njihovi đedovi i njihovi čukunđedovi, nije lasno bolan ostaviti svoj zavičaj, svoju kuću i svoje ognjište", i takvih načelnika koji su kažnjavali Srbe što Turcima pri odlasku čine neprijatnosti.

Krajem oktobra „lagumirate" su sokolske kule, a 27 starih topova je izručeno turskim vlastima u Bosni.

Bojazan beogradskog muhafiza „da se ondašnji Turci ne pokažu uporni naredbama Portinim" nije bila osnovana, kao ni nada erlija da će „đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu". Slučajeva njihovog odlaska sa Kalemegdana bilo je i ranije, ali je do masovnog, organizovanog odlaska došlo tek kad je Rašid-paši stigao ferman sa odlukama konferencije i u Beograd 13. septembra prispeo jedan parni remorker sa dva šlepa, pogođen za 595 dukata cesarskih; pošto su prethodno u Zemunu isprodavali nešto preostalih krava i magaradi, u ponedeljak, 17. septembra, tim prvim većim transportom je dosta Turaka isplovilo za Lom-palanku, odakle je pešice trebalo da odu u Niš i okolna naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra još 550 erlija odvezao u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 ljudi ponovo u Lom-palanku, a drugi sa 300 do Brčkog, i poslednji 9. oktobra u Vidin. Četrdesetak pismenih erlija je, otpratìvši porodice, ostalo da pomogne turskoj upravi i komisijama koje je trebalo da sprovedu druge naredbe protokola. Iz Smedereva (bilo je oko 500 erlija u 150 kuća i svi su dotle živeli u tvrđavi) su austrijskim parabrodom otišli u Vidin tek 4. novembra, ali je i tu ostalo 15 „agalara" da se Ali-begu i njegovim ljudima nađu pri ruci. Ogist Dozon je zapazio da su se sa Srbima rastali prijateljski, provevši uz čibuk poslednje sate po njihovim dućanima. Iz Šapca su neki prešli u Beograd već početkom septembra, ali su tek 1. i 2. novembra preterali stoku u zvornički sandžak, sa namerom da se svi, ukupno 568 kuća, nasele u Bosni; i ovde je nekoliko ostalo da sačeka komisiju, a dosta ih se, na glas da će to selo ostati tursko, zadržalo u Malom Zvorniku.

Iz Beograda se najviše Turaka odselilo u Niš i nastanilo oko Svetonikolske crkve pod Goricom. Sa Drine ih je, prirodno, najveći broj pošao u Bosnu, gde je „raja morala kulukom da im gradi naseobine" — kako je obavestio *Srbobran*. Svih 689 porodica užičkih Turaka je otišlo u sarajevski sandžak, gde je o njihovom razmeštaju bilo ozbiljne rasprave u Medžlisu: Osman-paša je tražio da se 100 porodica smesti u samoj varoši, Šefik-beg se zalagao da se pošalju na imanje Husein-bega Gradaščevića,

francuski konzul je savetovao da se razmeste po selima... Na kraju j njih oko 4.000 raspoređeno u Zenici, Rogatici i Vlasenici, dok je u samom Sarajevu ostalo jedva šest kuća. Oko 300 Sokoljana naseljeno je u Zvorniku, Tuzli, Bijeljini, Gradačcu i Modriči. Smatra se da su tom prilikom od podrinjskih Turaka stvorena i sela Šamac, Kozluk, Brezovo Polje, Orahovo i Kostajnica. Bilo je i takvih koji se nisu hteli zaustaviti u Rumeliji: prelazili su Bosfor i stizali do anadolskih varoši. Vođa borbenih beogradskih Turaka i najljući neprijatelj Obrenovića, Rašid-beg je najpre pošao svom prijatelju Osman-paši u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji i 1882. umro u Carigradu.

Bilo je, međutim, i onih koji nisu želeli da odu ili su pokušali da se vrate. Nekoliko porodica kovača poteranih iz Ivanjice molilo je kneza da ih ostavi jer su drugde „majstori nepoznati", nemaju mušterije i ne mogu zaraditi za život i priložilo svedočenje deset ivanjičkih opštinara o svojoj ispravnosti; ipak, Žabarac ih je sa Užičanima poslao u Bosnu. Sličnu molbu srpskom praviteljstvu, potkrepljenu izjavama požarevačkih Srba o svojoj ispravnosti, podneo je i kasapin Jusuf Daut. Tokom 1863. se dosta odseljenih obratilo vladi u Beogradu iz Turske sa željom da prime podanstvo Kneževine i vrate se u nekadašnji kraj. „Ko bi zamislio kako je bilo i moglo biti hrišćanima i Srbima XIV, XV i XVI veka — pisao je Stojan Novaković — može videti kako je opet bilo muslimanima i Turcima kad je hrišćanska sloboda počela povraćati se u zemlje nekad potlačene..."

Iako se Srbija ovom prilikom definitivno oslobodila turskog stanovništva kao kompaktne nacionalne i konfesionalne zajednice, pojedinaca je bilo i kasnije. Neki od beogradskih erlija radije su stupali u nizame i ostali na Kalemegdanu s nadom da će kad-tad, u uniformi i pod oružjem, kao carska vlast privići na Dorćol. Drugi su se zadržali sa srpskim dopuštenjem: Tahir-efendija, ostareli tumač u Ministarstvu inostranih dela već je od ranije bio srpski građanin i činovnik, a ostao je i jedan hodža sa mujezinom zbog turskih religioznih objekata, da bi nakon šest godina, 1868, od kneževske vlade dobili i plate: 240 i 120 talira godišnje. Da broj Turaka zaostalih u Beogradu nije bio mali vidi se i po tome što je najveći

deo novih vlasnika turskih dobara, prodatih pri iseljenju 1862, takođe bio muslimanske vere. U Smederevu ih je krajem 1863. bilo još nekoliko, koji su, kao i ranije, u Pančevo i Kovin krijumčarili ljude, robu i stoku bez dozvole i sanitetske kontrole. To su, ipak, bili samo pojedini slučajevi koji nisu dovodili u pitanje zaključak da je Srbija te jeseni oslobođena turskog stanovništva, što nije, međutim, bio slučaj sa dva sela na desnoj obali Drine — Malim Zvornikom i Sakrom; iselivši Soko i Užice, Gaja Jeremić i Ali-beg su zastali pred ovim selima u dolini pored reke jer je komesar izjavio da se njegovim uputstvima ne predviđa njihova seoba. Posao je tako prekinut, 2.000 — 3.000 Turaka je produžilo da živi u srpskoj zemlji pod turskom jurisdikcijom, Ali-paša je obrazlagao da ta dva sela od vajkada pripadaju bosanskom pašaluku i da su veoma važna za održanje velike i jake Zvorničke tvrđave preko reke, Jovan Ristić je predao mnoge predstavke i žalbe tvrdeći da je 1831. i 1833. zapadna granica Srbije povučena Drinom čime je sve na njenoj desnoj obali pripadalo Kneževini, itd. Takođe je na desnoj obali Dunava, naspram turske tvrđave Adakale, zapažen jedan kastel, neka vrsta utvrđenih vrata sličnih Stambol-kapiji u Beogradu, čija je turska posada kontrolisala srpski put i obitavala u kuli-maloj kasarni na bregu više utvrde. Kako su protokolom izričito označeni gradovi koje će ubuduće držati Turci na tlu Srbije i kako tog objekta među njima nije bilo, Srbi su ga zatražili i od Porte dobili odgovor da kastel predstavlja sastavni deo tvrđave i garnizona Adakale. Kastel je ipak 1867. srušen, a dva sela na Drini su još dosta godina ostala turska, pretvorivši se u jedan od najdugotrajnijih problema srpske diplomatije.[16]

Osuđeni na neizvesno putovanje i ne pouzdajući se mnogo u svoju, a još manje u srpsku državu, Turci su nastojali da što više nepokretnosti prodaju odmah, kako su gotovo svuda van Beograda i učinili: u Užicu su imanja isprodavali srpskoj opštini, koja ih je dalje prodavala privatnim licima, a u Sokolu, Šapcu, Smederevu i Fetislamu su sami prodavali neposredno Srbima. Ni ovaj poslednji srpsko-turski dodir oko Sokola nije, međutim, mogao da prođe bez trzavica; Sokoljani su, naime, hteli da prodaju i srpske opštinske šume i utrine bespravno

zauzete poslednjih decenija, što je izazvalo komplikacije koje su potrajale. Iako je na predlog ministra pravde Rajka Lešjanina knez Mihailo blagovremeno doneo rešenje da je prilikom kupoprodaje ove vrste od Turaka dovoljno ako podnesu potvrde svojih vlasti po kojima je imovina izložena prodaji njihova (tapije se, dakle, nisu tražile), promet nekretnina u Beogradu je bio veoma otežan: svi su već poodavno utekli sa Dorćola i sada im nije bilo lako da silaze iz grada u pratnji srpskih žandara, a nisu ni hteli prodavati zgrade oštećene bombardovanjem ili od strane Srba, nadajući se da će im od njihovih vlasti biti nadoknađene onakve kakve su nekad bile. Nepoverljivi prema svim vlastima, mnogi su takvu nadoknadu tražili odmah, pre komisije, procene i pogodbe vlada. Vlasnik Turskog hana na Velikoj pijaci, Osman-efendija, bio je jedan od retkih koji je taj posao završio lično: najpre je svoju zgradu ponudio prijatelju Aleksi Pačiću, pa kad oskudni činovnik nije mogao ni po niskoj ceni da prihvati ponudu, Osman je han nekom drugom prodao sasvim u bescenje i odselio se čak u Smirnu. Pojedini Turci su, kao magazadžija sa Save Mula Hasan, davali punomoćja srpskim trgovcima i, osobito, Jevrejima da se pobrinu o prodaji njihove imovine i espapa što, takođe, nije dalo osobitih rezultata, pa je tako velika većina beogradskih erlija predala sudbinu svog imetka u državne ruke, a komisija za obeštećenje odseljenih Turaka dobila jedini pravi, ali zato veoma zamršeni posao.

Ne žureći previše, knez je u ovu komisiju odredio članove Državnog saveta Dimitrija Crnobarca i Gaju Jeremića, a Porta komesara Ali-bega i novog zapovednika tvrđave Ejub-pašu. Od 1.118 turskih kuća, koliko ih se našlo u šancu, zbog proširenja gradske esplanade trebalo je srušiti 206, što je palo na teret turske kase, dok je ostalih 911 morala da plati Srbija. Komisija je već prilikom prve procene ustanovila da je podeljena najdubljim mogućim jazom: Srbi su tvrdili da taj imetak vredi 4,000.000 a turska procena je iznela 18,000.000 groša; kod procene jedne grupe od 76 objekata nesrazmera je bila skoro osmostruka: 2.304.500 prema samo 305.900 groša! Do ovakve razlike je došlo zato što su srpske vlasti računale sa vrednošću koja se mogla ostvariti u trenutku procene, kad je, nakon iseljenja i zbog velike ponude, ce-

na dobara mnogostruko pala; Turci su, naprotiv, uzimali cene po kojima su svoja imanja prodavali pre bombardovanja, pa i to uvećavali za 50% i više kako su utvrdile beogradske vlasti i zato predložile da „se takvima od svake stotine po 51 groša i 29 para odbije, a time vrednost na pravu cifru one vrednosti svede, koju su dobra u vreme iseljavanja njinoga imala". Posle prvih rasprava o tome, Ristić je u jesen 1863. predložio Porti da Srbija isplati sva dobra po cenama koje onda imaju i po kojima se svakodnevno prodaju srpska imanja, a konzuli su se prihvatili posredovanja radi pomoći strankama da nađu rešenje. Kad je Porta zatražila naknadu i za neka dobra svojih podanika iseljenih još 1834. i za pokretnu imovinu beogradskih erlija koja je nastradala prilikom bekstva sa Dorćola u tvrđavu — što je, sa ranijim potraživanjima, iznelo 34.000.000 groša — vlada Kneževine je odbila razgovore o starim računima, a za pokretnu imovinu objasnila da je pribrana, čuvana i vremenom propala i istrulela u Upraviteljstvu varoši, jer niko nije došao po nju. Knez Mihailo se nije žurio da okonča ovaj spor: Turci nisu davali Mali Zvornik, Sakar i Kastel na Dunavu, pa su i Srbi mogli zatezati sa svojim obavezama; posle ovih pregovora verovatno bi se došlo do narodne vojske što je, takođe, bilo pametno odložiti; i, konačno, iz njih bi proizašle finansijske obaveze za Srbiju s kojim je bilo dobro suočiti se što kasnije. Ponudom Garašanina u jesen 1864, prvom sa srpske strane u pismenom obliku, pregovori su ipak ušli u završnu fazu: Srbija je nudila 8.000.000 groša na ime sve štete, što je Ali-paša prihvatio s tim da se posebno nadoknade izgubljena pokretna dobra. Kao poslednju reč, kneževska Vlada je nakon toga ponudila 9.000.000 koje je Porta 1865. prihvatila, pod uslovom da se izuzmu beznačajna dugovanja za neka imanja u Užicu i Sokolu i da se ne ruše džamije u Beogradu. Kad ih je 1869. izložila javnoj prodaji, Vlada se mogla uveriti da je sa turskim imanjima na Dorćolu načinila dobar posao. Inače, poslednje kuće u turskom vlasništvu — ukupno 36 — Srbija je preuzela tek prilikom predaje gradova, kad su, izgleda, i poslednje erlije, dotle povezane sa životom garnizona, napustile Beograd.

Iako je u prvi mah izgledalo kao najtugaljiviji posao, opredeljenje novog gradskog rejona i neophodnih pro-

mena na tvrđavi izvedeno je relativno brzo i lako. Vojnu komisiju kojoj je to bio zadatak činili su oficiri garantnih sila, po jedan od svake, i vojni predstavnik Turske: Englesku je predstavljao major Gordon, Rusiju ađutant velikog kneza Konstantina pukovnik Tidebel, Francusku grof d'Andlo, Austriju generalštabni major Hofinger, Italiju Šarbono, Prusku Struberg i Tursku pukovnik Mehmed Ali-beg, inače poturčeni Prus. Sa premeravanjem terena, koje su praktično vršili turski inženjeri i srpski oficiri, komisija je počela januara 1863. godine. Iako je i među njima bilo podela, predlozi ovih oficira bili su relativno usaglašeni i dosta razložni; najvažnija je bila saglasnost da se prilikom određenja oblika i veličine esplanade ne vodi računa samo o vojnim razlozima i odbrambenim potrebama garnizona, nego i o obzirima moralne i političke prirode i interesu srpskih žitelja nastanjenih oko Kalemegdana. Komisija se na Dorćolu držala linije Ali-pašina džamija — Šeik-Hasanova tekija, predložene u Kanlidži, poštedela je Jevrejsku mahalu i odbacila mogućnost da se na toj strani ruše srpske kuće. Veći problemi i sporovi, kakvih nije bilo u vezi sa granicama esplanade na istoku i jugu, javili su se sa zapada. Komesari su bili mišljenja da srpskom stanovništvu treba ostaviti pravo korišćenja pojila blizu gradske Sava-kapije i ispod jedne isturene baterije, s kojim se slagao i Mehmed Ali-beg, ali i s rezervom da ono ipak ostane deo rejona i turska sopstvenost. Još veći spor je izbio oko petnaestak trošnih srpskih kuća na puškomet udaljenih od gradskog bedema: major Hofinger, grof d' Andlo, major Gordon i turski pukovnik tražili su njihovo rušenje radi bezbednosti tvrđave, dok su pruski, ruski i italijanski komesar našli da one mogu ostati, jer ne predstavljaju opasnost za grad. Kako je francuski predstavnik ovoga puta bio protiv Srba, zgrade su srušene uz zadovoljavajuću naknadu vlasnicima. Komisija je za dva-tri meseca završila posao oko tvrđavskog rejona, podnela svoje predloge Porti i prihvatila se drugog zadatka — određivanja promena na tvrđavi kojima će biti obezbeđeno spokojstvo srpskog Beograda. Razoružanju dela bedema prema varoši najvećeg otpora dao je austrijski predstavnik, a kako takva mera ne bi, uz to imala praktičnog značaja, turski topovi su ostali gde su i bili. U centru žive rasprave našlo

se jedno manje, istureno i usamljeno utvrđenje, tzv. „polumesec", za čije su se napuštanje i rušenje zalagali ruski, francuski i pruski komesar tvrdeći da više šteti no što koristi odbrani, dok su Hofinger, Gordon i Ali-beg bili mišljenja da je to objekat od velike vojne važnosti. Nešto posle dogovora o esplanadi, potpisan je i akt o ovom delu posla. Srbi su imali prmedbi na pravac puta koji opasuje gradski rejon, bili su spremni da traže smanjenje esplanade prema Savi kako bi ostalo više prostora za razvoj pristaništa, nisu se slagali sa rušenjem onih petnaestak kuća i režimom za pojilo kakav je tražio turski pukovnik, ali nisu došli u situaciju — inače, predviđenu protokolom — da službeno saopšte svoje mišljenje. Po prijemu dva izveštaja Ali-paša je požurio da izvesti poslanike kako je sultan odobrio predloge komisije, da je turskom zapovedniku Beogradske tvrđave naređeno da ih izvrši i srpskoj vladi preporučeno da preduzme korake u istom pravcu. Kako pravog raspoloženja sila da se ponovo potrže konferencija radi menjanja ili verifikacije ovih rešenja nije bilo, sve je uglavnom ostalo onako kako je predložila komisija i utvrdila Porta.

Do stvarne rasprave o snazi srpske narodne vojske, pogotovu do njenog ograničavanja nikada nije došlo.[17]

GODINA 1862. U ISTORIJI POKRETA ZA OSLOBOĐENJE I UJEDINJENJE SRPSKOG NARODA

U Srbiji se pre ove krize gotovo pola veka nije ratovalo protiv Turaka, što je predstavljalo dug zastoj u borbi za nacionalno oslobođenje i istovremeno omogućilo unutrašnji razvoj koji je, iako dosta mučno, stvorio uslove da se početkom šezdesetih godina ispolje i povežu elementi relativno nove spoljnopolitičke koncepcije i znatno šireg nacionalnog pokreta. Svetoandrejski prevrat je raščistio prostor, a knez Mihailo Obrenović se, pravcem svojih misli i prednostima vladalačkog položaja, pokazao ličnošću podobnom da tim težnjama da karakter državno-političke orijentacije i, u skladu sa njom, iz ondašnjih mogućnosti izvuče značajne koristi. Ocenivši da u datim okolnostima ne može ratovati, knez se opredelio za politiku maksimalnog pritiska na Tursku bez upotrebe oružja, kojim je Srbiju trebalo definitivno osloboditi ostataka turskog stnovništva, vojske i vlasti i stvoriti oružanu silu koja će, u dogledno vreme, moći da povede i uspešno okonča rat za državnu nezavisnost i nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Iako na prvi pogled oprezan i suzdržan, takav kurs je duboko potresao odnose sa sizerenom, a odluka o uređenju narodne vojske otvorila je srpsko-tursku krizu. Ovako poremećeni odnosi su do ivice opšteg sukoba dovedeni rešenjem srpskog praviteljstva da svoju jurisdikciju protegne na slučajeve koji su dotle bili isključivo u turskoj nadležnosti, a sam sukob je izazvan incidentom ne mnogo značajnijim od ostalih, stvorivši stanje koje je s pravom nazvano ratnim, ali koje nije bilo rat i koje je okončano mirnim putem.

Kriza je za Srbiju i srpski narod bila višestruko značajna. Zapaža se, najpre, da se varoško stanovništvo, koje je već oko Svetoandrejske skupštine imalo primetnog uticaja, ovoga puta pojavilo kao inicijalni i vodeći činilac nacionalnog pokreta; uloga koju su pri tom igrali intelektualci i školska mladež, trgovci, zanatlije i naročito bećari — ta raznorodna skupina ljudi, mahom proleterske sadašnjosti ili budućnosti, najavljivala je gradsku buržoaziju i radništvo kao nove društveno-političke snage.

Istovremeno pada u oči da najborbenije grupacije nisu činili samo ljudi iz Srbije: u njima su Srbi iz svih južnoslovenskih zemalja, zatim pripadnici ostalih južnoslovenskih naroda, ali i slobodoumni pojedinci iz drugh nacija koje su se borile za oslobođenje i ujedinjenje. Bila je to promocija novih socijalnih snaga koje će moći da predstavljaju realnu podlogu i stvarnog nosioca nacionalnog jedinstva kakvo odgovara modernom svetu, umesto onog koje je isključivo počivalo na verskim, jezičkim i „plemenskim" vezama nedovoljnim za novo doba i za potrebe srpskog i južnoslovenskog oslobođenja i ujedinjenja.

Ozbiljnu pojavu od dalekosežnog značaja predstavljalo je srpsko patriotsko javno mnjenje, njegova štampa, poezija i pozorište. Spor te struje sa vladom Kneževine o mogućnostima rata ima važnosti kao politički činilac koji je uticao na ponašanje i odluke kneza i praviteljstva; u svakom drugom pogledu, on predstavlja činjenicu malog značaja, koja ne sme baciti u zasenak veliku ideološku i vaspitnu važnost rodoljubivog javnog mišljenja. Borbene školske mladeži, romantičarske književnosti i rodoljubive žurnalistike bilo je i ranije, ali su tek povodom ove krize i od nje našli odjeka i stekli uporišta u celom Srpstvu i poveli relativno ujidinjenu ideološku akciju koja će s vremenom davati sve veće rezultate u oblasti patriotskog vaspitanja i stvaranja političkih i borbenih organizacija.

O srpskom pitanju se dotle tek ponešto znalo u evropskom liberalnom javnom mnjenju, koje se, uz to, zbog uticaja Rusije i zbog podela iz 1848. i 1849, sa dosta podozrenja odnosilo prema Srbima; tokom ove krize i posle nje stanje se znatno popravilo zahvaljujući naporima srpskih političkih činilaca i inteligencije, ali i sve brojnijim javnim radnicma slobodoumne i humanističke orijentacije na Zapadu.

Kriza je pomogla da se već ranije uočena ograničenja i nedostaci u srpskoj pripremljenosti za najradikalnija rešenja sasvim jasno ispolje i svi zadaci diferenciraju po važnosti, hitnosti i opsegu. Prijateljske sile su u raznim prilikama i više puta savetovale Srbiji da ostane na miru i opominjale je da u slučaju rata ne može računati na njihovu stvarnu pomoć, a dvorovi naklonjeni Turskoj su, za slučaj neprijateljstva, pretili intervencijom protiv Kneževine, bečki poodavno i stvarno, a londonski nakon izbijanja krize, javno i formalno. Kriza je pokazala da je Rusija zainteresovana da se istočno pitanje u celini drži otvorenim i malo sposobna da pomogne Srbiji i neposredno se angažuje u kakvom većem zapletu, i da je Francuskoj stalo do uticaja među balkanskim narodima, ali samo pod uslovom da se na Istoku ne angažuje stvarno i ne sukobi sa Engleskom; Italija i Pruska još uvek su bile nedovoljno značajne i veoma zabavljene problemima vlastitog ujedinjenja i svojim interesima da bi njihove simpatije, inače sasvim opšteg karaktera, mogle za Kneževinu predstavljati ozbiljniji oslonac. Nijedna od tih sila i zemalja nije imala jakog interesa i posebnog i aktuelnog razloga da se dublje angažuje za Srbiju, pri čemu je Engleskoj bilo stalo da onemogući svaki pokušaj razbijanja Turskog carstva, a Austriji da Kneževini zada neposredan udarac i zakorači preko Save i Dunava.

Unutrašnje mogućnosti nisu bile ništa bolje. Narod sa svojim oružjem — na šta se 1862, kao i pre toga uglavnom ograničavala vojna sila — predstavljao je svakako ozbiljnu snagu kad je trebalo braniti zemlju, zavičaj i ognjište. Srbiju, međutim, niko nije napadao i eventualni rat je trebalo voditi van njenih granica, za šta ova sila nije posedovala nijedan od potrebnih uslova. Tehnički — ona je bila bez efikasnog pešadijskog oružja, nije imala dovoljno topova, putevi su bili loši, a posebnih transportnih sredstava nije bilo ni u planovima; u pogledu obuke i organizacije, to je bila masa malih jedinica seljaka bez vojnih znanja i navika, međusobno nepovezanih i bez iskustva većeg zajedničkog pokreta; moralno-politički — radilo se o narodu koji je bio spreman da se žrtvuje za svoj dom, ali koji se teško odvajao od njega, pogotovo na duže vreme i daleka poprišta; disciplina — bez koje se ni najborbeniji narod ne može održati kao uspešna ma-

sovna vojska — bila je na niskom stupnju. Nekoliko hiljada bećara i mladih dobrovoljaca nisu mogli nadomestiti te nedostatke, tim pre što su ih i sami, sa vojničkog stanovišta, imali napretek.

I ekonomsko-finansijski Kneževina nije stajala dobro. Seoska privreda je mogla podneti privremenu mobilizaciju radi izlaska na granice i obuku, varoši su bile u stanju da privredno podnesu povremene incidente i kraće prekide aktivnosti, državna kasa je imala para da opremi i izdržava nekoliko bataljona redovne vojske, a knez je bio dovoljno bogat i rodoljubiv da svojim novcem plati jednu nabavku oružja. Višemesečni i pogotovo višegodišnji rat bi, međutim, sve njih upropastio ekonomski. Srbija je, zapravo, još uvek bila bez kapitalističke privrede, buržoaske klase i svega što sa tim ide: jake ekonomske osnove, napredne tehnike, mobilne organizacije, moćnih sredstava obrazovanja, vaspitanja i propagande, dakle bez potrebe i bez snage za ekonomsku, političku, ideološku i vojnu ekspanziju. Njeno građanstvo je bilo zaokupljeno neposrednim interesima i kratkoročnim ciljevima, trgovinom i lihvom, bez ozbiljnih proizvođačkih ambicija i moći; umesto da se nametne društvu kao dominantna klasa, sa svim reperkusijama (između ostalog kad se radi i o nacionalnom oslobođenju), ono je, nesigurno i neizraslo, još uvek tražilo zaštitu činovništva i vladaoca.

Sve što je manjkalo Srbima u Kneževini, još je više nedostajalo srpskim i drugim narodima pod Turskom. U svim provincijama gde su živeli Srbi buržoazija je bila manje razvijena, a politička organizovanost naroda slabija. Dominirali su rascepkanost, nepovezanost, zauzetost lokalnim problemima, prizor u kome nema ujedinjujuće sile, jedinstva ciljeva, povezanih i stalnih organizacija, međusobne pomoći, zajedničkog ili bar koordiniranog rukovođenja... Svi ti elementi su tek nastajali. Ekonomski i kulturno-politički razvoj srpskog naroda u to vreme nije bio i još dugo potom neće stići do stepena na kome su zajedništvo interesa i moć nacionalnog pokreta dovoljno jaki da nadvladaju inertne i partikularističke težnje i krenu jedinstvenim putem u isto vreme.

Iako su pomenuta pre unutrašnjih, međunarodna ograničenja su ipak bila drugog reda. Naime, da su ekonomski, politički, kulturni i vojnički razvoj i snaga srp-

skog naroda u Kneževini i van nje bili brži i veći, evropske sile i javnost bi se povoljnije odnosile prema njegovim težnjama; mnogo je primera da narodi veliki prostranstvom i brojem imaju značaja u međunarodnoj zajednici, ali je isto tako i onda bilo onih koji su neuporedivo više respektovani nego što bi se moglo očekivati na osnovu veličine tih naroda, a zahvaljujući njihovoj kulturi, ekonomskom razvoju, trgovakčoj važnosti, industrijskoj moći, raznolikim vezama sa bližom i daljom okolinom, mestom u međunarodnoj podeli rada... Uz to, Srbi i Srbija nisu imali prednosti baštinika starih kultura kao Italija i Grčka, niti „plemenskog" srodstva sa nekom od uticajnih država Zapada, kao Rumunija. Popularna poređenja Srbije sa Pijemontom i Pruskom, odnosno srpskog sa italijanskim i nemačkim narodom u to vreme imala su doista malo osnova.

Srbija 1862. nije mogla ratovati sa dobitkom, a svakako bi u ratu nešto i izgubila. Izazvavši krizu aktivnom politikom i prihvativši njeno mirno rešenje, Kneževina je dobro iskoristila date okolnosti, bez većih žrtava ostvarila rezultate koji su joj bili dostupni i otvorila perspektivu daljoj borbi za nezavisnost i nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

Najveći neposredni rezultat ticao se narodne vojske: pravo na uređenje vojske i naoružanje naroda je u potpunosti sačuvano i istovremeno su, stavljanjem postojeće oružane sile na rigoroznu probu, stečena iskustva i dobijeni podsticaji od velikog značaja za budući vojni razvitak zemlje i borbu za nezavisnost i ujedinjenje. Sa iseljenjem erlija Srbija je dobila ono što je uoči krize tražila, a sa priključenjem Sokola i Užica i deo onoga što je dotle priželjkivala a nije zahtevala. Uz očuvanje tek uzetog prava na samostalno ustavno konstituisanje, ovo su bili novi krupni koraci ka dovršenju unutrašnje nezavisnosti. Srbija ne bi 1867. dobila ni ostale gradove bez onoga šta je i kako je činila 1862; tačnije iz te godine potiču uslovi za predaju gradova, koji su po broju i važnosti ako ne značajniji, a ono jednako vredni kao oni koji su stvoreni tokom narednih pet godina.

Najopštije gledano, 1862. je predstavljala samo epizodu u vekovnoj borbi srpskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje; konkretno, radilo se, međutim, o najavi no-

ve etape u borbi započetoj 1804. godine. O novoj etapi se može govoriti zbog većine naznačenih elemenata, kojih u prethodnom razdoblju uglavnom nije bilo; a opet, radilo se samo o najavi, jer pojava novih ciljeva, snaga, ideja i metoda nije istovremeno značila i njihovu prevagu. U ondašnjoj Srbiji i oko nje bilo je još mnogo činilaca koji su ometali veća postagnuća, a koje je dosta savremenika prenebreglo i bilo sklono da potceni dobitke koji nisu bili mali.

NAPOMENE

U SUSRET SUKOBU

[1] Nil Popov, *Srbija i Rusija od Kočine krajine do Svetoandrejske skupštine*, Beograd, 1870, str. 75, 126, 128, 134, 138, 147, 149, 150—154, 158—161, 165, 167, 172—173, 175—177, 182, 190, 209—217, 224, 233—235, 277, 279, 346, 349—351, 368—369, 436, 438; Jovan Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijeg vremena 1848—1860*, Beograd, 1887, knj. I, 202, 312, 314—315; knj. II, 11; Milan Đ. Milićević, *Knez Miloš priča o sebi.* — Spomenik Srbske kraljevske akademije XXI, Beograd, 1893, str. 12—24; Rašid-bej, *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji,* — Spomenik Srbske kraljevske akademije XXIII, Beograd, 1894, str. VI—IX, 1—8, 12, 19—22, 28—34, 36—39, 41—78; Panta Srećković, *Detinjstvo*, Beograd, 1900, str. 131, 133; Mita Petrović, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842*, Beograd, 1901, knj. I, str. 254—269, 274—327; Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović*, Beograd, 1908, knj. I, 7—9, 199—203, 207—208, 212—219, 221, 223, 227—234, 238—252, 259, 266—294, 377—522; knj. II, 3—11, 23—51, 60—77, 80—83, 87, 92—93, 98, 115—220, 253—258, 261—279, 364—441; knj. III, 97—545; 604—607; Tihomir Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša. Stanovništvo — naselja*, Beograd, 1924, str. 132—151, 182—183, 276, 280, 286—289, 292—295—297; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838—1858)*, Beograd, 1925, str. 113, 119, 126, 177—178, 187, 203, 216; Grgur Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije*, Beograd, 1927, str. 72, 221—223, 240—248, 250—251, 258—269, 280—292, 299—305, 322—399, 401—411, 421—424; Dimitrije Marinković, *Uspomene i doživljaji (1846—1869)*, Beograd, 1939, str. 3, 10; Tihomir Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd, 1946, str. 194; Vuk Stef. Karadžić, *Prvi i drugi srpski ustanak*, Beograd, 1947, str. 299—230, 381, 385, 389—400; Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji*, Beograd, 1950, str. 134, 374; Boa l'Kont, „Turci u Beogradu". — *Stari Beograd*, Beograd, 1951, str. 71—75; Sreten Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, Beograd, 1953, knj. I, str. 19, 311, 315; Andrija Radenić, „Svetoandrejska skupština", *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, 1958, knj. V, str. 124—125; Vidosava Nikolić, „Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja Beograda 1862", *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, 1962—1963, knj. IX—X, str. 269; Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba*, Beograd, 1966, str. 27—52, 68, 71,

73—79, 82—85, 91—94, 378, 380, 460; Ljiljana Aleksić-Pejković", Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od Jedrenskog mira (1829) do 1867. godine", *Godišnjak grada Beograda*, 1967, XIV, str. 5—8; Vuk Stefanović Karadžić, „Miloš Obrenović", *Izabrana dela*, Novi Sad — Beograd, 1969, knj. I, str. 299—300; Radmila Tričković, Mulkovna imanja beogradskih Turaka 1813. godine", *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, Beograd, 1969, br. 6, str. 137—140; Miroslav Đorđević, *Pitanje samouprave Srbije* 1791—1830, Beograd, 1972, str. 68—72, 88—95, 100—103, 113—128; Vasa Čubrilović, „Srpska revolucija 1804—1815", *Istorija Beograda*, Beograd, 1974, knj. II, str. 74—76; Vladimir Stojančević, „Odnosi Srba i Turaka u gradu 1815—1830", *Istorija Beograda*, 1974, knj. II, str. 82—88; isti, „Politička istorija 1830—1839", isto, 95—96, 103—104; Petar Milosavljević, „Poslednje godine vlade Miloša Obrenovića", isto. 111; isti, „Vlada ustavobranitelja (1838—1858)", isto, 118—122, 138, 141; Danica Milić, „Privredni razvoj grada 1815—1830. godine", isto, 354—355, 364; Vidosava Stojančević, „Etnički sastav stanovništva 1815—1830. godine", isto, 514—518, 524, 525—529; Dragoslav Janković Ružica Guzina, „Srbija u XIX i početkom XX veka", *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd, 1974, str. 234.

[2] N. Popov, nav. del, 216, 326, 342, 344, 345, 350, 351, 357—358, 360; J. Ristić, nav. delo, II, 19—20, 76—77, 218, 314—315; Vladimir Karić, *Srbija*, Beograd, 1887, str. 350—353, 365—366, 470, 535; Jovan Ristić, Diplomatska istorija Srbije, Beograd, 1896, knj. I, str. 19; S. Đ. Milošević, *Spoljna trgovina Srbije od 1843—1875. godine*, Beograd, 1902, str. 4—28, 34, 46—47; V. I. Bajkić, *Istorija srpske trgovinske politike*, Beograd, 1902, sv. I, str. 25—28, 50—51; Jevrem Grujić, Zapisi, Beograd, 1922, knj. I, str. 3—272; 294—296, II, 87—88, 142, 205; T. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, 195; S. Jovanović, nav. delo, 111—184, 193, 209—214; Stefan Stevča Mihailović, *Memoari*, Beograd, 1928, str. 203—204; Ilija Garašanin, *Pisma I. G. Jovanu Marinoviću*, Beograd, 1931, knj. I, str. 42—44, 46, 74, 94, 117, 145, 167, 188, 303—305, 344, 354—410; Vladislav Milenković, *Ekonomska istorija Beograda do svetskog rata*, Beograd, 1932, str. 68—69, 95—96, 106, 110; Kosta N. Hristić, *Zapisi Starog Beograđanina*, Beograd, 1937, str. 41—44; Jovan Ristić, *Istoriski spisi*, Beograd, 1940, str. 19—23, 34, 45—50, 53, 58—59, 61—65, 67, 69, 73, 80, 82, 84—89, 98—99, 104—106, 109, 111, 117, 122—123, 131—133, 139, 149, 152—153, 157—172; Vasa Čubrilović i Vladimir Ćorović, *Srbija od 1858. do 1903*, Beograd, str. 5—6; Ilija Garašanin, *Prepiska I. G. 1839—1849*, Beograd, 1950, knj. I, 98—99, 103—105, 121, 129, 134 218, 220, 229, 233—236, 294, 300—307, 321—354, 367—368, 378—379, 382—384; Milan Đ. Milićević, *Uspomene 1831—1855*, Beograd, 1952, str. 205, 207; Ljiljana Aleksić, *Stav Francuske prema Srbiji za vreme druge vlade kneza Miloša i Mihaila (1858—1868)*, Beograd, 1957, str. 16—17; str. 5—7, 10—19, 22—27, 33—35, 43—46, 50—183; Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*, Beograd, 1963, str. 5, 14—16, 28—32; 37—39; Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, Beograd, 1964, str. 21—74, 81—90; Vladimir Stojančević, nav. delo, 525; Radovan Samardžić, „Jugoslovenski narodi u XIX veku", *Opšta enciklopedija Larousse*, Beo-

grad, 1973, knj. III, str. 568, 584; Petar Milosavljević, „Beograd u revoluciji 1848—1849. godine", *Istorija Beograda*, 1974, knj. II, str. 133—143, 182; Milovan Radovanović, „Demografski odnosi 1815—1914," *Istorija Beograda*, Beograd, 1974, knj. II, str. 271, 274; Danica Milić, „Privreda Beograda (1815—1914)", isto, II, 378—379, 380—381, 387—395; Jovan Milićević, „Položaj Srbije uoči Pariskog mira 1856", *Istorijski časopis*, Beograd, 1976, knj. XXIV, st. 249—256.

[3] „Srbija i Pariski traktat", *Srbobran*, 10. VIII 1862, br. 68, str. 2; Sen Mark Žirarden, „Istočno pitanje u godinama 1840. i 1862", *Srbobran*, 31. X 1862, br. 103, st. 1; Vilijam Denton, *Kristijani u Turskoj*, Novi Sad, 1864, str. 3, 30; N. Popov, nav. delo, 318, 326; Leopold Ranke, *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, Beograd, 1892, str. 428—429, 442—433; Jovan Ristić, *Jedno namesništvo 1868—1872*, Beograd, 1894, str. 30—31; Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858—1868)*, Beograd, 1923, str. 54—56; Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd — Zemun, 1925, str. 56—57, 66; G. Jakšić, nav. delo, 413; A. Debidur, *Diplomatska istorija Evrope od otvaranja Bečkog kongresa do zaključenja Berlinskog (1814—1878)*, Beograd, 1934, st. 229—233; Miloš Radojković, *Srbija i međunarodni položaj Đerdapa od Pariskog kongresa do svetskog rata*, Beograd, 1935, str. 3—17; Vasilj Popović, *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804—1918*, Beograd, 1941, str. 62; Vojislav J. Vučković, *Srpska kriza u istočnom pitanju (1842—1843)*; Beograd, 5—6, 45, 48; Lj. Aleksić-Pejković, „Beograd u odnosima između velikih sila", 9; D. Janković i R. Guzina, nav. rad, 231.

[4] L. Ranke, nav. delo, 387; Jovan Ristić, *Poslednja godina spoljašnje politike kneza Mihaila*, Beograd, 1895, str. 74; Vladimir Ćorović, *Luka Vukalović i Hercegovački ustanci od 1852—1862*, Beograd, 1923, str. 20—22, 67, 98, 101, 110; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije*, 1—21, 31, 39—41, 44, 49, 59, 79—80, 104, 108, 113, 165, 169; A. Debidur, nav. delo, I, 164—165, 504—512, 522—523, 589, 604, 627—631; II, 127, 145—146, 149, 152, 158—159, 167, 194, 209, 214, 229—233, 244—245, 261, 364; V. Prokofjev, „Unkjar — Iskeleski ugovor i Srbi. Vrhunac ruskog uticaja u istočnom pitanju", *Politika*, 9. VIII 1933, br. 9064, str. 1—2; Vladimir Ćorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, Beograd, 1937, str. 39; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 24; Vasilj Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 11, 21, 39—40, 44, 46, 53—56, 61, 64—65, 68, 75—76, 83, 87—89, 92—94; V. P. Potemkin, *Historija diplomacije*, Zagreb, 1951, knj. I, 342, 368—370, 374, 378, 398, 402, 405—406, 408, 410, 420—421, 426—427, 429—430; V. J. Vučković, *Srpska kriza*, 11—14, 27—28, 32—33, 45—46, 74—75, 77, 91—92, 134; *Всемирная история*, Moskva, 1958, Tom V. str. 215—216; Tom VI, 276, 286—290, 484—489, 566—567; Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji u XIX veku*, Beograd, 1958, str. 217; Žorž Lefevr, Šarl H. Putas, Moris Bonam, *Istorija Francuske*, Beograd, 1961, knj. II, str. 354—355, 358, 365; „Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX века", — *Вопросы истории*, Moskva, 1962, br. 9, str. 79; V. J. Vučković — G. Jakšić, nav. delo, 13—14; Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, Beograd, 1963, str. 21—29, 205, 212—213, 340—341, 365; Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo, 1965, str.

3—11, 55, 75—83. 88—93, 116, 118, 123, 140—144, 146, 150—152, 185, 211; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habzburške monarhije 1859—1874*, Beograd, 1965, str. 8; Lj. Aleksić-Pejković, *Beograd u odnosima između velikih sila*, str. 11—12; S. A. Nikitin, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX* в., Руссия и Славяне в 60-е годы XIX в., Moskva, 1970, str. 131—136, 147—148, 196; Dimitrije Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860—1914*, Cetinje, 1971, str. 14, 19, 21, 32; Ljiljana Aleksić-Pejković, „Srpska štampa i ratovi za oslobođenje i ujedinjenje Italije 1859—1866. godine", *Istorijski časopis*, Beograd, 1973, knj. XX, str. 252.

[5] Nil Popov, *Srbija i Turska od 1861. 1867. godine*, Beograd, 1879, str. 13; Pijetro Orsi, *Nova Italija*, Beograd, 1909, str. 212—253; V. Ćorović, Luka Vukalović, 10—12, 26—27, 55—56; V. Popović, *Politika Francuske i Italije*, 84, 92, 94, 134, 141—142; 146, 148—149; A. Debidur, nav. delo, II, 277—278, 291—374; V. Ćorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, 87; Moris Paleolog, *Kavur*, Beograd, 1938, str. 176—198; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 13; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 88, 91—92, 98; V. P. Potemkin, nav. delo, I, 425; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 3, 8—11, 15; *Всемирная история*, VI, 517—518, 520—521, 533—535, 538; Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli*, 218—219; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 13, 19—36, 42—47; V. Pavićević, nav. delo, 26, 29, 42, 53—54, 80, 92, 177; V. Popović, *Istočno pitanje*, 154—155; D. Vujović, nav. delo, 13—27; R. Samardžić, nav. rad, str. 578—579; Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 251, 261; Radoman Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860—1878*, Cetinje, 1977, str. 29—33; Ljiljana Aleksić-Pejković, *Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine*, Beograd, 1979, str. 66; *Istorija rumunskog naroda*, Novi Sad, 1979, str. 233, 235, 238, 240, 242—244.

[6] N. Popov, *Srbija i Turska*, 9—12, J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, 16; L. Ranke, 439—440; Milan F. Hristić, *Srbija i Engleska pre pola veka*, Beograd, 1910, str. 154—156, 160—161, 164—165, 168—184, 190—193, 223—240, 242, 245, 249, 255, 258—261, 269—274; Jovan Hadži-Vasiljević, *Srpski narod i turske reforme (1852—1862)*, Bratstvo, Beograd, 1921, XV, knj. 25, str. 146—191; V. Ćorović, Luka Vukalović, 60—63, 76—78; A. Debidur, II, 277; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 13; Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839—1861)*, Beograd, 1949, str. 72—79, 135—169, 198, 201—238, 249, 251—266, 272—278, 288—294, 304—305; Grgur Jakšić, *Evropa i nevolje našeg naroda u Turskoj (1860), Iz novije srpske istorije*, Beograd, 1953, str. 7—25; Ljiljana Aleksić, *Stav Francuske*, 5—6, 108; G. Jakšić, i V. J. Vučković, nav. delo, 23, 26—27, 31, 43, 45—48; B. Pavićević, nav. delo, 28—77, 340—341; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije*, 10—13, 22—23; V. Popović, *Istočno pitanje*, 9, 147—149, 153—154, 157; S. A. Nikitin, nav. rad, 146—152, 157—164, 204, 209—211; Andrija Radenić, „Dokumenti iz ruskih arhiva o pokretima za oslobođenje jugoslovenskih zemalja pod Turskom 1860—1861", *Arhivski pregled*, 1970, br. 1—2, str. 112—148; D. Vujović, nav. delo, 31—34; Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do*

Pariskog kongresa 1856. godine. Beograd, 1971, str. 145—147; Ilija Nikolić, *Memoari Aleksandre Petrović-Majzner 1832—1900*. — Mešovita građa, 1974, knj. III, str. 39; *Зарубежные Славяне и Россия 40—80 год XIX века*. — Dokumenti Arhivi M. F. Raevskogo, Moskva, 1975, str. 304—305; Vladimir Stojančević, „Piroćanci i pirotski kraj u nacionalno-oslobodilačkom pokretu srpskog naroda u XIX veku (do 1877. godine)". *Pirotski zbornik*, Pirot, 1979, br. 8—9, str. 9—12.

[7] Jovan Ristić, „Odnošaji između Srbije i Porte za druge vlade kneza Miloša", *Arhiv Istoriskog instituta* (u daljem tekstu: AII); zbirka Jovana Ristića (u daljem tekstu: ZJR), k. 5, I/34; Nikola Krstić, *Memoari — javni i privatni život 1860, 1861. i 1862*. — ASANU, 7194, list 39, 46; Nil Popović, *Druga vlada Miloša Obrenovića (1859—1860)*, Beograd, 1882, str. 25; isti, *Srbija i Turska*, 13—14; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 315, 322—323, 346—347, 352—355, 365, 375—376, 384—385, 391, 430—443; L. Ranke, nav. delo, 424—428, 430—433, 437—439, 441, 443—447; Mileva Alimpić, *Život i rad generala Ranka Alimpića*, Beograd, 1892, str. 261, 298; Rašid-bej, nav. delo, VIII—IX, 63; Milan S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd, 1895, str. 14—15; Jovan Ristić, *Poslednja godina spoljne politike kneza Mihaila*, Beograd, 1895, str. 51, 53; Jovan Ristić, *Prepiska između kneza Mihaila Obrenovića III i srbskog zastupnika u Carigradu Jovana Ristića 1861—1867 sa uvodom i jednim dodatkom*, Beograd, 1897, str. VI; S. Jovanović, Druga vlada, 43—46, 54—56; J. Grujić, nav. delo, II, 290—299; III, 23—25, 54, 61, 69; Živan Živanović, *Politička istorija Srbije*, Beograd, 1923, knj. I str. 51; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije*, 112—114; Mita Dimitrijević, „Knez Mihailo kod cara Napoleona u Parizu", *Politika*, 4. III 1927, br. 6773, str. 1—2; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 5—10; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 44, 79, 84, 88, 91—94, 98; M. Đ. Milićević, Uspomene, 59; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 35—42, 94—103; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 16—36, 42—43, 47—48; B. Pavićević, nav. delo, 108—114; Vladimir Stojančević, „Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca u događajima oko bombardovanja Beograda 1862", *Godišnjak grada Beograda*, 1962—1963, knj. IX—X, str. 241; J. Milićević, *Jevrem Grujić*, 91; V. J. Vučković, „Politička akcija Srbije", 6—10, 12—13, 21—28, 37—52, 67—69, 88; V. Popović, *Istočno pitanje*, 153—157; *Nikola Popović, Svetozar Miletić i Narodna stranka* — Građa 1860—1885, Sremski Karlovci, 1968, knj. I, str. 51—53; A. Radenić, „Dokumenti iz ruskih arhiva", 122; D. Vujović, nav. delo, 31; Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 251—252, 260—261; ista, „Planovi o povezivanju italijanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi", *Istorijski glasnik*, 1975, br. 1—2, str. 23—47; ista, *Politika Italije*, 63—110.

[8] J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 2—3, 7—17; L. Ranke, nav. delo, 263; Milutin Garašanin, *Dva namesništva*, Beograd, 1892, str. 24; isti, *Jedno namesnikovanje*, Beograd, 1894, str. 44—45; Jovan Ristić, *Jedno namesništvo*, Beograd, 1894, str. 28; isti, *Poslednja godina spoljašnje politike kneza Mihaila*, 6; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*,

16—22, 93; J. Grujić, nav. delo, III, 80; S. Jovanović, *Druga vlada*, 89, 167, 203—207, 209—216, 219, 228; Ž. Živanović, nav. delo, I, 65, 67, 69; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije*, 46—49, 114; Kosta Milutinović, *Iz istorije političkih ideja*, Beograd, 1938, knj. I, str. 5—6, 9; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 9, 14—20; V. Popović, *Evropa i istočno pitanje*, 81; isti, *Agrarno pitanje u Bosni*, 53—54; Vojislav J. Vučković, „Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom *Načertaniju*", 1; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 17—20, 42—46; V. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 221—229; Vojislav J. Vučković, „Prilog proučavanju postanka *Načertanija* (1844) i osnovnih misli (1847)", Otisak iz *Jugoslovenske revije za međunarodno pravo*, Beograd, 1961, br. 1, str. 49—79; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 17—19, 50—59, 63—85, 99—107; Milorad Ekmečić, „Spoljni faktor u procesu sazrevanja balkanskih revolucija 1849—1878. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1964, br. 3, str. 4, 15; Milan Šević, „Prepiska Stanislava Vladislava Kaćanskog s prilozima o životu i radu pesnikovu", *Zbornik istorije književnosti SANU*, Beograd, 1964, knj. 4, str. 159; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije*, 1—5, 20—21, 26, 60; V. Popović, *Istočno pitanje*, 14.

[9] Nikola Krstić, „Како Србия стои према Порти и Порта према Србии" (Iz Srbskih novina), str. 1—20; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 1887, 48—49, 58, 80—81; isti, *Jedno namesništvo*, 37; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, 47—48; Dušan Vuksan, „Prepiska knjaza Nikole i knjaza Mihaila", *Zapisi*, 1928, III, str. 295—298; V. Ćorović, *Luka Vukalović*, 67; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije*, 114; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 16—17, 27; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 98; Grgur Jakšić, „Jedan projekat srpskog ustanka iz godine 1862", *Iz novije srpske istorije*, Beograd, 1953, str. 26; Lj. Aleksić, „Stav Francuske", 43—47; ista, „O misiji Vuka Karadžića na Cetinju 1860—1861. godine", *Istorijski glasnik*, Beograd, 1958, str. 76—84; V. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 223; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 41—45; 49, 52—53, 55, 59—60, 63; B. Pavićević, nav. delo, 80—91, 113—114, 135—140, 185—189, 241—244; Dimo Vujović, „Tri dokumenta o bavljenju Vuka Karadžića u Crnoj Gori 1860. i 1862. godine", *Istorijski zapisi*, 1964, br. 1, str. 110—115; Andrija Radenić, „Dokumentacija Tajnog nacionalno-oslobodilačkog komiteta u Beogradu 1860—1861", *Godišnjak grada Beograda*, 1967, knj. XIV, str. 61—80; Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 251—291; R. Jovanović, nav. delo, 42—64.

[10] N. Krstić, nav. rukopis, 120; „Protokol vanredne skupštine narodne držane o Preobraženju 1861. godine u Kragujevcu", Beograd, 1861; *Vidovdan*, 21. VIII 1862, br. 96, str. 1; N. Popov, *Srbija i Turska*, 14—15; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, 80, 83—86, 88, 91, 93—95; N. Popov, *Druga vlada Miloša Obrenovića*, 70, 74—75; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, 28—34; M. F. Hristić, nav. delo, 21, 207—208; J. Grujić, nav. delo, III, 102—103; S. Jovanović, *Druga vlada*, 102—103, 126, 204—205; Ž. Živanović, nav. delo, I, 69—82; *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, Beograd, 1931, knj. II, str. 95; D. Marinković, nav. delo, 141—142; Lj. Aleksić, *Stav Fran-*

cuske, 50—51, 194—195; V. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 238; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 80—86, 89, 90—107.

[11] *Arhiv Srbije* (u daljem tekstu: AS), fond Ilije Garašanina (u daljem tekstu IG) — 1203; AS, *Varia* (u daljem tekstu V) — 15; *Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti* (u daljem tekstu: ASANU), Istorijska zbirka (u daljem tekstu: IZ) 7940; Longvort Bulveru 9. I, 25. i 27. I, 10. i 22. II, 16. i 17. III, 5. IV 1962; Longvort Raselu 4. I i 18. V 1962. — AS, Mk, Foreign Office (u daljem tekstu: FO) 195, vol. 724, k. 103; izveštaj Borovičke od 24. I 1862; Vasić Prokešu 26. II 1862. i Ministarstvu spoljnih poslova u Beču 26. II i 17. III 1862; *Srbobran*, 28. I 1862, br. 8, str. 3; 8. II, 11, 3—4; 15. IV, 30, 1; N. Popov, *Srbija i Turska*, 16—20; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 88—97, 101—102; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije*, 115—116; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 97; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 99; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 51—55; *Европская дипломатия и Сербия*, 77—78; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 54.

[12] AS, Državni savet (u daljem tekstu: DS), 1861, 514; 1862, 362; AS, Ministarstvo inostranih dela — Unutrašnje odeljenje (u daljem tekstu: MID — V), VII, 49; Ministarstvo unutrašnjih dela — Policijsko odeljenje (u daljem tekstu: MUD — P), 1861, III, 98; IV, 121; V, 41; VI, 42; VII, 52, 88; VIII, 128; IX, 80; X, 58, 215; XII, 27, 109, 180; 1862, I, 129; II, 82, 150; IV, 199; V, 136, 183, 200; VI, 130; VIII, 8, 106; X, 22; XII, 15, 124, 150, 205; XV, 5, 10; 1863, XXII, 50; AS, Pokloni i otkupi (u daljem tekstu: PO) — 24, 193; AS, IG — 1204, 1293; AS, F.O. 195, vol. 724, k. 103; Longvort Bulveru 16. IV 1862; Longvort Bulveru 26. IV 1862; SN, 6. IX 1862, br. 104, str. 376; 11. IX, 106, 387; SD, 5. I 1862, br. 2, str. 4; 3. III, 18, 4; 20. III, 23, 3; 27. III, 25, 1; 3. IV, 27, str. 1, 3; 14. IV, 29, 1; Srbobran, 31. XII 1861, br. 94, str. 4; 11. II 1862, br. 12, str. 2, 3; 15. II, 13, 3—4; 1. III, 17, 4; 2. III, 18, 3; 8. III, 20, 2; 15. III, 21, 1; 29, 1—3; 18. IV, 31, 2; 3. V, 35, 1; 6. V, 36, 2—3; 10. V, 37, 3; 17. V, 39, 3; 20. V, 40, 3; 27. V, 42, 2—3; 3. VI, 44, 3; 10. VI, 46, 4; 21. VI, 49, 2; M. Ban, *Srbija po bombardovanju*, 5, 16—17; isti, *Srbija pred konferencijom*, 19; N. Popov, *Srbija i Turska*, 19—24; Jovan Ristić, *Bombardovanje Beograda*, Beograd, 1872, str. 3—4, 20—22; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 27, 99—101; M. Alimpić, nav. delo, 317; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 59, 108, 207—208; B. Pavićević, nav. delo, 296—297, 315, 329, 345; Ljubomir Durković-Jakšić, „Učestvovanje poljskih revolucionara u životu Beograda početkom druge polovine XIX veka", *Godišnjak grada Beograda*, 1967, XIV, str. 45; E. M. Šatohina, К вопросу социально-экономическом положении и национально-освободительной борбе Болгарского народа в 60-е годы XIX века". — *Славяне и Россия*, Moskva, 1972, str. 144.

[13] *Srbobran*, 29. III 1862, br. 25, str. 1; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 90; V. Ćorović, *Luka Vukalović*, 102, 121—122, 124, 127—128; Vladan Đorđević, *Uspomene — kulturne skice iz druge polovine XIX veka*, Novi Sad, 1927, str. 332; Lj. Aleksić, „Stav Francuske", 103—108; Ljubomir Poleksić, „Napad Omer-paše na Crnu Goru", *Vojni istorijski glasnik*, Beograd, 1959, br. 5, str 66—77; G. Jakšić i V. J. Vukčević, nav. delo, 40—42, 53—54, 73—74, 124,

173—176, 179—181, 183, 191—192, 194, 197—198, 243—247, 252—255, 266—288, Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 254, 275; Lj. Aleksić-Pejković, *Politika Italije*, 82—107; R. Jovanović, nav. delo, 42—64.

[14] AS, DS-1861, 823, 912, 952; AS, MUD-P, 1862, I, 12, 179, 181, 202; II, 135, 136, 194; IV, 42, 161; V, 33, 40; VII, 59; VIII, 122, 170; X, 115; XIII, 109, 113; 1863, XVIII, 27; AS, PO — 102, 36, 73, 136; IG — 1259, 1385; Ministarstvo unutrašnjih dela Načelstvu okružja užičkog 16. VII 1862. — AS, Načelstvo okružja užičkog (u daljem tekstu: NOU), 1862, nesređena građa; N. Krstić, nav. rukopis, 114; AS, F.O. 195, vol. 656, izveštaj Fonblanka od 7. IV 1859; SN, 30. I 1862, 13, 1—2; 3. II, 15, 2; 8. III, 29, 116; 27. III, 37, 150; SD, 6. III 1862, br. 19, str. 1; 27. III, 26, 1; 3. IV, 27, 3; 26. X, 103, 1; *Srbobran*, 21. I 1862, br. 6, str. 3; 28. I, 8, 3; 11. II, 12, 2; 22. II, 15, 1—2; 1. III, 17, 1; 11. III, 20, 1; 3. V, 35, 1; 10. V, 37, 1; *Svetovid*, 5. V 1860, IX, br. 8; *Javor*, 25. III 1862, br. 9, str. 72; 80; 25. IV, 12, 96; *Danica*, 20. II 1862, br. 5, str. 84; 28. II, 6, 97, 100; 20. III, 8, 132—134; 10. VI, 16, 262—263; Jakov Ignjatović, „Dušan — srpska slava", *Putnik*, Novi Sad, 1862, sv. I, str. 1—2; Draga D-ća, „Srpkinja sam", *Danica*, 20. III 1862, 8, 128—129; Jovan Dragašević, „Čula mi duša...", *Danica*, 20. IV 1862, 11, 180; Đorđe Jakšić, „Osećam...", *Danica*, 10. V 1862, 13, 205; Josif Veselić, „Moje putovanje po Srbiji s dvema Engleskinjama (od 13. avgusta do 5. septembra 1862)", *Svetovid*, 10. IX 1863, br. 100, str. 1—2; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 384—385; Jovan Dragašević, *Istinske priče — Avtobiografija u odlomcima*, Beograd, 1888, str. 73; Ignjat Vasić, *Dnevnik*, Šabac, 1889, knj. I, str. 37—38; L. Ranke, nav. delo, 433; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, 36—37; Milan Đ. Milićević, „Odjeci bombardovanja Beograda 1862", *Iskra*, 1898, br. 2, str. 19—21; Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848—1871)*, Beograd, 1906, str. 1—81, 175—235; Đorđe S. Simić, „Uspomene na bombardovanje Beograda", *Delo*, 1912, knj. 64, str. 368; J. Grujić, *Zapisi*, III, 27, 103; S. Jovanović, *Druga vlada*, 66—69, 183—190; V. Ćorović, *Luka Vukalović*, 48—49, 75—79, 142—143; V. Đorđević, *Uspomene*, 161—171, 339, 361; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 88—89; Kosta N. Hristić, *Zapisi Starog Beograđanina*, Beograd, 1937, str. 4, 262—266, 441, 443; D. Marinković, nav. delo, 93—94, 103—104, 112—118, 128—134, 150—151, 158—159; Miodrag Jugović, „Kulturna i politička stremljenja beogradske srednjoškolske omladine 60-ih godina prošloga veka", — *Istorijski glasnik*, Beograd, 1948, br. 2, str. 59—60; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 241—244, 252—255; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 561; Jovan Milićević, „Studenti Filozofskog fakulteta 1863—1963", *Zbornik „Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu"*, Beograd, 1963, str. 705—707; J. Milićević, *Jevrem Grujić*, 23—48; M. Šević, nav. red, 159; Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd, 1965, knj. IV, str. 116; Milorad Radević, „Pravila Društva mladeži srbske", *Nastava i vaspitanje*, Beograd, 1969, br. 1, str. 97—105; isti, „Građa za istoriju Društva mladeži srbske (1847—1851), *Nastava i vaspitanje*, Beograd, 1969, br. 4, str. 458—477; Vaso Milinčević, „Na raskršću epoha: Sedmica", — *Knji-*

ževna istorija, Beograd, 1970, br. 8, str. 871—897; br. 9, str. 103—125; br. 10, str. 287—306; Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 272—278; Dimitrije Matić, *Đački dnevnik* (1845—1848), Beograd, 1974, str. 100, 101, 107, 110, 117, 118; Siniša Janjić, „Srpsko pozorište 1857—1868", *Teatron,* Beograd, 1975, br. 4, str. 36—38; R. Jovanović, nav. delo, 30; Milivoje Urošević, „Reakcija licejaca na zabranu rada „Družine mladeži srbske" 1851. godine", *Nastava i vaspitanje,* Beograd, 1977, br. 5, str. 623—637; Lj. Aleksić-Pejković, *Politika Italije,* 76—79; Nikša Stipčević, *Dva preporoda,* Beograd, 1979, str. 90—91; Borivoje Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drama i opera),* Beograd, 1979, str. 110—115.

[15] AS, IG-1186, 1187, 1203, 1385; AII, JR, 1861, X/8, 11/271, 331, 332, 334; 1862, XI/8, 11/273, 275, 276; *Srbobran,* 1. III 1862, br. 17, str. 1; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II 53—55, 95; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja,* 20; J. Ristić, *Poslednja godina spoljašnje politike kneza Mihaila,* 14; M. Garašanin, *Jedno namesnikovanje,* 34, 39; G. Jakšić, *Jedan „projekat";* 8; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 45, 64, 71—89, 85—95; V. J. Vučković, „Politička akcija Srbije", 60—63; Krumka Šarova, Любен Каравелов и Бъгарското освободително движение 1860—1867, София 1970, стр. 78; *Зарубежные Славяне и Россия,* 182—184; Lj. Aleksić-Pejković, *Politka Italije,* 92—107; N. Stipčević, nav. rad, 129.

[16] AS, MUD — P, 1862, XI, 89; XII, 130; 1863, XXI, 1; „Ustrojenije narodne vojske od 17. avgusta 1861", *Zbornik zakona i uredbi.* 1877, XXX, 439—450; Sava Grujić, *Vojna organizacija Srbije s kritičkim pregledom vojne organizacije starih i novih naroda,* Kragujevac, 1874 61—74, 99—94; Jovan Mišković, *Putovanje po Srbiji,* Beograd, 1874, 115—117; Paja Putnik, *Misli o vojenoj organizaciji Srbije,* Pančevo, 1875, str. 3—4, 41, 55; Pera Borisavljević, „Kratki pregled organizacije naše vojske", *Ratnik,* 1887, knj. XVIII, sv. I, str. 45—57; Jov. Jevr. Damjanović, Podaci za istorisko razviće organizacije naše vojske", *Ratnik* 1896, XXXIV, sv. III, str. 324—329; 375, 574—578; Milo Đurđevac, „Narodna vojska u Srbiji 1861—1883", *Vojno-istorijski glasnik,* 1959, str. 78—84; Lazar Ćelap, „Austrijski vojni izveštaji o organizaciji srpske milicije (1821—1871)", *Vesnik Vojnog muzeja JNA,* Beograd, 1964, br. 10, str. 137.

[17] AS, PO-39, 119; IG-1163, 1173, 1177, 1187, 1203, 1204, 1216; D. Stranjaković, „Ilija Garašanin", — *Arhiv SANU,* IZ, 14233, str. 152—153; *Bombardovanje Beograda (1862). Po autentičnim izvorima i sa objašnjavajućim dokumentima,* Beograd, 1862, str. 1—18, 20—25; *Srbsko-tursko pitanje ili sadanji uzajamni odnošaji između Porte i Srbije od Srbina,* Novi Sad, 1863, str. 2—6; N. Popov, *Srbija i Turska,* 15—16; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 49—51, 86—87; M. F. Hristić, nav, delo, 142; Mladen Žujović, *Beleške Mladena Žujovića državnog savetnika, Beograd,* 1912, str. 127—129; *Pre pedeset godina — Čukur-česma — Bombardovanje Beograda 3—5. juna 1852 — Iz memoara Nikole Hristića,* Beograd, 1912, str. 3; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda,* Beograd, 1912, str. 2; V. Popović, *Politika Francuske i Austrije,* 114; D. Marinković, nav. delo, 141—142; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 27; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 46—47; *Европейская дипломатия*

u Сербия, 77; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 63—71; V. J. Vučković, „Politička akcija Srbije", 60; Lj. Aleksić-Pejković, „Beograd u odnosima između velikih sila i Turske", 12.

[18] AS, MUD — P, 1862, VII, 7; SN 8. III 1862, br. 29, str. 116; 5. IV, 54, 166; Milan Đ. Milićević, „Beleške sa puta kroz pet okružja u Srbiji", SN, 25. VIII 1862, 99, 359.

[19] AS, DS, 1862, 514; MUD — P, 1861, XIII, 80; 1862, III, 4; IV, 95; V, 176; VII, 7; XV, 20; XVI, 15, 18, 27; IG — 1274; *Srbobran,* 6. V 1862, br. 36, str. 2, 3; 13. V, 38, 2; M. Đ. Milićević, „Beleške", SN, 25. VIII 1862, 199, 359; M. Ban, *Srbija po bombardovanju,* 5—6; N. Popov, *Srbija i Turska,* 23—25, 31; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862),* 24—27; isti, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 19—22, 102—103; S. Jovanović, *Druga vlada,* 204; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 108; „Sultanova cura", *Politika,* 29. III 1980, br. 23879, str. 22.

[20] AS, DS, 1862, 514; MID — I, 1863, XI, 37; MUD — P, 1862, XII, 124; XIV, 63, XVI, 36; NOU, 1862, XVI, 38; *Srbobran,* 20 V 1862, 40, 3; 24. V, 41, 3; SN, 11. IX 1862, 106, 387—388; Stevan Ignjić, *Užice i okolina* 1862—1914, Beograd, 1967, str. 53—54.

[21] AS, MUD — P, 1861, VIII, 9; XI, 157; 1862, I, 173; V, 189; VI, 65; VII, 7; XII, 139; XVI, 17, 33, 34, 35; 1863, III, 17; 1863, I, 122; *Istorijski arhiv Beograda,* Uprava varoši Beograd (u daljem tekstu: IAB, UVB), 1862, XIV, 379; *Srbobran,* 6. V 1862, br. 36, str. 3—4; 20. V, 40, 2—3; 14. XI, 109, 2; SN, 11. IX 1862, 106, 387—388.

[22] AS, DS, 1862, 514; MUD — P, 1861, XI, 219,, XIII, 8; 1862, XIV, 40, 41, 44; 1863, XIV, 195; PO — 27, 74; IG — 1316; IAB, UVB, 1861, XXVI, 280; 1862, XII, 39; XIII, 293; 630 — 59; MS, RO, 35802; *Pièces justificatives se rapportant aux derniers evenements,* AS, F.O. 195, vol. 724, k. 104 (u daljem tekstu: *Pièces justificatives),* str. 345—346, 355—356; SD, 13. II 1862,13, 3; 3. IV, 27, 3; 7. IV, 28, 2—3; *Srbobran,* 27. V 1862, 42, 3; 7. VI, 45, 1; 14. VI, 47, 4; „Ustrojstvo Uprave varoši Beograd od 18. II 1860", *Zbornik zakona i uredbi,* XIII, str. 41; „Ustrojstvo Uprave varoši Beograd od 11. VI 1860", *Zbornik zakona i uredbi,* XIII, 100; Ljubomir Nenadović, „Junački odgovor", *Pesme,* Zemun, 1860, str. 194; Đura Jakšić „Raja", *Javor,* 15. III 1862, br. 8; Milan Kujundžić Aberdar, „Čekam, čekam...", *Danica,* 10. VI 1862, br. 16, str. 262—263; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda,* 8—10, 15—17; isti, *Srbija pred konferencijom,* 6; *Бомбардиранъ Београда 5. юния 1862,* Zemun 1862, str. 15—16; N. Popov, *Srbija i Rusija,* 294; isti, *Srbija i Turska,* 12—13, 25—28, 37; Đura Jakšić, „Raja", „Osećam", *Dela Đure Jakšića,* Beograd, 1882, knj. 2. str. 70—73; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 101—105, M. Alimpić, nav. delo, 315—318; Rašid-bej, nav. delo, VII; J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije,* I, 19—21; M. F. Hristić, nav. delo, 157—160, 166, 281—282, 292, 315; „Proslava pedesetogodišnjice naše žandarmerije", *Policija,* 29. V 1911, br. 10—11, str. 1—2; Ilija Đ. Katanić-Kamnički, „Za spomen pedesetogodišnjice bombardovanja Beograda 1862", *Večernje novosti,* 6. VI 1912, br. 157, str. 2; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda 1862,* Beograd, 1912, str. 6—7; T. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša,* 142; D. N. Jo-

vanović, „Bombardovanje Beograda 1862 — Uspomene iz detinjstva", *Srpski književni glasnik,* 16. IX 1930, knj. XXXI, br. 12, str. 143; D. Popović, „Čukur-česma — Dva originalna dokumenta iz 1862. g. o događaju na Čukur-česmi", *Beogradske opštinske novine,* 1. VIII 1931, br. 12, str. 815; K. N. Hristić, nav. delo, 39—41, 189, 444; Nikola Zega, „Nekoliko crtica iz starog Beograda (po pričanju poč. Jovana Đ. Avakumovića, ministra pretsednika)", *Beogradske opštinske novine,* 1937, br. 1—3; Ljubomir Ivezić, „Žandarmeriju u Beogradu osnovao je ministar Nikola Hristić", *Vreme,* 8, 9, 10, 11. IV 1939, br. 6184, str. 29; Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji,* Beograd, 1950, str. 9, 82, 122, 272—273, 414—415; Života Đorđević, „Beogradski đaci i škole u leto 1862. godine", *Godišnjak grada Beograda,* 1977, XXIV, str. 107; Muharem Durić, „Igra lutke i senki", *Politika,* 24. II 1981, br. 24205, str. 12.

[23] AS, MUD — P, 1862, V, 208; XVI, 41; IG — 1357; IAB, UVB, XII, 119; XXIX, 121, 181; 630—16, 22, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 76, 103, 116, 121, 125, 128, 147,148, 149, 154, 155, 159, 160, 168, 172, 173, 177, 178, 205, 212, 213, 214, 216, 226, 230, 238, 241, 244, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 259, 262, 263, 277, 278; 631 — 1, 2, 13, 24, 31, 87; Longvort Bulveru 7. i 15. IV 1862. — AS, F.O. 195, vol. 724, k. 103; SD, 13. II 1862, 13, 3; 24. III, 24, 2; 27. III, 25, 2; 31. III, 26, 5; 7. IV, 28, 4; 28. IV, 33, 4; *Srbobran* 2. III, 1862, br. 18, str. 3; 6. V, 36, 2; 20. V, 40, 2; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862).* str. 27.

[24] AS, Ministarstvo unutrašnjih dela — Sanitetsko odeljenje (u daljem tekstu: MUD — S), 1862, IV, 154; MUD — P, 1863, V, 70; XXI 1; AS, Licej (u daljem tekstu: L) — 1092; IAB, UVB, 1862, XXIX, 121; 631 — 28, 29, 31, 32, 33, 37, 50, 54, 55, 57, 67; N. Krstić, nav. rukopis, 156; *Vidovdan,* 21. VIII 1862, br. 96, str. 1; *Srbobran,* 10. V 1862, 37, 1, 3, 4; 17. V, 39, 1, 3; ASANU, IZ, 12577/B-9, Longvort Bulveru 28. V i 2. VI 1862 — AS, F.O. 195, vol. 724, k. 103; Tasti Mutjeu 26. i 28. V 1862. — ASANU, IZ, 12577/B-9; Vlangali Gorčakovu 28. V 1862; „Diplomatska akta o bombardovanju Beograda", *Vidovdan,* 4. VI 1863, br. 64, str. 1; N. Popov, *Srbija i Turska,* 26—30; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 105; S. L. Popović, nav. delo, 414.

[25] AS, MUD — P, 1862, VIII, 21, 215; XVI, 39, 40; 1864, XI, 15, 16; IAB, UVB, 1862, XII, 410; XIII, 377, 441; XIV, 245; XIX, 50; XXVI, 24; XXIX, 121; 630 — 33; 631 — 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 70, 71 72, 74, 77, 88, 90, 91; N. Krstić, nav. rukopis, 158. AS, F.O. 195, vol. 724, k. 103, Longvort Bulveru 6. VI 1862; *Arhiv SANU,* IZ, 12577/B-9; Tasti Mutjeu 6. VI 1862; Vlangali Gorčakovu 24. V 1862; SD, 30. V 1862, 42, 3; 7. VI, 45, 3; *Srbobran,* 20. V 1862, 40, 1; 31. V, 43, 3—4; Jeremije Obrad Karadžić, *Смрть или Правда, Бомбардиранѣ Београда у 12 песама.* Спевао Эремия Обрад Караџић, природний поэта, Beograd, 1863, deo II, str. 7; Izvodi iz izveštaja kavaljera Skovasa, italijanskog generalnog konzula u Beogradu od 15. juna 1862 (preštampano iz *Vidovdana).* — SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; N. Popov, *Srbija i Turska,* 28—30; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 105; N. Hristić, *Pre pedeset godina* S. L. Popović, nav. delo, 50.

[26] AS, MUD — P, 1862. VIII, 27; MUD — prezidijal, 1862 (telegram K. Jankovića N. Hristiću od 1. VI 1862); Po — 116, 28; 153, 56;

IG — 1305, 1357; IAB, UVB, 1862, 631—494; N. Krstić, nav. rukopis, 158; AS, F.O. 195, vol. 724, k. 103, Longvort Bulveru 11. VI 1862; *Pièces justificatives*, str. 320, 322, 323, 325, 332, 342, 343, 349, 350; — ASANU, IZ, 12577/B-9, Garašanin konzulima 25. V 1862; Vlangali Gorčakovu 28. V 1862; Tastijev telegram od 16. VI 1862, br. 13199; SD, 1. VI 1862, 43, 3; 12. VI, 46, 4; *Srbobran*, 25. II 1862, 10, 3; 13. V, 38, 2; 27. V, 42, 2; 31. V, 43, 1; 10.VI, 46, 4; 14. VI, 47, 6; J. O. Karadžić, nav. delo, 1—8; N. Popov, *Srbija i Turska*, 30—31; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda* (1862), 24—25, 27; isti, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 97—105; M. Alimpić, nav. delo, 318; M. F. Hristić, nav. delo, 209; „Kratka istorija naše žandarmerije", *Policija*, 29. V 1911, br. 10—11. str. 290—297; Đ. S. Simić, nav. rad, 378; K. N. Hristić, nav. delo, 378; S. L. Popović, nav. delo, 283, 415; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 109—110.

U BEOGRADU OD 3. DO 5. JUNA

[1] AS, DS, 1862, 472; 1863, 63; MUD — P, 1862, XIII, 50, 1863, I, 122; 1864, II, 53; XIV, 52; MUD — prezidijal, 1862 (M. Barlovac N. Hristiću 25. VI 1862); PO — 28, 117; 75, 9; IAB, UVB, 1861, I, 318; IV, 339; VIII, 328; XV, 30, 301; XVI, 154; 1862, III, 497; IV, 321; X, 221; XIV, 8; XV, 368; XVI, 124, 212; XX, 35, 419; XXVII, 184, 246; XXIX, 121; 630 — 139, 245, 247, 253; 631 — 92, 93; 1863, XXI, 1; 1864, XX, 419; N. Krstić, nav. rukopis, 161; Milan Đ. Milićević, „Dnevnik", *Arhiv SANU*, 9327/2, str. 37—38; AS, F.O 195, vol. 724, k. 103, Longvort Bulveru 21. VI i 3. VII 1862, *Pièces justificatives*, str. 320, 322, 323, 326, 328—330, 334, 336, 340, 351—352, 359—362, 364—365, 371—373, 375—379, 381—385; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tistija od 6. VI 1862; „Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca", *Trgovačke novine* — Vanredni list, 4. VI 1862, br. 46, str. 1; SD, 12. VI 1862, 46, 1; 16. VI, 47, 1—2; 23. VI, 49, 1; *Srbobran*, 14. VI 1862, 47, 4; *Домишљан*, sveska VII, 110; SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; SN, 22. VIII, 99, 384; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 6—7; *Бомбардовањъ Београда 5 юния 1862* — Opisano po zvaničnim izvorima, Zemun, 1862, str. 2—4; Đorđe Gvozdenović, *Krvavo pozorje među Turkom i Srbima u Beogradu 1862. godine*, Beograd, 1862, str. 5—6; „Diplomatska akta o bombardovanju Beograda", SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; J. O. Karadžić, nav. delo, 4—5, 8—12; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 28—29, Milan Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, Beograd, 1876, knj. I, str. 21, 41, N. Popov, *Srbija i Turska*, 32—35; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 106; L. Ranke, nav. delo, 468—469; M. Alimpić, nav. delo, 318—320; P. Srećković, *Detinjstvo*, 133; Basanov, „Bombardovanje Beograda 1862. godine (novi priložak k istoriji ovog događaja)", *Trgovački glasnik*, 25. XII 1902, br. 279, str. 5—6; M. F. Hristić, nav. dèlo, 83, 143; Branislav Đ. Nušić, „Kako su se zabavljali naši stari", *Tribuna*, 15. XI 1910, 2, 1—2; „Žrtve dužnosti", *Policija*, 29. II. 1911, 10—11, 309; Duš. Sinobad, „Događaj kod Čukur-česme", *Policija*, 29. V.

1911, br. 10—12, str. 305; Đ. S. Simić, nav. rad. 365; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda 1862,* 2—3, 12—14; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda 5. juna,* 24; Nikola Vulić, „Uzroci i posledice", *Večernje novosti,* 13. V 1912, br. 133, 1—2; N., „Čukur-česma", *Pravda,* 6. II 1912, br. 37, str. 1; V. K. Miljković, „Kako je bilo na Čukur-česmi od jednog očevidca", *Pravda,* 14. II 1912, br. 42, str. 2; Mihajlo Dobrić, „Bombardovanje Beograda", *Trgovački glasnik,* 25. III 1912, 67, 1; 29. III, 68, 1; „Bombardovanje Beograda" (iz uspomena), *Večernje novosti,* 3. VI 1912, 154, 1—2; I. Đ. Katanić — Kamički, nav. rad, *Večernje novosti,* 4. VI 1912, 155, 2; Jela Novaković, „Bombardovanje Beograda 5. juna 1862", *Godišnjica Nikole Čupića,* Beograd, 1913, knj. 32, str. 162—164, 167; Milenko Vukićević (Nestor Letopisac), „Čukur-česma", *Vreme,* 18. IV 1922, 118, 5; V. Đorđević, „Čukur-česma i bombardovanje Beograda", *Vreme,* 30. XI 1925, br. 1419; D. N. Jovanović, nav. rad, 139; D. Popović, nav. rad, 813; Drag. (Predrag) D. Stojaković, „Bombardovanje Beograda 1862. i uloga žandarmerije u tom događaju", *Žandarmeriski kalendar 1935,* Kamenica, 1935, str. 262, 268—269; K. N. Hristić, nav. delo, 41—44, 82, 176—179, 180, 265, 364, 416; Vladislav St. Kaćanski, „Bombardovanje Beograda 1862. god", *Beogradske opštinske novine,* 1937, str. 574; D. R. „Bombardovanje Beograda 1862 — Pogrešan natpis u Dobračinoj ulici", *Beogradske opštinske novine,* 1938, 10, 737; DUR, „Kraj oko nekadašnje Čukur-česme u prošlosti", *Beogradske opštinske novine,* 1938, 2, 106; D. Marinković, nav. delo, 145—146; S. L. Popović, nav. delo, 28—29, 56, 68—69, 93, 161; *Stari Beograd,* 1951, str. 248, 251; Jovan S. Dajković, „Beograd i slučaj na Čukur-česmi — Bombardovanje Beograda", *Godišnjak Muzeja grada Beograda,* 1957, IV, 313; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 111; Živorad P. Jovanović, *Iz starog Beograda,* 1964, str. 32—33, 80—81, 156—158; Mihajlo Petrović, „Beograd — nekadašnji centar velikog ribarstva", *Naučnici,* Novi Sad — Beograd, 286—292; Dušan Ivančević, „Beogradska tvrđava i njene svetinje", Beograd, 1970, str. 73—74; Milan Jovanović — Stojimirović, „Siluete starog Beograda", Beograd, 1971, str. 32; Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijntalna varoš pod Turcima 1521—1867,* Beograd, 1977, str. 110, 124, 125, 148; Mladen St. Đuričić, „Još jednom o događajima na Čukur-česmi 1862"; *Književne novine,* 1. IX 1977, br. 542, str. 9; N. S., „Saslušanje kuvara Karla Perola", *Politika,* 13. VIII 1978, 23295, 15; Stana Đurić-Klajn, „Od ‚knjažesko-srbske bande' do Beogradske filharmonije", *Politika,* 23. IV 1979, 23544, 21; 25. IV, 23545, 23.

[2] AS, DS, 1862, 475; MID — V 1862, I, 270; MUD — P, 1862, III, 87; IAB, UVB, 1862, XXII 362; *Pièces justificatives;* „Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca; Rezime događaja koji su se odigrali u Beogradu od 15. do 18. juna 1862", *Srbobran,* 14. VI 1862, br. 47, str. 4; Đ. Gvozdenović, 6—7; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda,* 7—9; *Бомбардовање Београда 5 юния,* 4; N. Popov, *Srbija i Turska,* 35—36, 38—39, 44; M. Alimpić, nav. delo, 319—320; Basanov, nav. rad, 5; J. Novaković, nav. rad, 166, 168; *Žrtve dužnosti,* 309; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda,* 3, 7; I. Đ. Katanić-Kamički, nav. rad. — *Večernje novosti,* 4. VI 1912, 155, 2; „Bombardovanje Beograda (iz uspomena)", *Večernje novosti,* 3. VI 1912,

154, 1—2; 5. VI, 156, 1—2; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 30. XI 1925, 1419; 1. XII, 1420; D. N. Jovanović, nav. rad. 139—140; D. Popović, nav. rad, 813; Drag. (Predrag) D. Stojaković, nav. rad, 272; K. N. Hristić, nav. delo, 180—182, 185, 195; Mehmed R. Delić, „Turske starine u Beogradu", *Beogradske opštinske novine*, 1937, br. 76, str. 255—256; D. R., nav. rad, 737—738; D. Marinković, nav. delo, 145; V. Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 246—247; *Beograd u XIX veku*, 52, 81, 220, 231; D. Đurić-Zamolo, nav. delo 23—25, 71—73, 77—78.

[3] AS, MID — I, 1863, V, 133; MUD — prezidijal, 1862 (telegram J. Dimitrijevića N. Hristiću od 4. VI 1862); MUD — S, 1862, IV, 154; PO-22, 26; 75, 9; 121, 58; IAB, UVB, 1862, II, 482; XIV, 82; XX, 419; XXII, 361, 372; XXIV, 424; XXVII, 184; XXVIII, 276; XXIX, 121; 630—89, 150, 227; Longvort Bulveru 21. VI 1862; *Pièces justificatives*, 387—388, 393, 395, 397—412, 428. — AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Telegram konzula Francuske, Engleske, Rusije i Turske poslanicima u Carigradu od 4(16) VI 1862. — AS, F. Dokumenti u vezi bombardovanja Beograda 1862. dobijeni od MID SSSR (u narednom tekstu: MID SSSR), № 2845, list 376; *Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca;* Izveštaj I. F. Mondena o učešću trupa u događajima 3, 4. i 5. juna — ASANU, IZ, 12577/B-9; N. Krstić, nav. rukopis, 161; Vlastoje Aleksijević, *Savremenici i poslednici Dositeja Obradovića i Vuka Stefanovića Karadžića*, knj. IV, str. 83, knj. VII, 167—168. — NB, OPF, R. 425; *Svetovid*, 14. VII 1860, IX, 29; SD, 13. II 1862, 13, 3; 16. VI, 47, 1—2; 23. VI, 49, 1—2; *Srbobran* 10. VI 1862, 46, 1; 14. VI, 47, 4; *Домишлян*, VI, 95, Đ. Gvozdenović, nav. delo, 8, 34; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 8, 10; *Бомбардованъ Београда 5 юния*, 5; „Diplomatska akta o bombardovanju Beograda", SN, 6. VI 1863, 66, 254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862), 29; N. Popov, Srbija i Turska*, 38—49; M. Alimpić, nav. delo, 319—327; *„Първата и втората Български легий"*, 46; Basanov, nav. rad, 5; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 4; Đ. S. Simić, nav. rad, 366; „Bombardovanje Beograda (iz uspomena)", *Večernje novosti*, 30. I 1912, 154, 1—2; M. Dobrić, nav. rad, *Trgovački glasnik*, 29. III 1912, 68, 1; „Bombardovanje Beograda 1862—1912", *Štampa*, 5. VI 1912, br. 123, str. 1; J. Novaković, nav. rad, 164, 166—168; E. J. Cvetić, *Spomenici Jagodine*, Niš, 1914, II, str. 6; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 29—30. XI i 1. XII 1925, br. 1419, 1420, 1421; D. Popović, nav. rad, 814; D. N. Jovanović, nav. rad, 141—142; *Spomenica Beogradske trgovačke omladine 1880—1930*, Beograd, 1931, str. 62; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 97—98, 101; Miodrag Ibrovac, „Jedna francuska književnica očevidac bombardovanja Beograda — Uspomene Amable Tasti", *Politika*, 23. VI 1932, br. 8661, str. 1—2; 24. VI, 8662, 4; Drag. (Predrag) Stojaković, nav. rad, 271—272, 274—275; K. N. Hristić, nav. delo, 4, 24, 176—177, 183—188, 190—191; Gliša Elezović i Pera Popović, „Dva turska plana Beograda", *Beogradske opštinske novine*, 1937, br. 1—2, str. 66—68; V. S. Kaćanski, nav. rad, 574—575; D. R., nav. rad, 737, 739; D., „Iz beogradske prošlosti'", *Beogradske opštinske novine*, 1938, br. 11, str. 847; D. Marinković, nav. delo, 145—146; S. L. Popović, nav.

delo, 77, 82, 84—86, 105, 350, 415; *Stari Beograd,* Beograd, 1951, str. 242—243; Vojislav Mihailović, *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804—1860,* Beograd, 1951, str. 568—569; Jakov Ignjatović, „Rapsodija iz prošlog srpskog života — Memoari," *Odabrana dela,* Novi Sad, 1953, knj. VIII, str. 447; J. S. Dajković, nav. rad, 321; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca,* 245—246; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 41; *Beograd u XIX veku,* 17, 20, 52, 81—82, 218, 221, 245; M. Jovanović-Stojimirović, nav. delo, 60—61, 96; Miroslav Milovanović, *Osnovno školstvo Niša i okoline u XIX veku i početkom XX veka,* Niš, 1975, str. 232; D. Đurić-Zamolo, nav. delo, 37—38, 44—45, 71—72, 149.

[4] AS, IG — 1272, 1312; IAB, UVB, 1862, XVII, 294; N. Krstić, nav. rukopis, 179; ASANU, IZ, 12577/B-9, Longvort Bulveru 19. i 21. VI 1862; *Pièces justificatives,* 415; Izveštaj Tastija od 6. juna; Izveštaj Mondena o učešću trupa; Rezime događaja koji su se odigrali u Beogradu od 3. do 5. juna 1862; SN, 7. VI 1862, 65, 255; *Srbobran,* 10. VI 1862, 46, 1; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda,* 9—10; *Бомбардовань Београда 5 юния,* 8—9; Diplomatska akta o Srbskim poslovima. — Francuski generalni konzul u Beogradu ministru spoljnih poslova 4. juna 1862. — SN, 19. I 1863, 9, 27; Diplomatska akta o bombardovanju Beograda. — SN, 6. VI 1863, 66, str. 253—254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862),* 29—30; N. Popov, *Srbija i Turska,* 40—41, 46—50; M. Alimpić, nav. delo, 321; M. F. Hristić, nav. delo, 51—52, 84, 143—144; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda,* 5, 8—9; Đ. S. Simić, nav. rad, 365; I. Đ. Katanić-Kamički, nav. rad. — *Večernje novosti,* 5. VI 1912, 156, 2; „Bombardovanje Beograda (iz uspomena)", *Večernje novosti,* 5. VI 1912, 156, 1—2; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme,* 2. XII 1925, br. 1422; D. N. Jovanović, nav. rad, 142, 140; Pismo I. Garašanina J. Marinoviću, II, 97—98, 106; M. S. Petrović, nav. rad, 19. VI 1932, 8659, 12; M. Ibrovac, nav. rad, 2, 4; K. N. Hristić, 125, 182—184, 187—192, 195; V. S. Kaćanski, nav. rad, 575; D. R., nav. rad, 737; Stevan Sagodin, „Bombardovanje Beograda 1862. godine", Izveštaji tadašnjeg austrijskog konzula Konrada Vasića, koji je bio osumnjičen da je nagovorio turskog pašu da bombarduje Beograd, *Vreme,* 20. XI 1938, br. 3910, str. 5; D. Marinković, nav. delo, 146; *Европейская дипломатия и Сербия,* 78, 84—85; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 111; Ž. Žujović, *Sabrani spisi,* II, 85.

[5] IAB, UVB, 1862, XIV, 372; 631—94, 505; N. Krstić, nav. rukopis, 161—162; AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103, Longvort Bulveru 21. i 22. VI 1862; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 6. VI 1862; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda,* 10—11; *Бомбардовань Београда 5 юния,* 10—11, 15; Diplomatska akta o bombardovanju Beograda. — SN, 6. IV 1863, 66, 254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862),* 30; N. Popov, *Srbija i Turska,* 48—50; Đura Jakšić, „Što nisam", *Dela,* Beograd, 1882, I, 73—74; M. Alimpić, nav. delo, 321—322, 328—329; M. F. Hristić, nav. delo, 51, 88, 144; Đ. S. Simić, nav. rad, 366, 369; V. K. Miljković nav. rad, 2; „Bombardovanje Beograda 1862—1912 (iz uspomena)", *Večernje novosti,* 3. VI 1912, 154, 1—2; 5. VI, 156, 1—2; 6. VI, 157, 1—2; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda,* 4—6; J. Novaković, nav. rad, 164—167; V.

Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 1422—1423; D. N. Jovanović, nav. rad, 141, 143; Dimitrije N. Jovanović, „Top beogradskih trgovaca", *Trgovački glasnik*, 22. X 1931, br. 239, str. 2; M. Ibrovac, nav. rad, 2; K. N. Hristić, nav. delo, 26, 192—198; 201—202; V. Kaćanski, nav. rad, 575, 577; D. Marinković, nav. delo, 146; *Beograd u XIX veku*, 230; Petko Luković, „Odjek u Sloveniji bombardovanja Beograda 1862. i predaje gradova Kneževini Srbiji 1867", *Vesnik Vojnog Muzeja u Beogradu*, Beograd, 1968, br. 13—14; Pavle Vasić, *Uroš Knežević 1811—1876*, Opovo, 1972, str. 16.

[6] AS, DS, 1862, 399; MUD — prezidijal, 1862 (Telegram kneza kneginji 5. VI 1862; telegram Koste Cukića ministru kome bilo 5. VI 1862; telegram Milana Aćimovića N. Hristiću 5. VI 1862), Ministarstvo finansija (u daljem tekstu: MF) — P, 1863, I, 127; Ministarstvo vojno (u daljem tekstu: MV), nesređena građa (Konduit-liste za 1878. godinu); PO — 39, 119; 72, 216; IG — 1331; IAB, UVB, 1862, XIV, 343, 244; XVIII, 324; XX 50, 250, 418; XXII, 203, 210; XXVI, 128; XXIX, 122, 631—95, 97, 131, 153; AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Longvort Bulveru 17, 18, 19, 21. VI 1862; Vlangali Baladinu 6. VI 1862. — AS, F. MID SSSR, № 6558, 23; Telegram Ašir-paše od 17. VI 1862; Protestni akt konzula Longvorta, Tastija, Vlangalija i Meronija od 17. VI 1862; ASANU, IZ, 12577/B-9; Izveštaji Tastija od 21. i 23. VI 1862; N. Krstić, nav. rukopis, 43, 47, 49, 179; SN, 7. VI 1862, br. 65, str. 256; *Srbobran*, 14. VI 1862, br. 47, str. 4; „Ustrojstvo Državnog saveta od 17. VIII 1861", *Zbornik zakona i uredbi*, XIV, 147—156; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 11—15; *Бомбардовань Београда 5 юния*, 10—12, 15; Diplomatska akta o srpskim poslovima. — SN, 19. I 1863, 9, 27; Diplomatska akta o bombardovanju Beograda. — *Vidovdan*, 4. VI 1863, 64, 1; Diplomatska akta o bombardovanju Beograda. — SN, 6. VI 1863, 66, 254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 30—33, 35—36; N. Popov, *Srbija i Turska*, 50—54; Pera Borisavljević, „U korist naoružanja naše vojske", *Ratnik*, 1887, knj. XVIII, sv. VI, str. 474—475; L. Ranke, nav. delo, 470—471; M. Alimpić, nav. delo, 195, 297, 318, 322—326, 329—341, 343—346, 371; M. Đ. Milićević, *Odjeci bombardovanja Beograda 1862*, 35—36; Milovan T. Janković, „Samo se prekrstismo (u spomenicu Svetoandrejske skupštine)", *Večernje novosti*, 14. I 1899, 14, 1; Ajaks, „Bombardovanje Beograda (zvuci iz prošlosti)", *Branik*, 20. I 1901, br. 9, 1; Basanov, nav. rad, 5; M. F. Hristić, nav. delo, 144—147; Đ. S. Simić, nav. rad, 366—367, 370—371; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 5, 6, 9; N. Hristić, nav. rad, 13; I. Đ. Katanić —Kamički, nav. rad, *Večernje novosti*, 6. VI 1912, 157, 1; M. Dobrić, nav. rad, *Trgovački glasnik*, 29. III 1912, 68, 1; „Bombardovanje Beograda 1862—1912 (iz uspomena)", *Večernje novosti*, 6. VI 1912, 157, 1—2; J. Novaković, nav. rad, 170—173; J. Grujić, nav. delo, 4, 168, 286; S. Jovanović, *Druga vlada*, 102—103; V. Đorđević," Čukur--česma i licejska barikada", *Vreme*, 3—6. XII 1925, br. 1422, 1423, 1424, 1426; Ljubomir Stojanović, *Vuk Stefanović Karadžić*, Beograd — Zemun, 1924, str. 693, 702—705; *Spomenica 75-godišnjice Vojne akademije 1850—1925*, Beograd, 1925, str. 219; Svetislav Šumarević, „Bombardovanje Beograda 1862",. *Radio-Beograd*, 11. VIII 1929, br. 22, str. 2; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda* 1862, 140—147;

Pisma I. Garašanina J. Marinoviću, II, 75; M. Ibrovac, nav. rad, 4; Svetislav Šumarević, „Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda", *Jugoslovenske narodne novine*, Beograd, 1. VI 1932, br. 3, str. 76; Drag. (Predrag) D. Stojaković, nav. rad, 276—278; K. N. Hristić, nav. delo, 175, 194—196, 198—203, 448; V. Kaćanski, nav. rad, 575—577; N. Zega, nav. rad, 76—79; S. Sagadin, nav. rad, 5; J. S. Dajković, nav. rad, 323; *Beograd u XIX veku*, 82—83, 222, 223; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 242; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav delo, 111—113; *Arhivska građa o Vuku Karadžiću*, Beograd, 1970, str. 553—554; Vuk. Stef. Karadžić, *Pisma*. — U ediciji „Srpska književnost u sto knjiga", Novi Sad — Beograd, 1969, 229, 247—248, 270.

[7] AS, DS, 1861, 577, 908; 1962, 399, 472; MUD — P. 1862, XI, 100; 1863, XIX, 74; MUD — S, 1862, I, 12; 1863, II, 85; MUD — prezidijal, 1862, Izveštaji okružnih načelnika Ministarstvu unutrašnjih dela od 8. I do 20. II 1862; telegram Đ. Devića N. Hristiću od 7. VI 1862; PO — 16—44; 19—4; 25—10, 19; 26—76; 39—119; 72—216, 217; 75—9; NOU, 1862, XVI, 134; nesređena građa; AII, N-Lj, k. 61, 1/254, I/7; IAB, UVB, 1862, II, 475, 488; III, 503; VII, 67; XIII, 275; XIV, 44, 99, 153, 159, 223, 241, 242, 243, 246, 247, 372, 403, 446; XV, 1, 5, 213, 354, 355, 356, 367, 378; XVI, 110, 114, 119, 122, 128, 208; XVII, 37, 38; 67, 114, 116, 117, 137, 162, 246, 247, 253; XVIII, 339; XIX, 25, 30, 224, 415; XX, 24, 28, 302, 400; XXI, 91, 122; XXII, 362; XXIII, 222; XXVI, 245, 271, 435; XXIX, 97, 121; XXX, 233, 249, 387; 603—64; 631—42, 95, 97, 98, 102, 116, 119, 125, 128, 139, 146, 148, 181; N. Krstić, nav rukopis, 101; Longvort Bulveru 11. i 21. VI 1862; *Pièces justificatives*, 371, 372, 373, 382, 385, 440; Izveštaj hirurga o ranjenima i ubijenima 3. juna kod Čukur-česme od 25. VI 1862. — AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Izveštaji Tastija od 6. i 21. VI 1862; „Kratak istorijat". — ASANU, IZ, 12577/B-9; SN, 7. VI 1862, br. 65, str. 255—256; 9. VI, 66, 257; 12. VI, 67, 261; 21. VI, 72, 272; *Trgovačke novine*, Vanredni list; SD, 12. VI 1862, br. 46, str. 2; 14. VII, 55, 1; *Srbobran*, 7. VI 1862, br. 45, 1; 10. VI, 46, 1; 14. VI, 47, 4; 17. VI, 48, 1; *Zbornik zakona i uredbi*, XIV, 92; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 13—15; *Бомбардованъ Београда 5 юния*, 12—15; Đ. Gvozdenović, nav. rad, 19, 29—31, *Državopis Srbije*, SN, 26. II 1863, br. 25, 87; „Izvod iz izveštaja kavaljera Skovasa od 15. juna 1862", *Vidovdan*, 4. VI 1863, 64, 1; „Diplomatska akta o bombardovanju Beograda", SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; Izvestije podneseno Ministarstvu finansija o pokretu ljudstva u varoši Beograd u godini 1862. — *Državopis Srbije*, Beograd, 1863, sv. I, str. 12; „Pokret ljudstva u Srbiji u godini 1862", *Državopis Srbije*, Beograd, 1865, sv. II, str. 57; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 31, 35; N. Popov, *Srbija i Turska*, 51—52, 55; M. Alimpić, nav. delo, 330—331; Rašid-bej, nav. delo, V, VI; Jov. Jevr. Damjanović, nav. delo, 582; Vladan Đorđević, *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Beograd, 1879, knj. I, str. 182; Laza Kamarčić, *Jedan razoren um — Zapisnik jednog pokojnika*, Beograd, 1908, str. 7—8; M. F. Hristić, nav. delo, 31, 84, 143—144, 212; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 5—6; Đ. S. Simić, nav. rad, 366—367, 369; M. Dobrić, nav. rad. — 29. III 1912, 68, 1; „Bombardovanje Beograda 1862—1912 (iz uspomena)", *Večernje novosti*, 6. VI 1912, 157, 1—2; J. Novaković, nav. rad, 173—174;

S. Jovanović, *Druga vlada*, 162, 205; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 1423; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda* 1862, 140—142; S. Mihailović, nav. delo, 237; D. Popović, nav. rad, 815; Stevan Sagadin, „Dolazak carskog otomanskog komesara u Beograd 1862. godine", *Vreme*, 22. XI 1932, br. 3912, str. 3; S. Šumarević, *Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda*, 76—79; K. N. Hristić, nav. delo, 194—195, 202—203, 237; N. Zega, nav. rad, 76; D. Marinković, nav. delo, 147; M. Jugović, „Prva beogradska gimnazija". — *Spomenica o stogodišnjici Prve muške gimnazije u Beogradu 1839—1939*, Beograd, 1939, str. 141; Nikola P. Škerović, *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862—1898*, Beograd, 1952, str. 15; J. S. Dajković, nav. rad, 323; L. Čelap, nav. rad, 292—293; Rajko L. Veselinović, *Građa za istoriju Beograda od 1806. do 1867*, Beograd, 1965, knj. I, str. 319, 323—324; *Beograd u XIX veku*, 38—39, 82—83, 222—223; *Arhivska građa o Vuku Karadžiću*, 553—554; D. Ivanišević, nav. rad, 74; M. Jovanović — Stojimirović, nav. delo, 407; D. Janković i R. Guzina nav. rad, 266—269; „Osuđenici u Topčideru", *Politika*, 16. I 1975, str. 19; Živojin Žujović, *Sabrani spisi*, II, 239.

[8] AS, DS, 1862, 394; MUD — S, 1863, II, 85; MUD — prezidijal, 1862 (komesar Danić Sudu okruga beogradskog 8. VI 1862; komesar Danić N. Hristiću 9. VI 1862); MF — P, 1863, I, 127; PO — 21, 9; 35—274, 275, 276; 72—216, 217, 218, 220; NOU, nesređena građa, 1862; IAB, UVR, 1862, XIV, 223, 443; XV, 213, 298, 314, 402; XX, 419; XXII, 9, 228, 372; XXIII, 147, 165, 191; XXVI, 426; XXIX, 121; XXX, 305; 631—100, 107, 120, 129, 233, 235; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji Tastija od 9, 10. i 12. VII 1862. godine; AII, N-Lj, k. 61, 1/255, I/7; 1/257; I/7; N. Krstić, nav. rukopis, 161; *Srbobran*, 14. V 1862, 47, 1; 3. VII, 52, 2; M. Ban, *Srbija pred konferencijom*, 3—5, 22; *Бомбардовань Београда 5 юния*, 15; „Diplomatska akta o bombardovanju Beograda", *Vidovdan*, 4. VI 1863, br. 64, str. 1; J. Veselić, nav. rad, *Svetovid*, 1. X 1863, 108, 2; N. Popov, *Srbija i Turska*, 53, 55; M. Alimpić, nav. delo, 342—345; L. Komarčić, nav. delo, 8; *Cukur-česma i bombardovanje Beograda*, 6; Đ. S. Simić, nav. rad, 367; J. Novaković, nav. rad, 172—175; V. Đorđević, „Čukur-česma i bombardovanje Beograda", *Vreme*, 1423, 1425; S. Šumarević, *Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda*, 77—78; M. Ibrovac, nav. rad, 4; K. N. Hristić, nav. delo, 184, 359; D. Marinković, nav. delo, 147; Ž. P. Jovanović, nav. delo, 56—57; *Beograd u XIX veku*, 22, 83, 220, 223—224, 268; P. Luković, nav. rad, 211, 218, 219; Branko Vujović, *Crkveni spomenici na području grada Beograda*, Beograd, 1973, knj. II, str. 263, 268.

NA KALEMEGDANSKIM BARIKADAMA I NA GRANICAMA SRBIJE

[1] AS, DS, 1862, 441; 1863, 67; MUD — P, 1862, XI, 84; 1863, XXI, 1; MUD — prezidijal, 1862 (telegrami: J. Dimitrijević N. Hristiću 4. VI 1862, M. Teodosijević, J. Dimitrijević, K. Janković, V. Mutavdžić, Kocić N. Hristiću 6. 6. 1862, M. Aćimović, K. Janković, M. Teodosijević, Lukić, M. Antonijević, V. Mutavdžić N. Hristiću 7. VI 1862; D. Milosavljević N. Hristiću 8. VI 1862, J. Di-

mitrijević N. Hristiću 9. VI 1862, M. Antonijević N. Hristiću 17. VII 1862, P. Petrović N. Hristiću 20. VII 1862); PO — 72, 271; 30, 121; 39, 120; NOU, nesređena građa, 1862 (Ministar vojni NOU 4. VIII 1862); IAB, UVB, 1861, VII, 45; 1862. XIX, 222; XX, 66; XXIII, 263; XXIX, 164; 631—132, 138; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 10. VII 1862; B-9; SN, 9. VI 1862, 67, 261; SD, 9. VI 1962, 45, 4; 16. VI, 47, 3; 29. VI, 51, 2; 11. VIII, 63, 1; *Srbobran*, 18. VII 1862, 58, 1; „Ustrojenije vojske od 24. V 1860", *Zbornik XIII*, str. 77—87; Šematizam za 1862, str. 62; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 35; M. Alimpić, nav. delo, 326, 332—334; M. Đ. Milićević, „Odjeci", *Iskra*, br. 3, str. 35; Đ. S. Simić, nav. rad, 370—371; V. Đorđević, *Uspomene*, 55—56; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 56, 61; L. Čelap, nav. rad, 292—293; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 115; *Beograd u XIX veku*, 15; *Arhivska građa o Vuku Karadžiću*, 553—554.

[2] AS, DS, 1861, 522, 908; 1862, 390, 399; MUD — S, 1862, I, 12; MUD — prezidijal, 1862, Izveštaji okružnih i sreskih načelnika Ministarstvu unutrašnjih dela od 8. I do 20. II 1862; MPs, 1862, III, 495; PO — 25, 10, 19; 26, 76; NOU, 1862, nesređena građa, tumačenje vanrednih zakona; IAB, UVB, II, 475, 488; III, 500, 501, 508, 519; XIII, 275; XIV, 44, 55, 82, 93, 159, 212, 223, 241, 242, 243, 246, 247, 372, 403, 446; XV, 126, 213, 355, 356; XVI, 110, 114, 119, 122, 128, 153, 205; XVII, 37, 38, 47, 67, 114, 116, 117, 137, 162, 246, 253; XVIII, 399; XIX, 25, 30, 224; XX, 24, 28, 288, 302, 400; XXII, 151, 362; XXIII, 191, 400; XXVI, 121, 164, 422, 425; XXVII, 208, 215, 245; XXIX, 97, 121, 164; XXX, 233, 249, 276; 631—42, 98, 105, 119, 121, 128, 131, 137, 181, 193, 233, 245, 299; *Pièces justificatives*, 462; SN, 7. VI 1862, 65, 255—256; 9. VI, 66, 257; 12. VI, 67, 261; SD, 9. VI 1862, 45, 4; *Srbobran*, 10. VI 1862, 46, 4; 14. VI, 47, 5; *Zbornik zakona i uredbi*, XIV, 92; XV, 297—301, 303—304; *Бомбардовань Београда 5 юния*, 11—15; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 35; N. Popov, *Srbija i Turska*, 54; Rašid-bej, nav. delo, V, VI; L. Komarčić, nav. delo, 7; M. F. Hristić, 84; Đ. S. Simić, nav. rad, 369; „Bombardovanje Beograda 1862—1912 (iz uspomena)", *Večernje novosti*, 6. VI 1912, 157, 1—2; S. Jovanović, *Druga vlada*, 102—103, 162, 205; S. Mihailović, nav. delo, 237; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda*, 140—142, K. N. Hristić, nav. delo, 194— 195; J. Prodanović, *Ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1940, st. 145—147; isti, *Istorija političkih stranaka i struja*, 274; L. Čelap, nav. rad, 292—293; R. Veselinović, nav. delo, 323; *Arhivska građa o Vuku Karadžiću*, 553—554; D. Janković i R. Guzina, nav. rad, 266, 268—269; Ž. Žujović, *Sabrani spisi*, II, 90—91.

[3] AS, MUD — P, 1862, VIII, 216; X, 180; XI, 54; PO — 19, 3; 84, 17; IAB, UVB, 1862, XX, 288; XXII, 151; N. Krstić, nav. rukopis, 156, 158, 161, 163, 164; *Zbornik*, XV, 302, 312; M. Alimpić, nav. delo, 336—337, 343; S. Jovanović, *Druga vlada*, 111—117; D. Marinković, nav. delo, 147—148; D. Janković i R. Guzina, 261—263.

[4] AS, MUD — P, 1862, II, 30; X, 62; PO — 25, 19; IAB, UVB, 1862, XXII, 151; XXIII, 214; *Zbornik zakona i uredbi*, XV, 128—133, 208, 212, 311.

[5] AS, DS, 1862, 399; MUD — P, 1862, VIII, 216; X, 180; XI, 54; IAB, UVB, 1862, XXI, 287; XXV, 412; XXVI, 69, 70; *Zbornik zakona i uredbi*, XV, 305—309.

[6] AS, DS, 1862, 441; 1863, 67, 167; MUD — P, 1861, I, 16(a); VII, 45; 1862, VII, 116; VIII, 196; XI, 84; XII, 130; PO — 30, 121; 39, 123; 70, 355; 147, 95, 96; IG — 1283; IAB, UVB, 1861, VIII, 328; XVIII, 230; 1862, XIX, 222; XXI, 210; AII, JR, k. 45, 32/1205, XXXII, 23; N. Krstić, nav. rukopis, 17, AS, F. O. 195, vol. 651, Izveštaj Fonblanka od 26. III 1859; SN, 15. IX 1860, 111, 1; *Svetovid*, 17. IX 1860, XI, 46; SD, 29. X 1861, 104, 2; *Trgovačke novine* — Vanredni list, 4. VI 1862, 46, 1; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, 175; M. Alimpić, nav. delo, 239, 246—253, 261—262; 270—271; 286—287; 316—317; 325, 332—333; 346; J. Dragašević, *Istinske priče*, 152; Alimpije Vasiljević, „Da se prekrstimo", *Večernje novosti*, 18. I 1889, 18, 1; J. Skerlić, *Omladina*, 136—137; Đ. S. Simić, nav. rad, 370, 374; J. Grujić, nav. delo, II, 210; III, 34, 50; S. Jovanović, *Druga vlada*, 12, 14—15, 28—42, 98—99, 163; Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780—1842*, Zagreb, 1924, str. 295—296, 309—313, 336—339, 379, 402—403, 429, 452; *Spomenice Vojne akademije*, 5, 13—14; S. Mihailović, nav. delo, 215, 219, 235—239; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, I, 75—76; II, 31, 56, 61, 70—73; *Pisma J. Ristića F. Hristiću*, 66, 98—99, 218; D. N. Jovanović, „Top beogradskih trgovaca", 2; K. N. Hristić, 196, 289; D. Marinković, nav. delo, 101—102; M. Đ. Milićević, *Uspomene*, 176—179; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 74; Radoslav P. Marković, *Regularna vojska i Svetoandrejska skupština*, Beograd, 1961, str. 1; M. Šević, nav. rad, 166; R. Veselinović, *Građa*, 311; Ž. Žujović, II, 373.

[7] AS, DS, 1862, 441; MUD — P, 1862, I, 170; X, 121; PO — 147, 98, 99, 100, 151; IAB, UVB, 1862, XIV, 373, XV, 107, 219; XVII, 246; XIX, 291, 119; XXX, 248; 630—144; 631—132, 139, 153; V. Aleksijević, nav. rukopis, V, 172; SN, 21. VI 1862, 71, 277; 10. VII, 79, 303; *Javor*, 25. VII 1862, br. 21, 168; N. Popov, *Srbija i Turska*, 35—36, 67—68; M. Janković, nav. rad, 1; Zar. R. Popović, „Jedan rodoljub (uz lik Koste A. Šumenkovića", *Nova Iskra*, 16. I 1900, br. 1, str. 26—27; S. Jovanović, *Druga vlada*, 12, 14—15; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 1418—1422; *Pisma J. Ristića F. Hristiću*, 54, 60, 84, 98—99; K. N. Hristić, nav. delo, 181, 193, 202; Petar K. Vlajić, *Naši vojni velikani*, Beograd, 1941, str. 7—9; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 181, 245, 254, 264; G. Veselinović, *Građa*, 323—324; Vukašin Šalipurović, *Laza Komarčić-Komarica 1839—1909*, Beograd, 1970, str. 7, 9—10.

[8] AS, MID — V, 1862, II, 113; MUD — prezidijal, 1862, M. Antonović N. Hristiću 6. VI 1862; MV, nesređena građa, 1849—1899; PO—147, 101; L — 1089; IG — 1276; IAB, UVB, 1861, 350, XIV, 209, 1862, XXIV, 415; XXIX, 121; N. 630—66, 96; 631—132, 135; Krstić, nav. rukopis, 170; V. Aleksijević, nav. rukopis, I, 378; Alimpije Vasiljević, *Memoari*, AS, PO — 102, 136, list 17, 19—22; SN, 27. I 1862, 12, 1; *Javor*, 5. VII 1862, 22, 176; SD, 16. VI 1862, 47, 2; *Srbobran*, 24. VI 1862, 50, 4; 3. VII, 52, 2; 8. VII, 54, 1; Milan Đ. Milićević, *Kneževina Srbije*, I, 480—485; I. Vasić, nav. delo, I, 53—54; M. Alimpić, nav. delo, 296, 495; Z. Popović, nav. rad, 26; J. Skerlić, nav. delo, 384, 390; L. Komarčić, nav. delo, 8, 10, 29; Branislav Đ. Nušić, „Prvo strelište beogradsko", *Tribuna*, 27. XI 1910, br. 14, str. 4; Slobodan Jovanović, „Alimpije Vasiljević (1832—1911)", *Srpski književni glasnik*, 1911, XXVI, 8, str. 604; Đ. S. Simić, nav. rad, 371; J. Novaković, nav. rad, 166—168, 172, 175; J. Grujić, nav. delo, I, 81;

II, 36—37; S. Jovanović, *Druga vlada*, 127—128; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme* 4—8. XII 1925, br. 1423—1427; Dragiša Lapčević, „Prota Milan Đ. Đurić", *Politika*, 6. X 1926, 6658, str. 1; Milivoje Popović, „Sahrana prote Milana Đurića", *Politika*, 9. XI 1926, 6661, 6; V. Đorđević, *Uspomene*, 52—55, 381; *Spomenica Vojne akademije*, 220, 270; „Gostovanje zagrebačkih glumaca u doba bombardovanja Beograda — Mandroviću su licejci napili zdravicu na svojim barikadama", *Politika*, 2. VII, 1929, 7600, 5; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda 1862*, 142; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, I, 8, II 378; K. N. Hristić, nav. delo, 8, 445; M. Jugović, nav. rad, 141—142; D. Marinković, nav. delo, 58, 146—148, 256; *Autobiografija Steve Todorovića*, Novi Sad, 1951, 41; M. Đ. Milićević, *Uspomene*, 207; G. Jakšić — V. J. Vučković, nav. delo, 566; J. Milićević, *Studenti Filozofskog fakulteta*, 712; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 226, 246; Milutin J. Ilijić, „Beograd pre bombardovanja", U knjizi Jelene Šaulić *Milutin J. Ilijić*, Beograd, 1957, str. 64—87; G. Kovijanić, *Građa*, 95; Đorđe Ignjatović, „Školovanje Bugara u Srbiji (1830—1878)", *Istorijski glasnik*, 1972, br. 2, str. 61—62; Pavle Vasić, „Jedan nepoznati crtež Steve Todorovića", *Godišnjak grada Beograda*, 1972, knj. XIX, str. 153—156; Mihailo V. Popović, *Filozofski i naučni rad Alimpija Vasiljevića*, Novi Sad, 1972, str. 24—31; Miodrag Nikolić, „Pozorišna umetnost u XIX veku", *Istorija Beograda*, 1974, II, 729—730; Ž. Žujović, *Sabrani spisi*, I, 16, 517; Siniša Janić, „Srpsko pozorište 1857—1868", *Teatron*, 1975, 4, 36.

[9] AS, MID — V, 1862, I, 148; MUD — P, 1862, I, 202; X, 105, 116; XI, 132; XIV, 48; L — 932, 934, 949, 989, 1026; Visoka škola (u daljem tekstu: VŠ), 1863, 30, 41; IAB, UVB, 1861, I/5, 173/a; III, 24/a; IV, 339; VIII, 133, 328; XV, 301, 309; 1862, II, 489, 862; III, 507; X, 221; XIII, 286; XV, 213; XIX, 25; XXI, 297; XXIII, 128; XXIV, 340, 341, 413; XXVII, 191; XXIII, 198; XXVI, 23, 203, 340, 399, 400; XXVII, 191, 219, 321; XXX, 164; 630—100; 631—132; N. Krstić, nav. rukopis, 6, 19, 21—33, 39, 41—52, 61—63, 89, 113—114, 152—158, 161—165, 175; M. F. Hristić, nav. delo, 32—33; Pavle Popović, „Mladi Novaković", *Spomenica St. Novakovića*, Beograd, 1921, str. 20, 22, 26, 34; J. Grujić, nav. delo, I, 125—131; V. Đorđević, *Uspomene*, 108, 113—119, 135—137, 139, 141—143, 149—155, 160—170, 180, 326, 37, 339—367; Miodrag Popović, „Kosta Popović (1842—1864)", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 1957, XXIII*, 1—2; J. Ignjatović, *Memoari*, 307—308.

[10] AS, MID — V, 1862, II, 74; MUD — P, 1862, VIII, 85, 86; XVI, 51, PO — 56, 103, 107, 147, 155, 162, 403, 63, 25; 147, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108; IAB, UVB, 1862, XVII, 357, 358; XVIII, 292; XX, 78, 91, 102, 103; 631—218, 227, 229; N. Krstić, nav. rukopis, 155; V. Aleksijević, nav. rukopis, V, 110—114; SD, 17. VII 1862, 56, 2; Danica, 10. III 1862, 7, 119; 11. VI, 16, 268; *Javor*, 5. IV 1862, 10, 80; 5. VI, 16, 128; 17. VI, 17; 136; Milan Đ. Milićević, „Beleške uz put kroz pet okružja u Srbiji", SN, 23. VII 1862, str. 355; „Bombardovanje Beograda 1862—1912", *Štampa*, 5. VI 1912, 153, 1; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 6. XII 1925 br. 1425; V. Đorđević, *Uspomene*, 36; Vojislav V. Rašić, *Stevan Vladislav Kaćanski — Stari grad, Beograd*, Beograd, 1928; „Gosto-

vanje zagrebačkih glumaca", 5; S. Šumarević, „Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda", 77—78; V. Kaćanski, nav. rad, 375—576; *Spomenica Prve muške gimnazije*, 427, 445, 446, 447; D. Marinković, nav. delo, 148; Milan Kašanin, „Stevan Kaćanski — Život i rad", Predgovor *Celokupnim delima S. Kaćanskog*, Beograd, str. XVIII — XXXIX; S. Kaćanski, *Grahov laz*, 58—88; Milan Kostić, *Prepiska Đure Jakšića*, Beograd, 1951, str. 145—147, 155—156; Jovan Jovanović Zmaj, *Prepiska*, Novi Sad, 1957, str. 11; Vladimir Stojančević, „Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca", 247, 251—252; Božidar Kovaček, *Jovan Đorđević*, Novi Sad, 1964, str. 67, 78; M. Šević, nav. rad, 123—201; J. Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1967, str. 319—320; V. Milinčević, nav. rad, 290, 296—297; Milivoje Urošević, „Prvi boravak Stevana Kaćanskog u Beogradu", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1970, knj. XXXVI, sv. 3—4, str. 293—304.

[11] AS, MUD — P, 1862, VIII, 10; MUD — prezidijal, 1862, Depeša J. Naumovića MUD od 26. VI 1862; PO — 25, 18; IAB, UVB, 1862, XIV, 256; XX, 50; SN, 1. IX 1860, 104; 6. IX, 106; 11. X, 123; SD, 7. VII 1862, 53, 1; 17. VII, 56, 2; 24. VII, 58, 2; *Vidovdan*, 3. I 1863, 2, 1; M. Alimpić, nav. rad, 337, 339; J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, Beograd, 1896; I, 164; *Първата и втората „Български легий"*, 44—47; Đ. S. Simić, 371; „Pedesetogodišnjica *Dunavskog labuda*", *Tribuna*, 25. XI 1910, 12, 1—2; Todor Marković, „Ljuben Karavelov u srpskoj književnosti", *Srpski književni glasnik*, 1910, XXIV, br. 5, str. 552—553; Đ. S. Simić, nav. rad, 371; K. Todorov, nav. delo, 26—30; Radoslav Perović, „Diplomatski spor o prenosu srpskog oružja 1862. preko Rumunije", *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XLVIII, 1938, str. 204—206; Božidar Kovačević, „Georgi Stojkov Rakovski u Novom Sadu u Beogradu", *Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti* SAN, 1952, knj. XVII, 2, str. 310—338; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 255—262; — Джордже Игнятович, nav. delo, 39—63; E. M. Шатохина, „К вопросу о социально-экономическом положении и национально-освободительной борбе Болгарского народа в 60-е годы XIX в.", *Славяне и Россия*, Москва, 1972, стр. 140—141; В. Д. Конобеев, „Об аграрно программе В. Левского", *Славяне и Россия*, Москва, 1972, str. 188; Đ. Ignjatović, *Školovanje Bugara*, 43—84; M. Popović, *Romantizam*, 1972, II, 298—304.

[12] V. Aleksijević, nav. rukopis, IV, 83; M. Alimpić, nav. delo, 334; E. J. Cvetić, nav. delo, II, 6; *Spomenica Vojne akademije*, 75—76, 123—124, 157—158, 271; *Pisma J. Ristića F. Hristiću*, 57.

[13] AS, DS, 1861, 507, 908; 1862, 363; MID — V, 1862, I, 270; MUD — P, 1862, II, 95; III, 87; VIII, 26; X, 116; XI, 8; XV, 626; PO — 70, 355; IAB, UVB, 1861, I, 106; III, 46; 1862, X, 249; XIII, 452; XIV, 44, 187; XV, 172, 362, 373; XVII, 235; XX, 400, 419; XXI, 49, 121; XXV, 319; XXIX, 121; 631—181; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 18. VII 1862; SN, 2. II 1862, 17, 1; 27. III, 37, 139; 9. VIII, 92, 339; SD, 16. VI 1862, 47, 2; Šematizam za 1862, str. 19; J. O. Karadžić, nav. delo, 9, 14, 25, 33, 43; J. Grujić, *Zapisi*, II, 112; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda*, 139; K. N. Hristić, nav. delo, 176—204, 444; D. Marinković, nav. delo, 137; G. Jakšić, i V. J. Vuč-

ković, nav. delo, 114; R. Veselinović, *Građa*, 324, 361—365; Danica Gavrilović, nav. rad, 235.

[14] N. Popov, *Srbija i Turska*, 41; M. Alimpić, nav. delo, 323—331; Đ. S. Simić, nav. rad, 371; J. Grujić, nav. rad, II, 113; S. Jovanović, *Druga vlada*, 167—168; D. Marinković, nav. delo, 148; R. Marković, *Regularna vojska*, 11—12; L. Ćelap, nav. rad, 292—293; G. Jakšić i V. J. Vučković, 114, 117—118.

[15] AS, DS, 1862, 448, 450, 451; MID — V, 1862, I, 230; MUD —P, 1862, X, 58, 60; XV, 626; MUD — prezidijal, 1862, S. Nikolajević N. Hristiću 28. VI 1862; MV, 1849—1899, nesređena građa, rešenje kneza Mihaila od 8. VI 1862; MPs, 1862, VI, 1091; PO — 11, 16, 17; IAB, UVB, 1862, XXVII, 243; XXIX, 100, 122; XXX, 259; 631—12, 424; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 21. VI 1862; SN, 12. VII 1862, 81, 310; 17. VII, 82, 313; 24. VII, 85, 321; 26. VII, 86, 324; 31. VII, 88, 330; 2. VIII, 89, 334; 4. VIII, 90, 336; 7. VIII, 91, 338; 9. VIII, 92, 340; 11. IX, 85, 385; 16. VIII, 95, 346; 18. VIII, 96, 350; 21. VIII, 97, 352; 28. VIII, 100, 362; 30. VIII, 101, 364; 6. IX, 104, 376—377; 11. IX, 106, 387; 15. IX, 108, 339; 20. IX 110, 388, 394—395; 25. IX, 112, 401; 6. X, 117, 418; 9. X, 118, 422, 13. X, 120, 431, SD, 23. VI 1862, 49, 2; 29. VI, 52, 2; 14. VIII, 64, 1; Milan Đ. Milićević, *Knez Mihailo u spomenima nekadašnjeg svog sekretara*, Beograd, 1896, 81; J. Grujić, *Zapisi* III, 34, 35, 39, 42, 47, 86; V. Đorđević, *Uspomene*, 31—32; K. N. Hristić, nav. delo, 445—446; R. Marković, Regularna *vojska*, 21; L. Ćelap, 293; R. Veselinović, *Građa*, 320—323.

[16] AS, DS, 1862, 441; MUD — prezidijal, 1862, Monden Hristiću 23. VII 1862; PO — 147, 104, 106; IAB, UVB, 1862, XVIII, 304; XIX, 25, 119, 135; XXVI, 56; 631—132, 270, 358, 384; Izveštaji Tastija od 12. i 21. VI i 6. i 10. VII 1862. ASANU, IZ, 12577/B-9; ASANU, IZ, 12577/A-7, Izveštaj A. Vukobratovića; AS, F. O. 195, vol. 651, Izveštaj Fonblanka od 14. III 1959; *Pièsec justificatives*, 346; SD, 19. VI 1862, 48, 1; 22. VI, 49, 1—2; 23. VI, 50, 7; 17. VII, 56, 2; 20. VII, 57, 1; 28. VII, 59, 2; 10. VIII, 63, 1; 11. VIII, 64, 2; *Srbobran*, 21. VI 1862, 49, 1, 4; 3. VII, 52, 2; 8. VII, 54, 1; 15. VII, 57, 1; 27. VII, 62, 1, 4; 3. VIII, 65; 5. VIII, 66; M. Ban, *Srbija pred Konferencijom*, 3—7; *Бомбардованъ Београда 5 юния*, 15—16; Đ. Gvozdenović, nav. delo, 36; M. Alimpić, nav. delo, 345—347; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 6—7; Đ. S. Simić, nav. rad, 373—374; J. Novaković, 174—175; J. Grujić, nav. delo, II, 22; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme* 30. XI 1925 br. 1419; K. N. Hristić, nav. delo, 180; S. L. Popović, 135, 415; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 66—67; L. Ćelap, nav. rad, 292—293; M. Šević, nav. rad, 138, 161.

[17] AS, MUD — prezidijal, 1862, telegrami: Đ. N. Dević N. Hristiću od 7, 8, 9, 11. i 22. VI 1862, M. Piroćanac Hristiću od 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23. i 28. VI; J. Naumovića N. Hristiću od 14. VI; P. Mutavdžića Hristiću od 23. VI, A. Ristića Hristiću 15. VI, M. Aćimovića Hristiću 12. VI, Ministarstva unutrašnjih dela Ministarstvu inostranih dela 18. VI; ASANU, IZ, 12577/B-9, Šifrovana depeša Tastija od 25. VI 1862. i izveštaj Tastija od 6. VII 1862.

[18] AS, DS, 1862, 408, 441; MUD — P, 1862, XI, 84; XII, 150, 183; XXI, 1; MUD — prezidijal 1862. telegrami okružnih načelnika ministru unutrašnjih dela od 4, 6, 7, 8. i 9. VI i 17, 20. i 23. VII 1862. godine; MUD — P, 1863, XXI, 1; MF — P, 1863, I, 127; PO — 72—

217; 30—131; 39—120; IG — 1331; IAB, UVB, 1862, 631—99, 106; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji Tastija od 9. i 18. VII, 8. X, 16. X i 16. XI 1862; Zah Mondenu 19. VII 1862; Garašanin Tastiju 26. VII 1862; Garašanin Ristiću 26. VII 1862. AS, F. O. 195, vol. 781, Longvort Bulveru 2. XI 1862; N. Krstić, nav. rukopis, 179; SN, 10. VII 1862, 79, 303; *Zbornik zakona i uredbi*, XXX, 440—443; *Zbornik vojni*, I, 49—50; J. Veselić, nav. rad, *Svetovid*, 3. IX 1863, 97, 1; Jovan Dragašević, „Štatistične crte o evropskoj Turskoj", *Vojin*, 1864, str. 81—96; N. Popov, *Srbija i Rusija*, 51, 54, 76, 94—95; S. Grujić, nav. delo, 72—73; P. Putnik, nav. delo, 3—4, 55, 71; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, II, 139, 165; M. Alimpić, nav. delo, 195, 312, 323—325, 329—333, 336, 340, 344—345; M. Žujović, nav. delo, 128—129; Đ. S. Simić, nav. rad, 370—371; M. Đurđevac, nav. rad, 80. 82.

[19] AS, DS, 1862, 514; 1863, 406; MUD — P, 1862, X, 2; XI, 222; XII, 146; XIV, 124; N. Krstić, nav. rukopis, 169—170; J. Veselić, nav. rad, *Svetovid*, 24. IX 1863, 105, 1; Vasilije A. Stefanović, „Srbska vila i turska uktača", *Svetovid*, 122. X 1863, br. 116, str. 1—3; 24. X, 117, 1; 29. X, 118, 1—2; „Iz Milanovca u Negotin", *Vojin*, Beograd, 1865, str. 54—55; J. M., „Vojničko posmatranje Kneževine Srbije", *Vojin*, 1865, str. 190—191; S. Grujić, nav. delo, 74; P. Putnik, nav. delo, 93; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, II, 115; M. Alimpić, nav. delo, 346—350; M. Žujović, nav. delo, 129.

[20] AS, MUD — P, 1863, XXI, 1; AS, PO — 78 — 33, 34; N. Krstić, nav. rukopis, 170; Longvort Bulveru 17. III 1862 (AS, F. O. 195, vol. 724); Longvort Bulveru 16. IX 1862 (AS, F. O. 195, vol. 725); *Zbornik*, XII, 63; Šematizam za 1862, str. 62; J. Dragašević, *Misli*, 9; N. Popov, *Srbija i Rusija od 1861. do 1867*, str. 61—67; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, II, 141; D. Marinković, nav. delo, 148—149; J. Milićević, Jevrem Grujić, 72.

[21] AS, DS, 1862, 107, 161, 408; MUD — P, 1862, XI, 89, XII, 147; XIV, 52, 151; 1864, I, 150; MUD — prezidijal, 1862, Mutavdžić Hristiću 12. VI 1862, NOU, nesređena građa, 1862, Hristić načelniku užičkog okruga 16. VIII 1862; IAB, UVB, 1862, XX, 419; AS, F. O. 195, Fonblank Bulveru 26. III i 6. X 1859; Longvort Bulveru 17. III i 3. XI 1862; Longvort Erskinu 23. X, 11. i 15. XII 1862; Riket Longvortu 23. X 1862; Longvort Raselu 29. X, 1. i 19. XI, 9, 15. i 19. XII 1862; *Zbornik zakona i uredbi*, XXX, 444, 446, 448, 450; S. Grujić, nav. delo, 29; Jovan Mišković, *Putovanje po Srbiji, uzeto najviše iz putovanja pitomaca vojne srpske akademije za godine 1861, 1862. i 1863*, Beograd, 1874, str. 115—117; Dragutin S. Milutinović, *Industrija i njeni činioci u Srbiji*, Novi Sad, 1877, str. 22; P. Borisavljević, *U korist naoružanja naše vojske*, 473—482; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, II, 176; M. Alimpić, nav. delo; 372; S. Jovanović, *Druge vlada*, 169, 171; R. Perović, nav. rad. 185—234; M. Đurđevac, nav. rad, 83; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 75—76; G. Jakšić i V. J. Vučković, 102—105, 159—168.

[22] AS, DS, 1862, 363, 408; 1863, 220; MUD — P, 1862, X, 25, 187; XI, 23, 229; XII, 24, 173, 183; XIII, 47; XIV, 14, 68; 1863, I, 122; MUD — prezidijal, 1862, telegrami Hristiću: P. Mutavdžić, 17. i 18. VII 1862; J. Dimitrijević 17. VII; M. Antonijević 21. i 26. VI i 17, 19. i 22. VII, M. Paraćinac 20. i 25. VII, Đ. Dević 18. i 23. VII, M. Aćimović 18, 23, 25. i 26. VII, K. Jovanović, 6. VI, Kocić 9. VI, 17,

18, 24. i 26. VII, M. Teodorović 17. VII, K. Janković 17. i 18. VII i V. Lukić 18. i 24. VII; MF — P, 1863, I, 116; PO — 39, 121; IG — 1159, 1385; NOU, 1862, IV, 1204; XIV, 64, 68; XIX, 139, XXIV, 14; IAB, UVB, 1862, XX, 66; XXI, 210; XXII, 335; XXIV, 343; XXVI, 42; XXVII, 149, 227, 349; XXVIII, 378; 631—132; N. Krstić, nav. rukopis. — Privatni život 1863, 1864, str. 13; Javni život 1864—1870, str. 54; ASANU, IZ, 12577/A-7, Izveštaj A. Vukobratovića; SD, 16. VI 1862, 47, 2; 29. VI, 52, 2; 17. VII, 56, 2; 28. VIII, 68, 2; 4. IX, 70, 53; *Srbobran*, 28. VI, 51, 1; 13. VII, 56, 1, 4; 10. VIII, 68, 6; 5. IX, 80, 3; „Đura Horvatović", *Srpska Zora*, 1878, Beč, broj 3, str. 62; Milan S. Piroćanac, *Beleške povodom jedne diplomatske istorije*, Beograd, 1896, 30; M. Pavlović, nav. rad, 221—223; M. Kostić, nav. građa, 196; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 5—11, 131; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije*, 2—6, 82—86; Šidak, Gros, Karaman, *Povijest Hrvatskog naroda 1840—1914*, Zagreb, 1968, str. 19; N. Petrović, nav. građa, I, 179—180, 184; M. Jovanović-Stojimirović, nav. delo, 159—160; Ljubomir Durković-Jakšić, *Učešće Jevrema Markovića i drugih Srba u poljskom ustanku 1863. godine*, Beograd, 1977, str. 607; Blaža Ristovski, „Poeta, nacionalni ideolog", *Politika*, 23. II 1980, br. 23843, str. 10.

DIPLOMATSKA AKTIVNOST I REŠENJE KRIZE

[1] AS, IG — 1309; AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103, Logvort Bulveru 25. VI 1862; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 27. VI 1862; Šifrovani telegram Tuvnela Tastija bez datuma; Izjava Ahmed -Vefik-efendije od 15/27. VI 1862; — Vasić Rehbergu 25. VI 1862; ASANU, IZ, 7940, kopija izjave Ahmed Vefik-efendije; IAB, UVB, 1862, 631—109; SN, 9. VI 1862, 66, 257; 14. VI, 68, 265; SD, 16. VI 1862, 47, 2; 48, 1; *Srbobran*, 14. VI 1862, Dodatak, 6; 17. VI, 48; 1, 2, 4; 21. VI, 49; 1—2; *Бомбардоваѣ Београда 5 юния*, 6—7; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 34, 37; N. Popov, *Srbija i Turska*, 56—57; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije* II, 113—115; Stojan Novaković, *S Morave na Vardar — Pod zidinama Carigrada — Brusa*, Beograd, 1894, str. 170—171; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 9; *Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću*, Beograd, 1931, str. 119—120; S. Sagadin, *Dolazak carskog komesara*, 3; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 57; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 114—117.

[2] AS, MUD — prezidijal, 1862; IG — 1203, 1272; *Pièces justificatives*. str. 319—462; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji i depeše Tastija od 30. VI, 9, 10, 12. i 18. VII 1862; Izveštaj I. F. Mondena; Kratak istorijat; — N. Krstić, nav. rukopis, 162; Milan Đ. Milićević, *Uspomene*, NB, OPF, R. 343/2V, str. 26; SD, 17. VII 1862, 56, 2; 4. VIII, 61, 1; *Srbobran*, 3. VII 1862, 52, 2; 27. VII, 62, 1; N. Popov, *Srbija i Turska*, 79; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije* II, 114, 123—124, 143—144; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 7—15; D. Popović, nav. rad, 815—817; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 57; N. S., „Saslušanje kuvara Karla Perola", *Politika*, 13. VIII 1978, 23295, 15; N. Stipčević, nav. delo, 173.

[3] AS, PO — 56, 154; IG — 1377; AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Longvort Bulveru 21. i 22. VI i 2. VII; Vlangali Gorčakovu 2. VI 1862. kopija note I. Garašanina konzulima od 18. VI 1862. — AS, F. Dokumenti iz MID SSSR, № 3123, list 7, 409—411; ASANU, IZ, 12577/B-9, Tasti Tuvnelu 29. VI 1862, 6. i 20. VII, i 1. VIII 1862; Kopija Garašaninove note konzulima od 18. VI 1862; AII, JR, I/8, 1/8; N. Krstić, nav. rukopis, 161—162; N. Popov, *Srbija i Turska,* 56—57, 60—61; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji,* 123; isti, *Prepiska,* 14, 23, 62—64; S. Sagodin, *Bombardovanje Beograda 1862. godine,* 5; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 112—115, 117—118, 121—122.

[4] AS, IG — 1272, 1273, 1296; ASANU, IZ, 12577/B-9, Tasti Tuvnelu 29. VI 1862, D. Stranjaković, nav. rukopis, 186—189, 199, 202; Izvodi iz izveštaja kavaljera Skovasa od 15. juna 1862. — *Vidovdan,* 4. VI 1863, 64, 1; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 59—60; *Европейская дипломатия и Сербия,* 79—80; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 122—126, 128; V. J. Vučković, „Politička akcija Srbije", 86—89, 90—94; Lj. Aleksić, „Misija Miloja Lešjanina u Pariz, London i Torino 1862", *Istorijski časopis,* 1947, XXI, str. 125—163; Ljiljana Aleksić-Pejković, „Planovi o povezivanju italijanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi za vreme istočne krize 1861—1862. godine", *Istorijski glasnik,* 1975, br. 1—2, str. 39—47; ista, *Politika Italije,* 104—110, 116—120; N. Stipčević, nav. delo, 173—217.

[5] AS, MUD — P, 1862, IX 7, 93; N. Krstić, nav. rukopis, 155—157, 162, 170—173; SD, 5. V 1862, 35, 2—3; 4. VIII, 61, 3; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda,* 3—28; V. Denton, nav. rad, 14—15, 24—25; N. Popov, *Srbija i Turska,* 69; Đ. S. Simić, nav. rad, 364, 365; *Pismo J. Ristića F. Hristiću,* 171; D. N. Jovanović, "Top beogradskih trgovaca", 2; J. S. Dajković, nav. rad, 313; V. J. Vučković, „Prilog proučavanju postanka 'Načertanija' (1844) i 'osnovnih misli' (1847)", 54—55; isti, „Politička akcija Srbije", 65—66; M. Đuričić, nav. rad, 9.

[6] AS, IG — 1273, 1302, 1309; AII, JR, 1862, XI/8, 11/406; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 20. VII 1862; ASANU, IZ, 12577/A-7, Izveštaj A. Vukobratovića; SN, 10. VII 1862, 79, 303; SD, 19. VI 1862, 48, 4; 29. VI, 51, 3; *Srbobran,* 20. VII 1862, 59, 1; 10. VIII, 68, 2; 22. VIII, 73, 2; 24. VIII, 74, 1; 31. VIII, 77, 1—2; N. Popov, 66, 68; A. Debidir, nav. delo, II, 366; *Crna Gora i Srbija od 1862.* Zapisi, Cetinje, 1935, XIV, 44—45; Grgur Jakšić, „Izaslanstvo Jovana Kumanudija u Atinu 1862", *Politika,* 27, 28, 29. i 30. IV 1935, 9678, 4; *Всемирная история,* VI, 521; G. Jakšić, i V. J. Vučković, nav. delo, 122—139; Lj. Aleksić, „Misija Miloja Lešjanina", 144—149; *Istorija rumunskog naroda,* 244—245.

[7] AS, IG — 1277, 1309; AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Longvort Bulveru 16. IV 1862; Telegram Gorčakova Lobanovu od 6. VI 1862; Telegram Lobanova Gorčakovu od 10. VI 1862. — AS, F. Dokumenti MID SSSR, № 28 i 6558, listovi 23 i 408; D. Stranjaković, Ilija Garašanin — Arhiv SANU, IZ, 14233, str. 160, 170—178, 187; Tuvnel Tastiju 18. VI 1862; Telegram Tastija od 21. VI 1862; Šifrovani telegram Tuvnela Tastiju bez datuma; — ASANU, IZ, 12577/B-9; Izveštaj Aleksandra Vukobratovića. — ASANU, IZ, 12577/A-7; SD, 12. VI 1862, 46, 1; 16. VI, 47, 2; 19. VI, 48, 1; 26. VI, 49, 2; *Srbobran,* 14. VI 1862, 47, 1, 2; 17. VI, 48, 2; 18. VI, 31, 4; 28. X, 102, 1; M. S. Piro-

ćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, 5, 19—20; J. Grujić, *Zapisi*, II, 226—227; V. Popović, *Politika, Francuske i Austrije*, 52, 66, 116; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 89; A. Debidir, II, 205; V. Ćorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, 39, 47—48, 99, 101, 121, 187—188; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 6; V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 18; *Всемирная история*, VI, 520—521; *Европейская дипломатия и Сербия*, 79, 85—86; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 36—38, 113—114; B. Pavićević, nav. delo, 205, 208, 215—217, 221, 225—228, 234; Lj. Aleksić-Pejković, *Beograd u odnosima velikih sila*, 8—10, 12—13; A. Radenić, „Dokumentacija", 64, 68; Vasilije Krestić, „Javno mnjenje Hrvatske o oslobođenju gradova 1867", *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1968; knj. X — 1, str. 343—344; S. A. Nikitin, nav. delo, 131—136; D. Vujović, nav. delo, 32—33; *Зарубежные Славяне и Россия*, 30, 242—243; Lj. Aleksić-Pejković, *Politika Italije*, 76—77.

[8] Protokol koji su 26. VI (8. VII) 1862. u Parizu potpisali E. A. Tuvnel i A. F. Budberg. — AS, F. Dokumenti iz MID SSSR, № 114, str. 264—265; Nota markiza Mutjea, poslanika francuskog u Carigradu, ministru spoljašnjih poslova Ali-paši o sastanku Konferencije od 26. VI 1862. — SN, 19. I 1863, 9, 27; Francuski ministar spoljašnjih poslova diplomatskim agentima Carevim u Londonu, Peterburgu, Beču, Berlinu i Turinu od 9. VII 1862. — SN, 19. I 1863, 9, 27—28; Nota koju je predao Ali-paša predstavnicima garantnih sila u Carigradu (izvod) 8. VII 1862. — SN, 22. I 1863, 10, 31; N. Popov, *Srbija i Turska*, 58—60; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji*, 115—119; Debidur, II, 164—165; V. Čubrilović i V. Ćorović, nav. delo, 28; Lj. Aleksić-Pejković, nav. delo, 57—60; *Европейская дипломатия и Сербия*, 79—80, 92, 101; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 114—115, 119—122; Lj. Aleksić-Pejković, *Beograd u odnosima velikih sila*, 13.

[9] AS, PO — 39, 119; IG — 1204; AS, F. Dokumenti MID SSSR, Labanov — Rostovski Gorčakovu 1, 16. i 19. VII i 14. i 28. VII 1862, Gorčakov Labanovu — Rostovskom 31. VII i 16. VIII 1862; AII, JR, I/8, 1/8; N. Popov, *Srbija i Turska*, 58—68, 69—92; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, 114—124, 130—138, 142—143, 145, 151—154, 158—159; L. Ranke, nav. delo, 446—485; J. Ristić, *Prepiska*, 22, 29; M. F. Hristić, 57, 150—151; S. Jovanović, *Druga vlada*, 205—206; A. Debidur, nav. delo, II, 149—150, 227; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje*, 100; Lj. Aleksić, *Stav Francuske*, 58—72; *Европейская дипломатия и Сербия*, 81, 95—102; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 115—124, 140—155, 478—488; B. Pavićević, 371, 374, 406.

[10] AS, PO — 84, 17; IG — 1271, 1272, 1275; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji i depeše Tastija od 29. i 30. VI, 10. i 18. VII i 10. VIII 1862. i nedatirani izveštaj broj 144; Mutje Tastiju 10. VIII 1862; AII, J. R, I/8, 1/8; N. Krstić, nav. rukopis, 161—167, 178; SN, 6. VI 1863, 66, 254; SD, 8. VIII 1862, 62, 1; *Srbobran*, 3. VII 1862, 52, 1; 13. VII, 56, 1; 27. VII, 62, 1; 17. VIII, 71, 1; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 138—141, 144—145; M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja*, 29; J. Ristić, *Prepiska*, III — VIII, 14—18, 23—29, 62—64; S. Jovanović, *Druga vlada*, 161, 165; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, I, 293; G. Jakšić, „Izaslanstvo Jovana Kumanudija", 4; K. N. Hristić, nav. delo, 141, 288, 412—413; N. Škerović, nav.

građa, 4; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 57, 66—68; G. Jakšić i V. J. Vučković, 126—127, 146—149.

[11] N. Krstić, nav. rukopis, 163; SD, 16. VI 1862, 47, 2, 23. VI, 49, 2; 29. VI, 51, 1, 4; 24. VII, 58, 1; 28. VII, 59, 2; 11. VIII, 63, 1; 14. VIII, 64, 1; 25. VIII, 67, 1—2; 28. VIII, 68, 1; *Srbobran,* 14. VI 1862, 47, 3; 17. VI, 48, 3; 26. VI, 50, 1; 28. VI, 51, 1; 5. VII, 53, 1; 13. VII, 56, 2; 5. VIII, 66, 1—2; 8. VIII, 67, 1; 10. VIII, 68, 1; 17. VIII, 71, 1; 19. VIII, 72, 1; 22. VIII, 73, 1; 24. VIII, 74, 1; 31. VIII, 77, 1; *Komarac,* 20. VI 1862, 17. 68; 30. VII, 21, 82; *Домишљан,* 1869, str. 91—93, 109; Mita Popović, „U gori", *Danica,* 20. VI 1862, 17, 269; isti, *O* „Vidovu dnu", *Danica,* 30. VI 1862, 18, 285; Aberdar, „Zora", *Danica,* 30. VI 1862, 18, 289; I. Ognjanović, „I ja sam im'o", *Danica,* 10. VII 1862, 19, 314—315; Milorad P. Šapčanin, „Veče", *Danica,* 31. VII 1862, br. 21, str. 344—945; Miloljub, „Želeo bi...", *Danica,* 10. VIII 1862, 22, 352; Đorđe, „Jednom mi se...", *Danica,* 10. VIII 1862, 22, 356; J. Skerlić, *Omladina,* 68, 70, 299; M. Šević, nav. rad, 163; Jovan Skerlić, *Istorijski pregled srpske štampe 1791—1911,* Beograd, 1966, str. 54, 61, 63; Vasilije Krstić, *Javno mnjenje Hrvatske o oslobođenju gradova,* 1867, str. 343—349; N. Popović, *Građa,* I, 171—173; V. G. Karasjov, nav. rad, 331; Lj. Aleksić-Pejković, „Srpska štampa", 261, 282—285; Vasilije Đ. Krestić, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791—1914,* Novi Sad, 1980, str. 142, 144—145, 149, 155—159, 257—259.

[12] AS, PO — 25—29; 26—53; 32—9, 81; 39—1/9; IG—1204, 1256, 1273; 1279; AS, F. Dokumenti MID SSSR, Labanov Gorčakovu 28. VIII 1862; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji i depeše Tastija od 1. VIII, 22. IX i 7. X 1862. godine i nedatirana depeša br. 96; AII, JR, I/8, 1/8; N. Krstić, nav. rukopis, 164, 169, 170; M. Đ. Milićević, nav. rukopis, 26—27; D. Stranjaković, nav. rukopis, 154; N. Popov, *Srbija i Turska,* 94; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 6, 139, 154—165; L. Ranke, nav. delo, 484; J. Ristić, *Poslednja godina,* 12; isti, *Prepiska,* III—V, VII, 12—13, 16, 18—28, 56, 62, 65; M. F. Hristić, nav. delo, 281—282; K. N. Hristić, nav. delo, 142; V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje,* 97; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 71—73; *Европейская дипломатия и Сербия,* 97—100, 193—195; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 50, 122, 129, 151—153, 467—470.

[13] AS, IG — 1271, 1272, 1307; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji i depeše Tastija od 4, 7. i 12. X 1862. D. Stranjaković, nav. rukopis, 194; *Vidovdan,* 24. I 1862, 11, 2; SD, 18. VIII 1862, 65, 1; 18. IX, 74, 2; 13. X, 85, 2; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji,* II, 158—159, 250; isti, *Prepiska,* IV, VII; M. F. Hristić, nav. delo, 59, 69; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme,* 8. XII 1925; br. 1427; K. N. Hristić, nav. delo, 142; Andre Moroa, *Dizraeli,* Beograd, 1953, str. 36, 265; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 72; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 153—155; Stanoje Filipović, *Školovanje Stojana Novakovića,* Šabac, 1976, 73—74; Ž. Žujović, *Sabrani spisi,* II, 125.

[14] AS, DS, 1862, 392, 399; MUD — P, 1862, XII, 130, 146; 1864, XI, 132; 1866, IX, 11; MF — P, 1863, I, 127; MPs, 1862, V, 1011, 1012; VI, 1091, 1112, 1125, 1186, 1252; VII, 1369; 1863, VIII, 46; PO—70—355; 84—18; IG—1355; IAB, UVB, XVIII, 324, XX, 250; XXII, 130, 151, 360; XXIII, 221; XXIV, 428; XXVI, 71; XXVIII, 283; XXIX, 121; AII, JR, I/8, 1/8; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaji Tastija od 7.

i 12. X 1862; Dozon Mutjeu 11. XI 1862; N. Krstić, nav. rukopis, 172, 179; V. Aleksijević, V, 110—114; SN, 27. I 1862, 12, 27; 25. VIII, 112, 399—400; 27. VIII, 113, 402—403; 19. I 1863, 9, 7; *Vidovdan*, 1. I 1863, 1, 1; 12. I, 6, 1; SD, 25. IX 1862, 76, 4; 29. IX, 77, 3; 6. X, 79, 3; 7. X, 80, 3; 17. X 88, I; *Srbobran*, 5. IX, 79; 2; 28. IX, 89, 1; 30. IX, 90, 3; 3. X, 91, 1, 4; 7. X, 93, 2; 12. X, 95, 4; 17. X, 97, 1—2; 21. X, 99, 3; *Napredak*, 14. I 1867, 5, 34; *Zbornik zakona i uredbi*, XV, 150—152, 315—322, M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, II, 1065; N. Popov, 94—95; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije*, II, 159, 168—172; M. Alimpić, nav. delo, 495; V. Đorđević, *Srpsko-turski rat*, 25; J. Ristić, *Prepiska*, 30; Đ. S. Simić, 375; J. Grujić, *Zapisi*, I, 81; S. Jovanović, *Druga vlada*, 206; V. Đorđević, „Čukur-česma i licejska barikada", *Vreme*, 8. XII 1885, br. 1427; S. Šumarević, *Bombardovanje Beograda 1862*, 2; M. Ibrovac, nav. rad, 4; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda*, 147; isti, *Top beogradskih trgovaca*, 2; A. Debidur, II, 137, 375; K. N. Hristić, nav. delo, 80, 277—278; D. Marinković, nav. delo, 57, 146, 256, 262; N. Škerović, *Građa*, 9; Mita Petrović, *Ratne beleške sa Javora i Toplice 1876, 1877, 1878*, Čačak, 1955, str. 30, 33, 71, 95, 230, 231, 260; Lj. Aleksić, *Stav Francuske* 66—68, 72—73; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 262; G. Jakšić i V. J. Vučković, 115—117, 147—148, 152—155; Ž. P. Jovanović, nav. delo, 193; B. Kovaček, nav delo, 235; I. Nikolić, 94; S. Filipović, nav. delo, 80; Aleksandar Deroko, „Na susretu dva veka", *Beograd u sećanjima 1900—1918*, Beograd, 1977, str. 11; Neva Stojanović, „Kako se snabdevao Beograd oko 1900. godine", Isto, 50, 56—57.

[15] SD, 30. V 1862, 42, 3; 24. VII, 58, 2; 1. IX, 69, 2; 14. IX, 73, 3; 25. IX, 76, 2; 29. IX, 77, 2; 2. X, 78, 2; 6. X, 79, 1; 23. X, 93, 2; *Srbobran*, 29. VII, 64, 2—3; 29, VIII, 76, 1; 31. VIII, 77, 1; 2. IX, 78, 1, 2; 5. IX, 79, 1; 6. IX, 80, 1; 12. IX, 82, 1; 3. X, 91, 1; 14. X, 96, 1; 17. X, 47, 1, 2; *Komarac*, 30. VIII 1862, 24, 93; 20. IX, 26, 103; 10. X, 28, 111—112; 30. XII, 36, 143; Jakov Ignjatović, „Srbija i diplomatija", *Srpski dnevnik*, 14. IX 1862, 73, 9; Isti, „Državna bolest u Srbiji", *Srpski dnevnik*, 22. X 1862, 75, 1; Dragiša Stanojević, „Moj Srbine", *Danica*, 10. VIII 1862, 22, 360; Stojan Novaković, „Svanuo danak", *Danica*, 20. VIII 1862, 23, 371; Aberdar, „S groblja", *Danica*, 31. VIII 1862, 24, 395; „Jedno dugačko pismo", *Danica*, 10. IX 1862, 25, 406—407; ARR, „Hej budale", *Danica*, 10. X 1862, 28, 456; N. Popov, *Srbija i Turska*, 93—94; J. Skerlić, *Omladina*, 298—299; M. Kostić, *Prepiska Đ. Jakšića*, 129—130, 139, 157; V. Krestić, *Javno mnjenje Hrvatske*, 343—349; Lj. Aleksić-Pejković, *Srpska štampa*, 281, 285—286.

[16] AS, MID — I, 1863, IV, 106; MUD — P, 1862, XII, 137; XV, 90, 119; 1864, I, 66; PO — 22 — 74; IG — 1273, 1282, 1395, 1410; Izveštaj Tastija 7. X 1862; Dozon Mutjeu 11. XI 1862; ASANU, IZ, 12577/B-9; N. Krstić, nav. rukopis, 172, 174, 177; SD, 25. VIII 1862, 67, 2; 14. IX, 73, 4; 18. IX, 74, 2; 22. IX, 75, 3; 25. IX, 76, 4; 7. X, 80, 3; 11. X, 84, 1; 13. X, 85, 2; 17. X, 88, 2; *Srbobran*, 3. VIII 1862, 65, 1; 5. VIII, 66, 1; 10. VIII, 68, 1; 19. VIII, 72, 1; 29. VIII, 76, 2; 7. IX, 77, 2; 9. IX, 81, 2; 14. IX, 83, 1; 14. X, 96, 2; 4. XI, 107, 1; 21. XI, 112, 2; 14. XI, 109, 3; 16. XI, 110, 4; *Svetovid*, 8. VIII 1863, 88, 1; 8. X, 111, 1; *Šematizam za 1862*, 17; V. Stefanović, nav. rad, *Sve-*

tovid, 12. XI 1863, 123, 1—2; *Državopis Srbije,* Beograd, 1862, sv. II, str. 17; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 173—174, 234, 249—250, 281—305; L. Komarčić, nav. delo, 95—96; M. F. Hristić, nav. delo, 74—75; S. L. Popović, 105, 312, 345, 382; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 89—93; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 182, 184—186; Leontije Pavlović, *Smederevo u XIX veku,* Smederevo, 1969, 37—38.

[17] AS, DS, 1862, 342, 421; MID — I, 1863, IV, 129; XI, 52; MUD — P, 1862, XVI, 7/PO—39—119; 121—58, 80; NOU, nesređena građa, 1862, Ministarstvo unutrašnjih dela Načelstvu užičkog okruga 25. X 1862; IAB, UVB, 1862, XXI, 57, 62; XXII, 168; ASANU, IZ, 12577/B-9, Izveštaj Tastija od 7. X 1862; SD, 9. X 1862, 81, 1; *Vidovdan,* 5. I 1863, 3, 1; 12. I, 6, 2; J. Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije,* II, 249—279, 296; M. F. Hristić, nav. delo, 37, 69; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću II,* 98—99, 114; K. N. Hristić, nav. delo, 145, 418; Lj. Aleksić, *Stav Francuske,* 87—89; G. Jakšić i V. J. Vučković, nav. delo, 182—184, 198—199; V. Nikolić, *Turska dobra,* 269—289; Ž. Žujović, *Sabrani spisi,* II, 53—54, 62, 68, 72—73, 84, 91.